

Botlik József

HÁRMAS KERESZT ALATT

Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig
(1646 – 1997)

0100

A szerző ezúton mond köszönetet a Batthyány Lajos Alapítvány, a Csehszlovákiai Magyar Kultúráért Alapítvány, az Illyés Közalapítvány, a Magyar Hitelbank Tánesics Mihály Alapítványa, a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány, a Nemzeti Alapítvány, a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány kuratóriumainak a kötet anyaggyűjtéséhez, megírásához és megjelenéséhez nyújtott támogatásukért.

Szaklektor Gergely Jenő
Niederhauser Emil
Pirigyi István

© Botlik József, 1997

HATODIK SÍP ALAPÍTVÁNY ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ

Felelős kiadó Németh István
Felelős szerkesztő Nádori Attila

Készült a Főnix nyomdában
Felelős vezető Soskóné Müller Judit

ISBN 963 8294 28 0
ISBN 963 7476 71 7

Botlik József

HÁRMAS KERESZT ALATT

Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig

(1646 – 1997)

Ez a példány
a svájci
GLAUBE IN DER 2. WELT
Intézet
AJÁNDÉKA
(8702 Zollikon-Bergstr 6.)

HATODIK SÍP ALAPÍTVÁNY
ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ
Budapest, 1997

Feleségemnek, Erzsébetnek ajánlom

TARTALOM

<i>Előszó</i>	7
<i>1. A munkácsi püspökség eredetének vitás kérdései</i>	9
<i>2. Az ungvári uniótól De Camelis püspökig (1646-1689)</i>	16
<i>3. Út a munkácsi püspökség felállításáig (1690-1771)</i>	26
<i>4. Görög katolikusok és ruszinok a XVIII-XIX. század fordulóján</i>	43
<i>5. Az egyházmegye területi változásai</i>	51
<i>6. Görög katolikus ruszinok 1848-1849-ben</i>	59
<i>7. A görög katolikus egyház és a ruszin nemzeti ébredés</i>	66
<i>8. A Szent Bazil Társulat és a görög katolikus egyház</i>	87
<i>9. A felemelkedés útjain</i>	98
<i>10. Firczák Gyula püspök a ruszin népért</i>	114
<i>11. Kivándorlás, pánszláv agitáció, földhiány, skizma</i>	135
<i>12. Küzdelem a magyar nyelvű liturgiáért</i>	162
<i>13. Görög katolikusok az első világháború éveiben (1914-1918)</i>	182
<i>14. Az elszakítás után – háttérbe szorítottan (1919-1939)</i>	214
<i>15. Kárpátaljai görög katolikusok – ismét Magyarországon (1939. március – 1944. október)</i>	256
<i>16. A megnyesett fa kiszökdül?</i>	274
<i>Bibliográfia</i>	313

ELŐSZÓ

Mik is juthatnak eszébe egy nem Kárpátalján született és nem ott élő magyarnak erről a hányatott sorsú, ám csodálatos szépségű régióról? Legtöbbünknek talán Verecke, ahol őseink átkeltek a Kárpátokon. A történelem iránt érdeklődők leginkább a Munkács várát védő Zrínyi Ilonára emlékezhetnek. A versolvasók pedig nagy nemzeti költőnkkel a máramarosi bérceket idézhetik emlékezetükbe.

De mit tudunk az ott élő népről, népekről? Életükről, szokásaikról, küzdelmeikről, hitükről – ami éppúgy része az ezerszáz éves múltnak, mint Verecke, Munkács vagy Máramaros. Valljuk meg őszintén, vajmi keveset. Amint keveset tudunk Kárpátalja népességének hányatott történelméről, főleg utolsó száz évének tragédiákkal tele történetéről is. (Hacsak annyit nem, amennyit a közismert pesti vicc sugallt: Miként lehetett Kohn bácsi élete során – anélkül, hogy kimozdult volna Munkácsról – négy állam polgára? Mármost 1918-ig az Osztrák–Magyar Monarchiáé, utána 1938-ig Csehszlovákiáé, 1945-ig Magyarországé, és azután a Szovjetunióé! És azt már meg sem érte, hogy elnyerje az ötödik állampolgárságát is: Ukrajnáét...)

A közismert publicista-történész, Botlik József jelen monográfiáját azzal a jóleső érzéssel ajánlhatjuk minden olvasója kezébe – a jelenlegi államhatáron innen és túl –, hogy az nem a népek egymásra uszítását, de még a nehezen gyógyuló sebek feltépését sem szolgálja, még közvetve sem, hanem jóval inkább a megbékélést, a kiengesztelődést, egy a történelemtől el nem szakítható szebb és boldogabb jövőt. Mert a táj, a föld ma is gyönyörű, a bércek és a folyók, az erdők és a mezők nem tehetnek semmiről. Amint a legkevésbé az ott lakó nációk okolhatók a szenvedésekért, hanem jóval inkább a kívülről-felülről rájuk erőszakolt hatalom.

A történelmi Magyarország északkeleti felvidékét Kárpátaljának, Ruszinszónak vagy Ruténföldnek szokták emlegetni. Ez az ország természeti szépségekben leginkább érintetlen vidéke volt ugyanakkor gazdaságilag, műveltségileg talán a legszegényebb az egész országban. Kárpátalja történetét meg lehetne írni az ottani politikai küzdelmek folyamaként, meg lehetne közelíteni a szociográfia, a néprajz tudományos eszközeivel is. Amint leírták már demográfiaileg épp úgy, mint geográfiaileg is olvashatjuk. Botlik József azonban merőben újszerű, mondhatni mérész megközelítésre vállalkozott: az egyház- és vallástörténetet állította vizsgálódásának a középpontjába.

Szent igaz, olvashatók kiváló és rigorózus egyháztörténeti monográfiák e térség – elsősorban a munkácsi görög katolikus püspökség múltjáról. Azok azonban nem is lépik túl a diszciplína határait, így leginkább a szakmában hasznosak. Ez a kötet azonban másra vállalkozott. Abból indult ki ugyanis – nagyon eredeti módon –, hogy a kárpátaljai ruszin nép nemzetté válásának, ruszin identitásának formája, szervezeti, eszmei-ideológiai és kulturális kerete – az ungvári unióval keletkezett ruszin görög katolikus egyház volt és maradt napjainkig! (Gondoljunk arra, hogy a magyar nép nemzetté válásának az

állami-politikai keretei az elsődlegesek és nem a vallási-egyházi feltételek, hiszen a reformáció óta a magyarság felekezeti heterogén összetételű.) A Kárpátalján azonban ruszinnak lenni és görög katolikusnak lenni egyet jelentett. Mert aki pravoszláv (ortodox) lett, az eloroszosodott, aki katolikus lett, inkább szlovákká vált. Így az egyház, a munkácsi görög katolikus egyház kereteiben nőtt fel egy nemzet és ez vált nemzeti identitásának megtartójává, gerincévé is.

Mindebből következik, hogy jelen esetben nem egyszerűen a munkácsi görög katolikus egyházmegye történetéről van szó, hanem az abban élő nép(ek) történelméről. Bár a szerző gondolatmenetének, a könyv belső kohéziójának ez képezi a magját, mégis legalább ilyen fontosak és információ-bővekké azok a fejtegetések, amelyek a hozzá kapcsolódó eszmetörténetet, kultúrtörténetet (beleértve az iskolát, irodalmat is), a társadalom- és gazdaságtörténetet tárgyalják. Az pedig természetes, hogy a szerző nem feledkezhetett meg az itteni hatalmi-politikai küzdelmekről, amint azokat szerencsés kézzel elhelyezte a „nagypolitikában” is. Így elmondhatjuk, hogy az egyháztörténet „ürügyén” annál jóval többet, elsősorban a ruszin görög katolikus társadalom történetét olvashatjuk.

A szép magyar szóhasználat és mondatfűzés méltó a nehéz és tragikus témához, igazolja a szerző irodalmi vénáját. Nagy kincs ez, ha valaki úgy tud szakszerű és tárgyyszerű lenni, hogy az nem megy mondandója stílusának rovására. Tagadhatatlan az is, hogy Botlik József nem maradt, nem maradhatott közömbös azok iránt, akiknek sorsáról, küzdelmeiről szól. Az egyszerű ruszin, magyar, zsidó ember oldalán áll, nekik próbál igazságot szolgáltatni. De nem hidegkező igazságosztó! A történelmi valósághoz való szigorú ragaszkodás objektíve erre az oldalra állítja a krónikást.

A monográfia gazdag forrásbázisra építkezik. A szerző számba vette a korabeli, kortárs szerzők műveit, a szakkönyveket, a forráskiadványokat, továbbá újságokat és folyóiratokat. A szakirodalomban nem egyszer egymásnak ellentmondó információk találhatók, és ezek összevetése, új források feltárása tette lehetővé Botlik József számára – már ahol erre egyáltalán a források fennmaradva lehetőséget adtak – a korrekciókat.

Úgy vélem, hogy a kárpátaljai görög katolikusok történetéről közreadott monográfia nemcsak a szakirodalmat gyarapítja, hanem méltó emléket állít azoknak az embereknek – egyeseknek és a névtelen népnek –, akik az Északkeleti Kárpátokban és az onnan a magyar Nagyalföld felé futó folyók völgyében éltek, sőt éltek ma is a történelem viharait.

Budapesten, 1997. július 25-én.

Gergely Jenő

1. A munkácsi püspökség eredetének vitás kérdései

A történeti Magyarország északkeleti részén, a mai Ukrajnához tartozó Kárpátalja hegyes vidékén a XIII. század második felében jelennek meg a ruszinok, más nevükön rutének, magyar-oroszok, kisoroszok vagy kárpátukránok. Beköltözésük időpontját azonban többen vitatják, a nézetek – melyeknek valós alapjaik is vannak – három csoportba oszthatók. Egyesek szerint már a magyar honfoglalás, 895 előtt éltek ruszinok az északkeleti hegyvidéken és másutt is a Kárpát-medencében, de beleolvadtak a letelepült magyarságba. Mai lakóhelyükön, Kárpátalján azonban nem élhettek, mert az akkor sűrű erdősséggel volt borítva, így legfeljebb a Kárpátok déli lejtőin, a patakok és a folyók völgyében lakhattak nomád pásztorokként. Ez már a másik nézet, amelyet alátámaszt, hogy az északkeleti Kárpátok ezen szakasza a tatárjárásig, a XIII. századig teljesen lakatlan volt, az egész országot körülvevő védőtorlasz, vagyis a gyeplínia része. Csak néhány napra tudta visszatartani Batu kán hordáit az ország belső területeitől, mert a tatárok felégették, illetve megsemmisítették a gyeplínia különféle mesterséges akadályait, az árkokat, a sövényeket, a földhányásokat, valamint a fa- és kőtorlaszokat. A harmadik – teljesen megalapozatlan, történelmi tényekkel nem alátámasztható – nézet az ukrán nacionalista történetírásé: Kárpátalja a magyar honfoglalás előtt a kijevi Ruszhoz tartozott. Ezzel akarják utólag „történelmi okokkal” legitimizálni Kárpátalja 1945-ös Szovjetunióhoz való csatolását, és a mai Ukrajnához való tartozását. (*Bulla-Mendöl.* 1947:452-454; *Fodor.* 1982., *Narisz.* 1993., *Udvári.* 1992/a:57.)

Egy példa az 1945 utáni kárpátaljai szovjet történetírás szemléletére: „A magyar feudális állam keleten az óorosz állam legtávolabbi földjeivel – a Kárpáti Russzal – volt határos. Ez a határ a Tokaji hegyektől a Tiszáig, onnan pedig a(z Ecsedi-) lápig húzódott, és azután a Szamos és Kraszna felé kanyarodott. A XII. század nyolcvanas éveinek végén Magyarország elfoglalta a Kárpátontúlt, és a Kárpátokig tolta ki határát. Roman Msztyiszlavovics halics-volinai fejedelem nem állt ellen a magyar királyok agresszív cselekményeinek, mert lefoglalta a kijevi fejedelmi székért folytatott harc és birtokainak kiszélesítése Litvánia rovására. A Kárpátontúlon erősödni kezdett a magyar hűbérurak hatalma.” (*Boldogság.* 1975:14.)

A tatárjárás – 1241–1242 – után IV. Béla királyunk új védelmi rendszert épített ki a hegyeken, magaslatokon készített várakkal, illetve hozzákezdett a gyeplíniák, vagyis vonalak benépesítéséhez. A mai Kárpátalja hegyeit nem hadi, hanem gazdasági célokra használták, és hozzáfogtak az erdők irtásához, helyükön pedig falvak létesítéséhez. IV. Béla király, majd utódai e területen nagy kiterjedésű birtokokat ajándékoztak híveiknek, akiknek a kialakuló uradalmakat be kellett népesíteniük. A földesurak onnan hoztak telepéseket, ahonnan tudtak. Ezt a munkát a kenézek (a nyugati végeken soltészeknek hívták őket) végezték, akik a Kárpátok északi és északkeleti oldaláról, Halicsból és Podoliából hívták be a ruszin jobbágyokat. Szolgálatuk fejében az általuk alapított irtás-

falvak bírái lettek, viszont a földesúr jobbágyai voltak, de a robotterhek alól felmentést kaptak. Itt kell megjegyeznünk, egyes történészek Anonymusra hivatkoznak, aki szerint Álmos vezérrel, a honfoglaló magyarokkal ruszinok (oroszkok) is jöttek a Kárpát-medencébe. A Névtelen jegyző azonban saját kora állapotát vetítette vissza évszázadokkal, értesítésének mégis van történeti alapja. A kora Árpád-korban valóban éltek oroszok – *rutheni* – a német-magyar határ közelében a Duna jobb partján Oroszváron (ma: Rusovce, Szlovákia) és másutt a Kárpát-medencében, de nem Kárpátalján. A Nógrád megyei Nagyoroszi első lakói is rutének voltak, akiket Kálmán király hívott be Ladomériából és Halicsból, és tett testőrökké, udvari ajtónállókká (*rutheni regiae maiestatis*). E kötelességüket egyébként a XVI. századig teljesítették.

Az egész Árpád-korban, a XI-XIII. században élénk kapcsolatok voltak Magyarország és a halicsi, illetve a kijevei fejedelmek között. Több királyfink, királylányunk onnan kap magának házastársat – például I. Endre (1046-1061) Bölcs Jarosláv kijevei nagyfejedelem lányát, Anasztáziát vette feleségül –, és a kor szokása szerint a királykisasszonyokat testőrségük is elkísérte az idegen országba. Ezek aztán letelepedtek az ország különböző helyein, amit okleveleink és más latin emlékeink, továbbá a földrajzi, elsősorban helynevek kétségtelenül bizonyítanak. Miként azt is, hogy a rutének nem egy időben és nem egy tömegben jöttek az országba és ezért később a magyarságba olvadtak. „A Várad Regestrum értesít róla, hogy a Kraszna várához (ma az erdélyi Szilágy megyében) tartozó Bán községben élő várjobbágyok magukat szabad ruténeknek vallották, s ezt egy Chedur (Chvedor, vagyis Fedor) nevű rutén a tűzpróba kiállításával be is bizonyította.” (*Bonkáló*. 1940:13., *Hodinka*. 1923., *Szulincsák*. 1918.) Több ilyen település évszázadokig őrizte rutén jellegét, anélkül, hogy a később bevándorolt kárpátaljai ruszinokkal bármilyen kapcsolata lett volna. Az említett Nagyoroszi ruténjei 1651-ben még görög szertartású papot kaptak – ez azt jelenti, hogy nemcsak a nyelvüket, hanem a vallásukat sem felejtették el –, azonban a XVII. század végén már a római katolikus vallást követték, illetve a görög szertartást a latinnal váltották fel.

A kárpátaljai rutének, vagyis ruszinok tervszerű betelepítése tehát a tatárjárás után kezdődött, a XIII. század második felében, a későbbi évszázadokban folytatódott és csak a XVII. század elején fejeződött be. 1254-ből, illetve 1256-ból származó oklevelek már említenek a gyepon túl, a Laborc és az Ondava folyók között fekvő Nagymihálytól (ma Mihalovce, Szlovákia) északnyugatra élő ruténeket. Hodinka Antal megállapította, hogy a rutének betelepítése a gyeponvonalról a határ felé történt, mert legrégebb falvaik az ország kapuihoz vivő közlekedési utak mentén találhatóak. A másik fontos szempont, hogy a Magyarországra települő rutének nem egységes nemzetként vagy népcsoportként érkeztek, hanem a kenézek által különböző időkben és helyekről erdőirtásra, földfoglalásra ide vezetett jobbágyok. Ezt bizonyítja az is, hogy a rutének sem nyelvi, sem somatológiai, sem ruházati, sem homogének. A rutén falvak keletkezése a kenézlevelekkel kezdődik. A legtöbbit Bereg vármegyéből ismerünk, mert a munkácsi és a szentmiklósi uradalom sok kenézlevél (*litterae keneziales*) másolatát megőrizte. A munkácsi levéltár legrégebbi oklevele szerint Nagy Lajos király lánya, Mária, Magyarország és Lengyelország királynője örömeinek adott kifejezést a telepesnépesség szaporodása felett. (*Sas*. 1927., *Hodinka*. 1911., *Gáspár*. 1944.) Ugyanezen dokumentum szól az új telepeseknek

adott kiváltságokról, amelyeket a későbbi városok őslakói, a nemesi és úrbéri telkek tulajdonosai is élveztek. Ekkor kezdődik a városok kialakulása a kereskedelmi utak mellett kialakított telekhelyekkel épül meg Ungvár, Munkács és Huszt vára. Ezek várnépében jelentős számú idegen bevándorló volt, akiket már a legrégebbi oklevelek is jobbagy, jövevény vagy telepes (hospes) elnevezésekkel különböztetnek meg.

A rutének egyik legnagyobb betelepülő raja Koriatovics (Korjátovics) Tódor podoliai herceg vezetésével 1397-ben, Zsigmond király idejében érkezett a mai Kárpátalja területére, ahol a király Munkács várát adományozta számára. „Koriátovics kíséretinek számát 40 000 főre, sőt családra tenni, mint némelyek teszik, szembeszökő nagyítás, mert ő mint menekült került az országba, s nem valószerű, hogy szűkebb környezetén kívül nagyobb tömeget hozott volna magával. Akinek 40 000-nyi népe van, nincs oka menekülésre.” (Szabó. 1913:42., *Bélay*. 1943:9-96.)

Koriatovics a munkácsi herceg címet is megkapta és a történelmi hagyomány szerint ő alapította a munkács-csernekhegyi kolostort, amely a későbbiekben a kárpátaljai rutének vallási-kulturális központjává fejlődött. A kárpátaljai rutének papjai a XIII. század elejétől a XV. század közepéig a Kárpátok túloldalán fekvő halicsi, premisli (ma: Przemyszl, Lengyelország) püspökségből érkeztek. „Az egyház megszervezése a munkácsi bazilita monostorból indult ki. Kárpátalja és a szomszédos megyék görögkeleti lakosainak egyházi feje a munkácsi monostor főnöke (igumen vagy higume) volt. Lukács presbiter volt az első igumen, püspöki joghatóságot gyakorolt 1439–1445 között, és így erre az időre tehető a püspökség eredete.” (*Bonkáló*. 1940:143.) Ezt egyébként másfél évszázaddal később, 1651-ben (Pirigy István szerint 1654-ben) Rómába írt egyik jelentésében Lippay György esztergomi érsek (1642-1666) is megerősítette: „Pertenius munkácsi püspök beszélt, hogy látott a munkácsi monostor és a püspökség 150 éves alapításáról szóló királyi okleveleket..., úgy vélem azonban, hogy ez az alapítás a kolostorra vonatkozik, a püspökségé pedig akként történt, hogy a konstantinápolyi patriarcha beleegyezésével a szakadár püspök a munkácsi kolostorban szakadár püspökséget állított fel.” (*Bonkáló*. 1940:143.) Ez annál is inkább így lehetett, mivel a korabeli magyar törvények és a katolikus egyházjog szerint a munkácsi görögkeleti püspökség csak névleges és nem kanonizált püspökség volt. Egyébként a munkács-szentmiklósi uradalom időnként változó birtokosai sem tekintették püspöknek a monostor igumenjét és gyakran kényük-kedvük szerint jártak el vele szemben. A falusi papok – a batykók, vagyis „atyácskák” – közbizony sorban élő tudatlan és tanulatlan szegény emberek voltak, de a kolostor igumenjei sem tűntek ki teológiai képzettségükkel.

A munkácsi püspökség létezése a XV. század közepétől eredeztethető, amit Mátyás királynak egy 1458. augusztus 14-én kelt oklevele is megerősít. Eszerint a Szent Miklósról elnevezett bazilita kolostor apátja ekkor már valós joghatóságot gyakorolt minden rutén felett. Azt nem tudjuk, hogy mikor szentelték püspökké az apátokat, de egy 1491-ben kelt oklevél szerint egy Iván (Ioannes) nevezetű püspök a kolostor igumene és a vidék főpásztorja volt. Az sem ismeretes, hogy az egyházszerkezetet Halics, Kijev vagy netán Konstantinápoly alapította, az viszont bizonyos, hogy 1491-től folyamatos a munkácsi püspökök sora. A kolostor szerzetesei közül választották őket, és joghatóságukat Kassától Máramarosig következetesen gyakorolták Magyarország északkeleti vidékén.

Ezt hamarosan kiterjesztették a távolabbi magyarlakta tájak – Érmellék, Bodrogköz, Nyírség, Hajdúság, Nagykunság – magyar ajkú bizánci szertartású kereszténységére is.

A munkácsi püspökség eredetével kapcsolatban feltétlenül szólnunk kell Koriatovics Tódor 1360. évi oklevelének hitelességéről, amelynek alapos vizsgálatát Hodinka Antal végezte el. A munkács-csernekhegyi (Csernaja hora = Fekete-hegy) kolostor ugyanis a püspökség első említése óta 1751-ig a püspökök székhelye volt, és állítólagos alapító oklevele szerint 1360-ban, azaz csaknem száz esztendővel az 1458. évi első említés előtt Koriatovics Tódor alapította. Hodinka kimutatta, hogy Mátyás király a monostornak nevezett Szent Miklós rutén plébániát királyi adományozási jogánál fogva Lukács presbiternek adta a régóta hozzá tartozó Borhalom (Bobovistye) és Lóka (Lauka) falvakkal, de egy szót sem szól Tódor herceg alapítványáról. Másrészt Koriatovics 1360-ban nem írhatta az oklevelet, hiszen akkor még Litvániában sem szerepelt az előkelők között, ezidőben Munkács Nagy Lajos királyunk özvegyének, illetve lányának, Erzsébetnek és Máriának a birtoka. Koriatovics ötvennégy évvel a halála előtt (ez 1414-ben következett be) a lelke nyugalmaért nem imádkoztathatta a szerzeteseket. Nem készíthetett el ilyen oklevelet azért sem, mert ekkor közjogilag munkácsi hercegség nem létezett, örökérvényű alapítványhoz pedig királyi beleegyezés kellett volna. Abba nem foglalhatta bele a tizedeket, mert azok III. Béla óta az egri püspökséget illették. Különbösen is képtelenség lett volna, hogy latin szertartásúak szakadároknak fizessenek tizedet, és az is, hogy Koriatovics önkényesen kiszakítsa a vár belső jövedelméből az oklevélben említett jövedelmeket.

Hodinka arra a következtetésre jutott, hogy az oklevél confirmationális (megerősítő) záradéka, szokatlan írása, kezdetleges fogalmazása, gyarló latinsága és magánokirati jellege is megkérdőjelezi a dokumentum hitelességét. Mindezek nem fogadhatók el, hiszen Tódor herceg művelt podoliai fejedelmi sarj volt, állítólagos oklevelének szerzője, vagy szerzői viszont szemmel láthatóan nem voltak járatosak az akkori kor színvonalán álló közjogban. Másrészt Lukács presbiter 1458. évi kísérlete óta a kolostor szerzetesei püspökükkel az élen évtizedeken, majd évszázadokon át arra törekedtek, hogy az állítólagos Koriatovics-féle alapítvány birtokába jussanak. Meg kell említenünk azt is, hogy a kolostor szerzetesei 1597-ig, tehát kétszáz és egynéhány esztendő alatt csak kétszer merték felmutatni az oklevelet. Először 1493-ban, amikor Mátyás király fiával, Corvin János herceggel érvényesíttetni, illetve megerősíttetni akarták, de titkára, tanácsosai és a herceg jómaga is felismerték és meggyőződtek róla, hogy hamisítvány. Másodszor 1597-ben, de akkor már nem eredetiben, sem káptalani vagy konventi hiteles formában, hanem közönséges másolatban.

„Koriatovics csak Mária (királynő) halála, 1395 után jutott Munkács birtokába – állapította meg Hodinka –, ahol először csak 1398-ban említi egy adománylevele... (Az 1360. évi) oklevélnek érvénytelen volta miatt voltak kénytelenek küzdeni a püspök(ök) és a szerzetesek, hogy az alapítvány birtokába jussanak. S éppen ez a küzdelem adja kezünkbe a kulcsot a Rómához való egyesülés megértéséhez. Csak jóval az egyesülés után sikerült elérniük az oklevél érvényesítését, s akkor is különös módon, amennyiben I. Lipót 1693-i királyi megerősítő oklevelében nem az eredetiben felmutatott Koriatovics-féle oklevelet, hanem annak 1693-ban a leleszi conventtól kiállított átiratát erősítette

meg, továbbá nem a kolostor, hanem a püspök és a szerzetesek részére, úgyhogy a szerzetesek, akiknek a javára szól, csak 1751-ben jutottak el végre az állítólag 1360-ban kelt oklevél alapján részükre tett alapítvány birtokába.” (*Hodinka*. 1909:57., 68., *Papp*. 1938., 1943.)

A kolostor és templom a XIV-XV. században fából volt, a kőtemplomot csak 1661-ben építette fel Konstantin moldvai vajda, a kolostort pedig részben De Camillis, majd Hodermarszki püspökök. Az ezidőben kőből készült épület is kicsiny volt, ezt jól bizonyítják a Bereg vármegye által 1737-ben kiküldött vizsgálati. Ezek szűk voltából következtethetünk a korábban állott faépületek nagyságára, arra, hogy azokba is kevés ember fért el. Koriatovics Tódor menekülésekor csak néhány szerzetest hozhatott, amit az is bizonyít, hogy állítólagos oklevele hallgat arról, hogy honnan, mely anyakolostorból hozta őket, mely püspök engedélyével és áldásával történt az áttelepítés és az építés, valamint a templom felszentelése. Következéseink: Koriatovics herceg 1414-ben meghalt – sírjáról semmit sem tudunk –, négy év múlva a neje is elhalálozott, tisztjei, háza népe szétszéledtek. A patrónus nélkül maradt szerzetesek valahol meghúzódván, felépítették a faépületeket és *Hodinka* szerint 1418 és 1426 között Tódor herceg nevében 1360. évi dátummal megszerkesztették az oklevelet úgy, hogy a régi feljegyzésekből felvették az addig élevezett jövedelmet, és nem tudva, hogy az lehetséges vagy sem, megtoldották a tizeddel. Ez az oklevél tehát már 1458-ban bizonyosan létezett, mert püspökről még nem volt benne szó. Ez évben pedig Mátyás királytól már adományba kapta Lukács presbiter a monostort. „Ekként e kolostor, bár nem a XIV. század második feléből, hanem csak a XV. század második évtizedéből való, az 1391-ben oklevélileg igazolható körtvélyesi (Máramaros) után a második keleti szertartású kolostora hazánknak a görög szertartás történetének második korából. [Az első korszak a honfoglalástól a XIII. század közepéig tartott – B. J.] Nem a görög szertartású rutének vallási szükséglete hozta létre, mindamellett keletkezése után 2-3 évtized múlva a magyarországi görög szertartású ruténeket joghatósága alá vetett munkácsi görög szertartású püspök székes kolostorává lévén, attól kezdve egészen 1751-ig teljes három századon át e kolostor volt a hazai görög szertartású rutének vallási és egyházi életének központja.” (*Hodinka*. 1909:57., 68.)

A két világháború közötti korszak kiváló egyháztörténésze, Papp György szerint Lukács presbiter csupán széleskörű joghatósággal felruházott áldozópapként működött, mégis az ő idejére, 1443-ra tette a munkácsi püspökség megalapítását. Állítását a következőkkel támasztotta alá: „Ulászló király 1443. március 22-én kiadott diplomájából tehát – mely nem csupán a lengyelországi, hanem egyben a magyarországi rutének egyházi jogainak és kiváltságainak is alapvető dokumentuma, bár ezirányú jelentőségét eddig tudomásom szerint senki sem látta meg – az következik, hogy a király minden valószínűség szerint ugyanekkor adta ki azt a királyi donációt (adományt), mely alapját képezte a munkácsi egyházmegye kifejlődésének.” (*Papp*. 1940:23.) Papp György ezután öt pontba szedte érveit. „A püspökség eredetének ideje: 1443 március hó; a királyi donáció kiadásának napja minden valószínűség szerint március 22. A püspökség határozottan katolikus eredetű. Lukács presbyter nem volt felszentelt püspök, csupán egyszerű áldozópap – ellenben magasabb joghatóságot (esetleg quasi episcopalis jurisdictionot) gyakorolt. Ezt a

joghatóságot Izidor bíboros-metropolitától kapta. (A kijevi főpásztor ekkor harmadik alkalommal tartózkodott hosszabb ideig Budán a királyi udvarban Rómába mentében.) (Lukácsot) I. Ulászló király, az unió ügyének s a török elleni keresztény összefogásnak előmozdítására, Izidor bíboros-metropolita közbenjárására részesítette királyi donációban.” (*Papp*. 1940:23-24.)

Más egyháztörténetesek, így Lucskay Michael (*Lucskay*. 1842.) és Duliskovics Joann (*Duliskovics*. 1874-1877.) szerint Koriatovics Tódor alapította a munkácsi püspökséget 1360-ban. Ez alapvető tévedés, hiszen a herceg csak 1396-ban érkezett Magyarországra. Nézetük a Koriatovicsnak tulajdonított hamis oklevélen alapul. Alexej Petrov (*Petrov*. 1930.) viszont nem püspöknek tartja Lukácsot, hanem csak presbiter-igumennek. A munkácsi püspökök sorát Lukács utódjával, Jánossal kezdi, akit a korabeli oklevelek már püspökként említenek. Az ő idején, 1491 és 1498 között alakult ki a püspökség, ami előtte volt, azt nem tudjuk – jelentette ki Petrov. Mint ahogy azt sem, hogy ki volt János püspök, honnan érkezett, ki szentelte fel, vagy kik választották meg. Feltételezhető az is – Petrov is hajlik e nézetre –, hogy vándorpüspök volt, aki a szerzetesek kérésére maradt a munkácsi kolostorban, amely így vált püspöki székhelyé.

A munkácsi püspökség létjogosultságát megalakulása után még hosszú évtizedekig kétségbe vonták az egyházi körökben annak ellenére, hogy püspökei kezdettől törekedtek joghatóságuk kiterjesztésére valamennyi ruszin parókiára. Nem mondtak le a körtvélyesi apátok által irányított máramarosi egyházközségekről sem, és címekbe felvették a „máramarosi püspök” megjelölést is. Ezen igényük a későbbiekben megvalósult, mert e terület is tényleges joghatóságuk alá került. A püspökség kolostora alig fél évszázados fennállás után a XV. század legvégén elpusztult, és csak 1551-ben találkozunk létével a forrásokban, amikor László püspök volt a munkácsi főpásztor. Kérésére I. Ferdinánd király (1526-1564) 1551. október 1-jén – hasonlóan, mint 60 esztendővel korábban II. Ulászló király (1490-1516) – felszólította a munkácsi kolostorhoz tartozó rutén papokat, hogy Lászlót ismerjék el püspöküknek és a régi szokás szerint adják meg a neki járó kötelezettségeiket.

A XVII. század első évtizedeiben Sergius, illetve Petronius munkácsi püspökök a „hosszú háborúban” (1591-1605) elnéptelenedett és a húszas évekre ruszinokkal is betelepülő Szabolcs vármegyére, vagyis az Alföld egy részére is kiterjesztették joghatóságukat. „1623 után az oklevelek a munkácsi főpásztorokat már nem ’rutén püspököknek’, hanem a ’görög egyházak püspökének’ nevezik. Ez a névváltozás is kifejezésre juttatja, hogy az egyházmegyében a ruszinokon kívül más nemzetiségűek is élnek. Ide tartozott a keleti szertartású magyarok túlnyomó többsége is. A keleti szertartású néptömegek mozgásával és telepítésével tovább növekedett a munkácsi püspökség területe is.” (*Pirigyi*. 1990. I:77., *Hodinka*. 1910.) A XVIII. század második felében a püspökség már 13 vármegyére – Abaúj, Bereg, Borsod, Gömör, Máramaros, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Torna, Ugocea, Ung, Zemplén – terjedt ki. A török pusztítás, majd a Rákóczi-szabadságharc után elnéptelenedett észak-alföldi területekre ruszinok is települnek. Szabolcs megyében 1720-ban már 32 olyan település volt, ahol ruszinok is éltek. A beköltözés nyomán Huszt és Munkács környékén a magyar szórványok fokozatosan beolvadtak a nemzetiségekbe, elősorban a ruszinokba.

Bár a munkácsi püspökség joghatósága fokozatosan mind nagyobb területekre – gyakorlatilag a történeti Magyarország egész északkeleti vidékére – kiterjedt, létezését még ekkor is kétségbevonták. Jellemző, hogy Lippay György utóda, Szelepchényi György esztergomi érsek (1666-1685) érsekségének első esztendejében Rómába küldött jelentésében egyenesen tagadja a munkácsi püspökség létezését. Azt még elismeri, hogy az elmúlt évszázadokban Oroszországból szakadár püspököket küldtek Munkácsra, akik az itteni kolostor főnökei voltak, de szerinte hazánkban nem alapítottak püspökséget. Egyébként Szelepchényi érsek álláspontját, miszerint a munkácsi püspökség nem létezik, mivel azt soha fel sem állították, Róma is magáévá tette. Amikor a Bécsben székelő pápai nunciatura 1701-ben jegyzéket készített a Magyarországon működő püspökségekről, abba a munkácsit mint nem létezőnek tekintett egyszerűen nem vették fel. Ezt hangoztatták az egri püspökök is. (Meg kell említenünk a másik végletet is: a rutén egyháztörténészek jelentős része viszont amellet kardoskodik, hogy a munkácsi püspökség ősrégi alapítású. Szerintük egyike a Szent Cirill és Metód által Pannóniában alapított hét püspökségnek. Állításaikat egyetlen elfogadható ténnyel sem tudják bizonyítani, ugyanakkor a legfontosabbat nem veszik figyelembe. Nevezetesen, ha a IX. században már létezett volna a munkácsi püspökség, akkor a magyarországi bizánci szertartású kolostorokat nem rendelték volna a római katolikus püspökök joghatósága alá, Imre királyunk (1196-1204) pedig 1204-ben nem kéri III. Ince pápát arra, hogy hazánkban keleti rítusú püspökséget állítson fel. Mégis a munkácsi és az eperjesi egyházmegyei köztudat úgy tartja, hogy a munkácsi püspökséget Cirill és Metód alapította.)

A források és történészek kutatási eredményei, illetve összevetésük ellenére sem állapítható meg kétséget kizáróan a munkácsi püspökség alapításának ideje, sőt fejlődésének folyamata sem, hiszen létét a katolikus egyházfők még a XVIII. század legelején is megkérdőjelezték. Pirigyí István véleményével értünk egyet: „A rendelkezésünkre álló oklevelek azonban azt bizonyítják, hogy a munkácsi püspökséget senki sem alapította meg, hanem az a csernekhegyi higumenek által kormányzott paróchiák közösségéből fejlődött ki. E fejlődés folyamatát pontosan nem ismerjük.” (*Pirigyí*. 1990. I:75.)

2. Az ungvári uniótól *De Camelis* püspökig (1646-1689)

Kárpátalján a XVI. század első felében már mindenféle megépültek és működtek a pravoszláv fatemplomok, amelyek papjai elsősorban Halicsból és Podoliából származó orosz papok, prédikátorok voltak, de számos helybeli fiatal is jelentkezett lelkészi pályára. Híveikkel együtt jobbágysorban éltek, életkörülményeik alig különböztek a többi jobbágyétól. „...csak egy-két falu hozatott papot, a többi úgy segített magán, hogy egy-egy élelmesebb parasztleány a külföldről jött paptól megtanulta az olvasást és a szertartások végzését, azután egy pravoszláv monostorban fölszenteltette magát s utána a falujában lelkészkedett. A XVI-XVII. században 5-6 (sőt néha több) ilyen pap is volt egy-egy templom mellett. Ezek a parasztpapok, a 'batykók' olyan műveletlenek és tudatlanok voltak, akár a hívek, s nem is volt több tiszteletük. Lippay esztergomi érsek még 1654-ben is ezt jelentette Rómába: 'Ezek a papok a néppel egyetemben a görög szertartást tartották ugyan, de egyébként a legtudatlanabbak, műveletlenek és tanulatlanok... Mint a híveik, ők is barmok módjára irtózatossá bűnökbe és az isteni dolgokról való mérhetetlen tudatlanságba merültek.' (Bonkáló. 1935:6., 1920:5-31.)

Gyakran előfordult, hogy a parasztpapokat az oltár elől hurcolták a különféle jobbágyi szolgáltatások, a robot teljesítésére. Ha mindezeknek nem tettek eleget, botbüntetéssel, vasraveréssel, sőt börtönnel sújtották őket. Ennek oka, hogy a ruszin papok felett a földbirtokosok uralkodtak nemcsak társadalmi, hanem egyházi vonatkozásban is. A munkácsi uradalom – melyen a püspökség volt – Koriatovics Tódor 1414-ben bekövetkezett halála után Lázárevics, majd Brankovics szerb despoták kapták birtokul Zsigmond királytól (1387-1437), később pedig magyar főuraké lett. Egy ideig megint királyi birtok és csak 1573-ban került újra főúri kézbe. A Mágócsy, az Esterházy, a Rákóczi és más családok váltogatták egymást a birtokosi székben és a munkácsi kolostort kegyúri jog alapján kezelték, és miként jobbágyokkal, annak lakóival is szabadon rendelkeztek. Vizsgálatok és ítéletek nélkül büntették meg, esetleg elűzték a püspököket, és helyettük azt nevezték ki, akit akartak. A kolostor fenntartását fedező falvak pénzbevételeit maguknak szedették be. A helyzetet súlyosbította, hogy a XVI. században az egyházmegye területén a munkácsin kívül nyolc nagy és több kisebb uradalom létezett, amelyeknek tulajdonosai szinte megbénították a püspöki joghatóság működését. A főpásztorokat akadályozták abban, hogy rendszeresen felkeressék az egyházközségeket, a papok munkáját ellenőrizték, mert mindezekben a kegyúri jogaik megsértését látták.

A földbirtokosok megakadályozták azt is, hogy a püspököket – akik egyben a munkácsi kolostor apátjai is voltak – a szerzetesek és a vezető beosztású világi papok válasszák meg. Akadályozták azt a régi szokást is, hogy a püspök kijelölje utódját, akit a papság azután megválasztott. Kivétel volt Bereg vármegye – ennek területén volt a püspökök

székhelye, a munkácsi kolostor –, amely a püspököket a nemesei közé sorolta. A munkácsi és a többi vármegyei uradalmak birtokosai, valamint a szomszédos vármegyéék, ahol a püspök ruszin egyházközsegei voltak, nem ismerték el a püspök nemesi rangját és továbbra is jobbágyoknak tekintették. Társadalmi elismertségét az is ronthatta, hogy az alá tartozó világi papok felkészítésével és nevelésével foglalkozó intézményt a püspökség nem tudott fenntartani. A munkácsi kolostorban ugyan időszakonként működött alsóbb fokú tanintézet, de ebben csak a szerzetesek képzésével foglalkoztak. Őket is csak lényegében a szertartások elvégzésére tanították meg az idősebb lelkészek, amit elegendőnek tartottak a felszenteléshez. A teológiában is többnyire teljesen járatlanok voltak. Ezt persze nem menti az, hogy ez időben a római katolikus, illetve a protestáns lelkészek jelentős részének is igen alacsony volt a műveltsége.

Ebben a helyzetben a munkácsi püspökök a magyar királyokhoz, majd a XVII. század legelejétől a kassai főkapitányokhoz fordultak segítségért, akik a püspöki joghatóságukat támogató ún. oltalomlevelet adtak számukra. Ezek az okiratok felszólították a földesurakat, hogy ne akadályozzák a főpásztorok munkáját, a papokat pedig kötelezték, hogy ismerjék el a munkácsi püspök joghatóságát. Ez a tény egymagában bizonyítja, hogy a munkácsi egyházmegye nem volt szabályszerűen felállítva, hiszen a papok felszentelésekor engedelmességet fogadnak a püspöküknek és törvényes utódaiknak. Erre annál is inkább szükségük volt, mivel az ország három részre szakadását (1541) követően a püspökség területéből Ung és Zemplén megye a Drugeth-családé lett, és férfiágának kihalta után a birtok egyesült a Bercsényiek birtokával, Bereg vármegye nagy része pedig a Mágócsyaké volt. Az 1606. évi bécsi béke után a munkácsi egyházmegye területének nagyobb része Erdélyhez került, a munkácsi vár az erdélyi fejedelmek magántulajdonává vált. A püspökség helyzetében változás történt, ugyanis Bethlen Gábor (1613-1629) és I. Rákóczi György (1630-1648) már nem oltalomlevelet, hanem püspöki kinevezést adott a munkácsi főpásztoroknak. „Az oltalomlevél, illetve a kinevezés a püspökök közjogi helyzetén és személyes sorsán lényegében semmit sem változtatott. Továbbra is ki voltak szolgáltatva a földesurak önkényének, valamint a munkácsi várkapitány erőszakoskodásának. Ilyen körülmények között az egyházmegye kormányzására alig volt lehetőségük. A vallási élet fellendítésére, papnevelő intézet vagy más kulturális intézmény felállítására nem is gondolhattak.” (Pirigyi. 1990. I:81-82., Mészáros. 1850., Érdújhelyi. 1897.) Látványosan maradt tehát minden a régiben, amikor a világi, vagyis a földesúri hatalom uralkodott az egyházi felett, amikor a főurak tisztartói, vajdái a falvakba kiszállva vizsgálták a papoknál, hogy tudják-e a legfontosabb imádságokat és a Tízparancsolatot. Nem volt véletlen, hogy a XVII. század elején Kárpátalján is megindult az uniós mozgalom, amelynek eredménye lett a munkácsi püspökség egyesülése Rómával. Az unió egyben a társadalmi felszabadulást is jelentette a papság számára.

Hasonló uniós törekvések jelentkeztek ez időben a magyarországi románoknál is, akiknek mintegy a fele, a délszlávoknak pedig egy töredéke egyesült Rómával. „Az uniós folyamatok egymástól függetlenül, különböző körülmények között indultak meg és játszódtak le. Maga az unió azonban mindenütt a Basel-Ferrara-Firenzei XVII. Egyetemes Zsinaton (1431-1445) 1439. július 6-án elfogadott elvek alapján jött létre. Ezek szerint a keletiek elismerik a római pápa főségét, azaz a primátust, a Filioque-tant, („és Fiútól”),

vagyis hogy a Szentlélek a Fiútól is származik, a tisztítóhely létét, valamint azt, hogy az ostya és a kovászos kenyér egyaránt érvényes anyaga az Oltáriszentségnek. Viszont a keletiek változatlanul megtarthatják szertartásukat. Papjaik elnyerik mindazon jogokat és kiváltságokat, melyek hazánkban a római katolikus lelkészeket megilletik.” (Pirigyi. 1991:27.) Fontos emlékeztetni arra, hogy a római, illetve a görög katolikus egyház alapvető hitelvekben azonos, szerves egységet alkot még akkor is, ha a kortársak és gyakran az utókor is úgy vélte, véli, mintha két egyház lenne.

A munkácsi püspökség Rómával való egyesülésének kezdeti mozzanatait a rutén egyháztörténet kevésbé tárta fel, ezért csak következtetni tudunk arra, hogy mi volt az oka, és milyenek voltak elsődleges hatásai a rutén népre. „Kétségen felül áll, hogy az egyesülésnek gazdasági, politikai és társadalmi okai és céljai voltak. Ha jól megfigyeljük az egyesülés lefolyását, rájövünk, hogy az nemcsak vallási mozgalom volt, mert nyomon követik a sokkal szélesebb körű átalakulások a rutén nép és a papság életének minden terén. Ezeknek az átalakulásoknak megvalósítására törekedett Taraszovics Bazil, munkácsi püspök, aki felismervén a rutén nép, papság és püspökök tarthatatlan helyzetét, élete céljául tűzte ki, hogy ezen segítsen. A római egyházzal való egyesülés eszköz volt számára ennek az egyébként gondosan és sikeresen titkolt céljának elérésére.” (Kaszinecz. 1943:3.)

Taraszovics püspököt nemcsak az imént említettek ösztönözték az unió útjának egyengetésére. A XVII. század elején az országban a katolicizmus újra megerősödött. Számos főnemesi család – közöttük a ruszinok által lakott vidékek földbirtokosainak nagyobb része – újra katolikus hitre tért. Homonnai, huszti, szatmári, ungvári ferences, jezsuita és pálos szerzetesek telepedtek le, akik az eretnekeknek tekintett lutheránusokat (evangélikusokat), kálvinistákat (reformátusokat) és a szkizmásoknak („szakadároknak”) nevezett görögkeleti, vagyis ortodox szertartásúakat is katolikusokká igyekeztek téríteni. Természetesen a protestáns visszahatás sem maradt el, mert az erdélyi fejedelmek viszont – hasonlóan, mint a magyarországi református hiten maradt földesurak – a kálvinista ruszin papokat támogatták és a ruszin jobbágyokat reformátusokká akarták téríttetni.

Ebben a helyzetben az uniót kezdeményezőket mélységesen áthatotta az egyház egységének eszméje, amelyet tovább erősített a fenyegetettség érzése, amit a keleti szertartásúak körében megkezdett „térítés” is kiváltott. Másrészt nem kevés hatással volt az események alakulására a szomszédos Lengyelországban korábban, alig egy évtizede lezajlott sikeres unió. „A lengyelországi keleti egyház sorsában döntő fordulatot hozott a *breszti unió* (1596). Azelőtt a lengyelországi rutén papok sorsa ugyanaz volt, mint a munkácsi püspökségben működő papoké. Az unió után a papság felszabadult a jobbágy-sorból, megélhetése biztosítva lett, lehetősége nyílt az önképzésre, valamint a rendszeres lelkipásztorkodásra. A püspököket a király meghívta az országgyűlésbe. A papnövendékeket Róma, Bécs, Prága és más városok egyetemére küldték a teológia elvégzésére. Iskolák nyíltak a fiatalok oktatására, fellendült a vallási élet. Az egyesülteket a latin papság, a lengyelországi nuncius, sőt maga a pápa is teljes támogatásban részesítette, ugyanakkor a keleti egyház szertartása és fegyelme sértetlen maradt.” (Pirigyi. 1990. I: 95-96.)

A kárpátaljai uniós kísérletek már a XVII. század legelején, Taraszovics püspök törekvései előtt megkezdődtek Ung és Zemplén vármegyék leghatalmasabb főúrnak, Homonnai Drugeth Györgynek jóvoltából. Jobbágyainak túlnyomó része ortodox vallású ruszin volt, akiknek követniük kellett volna a katolikus hitre 1605-ben áttért urukat. Drugethnek a közeli Lengyelországban is voltak birtokai, rokonai, barátai éltek ott, és minden bizonnyal jól ismerte a breszti unió körülményeit. Az ezidőben teljes erővel folytatott magyarországi rekatolizációs mozgalom körülményei között szinte természetes volt, hogy Drugeth a birtokaira hívta 1613 szeptemberében két jezsuita szerzetes kíséretében Atanaszij Krupeckij premisli keleti szertartású katolikus püspököt. A három térítő Ungvár és Homonna környékén kezdte meg az uniós munkát elsősorban a ruszin papok körében, mondván, a nép úgyis vakon követi őket majd az egyesülés útján. Egyes – nem bizonyított – adatok szerint ötven Homonna környéki batykó csatlakozott hozzájuk a várható előnyök reményében, feltehetően minden belső meggyőződés nélkül. Krupeckij a következő év tavaszán, 1614 pünkösdjén egy Mária-zarándokhelyen, Krasznibrodon a kápolna helyén Drugeth által a Szentlélek tiszteletére építtetett új templom felszentelésekor akarta kihirdetni az uniót. Tizenháromezer ember gyűlt össze. A püspök a templomban tolongó zárandokokat kiküldette, a kapukat bezáratta, hogy zavartalanul tudják a szentelést előkészíteni. Az unió ellenségei azonban fellázították a tömeget, amely botokkal támadt a püspökre és kíséretére, akiket csak Drugeth gróf fegyveresei tudtak kimenteni szorult helyzetükből. (*Pirigy*. 1996/b.: 15–16.) Krupeckij visszatért Lengyelországba, de továbbra is tartotta a kapcsolatot a kárpátaljai uniópárti papokkal.

Az első uniós kísérlet kudarca után két évtizeddel, 1633-ban Taraszovics Bazil munkácsi püspökké való kinevezésével – ezt I. Rákóczi György erdélyi fejedelem, mint a munkácsi vártartomány ura tette meg – kerül sor a másodikra, felemás sikerrel. Bazil püspök tanult elődjei sorsából, és titokban tartotta szándékait. Püspökségének első éveiben élénk főpásztori tevékenységet folytatott, zsinatokat hívott össze és kánoni látogatásokat tett különböző helyekre. Közben titokban felvette a kapcsolatot Lippay György egri püspökkel (1637-1642), a későbbi esztergomi érsekkel, és két éven át tárgyalt vele az unió lehetőségeiről. A korabeli oklevelek szerint lengyelországi papokkal vette körül magát, akik között már görögkatolikusok is voltak. Jövedelmének egy részét a szomszédos országba küldöztette.

Az egri püspökkel folytatott sikeres tárgyalásai után Taraszovics a főpásztor akkori székhelyére, Jászóra készült, hogy a hitvallást letegye. 1640. december 13-án közvetlen elindulása előtt liturgiát végzett, amikor a munkácsi várkapitány, Balling János katonáival a templomba rontott és az oltár mellől fogságba hurcolta a püspököt. Valószínűleg környezetének egy olyan tagja adta fel, aki nem értett egyet az unióval. Tetteivel Balling szinte az utolsó pillanatban gátolta meg az uniót, amellyel Taraszovics olyan kiváltságokat kapott volna, melyek függetlenítik a földesuraktól. Látszólag nem történt semmi lényeges esemény, hiszen a munkácsi püspököt már korábban is gyakran bebörtönözték a kolostor kegyurainak magukat tartó földbirtokosok megbízottjai.

Ez esetben azonban nem kevés bonyodalom származott a várkapitány fellépéséből, mert az unióra váró katolikus egyház azonnal működésbe lendült. Nemcsak papjai, ruszin és „kun” hívei, hanem az egész ellenreformációs apparátus – élén III. Ferdinánd királlyal

–, sőt Róma is közbelépett. Taraszovics ügye rövid idő alatt nemzetközivé vált, hiszen a császár, a pápa, a nuncius, az esztergomi érsek levelezett egymással, a Congregatio de Propaganda Fide (Hitterjesztés Kongregációja) is ülésezett és határozatokat hozott. A püspök ügye egy időre kiélezte a királyi Magyarország és az erdélyi fejedelemség közötti amúgy is feszült viszonyt. Taraszovicsot, nem tudni, miért, egy ideig rutén pátriárkának is nevezték, aztán hamarosan kiderült, hogy ilyen méltóság nincs és nem is létezett. Ráadásul az is napvilágra került, hogy Munkácson nincs kánonjogilag elismert püspökség, ezért Róma ejtette az ügyet, a magyar főpapok azonban nem. Sok hozavona után I. Rákóczi György erdélyi fejedelem, a munkácsi vár ura fél év után kénytelen volt a püspököt szabadon engedni, viszont még a király közbenjárására sem engedélyezte, hogy a székhelyére visszatérjen. A fejedelem azzal érvelt, hogy a munkácsi püspököket mindig a várurak nevezték ki, vagy tették le tisztségükről, amely soha nem sértette a király kegyúri jogait.

Taraszovics ellen, amíg börtönben volt, hivatalos vizsgálatot folytattak. „Az egyesülés vádja azonban érdekes módon nem szerepel a vádpontok között. Csak azt bizonygatják, hogy Taraszovics papjaitól minden püspöki ténykedésért a szokottnál magasabb összeget szedett, tizedet követelt ott, ahol nem járt neki, az ukrán (ruszin) jobbágyok között divatos, gyakori válást megnehezítette. E vádak valószínűleg igazak voltak: Taraszovics már az unió előtt megkezdte az egyház drágítását. Szabadulása előtt egy kötelezvényt kellett aláírnia, ami alaposan megnehezítette volna további működését. Elfogatásának igazi okai azonban nem ezek voltak, hanem áttérési szándéka.” (Perényi. 1958:188-189.)

Ekkor a harmincéves háború utolsó éveiben vagyunk, amikor az erdélyi fejedelemség az ádázan katolikusellenes protestáns államok szövetségese. Bécs egyszerűen semmit sem tud elérni a protestáns I. Rákóczi György fejedelmi birtokain, mint Balling várkapitány is megjegyezte a munkácsi püspökkel kapcsolatban: „az ki őtet beállatta, ugyanaz is priválhatja”. Az ilyen vitákat mindig a tényleges erőviszonyok döntenek el, amelyek – mint az 1645. évi linzi béke is bizonyítja – ezúttal Rákóczi fejedelemnek kedveztek a valásszabadság tárgyában. Mindezeket Taraszovics is kénytelen volt tudomásul venni, és megelégedni azzal, hogy kérésére a király Nagykállóban lakást és évi 200 forint fizetést adott számára. A nagykállói, illetve a szatmári várkapitányokat pedig arra kötelezte, hogy gondoskodjanak a püspök védelméről, ugyanakkor felszólította a környék földesurait, hogy jobbágyaik illő tiszteletben és engedelmisségben részesítsék a főpásztort. Egy idő után megbékülhetett Rákóczival, mert „...élete végén, valószínűleg 1648 körül, ismeretlen körülmények között *visszatért Munkácsra*. Ennek minden bizonnyal az volt a feltétele, hogy az uniót legalábbis külsőleg meg kellett tagadnia. Ezt azért vállalta, hogy utódját ő jelölhesse ki. Utódaul az unió legbuzgóbb apostolát, Parthén (egyek forrásokban Parthen) Péter bazilita szerzetest ajánlotta, sőt katedrálisának papjait meg is eskette, hogy mást helyette ne válasszanak.” (Pirigy. 1990. I: 98.) Parthen ugyanis titokban már megtette az első sikeres lépéseket az unióra Ungvárott, a katolikus Drugeth-birtokok központjában. Természetesen nem egyedül, hiszen a katolikus hierarchia – a közben esztergomi érsekké előlépett – Lippay György irányításával továbbra is a Rómával való egyesülés érdekében tevékenykedett.

„Taraszovics Bazil munkácsi püspöknek (1634-1648), a rutén egyesülés legkimagaslóbb alakjának munkásságát és jellemét a mai napig – ti. a XX. század közepéig –

homály fedi. Rendszerint, ha a rutén nép egyesüléséről esik szó, Parthén, De Camellis (más változatban Camillis) József és Olsavszky Emanuel püspököknek neveivel találkozunk s Taraszovicsról nagyon kevés szó esik. E hallgatás oka nem abban rejlik, hogy Taraszovics nem játszott fontos szerepet az unió megkötésében, hanem inkább abban, hogy nem rendelkezünk kellő anyaggal, ami megvilágítaná Taraszovics szerepét az ungvári unió előkészítésében. Hodinka ezen a téren Taraszovics szerepét egy távlatba helyezi az általános egyesülés történetével, ámbar a Taraszovics-féle 1640-1642. évi unió egészen különálló esemény. Ez a művelt és energikus püspök tette meg az első lépést az általános egyesülés dolgában, de az általános egyesüléshez – mint látni fogjuk – még hosszú évtizedekre volt szükség. Taraszovics Bazil egyesülésének behatóbb tanulmányozása és értékelése nélkül azonban nem tudjuk megérteni és felfogni azt a végleges egyesülést, mely 1646. április 24-én jött létre Ungváron.” (Kaszinecz. 1943:10.)

Az unió azonban nem egyszerre történt a munkácsi püspökségben, hanem három szakaszban. Még Taraszovics életében Jakusics Anna, Drugeth János országbíró özvegye Ungvárra hívta Parthén Pétert, hogy az uniónak megnyerje a rutén papokat. Ebben segítette rendtársa, Kosovicki Gábor is. Ezután került sor azokra a megbeszélésekre, amelyeket az özvegy testvére, Jakusics György egri püspök (1642-1647) folytatott Ungváron az itteni uradalomban működő rutén papokkal az egyesülésről. A tárgyalásokon a következő feltételekben állapodtak meg: „1. A keleti szertartás teljesen sértetlen marad. 2. Az egyesültek püspökeit a papok szinódusa választja, az Apostoli Szentszék pedig megerősíti. 3. Az egyesült papság megkapja mindazon egyházi és világi kiváltságokat, melyekkel a latin szertartású papság rendelkezik.” (Pirigy. 1990. I: 98-99.)

A tárgyalások befejezése után, 1646. április 24-én Szent György vértanú ünnepén az ungvári vártemplomban 63 rutén lelkész letette a katolikus hitvallást Jakusics György egri püspök kezébe, és engedelmisséget fogadott X. Ince pápának és utódainak, és ezzel megvalósult a Rómával való egyesülés. Ezt az uniót Jakusics utóda, Kisd Benedek (1648-1660) egri püspök is megerősítette, két év múlva pedig, az 1648 szeptemberében tartott nagyszombati zsinat is tudomásul vette. (Az utóbbin egyébként Parthén és Kosovicki vezetésével az egyesült papság küldöttei is megjelentek.) Az eseményt a fentiekkel egyezően közli a rutén papságnak 1652. január 15-én X. Ince pápához intézett kérvénye, amelyben időpontokat is megjelölnek, azonban az uniót 1649-re, megerősítését viszont egy évvel korábbra, 1648-ra teszik. A nyilvánvaló ellentmondás a hiteles időpontot illetően az elmúlt három évszázadban megosztotta az egyháztörténészeket. Annál is inkább, mert a pápához intézett kérvény eredetije elveszett, és csak a pozsonyi káptalan által 1655. február 14-én készített hivatalos átirás alapján 1770 körül készült közönséges másolata található meg a bécsi állami levéltárban. Az 1646-os dátumra az egyik legdöntőbb bizonyíték – egyébként más, itt nem taglalt dokumentumok mellett –, hogy az ungvári unió megkötésekor – mint említettük – a rutén papok Jakusics egri püspök kezébe tették le a katolikus hitvallást, aki 1647. november 21-én hunyt el.

A különféle érvek és ellenérvek összevetése után Papp György kijelentette: „Ha mármost Munkácson, Egerben és Bécsben egyformán 1646-ról datálták az uniót, könnyű megállapítani, hogy Kollár Ádám (Mária Terézia könyvtárigazgatója) írődeákjának tolla tévedett csupán, amikor a Bradács által felmutatott példányból – a pozsonyi káptalan

1655. február 14-i átírásából – lemásolta a szóbanforgó okmányt. Mivel 1766. április 30-án már ennek alapján írta meg Mária Terézia Albani bíboroshoz intézett levelét ennek a másolatnak elkészítését (amit Hodinka '1770 körüli' időre helyez) pontosabban 1764-re kell tennünk, amikor Bradács János Olsavszky Mihály püspök megbízásából Bécsben járt, hogy ott átadja a munkácsi egyházmegye papságának 1764. január 30.-február 1. napjain tartott egyházmegyei zsinatján készített felségfolyamodást... *Az ungvári unió pontos időpontja tehát minden kétséget kizáróan: 1646. április 24.*" (Papp. 1941:12-13., Szilágyi. 1884:676., Magochi. 1973-1974:201-265., Perényi. 1958:183-189.)

Mit jelentett a Rómával történt egyesülés? Az unió mindenekelőtt a rutén papoknak hozott kézzelfogható előnyöket. Az egyezséget megelőzően minden illetékes fórum kötelezettséget vállalt arra, hogy az áttérők megkapják a katolikus kiváltságokat, azaz a papi telket, az addigi jobbágyi robot alóli mentességet, a szokásos jövedelmeket és a kollektív nemesi jogokat. Mindezekért kevés áldozatot kellett hozniuk, hiszen továbbra is megtarthatták görög szertartásaikat, a szláv egyházi nyelvet, valamint a püspökválasztás jogát is. A pravoszláv papok ily módon egyszerű jobbágyokból, szűkös körülmények között élő parasztból, batykókból privilegizált urakká válhattak néhány, számukra amúgy sem különösen világos dogmának a feladása és a pápa főségének elismerése árán. Mindezzel felemelkedtek a magyarországi kiváltságos osztály legalsóbb kategóriájába. „Azonban ebben az egyesülésben csak a papok vettek részt, a nép nem szerzett róla tudomást, sőt a papság legnagyobb része is távol állott tőle. Az egyesülés csak a püspöknek és papoknak jelentett főleg anyagiak terén nagy előnyt, a népek pedig alapjában véve semmit. Szellemi elmaradottságában a rutén nép nem volt képes felfogni a római egyházzal való egyesülés erkölcsi jelentőségét és kitartóan ragaszkodott az óhíthez (ti. az ortodoxhoz). Hiába igyekeztek a katolikusok erővel megrontani a viszonyt az immár papíron egyesült rutén nép és kálvinista földesurai között. A rutén nép kitartott hűséggel és ragaszkodással másvallású földesura mellett, amint ezt látjuk II. Rákóczi Ferenc fejedelem esetében, aki a ruténeket az egyesülés után is leghűségesebb népének tartotta.” (Kaszinecz. 1943:30. Pirigy. 1996: 402-406.)

Az unió létrejöttében kiemelkedő szerepet játszó Parthén Péter bazilita szerzetesnek, akit Tarasovics püspök az utódjául jelölt ki, az egyesülés után őt, a főpásztor halála után még három esztendeig kellett várnia arra, hogy 1651 nyarán megválasszák. A résztvevő 400 rutén pap közül 370 Tarasovics végakarátának megfelelően Parthen mellett szavazott. Az új főpásztor nyomban Erdélybe, a gyulafehérvári pravoszláv román püspökhöz siet felszenteltetni magát, hogy megelőzze az esetleg Munkácson megválasztandó új püspököt. Az unió első szakasza ezzel látszólag sikeresen lezárult, de hátra volt még a nehezebb feladat megoldása. Meg kellett szereznie a munkácsi püspöki kolostort, vagyis ünnepélyesen bevonulni a Rákócziak kezében lévő püspöki székhelyre és az uradalom rutén papjait is rávenni a Rómával való egyesülésre. Parthennek, az újonnan választott főpásztornak erre több mint egy évtizedet várakoznia kellett, a körülmények ugyanis sajátosan alakultak. (Pirigy.1996/c: 15-16.)

A linzi béke (1645) értelmében Bereg vármegyét az erdélyi fejedelemségtől visszacsatolták a királyi Magyarországhoz, és így a Rákócziak már nem fejedelemtként, hanem csak „egyszerű” magyarországi főúrnaként birtokolták a munkácsi uradalmat. E minőség-

gükben bizonyos mértékig alá voltak rendelve a bécsi királyi udvarnak, de az uniót következetesen elutasító I. Rákóczi György mindig érvényesíteni tudta akaratát Béccsel szemben. A fejedelem 1648-ban elhunyt, özvegyének, Lórántffy Zsuzsannának még keményebb volt az álláspontja az unióval kapcsolatban, mint néhai férjének. Az özvegy fogarasi birtokain már alkalmazott módszereivel a munkácsi uradalmában is kálvinista uniót akart létrehozni. Ezt bizonyítja, hogy Taraszovics halála után birtokai pravoszláv papjait kálvinista lelkészek felügyelete alá helyezte, és az ő ellenőrzésükkel választott új püspököt. Miszticzei Zékány (egyek forrásokban Zejkán) János, egy Bereg megyei kismenes személyében.

Lórántffy Zsuzsanna életében tehát nem sikerült Parthennek megszereznie a munkácsi kolostort püspöki székhelynek, ezért más utakat keresett helyzetének megerősítésére. Lippay érsek támogatásával mindenekelőtt püspökké választásának jóváhagyását és királyi kinevezését igyekezett elérni. Mindez azonban nem ment könnyen, ugyanis - Róma minden bizonnyal nem véletlenül - sokat akadékoskodott. „Elsősorban a munkácsi püspökség eredete érdekelte. A kánonjog szerint ugyanis egy régi püspökség felújításánál bizonyítani kell az apostoli leszármazást, új püspökség felállításánál pedig igazolni kell egy meghatározott nagyságú, tetemes évi biztosított jövedelmet. Az ellentmondó és hiányos információk miatt a római egyházi hatóságok nem látták bizonyítottnak a püspökség apostoli leszármazását, és ezért elismerésével igen sok nehézséget támasztottak. Az egyszerűbb megoldáshoz, új püspökség alapításához viszont nem volt meg a szükséges biztosított jövedelem. Így Róma közvetítő megoldáshoz folyamodott. A pápa Parthen püspökké választását megerősítette, de a munkácsi püspökség kérdésében nem döntött. Az egyesült papság tehát kapott egy püspököt, de nem volt püspökségük, ami később sok nehézséget okozott. Nem ment egyszerűen a királyi kinevezés sem, mert Parthen azt csak 1659-ben vehette kézhez. Róma döntését még Lippai (sic!) prímás-kancellár legmelegebb támogatása sem tudta befolyásolni.” (Perényi. 1958:192.)

A püspök az egyházi és világi hatóságok erőteljes támogatásával igyekezett munkácsi székhelyét birtokba venni és a még nem áttért pravoszláv papokat rábeszélni az unió elfogadására. Parthén kinevezése után egy esztendővel, 1660-ban meghalt Lórántffy Zsuzsanna, majd hamarosan, még ugyanazon évben fia, II. Rákóczi György is. A fejedelem özvegye, Báthory Zsófia, aki az esküvőjén felvette a református hitet, megözvegyülésekor újra katolizált. Elűzette a munkácsi kolostorból Zékány püspököt, mert magának akarta fenntartani a kinevezés jogát. Lippay esztergomi érsek a jezsuita gyóntatóját utasította, hogy vegye rá a fejedelemasszonyt, engedje birtokára Parthén püspököt és hagyja az uniót ott is megvalósítani. Báthory Zsófia azonban földesúrként a munkácsi kolostor patrónusának tartotta magát, és nem akarta elfogadni a ráerőszakolt püspököt. Négy év után, csak 1664-ben nyerte el a fejedelemasszony beleegyezését, amikor az elpusztult munkácsi püspöki kolostor helyén új kőtemplomot építtető pravoszláv moldvai vajda is támogatta Parthén beiktatását. A munkácsi földesúr, Báthory Zsófia patrónusi jogait azonban el kellett ismernie, és ezt a fejedelemasszony és a fia által 1664. március 18-án kiadott megerősítő oklevél egyértelműen leszögezte. Ezek után nem nehéz elképzelni, hogy milyen helyzetben lehettek Parthén püspök pravoszláv elődei, a földesúri önkénynek teljesen kiszolgáltatott falusi pópák, ha egy buzgó katolikus főúr – a fejedelem

masszony – számos megszorítást írhatott elő működésében az első magyarországi görög-katolikus püspöknek, aki évek huzavonája után a pápa megerősítésével és a király kinevezésével foglalta el főpásztori székét. Élete utolsó időszakát végül mégis csak ott élhette, ahonnan fiatal házfőnökként úgy ment el, hogy megvalósítja a pravoszlávok egyesülését Rómával. Parthén püspök Munkácsra költözésével megkezdődött az unió második szakasza, amely a XVII. század végéig tartott. Ennek során Bereg, Szabolcs, Szatmár és Ugocsa, valamint Zemplén vármegye déli részének papsága is elfogadta Róma főségét. (Pirigy. 1996/b: 19-21., 26-31.)

Visszatérve Parthén püspök személyére: VII. Sándor pápa (1655-1667) csak 1665. június 8-án hatalmazta fel Lippay érseket, hogy a főpásztort oldozza fel a tizennégy évvel korábbi felszentelése alkalmából elkövetett szabálytalanság alól és erősítse meg őt a püspökségben. Lippay az uniós papságnak küldött nyilatkozatában Parthént valóságos és törvényes püspöknek nyilvánította. Mindez persze nem jelentette egyúttal Róma részéről sem a püspökségnek, sem a rutén papok püspökválasztási jogának az elismerését. Parthén csak rövid ideig ült főpásztori székében, mert még a kinevezésének évében, 1665-ben meghalt. Ezzel ismét veszélybe került az unió. (Pirigy. 1996/b: 33-43.)

Az ügy Róma elé került, ahol a püspökség eredetével kapcsolatos újabb vizsgálatok indultak. Közben elhunyt Lippay, utóda Szelepchényi György pedig (1666-1685) más nézeteket vallott. „Szelepchényi érsek álláspontját – mely szerint munkácsi egyházmegye nem létezik, mert azt soha fel nem állították – Róma magáévá tette. A Szentszék Parthen halála után a püspökség betöltésével nem is foglalkozott. Ezzel szemben a király és Báthory Zsófia egyaránt ragaszkodott e nemlétezőnek tekintett püspökség betöltésének jogához, a papság viszont a választás jogát szerette volna érvényesíteni. Ennek következtében 25 év alatt kilenc főpásztor adminisztrálta a püspökséget, vagy annak egy részét. Az is megtörtént, hogy ugyanabban az időben egyszerre több főpásztor is működött a püspökség területén. E 25 év története annyira homályos és zavaros, hogy még azt sem tudjuk pontosan, hogy a főpásztorok mind unitusok voltak-e vagy esetleg akadtak közöttük ortodoxok is.” (Pirigy. 1990. I:138.)

A Parthén halálát követő negyed évszázad okiratai a következő munkácsi főpásztorokat említik, akiket különböző pártfogók támogattak: Volosinovszki Jozsifot 1667-ben nevezte ki I. Lipót király, a Szentszék két év múlva 1669-ben; 1676-ig állt a püspökség élén. Báthory Zsófia azonban nem fogadta el és helyette 1671-ben Malachovszky János premisli püspököt hívta meg munkácsi püspöknek, de Lipót nem nevezte ki, hanem visszaküldte Lengyelországba. Volosinovszki eközben működött, de nem a munkácsi monostorban, hanem előbb Vereckén, majd Szolyván, végül Kisbereznán. Ha szükséges volt, akkor a munkácsi monostorban vikáriusa, Szerbin Mihály archimandrita munkálkodott a nevében.

Volosinovszki utódát, a Fehér-tenger mellett fekvő Paranoia érsekét, Maurocordato Theofánt a király 1676/1677 fordulóján nevezte munkácsi püspöknek. „Az ő nevéhez fűződik a püspökség *első ismert körlevele*, melyet a munkácsi monostorban adott ki 1677. április 13-án. E fontos körlevél, amelyben a főpásztor a többi között a papjelöltek házasságáról, felszentelésük alsó korhatáráról, a parochusok más egyházközségekbe való áthelyezéséről és a házassági akadályokról intézkedik, *magyar nyelven készült.*” (Pirigy.

1990. I:139.) Maurocordato azonban csak alig egy esztendeig állt a püspökség élén, mert 1678 és 1684 között - valószínűleg Thököly Imre bújdosó kurucaitól félve - Bécsben tartózkodott. Tisztségéről azonban nem mondott le, így azt nem lehetett betölteni. Távollétében viszont a püspökségben teljessé vált a zűrzavar, egyes vidékeken a skizma jelei mutatkoztak, veszélybe került az unió. Szelepcshényi érsek ezért 1681. december 13-án vikáriussá nevezte ki Lipniczky János Jeromost, aki azonban a munkácsi kolostorba nem tudott bevonulni – bár kinevezése a püspökség egész területére szólt –, mert ott a Dositheus moldvai metropolitával magát püspökké szenteltetett Rakoveczky Metód kormányzott.

Ilyen körülmények között Lipniczky csak a makovicai uradalom egyik parókiáján tudott nagy nehézségek között működni, ezért I. Lipót király Monastelli Demetert 1685. április 4-én kinevezte Bereg, Szabolcs, Szatmár, Ugocea és Ung vármegyék unitus főesperesévé. Közben azonban Maurocordato Bécsből Rómába költözött és 1684-ben lemondott a munkácsi püspöki székről. A következő évben Lipót király Rafael Anghelo galatai érseket bízta meg a püspökség adminisztrálásával, akinek Kulczicki Porphir bazilita szerzetes lett a helynöke. Az érsek adminisztrátort azonban már 1688 őszén visszahívták Bécsbe, így Munkácson teljessé vált a káosz. Egyszerre több főpásztora volt, és ez végletesen kiélezte a személyi ellentéteket. Az áldatlan állapotnak Kollonich Lipót esztergomi érsek (1695-1707) vetett véget, amikor felismerte, hogy a munkácsi egyházszervezet számításba jöhető személyiségei közül egyetlen egy sem alkalmas a püspöki tisztségre, ezért De Camelis József személyében Rómából hozott püspököt. Ezzel teljesen megváltoztatta az addigi gyakorlatot, melynek révén az 1646-os ungvári uniótól 1689-ig Kárpátalján és a munkácsi monostornál megnőtt a lengyelországi eredetű vezető papság szerepe. Nem volt véletlen, hogy ezekben az évtizedekben a katolikus Drugeth grófok homonnai, ungvári uradalmainak papsága a premisli püspöknek adózott. (*Karácsonyi*. 1985:213-215.)

3.Út a munkácsi püspökség felállításáig (1690-1771)

A XVII–XVIII. század fordulóján, amikor a király, a Rákócziak, a rutén klérus, a pápa, sőt az egri püspök is mind magának igényelte, gyakorolta, vagy gyakorolni akarta a munkácsi püspökség betöltésének a jogát, Kollonich esztergomi érsek egyetlen érdekelt fél akaratát sem vette figyelembe. Béccsel együtt mindenekelőtt az ismeretlen és megbízhatatlan galíciai (lengyelországi) aspiránsok kinevezését igyekezett megakadályozni a munkácsi főpásztori székbe. Így esett választása a görög szülőktől származó 47 éves De Camelis (Camillis) János József Rómában, az orosz baziliták prokurátorára, a vatikáni könyvtár tisztviselőjére. Kollonich előterjesztésére 1689. november 5-én VIII. Sándor pápa (1689–1691) De Camelist apostoli vikáriussá (helynökké) nevezte ki, majd felszentelték a szebásztei (Szebasztopolisz, ma Szevasztopol, Ukrajna) püspöki címre. Ezután Kollonichcsal Bécsbe utazott, ahol I. Lipót azzal a feltétellel nevezte ki De Camelist munkácsi püspöknek, hogy ő és utódai az egri megyéspüspöknek – mint annak helyettesei – engedelmeskednek. A körülmények ellentmondásai, ti. a pápa De Camelist apostoli vikáriusnak, a király pedig munkácsi püspöknek nevezte, valamint azon feltétel támasztása, hogy az egri püspököknek engedelmeskednek, hamarosan bonyodalmakat idézett elő. (*Pirigyi* 1996/c.:22)

Az új püspök körültekintően látott hozzá a szétzilált munkácsi egyházmegye újjászervezéséhez. Három év alatt 12 zsinatot tartott, és néhány év alatt elérte, hogy az egyházi fegyelem és az unió megszilárdult, s kezdett erőteljesebben érvényesülni az egri püspökök joghatósága. De Camelis „Diáriumából megtudjuk, hogy a frissen unionizált papság anyagi, társadalmi helyzete kevésbé különbözött a jobbágyság sorsától, amennyiben a papság is kötelezve volt a jobbágyi terhek lerovására, mint híveik. A Camelis által vezetett zsinatokon a legtöbb résztvevő gubában, subában, bocskorban, tarisznyával az oldalán jelent meg, alig akadt, aki valamilyen papi öltönyt viselt. A szatmári zsinat határozatai ismeretesek, többek között szabályozták a papi ruházkodást, előírták, hogy a papok paraszt módjára ne dolgozzanak más földjén, minden papnak legyen két könyve, amelyben a szülötteket és házassultakat feljegyzik, minden paróchián legyen kántor és egyházfő, kit a falu köteles eltartani.” (*Udvari*. 1992: 176., *Papp*. 1941., *Pirigyi* 1996/c.:26–27.) Mindezen kívánalmak megvalósításához azonban meg kellett teremteni az anyagi alapokat. De Camelis Kollonich érseken keresztül I. Lipót királyhoz fordult, hogy segítse az unionizált rutén papság társadalmi helyzetének rendezését.

A király 1692. augusztus 23-án kiadott kiváltságlevelében a rutén papokat és azok gyermekeit felszabadította a jobbágyág alól. A papokat és az egyházi épületeket ugyanazon mentességben részesítette, mint a római katolikus klérusnál volt szokás. Elrendelte azt is, hogy a földesuraknak telket kell adnia a paróchiák, az iskolák és temetők részére.

A kiváltságok gyakorlati megvalósulása azonban évtizedekig tartott, amit az is bizonyít, hogy I. Lipót kiváltságlevelét 1712-ben III. Károlynak, 1741-ben pedig Mária Teréziának újra meg kellett erősítenie, mert a vármegyék és a rendek jogaik csorbítását látták benne. Csak az 1722-1723-as országgyűlésen fogadták el a magyar rendek a görögkatolikus rutén papok mentességét, de a később felszenteltekre nem vonatkoztatták azt. A parochiális telkek kihasítása, az iskolák építése csak a XVIII. század végén, Bacsinszky András püspök alatt valósult meg.

A munkácsi püspökök a kolostor birtokainak állandó jövedelméből tartották fenn magukat, de ez kevés volt, mert az uradalom tulajdonosai 1588-ban maguknak foglalták le Borhalom (Bobovistye) és Lóka (Lauka) falvakat, illetve néhány más község bortizedét. Így a püspökök csak az egyes főpapi funkciók ellátásáért kapott pénzből éltek. De Camelis elérte, hogy a Koriatovicznak tulajdonított 1360. évi adománylevelet – erről az I. fejezetben részletesen szövegtünk – I. Lipót megerősítse, és ezáltal a püspök visszakapta a két falut. A kolostor szerzetesei emiatt pert indítottak, amely 1751-ig tartott. Súlyos gond volt a papképzés is, Munkácson ugyan működött iskola a XVII. század közepén, de csak alacsony szinten képezte a klerikusokat és a kántorokat. De Camelis kérésére Kollonich érsek-bíboros alapítványt tett – később maga a püspök is – a nagyszombati Szent Adalbert szemináriumban keleti szertartású teológusok képzésére. A XVIII. században itt tanultak a kor püspökei, Olsavszky Simon, Blazsovsky Gábor, Olsavszky Mihály, Bradács János és Bacsinszky András, valamint a vezető egyházi értelmiség nagyobb része.

De Camelis nevéhez fűződik a máramarosi huculok uniója alapjainak lerakása. Ezeknek a területeknek, mivel kívül estek a királyi Magyarországtól és „Partium”-ként, „Rézsze”-ként Erdélyhez tartoztak, a papjai nem vettek részt 1646-ban az ungvári unió megkötésében. A Tisza mentén fekvő máramarosszigeti kerület parókiáinak a körtvélyesi monostor volt a joghatósági központja, amely azonban 1666-ban megsemmisült. Az addig ott székelő unióellenes hígumen-püspököket – persze még továbbra is évtizedekig – a moldvai metropolita szentelte fel és az erdélyi fejedelmek nevezték ki. Körtvélyes után központjukat előbb a Bereg vármegyei Miszticébe, majd 1687-től a Máramaros vármegyében fekvő Uglya monostorába tették át. Ez az ún. „máramarosi püspökség” 1733-ig működött, de a hucul nép körében tevékenykedő papjai – néhány kivétellel – már 1721-ben unióra léptek Rómával, és ennek következményeképpen Máramaros visszakerült a munkácsi görög katolikus püspökséghez. Így az unionizált keleti egyházmegye területén ortodoxnak csak a görögök és a rácok túlnyomó része maradt meg.

De Camelis püspök adott ki legelőször a ruszinok számára könyveket, hogy ellensúlyozza az Oroszországból a vidékre beérkező pravoszláv könyvek hatását. Már 1698-ban Nagyszombathban rutén nyelvű katekizmust, a következő évben pedig ugyanott egy ábécés könyvet is megjelentetett.

1703 nyarán kitört a Rákóczi-szabadságharc, és a munkácsi kolostor elöljárója, Kaminszky Petronius – II. Rákóczi Ferenc bizalmi embere – De Camelist elűzte Munkácsról. A püspök Eperjesen telepedett le, de mivel a fejedelemnek nem tette le a hűségesküt, az kiutasította az országból. A püspök tisztázta magát Rákóczi előtt, ezért az országban maradhatott, de Munkácsra nem költözhetett vissza. 1706. augusztus 22-én halt meg

Eperjesen. A fejedelem fél év múlva kegyúri jogaira hivatkozva, 1707. február 28-án Kaminszkyt nevezi ki püspöknek, pedig jól tudta, hogy a pápa soha nem fogja megerősíteni főpásztori tisztségében. Két nappal korábban levelet intéz Zaleski Leó kijevei metropolitához, amelyben – érthetetlen módon – azt állítja, hogy a munkácsi püspökség hosszú időn át a kijevei érsekséghez tartozott, de az utóbbi zavaros időben az esztergomi érsek a maguk hatalma alá vetették. Ezért ő, miután kivívta a magyar haza szabadságát, a munkácsi püspökséget vissza akarja csatolni a kijevei metropóliához. Egyúttal értesíti, hogy kegyúri hatalmánál fogva püspökké szándékozik kinevezni Kaminszky prépostot, akit szenteljen fel és Rómában eszközölje ki a főpásztori megerősítését.

Rákóczi levele két szempontból is szokatlan; elsősorban azért, mert a munkácsi püspökség soha nem tartozott a kijevei érsekséghez! Leó nyomban elküldte Rákóczi levelét Rómába, a Hitterjesztés Kongregációja bíboros elnökéhez. Küldeményéhez egy kísérőlevelet is mellélt, amiben bevallja: nem tudja, hogy a fejedelem a kijevei metropóliának miféle régi jogáról beszél. Nyilvánvaló, hogy Leó érsek eleve tudott volna a munkácsi püspökségnek a kijevei egyháztartományhoz való tartozásáról. Neki azonban még arról sem volt ismerete, hogy 42 évvel korábban, 1665-ban Szusza Jakab a kijevei metropólia és a lengyelországi orosz egyesült püspökök nevében arra kérte VII. Sándor pápát, hogy a munkácsi püspökséget csatolja a kijevei érsekséghez. A kérést már csak azért sem teljesítették, mert Rómának az volt az álláspontja, hogy munkácsi püspökség nem létezik. Az ügyre azért kell figyelnünk, mert egyes körök éppen mostanában kérdőjelezik meg a munkácsi egyházmegye közvetlenül Rómához való tartozását, mondván régen Lviv (Lemberg, Lvov), avagy Kijev fennhatósága alatt állt.

Rákóczi eljárásának másik mozzanata is érthetetlen. Valószínű, hogy a munkácsi püspökséget azért akarta elszakítani Esztergomtól és a kijevei érsek joghatósága alá helyezni, mert a lengyelországi görög szertartású püspököket nem a Szentszék, hanem a metropólia erősítette meg, így az általa kegyúrként kinevezett főpásztort is. Ezek után meglepő, miért szólítja fel az érseket, hogy Kaminszky számára eszközölje ki Rómából a megerősítést. Egyébként Rákóczi a pápának írt levelet, amiben kéri Kaminszky megerősítését, de felterjesztésével nem foglalkoznak Rómában. (*Pirigy*. 1993:102–103.) Itt kell megjegyeznünk, hogy számos hazai kiadvány – köztük egyetemi jegyzet is –, úgy állítja be Rákóczi kísérletét, mintha az eredménnyel járt volna. Egy példa: „Rákóczi a munkácsi gör. kat. püspökséget kivette az esztergomi érsek hatalmi köréből, és a kijevei metropolita főhatósága alá helyezte.” (*H. Balázs–Makkai*. 1972:388.) Ezzel a megalapozatlan, súlyos tévedéssel érveket adnak az ukrán nacionalista történetírás kezébe, ugyanis a fejedelem elképzelése nem járt sikerrel.

XI. Kelemen pápa (1700–1721) visont Vinniczky György premisli püspököt nevezte ki a munkácsi egyházmegye irányítására. A főpásztor két levélben is tudatta Rákóczival, hogy Róma őt bízta meg a munkácsi püspökség kormányzásával. A fejedelem csak a második levelére válaszolt, amiben közölte Vinniczkyvel: az alapítás jogán a munkácsi főpásztori szék betöltése a munkácsi hercegség urait illeti, ezért elvárja tőle, hogy ezt a jogot elismeri és nem kívánja, hogy az ő érdekében csorbítsa. Ám nemcsak Rákóczi nem engedi meg Vinniczkynek, hogy kormányozza munkácsi püspökséget, hanem a papság is kétszer tiltakozik a kinevezése ellen. Blazsovszky zempléni főesperes 1707. július 10-én

levelet intéz a római Hitterjesztés Kongregációjához, amelyben a papság nevében kifejti: „Vinniczky megbízatásától semmi jót nem várnak, a többi között azért sem, mert az idegen püspökök, mint a most kinevezett adminisztrátor, *sem a nép nyelvét nem beszélik, sem az itteni szokásokat nem ismerik.*” (Pirigy 1993: 103.)

Az uralkodó, I. József király (1705–1711) – miért is történhetett volna másként? – egy harmadik személyt nevezett ki munkácsi püspöknek. Hodermárszky Jánost, De Camelis egyik helynökét, akit a papság választott meg. Hodermárszky 1709. november végén jelentette az esztergomi érseknek: amint értesült Vinniczky kinevezéséről lemondott helynöki tisztségéről. Ezután Munkácsra összehívta a papságot és felolvasta előttük a Vinniczky kinevezéséről szóló bullát, amely ellen a megjelentek élesen tiltakoztak. Mindenekelőtt azért, mert „olyan idegen országban lakik, *amelynek nyelve is más, pénze is más.*” A görög katolikus papság elsősorban a szabad püspökválasztás jogát védte, amikor az idegen főpásztor kinevezése ellen tiltakozott. ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a XVIII. század elején még olyan nagy volt a galíciai és kárpátaljai rutén nyelv közötti különbség, hogy Blazsovszky és Hodermárszky felterjesztéseikben joggal hivatkozhattak arra: Vinniczky nem beszél a nép nyelvét, a rutént, és olyan idegen országban lakik, amelynek más a nyelve. A jelenlegi nyelvi viták idején nem árt emlékezni erre a történeti tényre. (Pirigy. 1993:103–104.) Így de Camelis halála után egyszerre három püspöke is lett Munkácsnak, amely éppen ezért egy évtizedre gyakorlatilag főpásztor nélkül működött.

Rákóczi, a pápa és a király egyaránt ragaszkodtak a kinevezés jogához. Valamelyest tisztázódott a helyzet, amikor Vinniczkyt kijevei metropolitának nevezték ki, Róma pedig egyik munkatársát, Filippovics Polikárpot tette meg apostoli helynöknek 1709-ben. A következő évben meghalt Kaminszky, ezért Rákóczi De Camelis másik helyettesét, Bizánczy György nagykállói esperest – a későbbi püspököt – állította helynöknek és neki ajándékozta a kolostort. A bécsi királyi udvar továbbra is Hodermárszkyt pártfogolta. Közben az egyházmegye papsága is igyekezett püspökválasztó jogát érvényesíteni, ezért Rómától kérték az általuk megválasztott Hodermárszky megerősítését, amit Keresztély Ágost esztergomi érsek (1707–1727) is támogatott, és 1709-ben Hodermárszkyt általános helynökké nevezte ki. Róma azonban nem erősítette meg, mert sem a papság választási, sem a király kinevezési jogát nem ismerte el. Ezt azzal indokolta, hogy a munkácsi püspökséget nem szabályszerűen állították fel, hanem csak apostoli helynökségnek, és főpásztorát, az apostoli vikáriust a pápa nevezi ki. Róma jelöltjeit sem Rákóczi, sem Bécs nem ismerte el, így a munkácsi püspökség gyakorlatilag nem működött. Emiatt a papok és a hívők fegyelme fellazult, tömegesen hagyták el az uniót és tértek vissza az ortodoxiához. Nem gondoskodtak a bérmaolaj beszerzéséről, a papok felszenteléséről, az elvált híveket újra megeskették, az özvegy papok másodsor is megnősültek stb.

Közben zajlott a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711), amelynek egyik központja az Északkelet-Felvidéken elterülő munkácsi uradalom volt. A harcokban ezrével vettek részt a fejedelem ruszin jobbágyai a kuruc seregekben. 1703 áprilisában a lengyelországi Brezán várában időzött Rákóczi, és várta a nemzetközi helyzet magyarság számára kedvező alakulását. Itt keresték fel a hazából kiüldözöttek, Mihály ruszin pap és Bige László. A herceg láttára zokogásban törtek ki, a lábai elé borultak és előadták, hogy

munkácsi jobbágysai és az egész nép várva várja ura hazajövetelét. Később a fejedelem maga jegyezte fel a Kárpátok gerincén, a határon történt fogadtatását, amikor június 14–15-én a lengyelországi Brezán várából újra magyar föld közelébe, Verebes falu átellenébe érkezett. „Szkolyába értem. Megérkezésem hírére egy Kamenszky Petronius nevű jó öreg – egy szomszédos (munkácsi) orosz zárdának a feje, aki gyermekkoromban karjain hordozott – örömkönnnyekre fakadt és nem tudván eltelni látásommal, elkísért a határokig... Mihelyt híre terjedt jöttömnek a munkácsi hercegségben, alig lehet elképzelni, hogy milyen igyekezettel és örömmel tódult hozzám a nép... Ezek az emberek gyermekestől, feleségestől jöttek és messziről meglátván engem, térdre ereszkedtek és orosz módra keresztet vetettek. Buzgóságukban és ragaszkodásukban nemcsak hogy élelemmel láttak el, hanem hazaküldvén nejeiket és gyermekeiket, maguk beállottak a seregembe és többé el sem hagytak, s... kinyilatkoztatták, hogy velem akarnak élni-halni.” (*Hodinka*. 1937:3.)

Hodinka Antal kutatta fel, hogy a Rákóczi-birtok munkácsi uradalmából 128, a szentmiklósiából 33, összesen 161 ruszinok lakta település (id. m.) jobbágnépe állt a szabadságharcban a fejedelem zászlaja alá, akitől – ahogyan őt nevezték: a „Náspán”-tól, „Urunk”-tól – a leghűségesebb nép, a „gens fidelissima” jelzőt érdemelték ki. Seregében rutén papok, batykók vagy azok fiai is harcoltak, illetve szolgálatot teljesítettek.

Telekesi István egri püspök (1699–1715) Rákóczi fejedelem egykori híve az egyházmegyében uralkodó zűrzavaros helyzet felszámolására – első ízben élt ilyen joggal – 1713. április 9-én Bizánczy Györgyöt a saját helynökének nevezte ki Munkácsra. Róma és Bécs azonban éveken át nem tudott megegyezni, ezért Filippovics visszatért Galíciába, Hodermarszki pedig lemondott a főpásztorságról, de cserébe kérte a munkácsi apátságot a kolostor javadalmaival. A lemondást III. Károly király elfogadta és az egri püspök által három évvel korábban állított saját helynököt, Bizánczy Györgyöt nevezte ki munkácsi püspöknek. Róma viszont, ragaszkodva korábbi álláspontjához, csak apostoli helynöknek és címzetes szebasztopoli püspöknek tette meg.

Az egri és a munkácsi püspökség rendezetlen jogviszonya továbbra is fennmaradt annak ellenére, hogy Telekesi püspök annak idején Bizánczy saját helynökévé való kinevezésével akart segíteni a kialakult helyzeten. Az egyházmegye papsága ezt azonban jogtalan beavatkozásnak tekintette. 1715. március 7-én a munkácsi kolostorban tartott zsinatukon határozatot fogadtak el arról, hogy ezután is ragaszkodnak az 1646-os unió előírásaihoz. Szerintük az esztergomi érseken kívül más latin főpásztor nem avatkozhat ügyeikbe. Ezt a határozatot Rómába is elküldték. Telekesi utóda, Erdődy Gábor (1715–1744) viszont az egri egyházmegye területén élő valamennyi keleti szertartású lakos főpásztorának is tartotta magát. Bizánczyt ezért eskü alatt kötelezte az iránta való engedelmességre, jogait szűkre szabta, a kolostor jövedelmét Hodermárszkyknak adta, akit Bizánczynak helyettesül kellett elfogadnia. A papszentelés után járó illetéken kívül minden más javadalmát meg kellett osztania vele. Ennek ellenére Bizánczy mégis az Egerrel való együttműködés híve volt, de amikor Erdődy tovább nyirbálta amúgy is szűk jogkörét, Rómánál tett panaszt. A választ és a határozatot a Hitterjesztés Kongregációja 1718. június 20-án tartott ülésén hozták, ahol kimondták, hogy az unionizáltak megyéspüspöke az egri püspök. Bizánczyt arról is értesítették, hogy ezentúl csak az ő engedélyével

építhet templomokat és szentelhet papokat. Ezzel a vita egy időre lezárult az egri és a munkácsi püspökség között, mert a jogviszonyt Róma rendezte. A végzést az unitus papság is tudomásul vette.

Bizánczy Györgynek sikerült elérnie, hogy III. Károly király 1720-ban megerősítse a rutén papoknak huszonnyolc évvel korábban kiadott – általunk már korábban említett – kiváltságlevelet. Ennek csak most kezdődött a végrehajtása. Egyik rendelkezése alapján kimérték a parókiáknak járó telkeket, igaz, legtöbbször természetlen, rossz fekvésű földeket. A megerősítés ténye mégis jelentős volt, ugyanis ezentúl a papok fölött nem a földesurak, hanem a püspökök rendelkeztek. Így lassan kialakulhatott a mai értelemben vett egyházmegyei kormányzati szervezet. Bizánczy nevéhez fűződik a Máramarosi Vikáriátus megszervezése 1723-ban, amelynek első vezetője Hodermarszki lett, aki ötéves munkával két évvel korábban, 1721-ben befejezte a kerület Rómával való egyesítését. Máramarosra azonban a fogarasi ortodox püspök is igényt tartott, mondván, hogy az unió előtt oda tartozott. A vitában Róma a munkácsi püspök érveit fogadta el, és Máramaros nála maradhatott.

A munkácsi főpásztor 1733-ban elhunyt, utóda Olsavszky Simon István lett, aki mindössze három évig – haláláig – ült a püspöki székben. Ténykedése mégis több szempontból figyelemre méltó, ugyanis a XVIII. századi munkácsi püspökök közül ő volt a második, aki lemki nyelvjárási területről, a Szepes megyei Olsavkáról származott. Vele kezdődött el a helyi – lemki ruszin – nyelvjárási sajátosságok terjedése a püspöki kancellárián keresztül. „Püspöksége fordulópontot jelent a kárpátaljai-galíciai kapcsolatok történetében is. Az egri püspök leiratának megfelelően Olsavszky Simon körlevelében rendeli el, hogy az esperesek szigorú felelősség terhe alatt kötelesek őrködni afelett, hogy a papjelöltek ne hagyják Lengyelországba vagy máshová menjenek felvenni az egyházi rendeket. A rendelkezést megszegőket Olsavszky felfüggesztette állásukból.” (*Udvari*, 1992:179.) Halála után Munkácson Blazsovszky György Gábor volt hat esztendeig az egri püspök által kinevezett helynök, akit – mint elődjeit és a XVIII. század második harmadáig utódait – a Bécsben székelő király munkácsi püspöknek, a pápa pedig apostoli vikáriusnak nevez az okiratokban, de címzetes püspöki címre is felszentelték. (Olsavszky például a pellei, Blazsovszky az agni-i püspöki címet kapta XII. Kelemen pápától (1730–1740). III. Károly király pedig kénytelen volt tudomásul venni, hogy a munkácsi egyházmegye, ahová ő püspököket nevez ki, nincs is felállítva. Így nem volt véletlen, hogy függésük az egri püspököktől, mint Blazsovszky alatt is – Hodinka szerint – „a szolgálai állapotig süllyedt.”

A munkácsi püspökség egyik legkiválóbb vezetője Olsavszky Mihály Mánuel – Olsavszky Simon korábbi püspök testvére – 1743-ban került a főpásztori székbe. Élete és működése legfőbb céljának azt tartotta, hogy magát és eparchiáját függetlenítsen az egri püspök fennhatósága alól. Tevékenységének huszonnégy esztendeje alatt jelentősen gyarapodott a rutén papság anyagi, műveltségbeli és erkölcsi tekintélye, és tovább épült az egyházmegyei kormányzat, valamint intézményei. Már püspöksége harmadik évében, 1746-ban Kolozsváron magyar és ószláv párhuzamos szövegű tankönyvet jelentetett meg az olvasás és számtan mellett hittannal. Még ugyanebben az évben és ugyanott latin és ószláv ábécéskönyvet adott ki.

Különösen fontosnak tartotta a papnevelést, ezért már 1744-ben Munkácson kétosztályos intézetet – az elsőben ósláv írást és olvasást, a másodikban katekizmust és erkölcs-tant tanítottak – állított fel, amely alapjaiban megreformálta a korabeli műveltség és iskoláztatás színvonalát döntően befolyásoló lelkészképzést. A püspök Máramarosszigeten és Nagybányán is hasonló iskola létesítését határozta el, de különböző gátló okok miatt szándékát nem tudta megvalósítani. Azt viszont elérte, hogy Barkóczy Ferenc egri püspök (1744–1761) kérésére 1754-től Mária Terézia királynő (1740–1780) hat munkácsi egyházmegyes papnövendék taníttatására évente 1200 forintot adott fedezetül az egri szemináriumnak. A teológusok tanulmányaik során a katolikus mellett a saját keleti szertartásukat is megismerhették, a püspök ennek oktatásával a munkácsi egyházmegyes lelkészt, Habinát bízta meg. Olsavszky azt szerette volna, ha a teológusok az ő székelyén, Munkácson tanulnak, ezért ott akart szemináriumot létesíteni. Tervét támogatta Schönborn gróf, a munkácsi uradalom birtokosa – a szabadságharc leverése után ő kapta meg II. Rákóczi Ferenc fejedelem itteni jószágait –, telket, épületanyagot ajánlott fel, és az intézet felépültéig szállást is adott volna a növendékeknek. A püspök kérelmére Mária Terézia királynő 1767. október 30-án 1200 forint segélyt utaltatott ki, hogy az új tanévet már Munkácson kezdhessék, de Olsavszky november 5-én meghalt, így a teológusoknak Egerben kellett maradniuk.

A falvakban működő papság nagyobb része még a XVIII. század első felében is nehéz anyagi körülmények között élt. Helyzetük javítására hozta létre III. Károly király 1733-ban a *cassa parochumot*, vagyis a lelkészpénztárt, ami a papok minimális fizetéséről gondoskodott. A király ezt évi 100 forintban állapította meg, és azokon a helyeken, ahol a pap jövedelme ezt nem érte el, a különbözetet a lelkészpénztárnak kellett folyósítania. Egy idő után ezért vált szükségessé az egyházközségek anyagi helyzetének a felmérése. Ezt a munkát a munkácsi egyházmegyében 1747. február 10-én rendelte el Mária Terézia királynő, amit egy éven belül kellett elvégeznie a püspöknek, a vezető tisztségű papoknak, valamint a vármegyei tisztségviselőknél a Helytartótanács lelkészpénztári bizottsága által megadott szempontok alapján. Az összeírás Zemplén vármegye kivételével határidőre elkészült, az utóbbi ugyanis azért nem vett részt az összeírásban, mert attól félt, hogy az valamilyen hátrányokat hoz a földbirtokosok számára.

A felmérés igen körültekintő volt, mert a templomok állapotán, felszerelésén és jövedelmén kívül megnevezte a kegyurakat, az anyaegyházakhoz tartozó filiákat, vagyis a más településeken vagy pusztákon működő leányegyházakat, a hívő családok számát és azok nagyságát, valamint a papok és kántorok jövedelmét. A munkácsi egyházmegye és a vármegyék tisztségviselőiből összeállított bizottságok kilenc északkeleti vármegyében összesen 538 parókiát írtak össze. (*Udvari.*: 1992:69.) Ezek részletezve: Abaúj 17, Bereg 92, Borsod 9, Máramaros 122, Szabolcs 29, Szatmár 84, Sáros 95, Ugocsa 33, Ung 57. Ha megyénként vizsgáljuk, akkor kitűnik, hogy négy vármegyében – ezek lényegében a mai Kárpátalja területének nagyobb részét teszik ki – Beregben, Máramarosban, Ugocsában és Ungban volt a paróchiák több mint 60 százaléka, szám szerint 304. Ez egyrészt azt jelentette, hogy a munkácsi egyházmegye paróchiáinak zöme az utóbbi négy vármegyében összpontosult, másrészt a felmért kilenc vármegyében még a legapróbb hegyi falvakban is volt templom és szolgált pap. Részben az utóbbi az oka annak, hogy a lelkészek

jövedelme többnyire igen csekély volt. „A felmérés során kiderült, hogy évi fizetésüknek 100 forintra való kiegészítéséhez 47 598 Ft-ra lenne szükség. Ez az összeg azonban messze meghaladta a lelkészpénztár lehetőségeit. A királynő a papság számára évi 4000 Ft segélyt utalt ki, ennek szétosztását a püspökre bízta.” (Pirigyí. 1990. I.: 152–153.)

Mária Terézia utasítására Olsavszky püspök 1750 és 1752 között egyházmegyéjének valamennyi parochiáját felkereste és tapasztalatairól három jelentést küldött a királynőnek. Az 1751. évi szerint az egyházmegyéhez tartozó tíz vármegyében – ebbe most Zemplént is beleszámítjuk – 804 kizárólagosan görögkatolikusok lakta községben és 452 vegyes vallású és népességű településen mintegy 120 ezer (pontosan: 119 101 fő) gyónó hívő élt (*personae confessionis capaces*). A tíz vármegyében a görögkatolikus parochiák száma ekkor 839, a parochusoké 675, ez utóbbi azt jelentette, hogy több tucat lelkész nemcsak egy helyen szolgált. (Udvari. 1992:70.) Tanulságos az iménti adatokkal összevetni, hogy az 1756-tól rendelkezésünkre álló bazilita rendi kéziratok katalógusok szerint a rutén szerzetesek száma 70–110 fő között ingadozott. A ruszin egyházi értelmiség száma tehát ezekben az évtizedekben 1100 fő körül határozható meg, amely azt is mutatja, hogy az egyházi értelmiség száma fokozatosan emelkedett. Mária Terézia királynő felmérte a papok és tanítók számát: a conscriptorok ekkor félannyi kántortanítót találtak, mint lelkészt. Ennek alapján a görög katolikus kántortanítók számát a munkácsi püspökség területén a XVIII. század második felében mintegy 300-ra becsülhetjük.

Az Olsavszky püspök által Mária Terézia királynőnek készített összeírás szerint mindössze 40 kőből épült templom volt található, a többi, összesen 801, fából készült. Ezeken az istentiszteleti helyeken a püspök igen kevés használható szertartáskönyvet talált, azok többsége ugyanis nem unitus, hanem orosz ortodox eredetű és kiadású volt. Az unió megkötése (1646) óta ez mindig gondot okozott a főpásztoroknak, ezért a Kollonich esztergomi érsek annak idején, 1698-ban a jezsuiták nagyszombati nyomdáját szláv betűkkel is felszereltette, ahol azonban csak három szláv nyelvű teológiai tankönyvet nyomtattak. Innen vihették át valószínűleg a szláv betűket a kolozsvári jezsuita rendház nyomdájába, mert 1746-ban Olsavszky püspök tankönyve már innen került ki a sajtó alól. A nyomda azonban egy tűzvész során megsemmisült.

A felmérés összegzése után Olsavszky tudatta a királynővel, hogy 59 700 forintra lenne szükség a püspökség templomainak Lengyelországból származó unitus könyvekkel való ellátására. Egy meglévő nyomdát viszont 4-5000 forint költséggel fel lehetne szerelni szláv betűkkel. A püspök az utóbbit szerette volna megvalósítani, de célját nem tudta elérni.

Itt kell szólnunk a máriapócsi templom és rendház felépítéséről, ugyanis ez a hely vált az egész görög katolikuság – benne a kárpátaljai – legfontosabb zarándok- és kegyhelyévé. Az első Mária-kép 1696 novemberében könnyezett, ezt I. Lipót utasítására Bécsbe vitték és a Stephansdomban helyezték el. (A kegykép ma is itt található.) Helyette másolatot készítettek a pócsi templomba, amely 1715 júliusában többször könnyezett. A csodát görög katolikusokból, latin szertartásúakból és református világiakból alakult 15 tagú bizottság vizsgálta meg, és egyként ismerte el annak hitelességét. Erről feliratot küldtek az egri püspöknek, aki ez év szeptember 19-én utasította Bizánczy György nagykállói lelkészt – a későbbi munkácsi főpáosztort –, hogy az ikont köztiszteletre függessze ki a pócsi templomban. Bi-

záczy – már mint püspök – 1731-ben kezdte el a kegytemplom építését. A kéttornyú impozáns épületet Olsavszky Mánuel főpásztor fejezte be és szentelte fel 1749. szeptember 8-án. (Mai formáját 1907-ben kapta.) Még ez év májusában letették az itteni bazilika kolostor alapkövét, a munkálatok 1753-ra fejeződtek be. (Udvari. 1992:123–133. Máriapócs. 1996., Bartha. 1990. VII:425–442., Tartally. 1983., Barna. 1990.)

A XVIII. század közepén az unionizált papok függetlenségi törekvései kiújultak annak ellenére, hogy két évtizeddel korábban Rómában a Hitterjesztés Kongregációja már említett, 1718. június 20-i ülésén hozott határozatában egyértelműen kimondta: az egyesültek megyéspüspöke az egi püspök, ezért a munkácsi püspök – alárendeltjeként – csak az ő engedélyével építhet templomokat, szentelhet papokat. Az 1740-es évek legvégén azonban a körülmények úgy alakultak, hogy újra küzdeniük kellett a munkácsi egyházmegye függetlenségéért. Barkóczy Ferenc egi püspök (1744 - 1761, 1747. május 8-án kiadott utasítása indította el az újbóli viszálykodást. Okirata szerint ugyanis „...a görög lelkészek nem tekinthetők önálló parochusoknak, hanem csupán a latin plébánosok helyetteseinek. A róm. kat. plébánián (gör. kat. fliában) élő híveknek tehát kiszolgáltathatják a szentségeket, de nem a maguk, hanem a latin plébános nevében, az értük járó stólát felvehetik. A görög szertartású hívektől befolyó évi állandó jövedelem viszont a latin plébánost illeti. A rendelet a továbbiakban megtiltja a latin plébánosoknak, hogy a görög papokat – a helyetteseiket – híveik megesketésében akadályozzák; engedélyt ad görög templomok építésére, de csak ott, ahol ennek szükségéről megbízottja a helyszínen meggyőződik.” (Pirigy. 1990. I:157.)

Az egi püspök rendeletével nagy felháborodást váltott ki a rutén papok körében, mert a latin plébánosok helyetteseivé fokozta le őket. Megvádolta a munkácsi főpásztort, Olsavszkyt is, mondván, hogy nem foglalkozik megfelelően papjai felügyeletével, sőt Eger fennhatóságától is el akar szakadni. Ezért megfosztotta a már egyébként is szűk jogkörétől, és 1748. július 16-án rituális püspökké nevezte ki, amely a továbbiakban gyakorlatilag joghatóság nélküliségét jelentette. Az unionizált papság a következő év február 6-án orvoslásért Rómához fordult. A Szentszék a bécsi nunciaturán keresztül vizsgálatot indított, de Mária Terézia királynő kérésére leállította, ugyanis ő akart intézkedni. Erre azonban csak évek múlva került sor. Közben az egi és a munkácsi püspök kölcsönösen vádaskodott egymásra a királynőnél, és különféle javaslatokat nyújtottak be. Mária Terézia a vita kirobbanása után csak hét évvel, 1756. szeptember 16-án kiadott rendeletében orvosolta a helyzetet, mégpedig a görög katolikus papság javára. Intézkedett arról, hogy a görög szertartású híveknek végzett szertartásokért a stólapénz teljesen őket illesse, ahol szükségesnek látják, ott templomot is építhetnek, híveikkel pedig szabadon érintkezhetnek. Egyben kiadta a Helytartótanácsnak, hogy figyelje a latin papok magatartását a görög szertartású kollégáikkal szemben. A királynői ediktumot mind az egi, mind a munkácsi püspök körlevélben juttatta el lelkészeihez. Barkóczy ezen kívül együttműködésre is felszólította alárendeltjeit, és kijelentette, hogy a rendeletet megszegőket ő is szigorúan megbünteti. Ily módon egy időre a béke helyreállt.

Barkóczy egi püspököt 1761-ben esztergomi érsekké nevezték ki, utóda Esterházy Károly (1761-1799) még merevebb volt a keleti szertartású katolikusokkal szemben. Beiktatása után két évvel, 1763. március 18-án Olsavszkyt – elődjéhez hasonlóan –

joghatóság nélküli rituális püspökké nyilvánította, sőt ugyanazon a napon körlevélben ismét kiadta Barkóczy 1747. évi rendeletét, amely már annak idején is igen hátrányosan érintette az unionizált papságot. Mindezt megtette azzal, hogy kimondta: a vegyes szertartású házasságkötéseknél csak a latin plébános az illetékes eskető lelkész, amivel nemcsak a javadalmát, hanem a jogkörét is tovább csorbította a görögkatolikus papságnak. A püspök rendelete hatalmas felzúdulást váltott ki az unitus lelkészek körében, és gyűlöletig fokozta az ellentéteket a latin és a görög szertartású papok között. Az egyesült papság teljesen kiszolgáltatott és kilátástalan helyzetbe került, mert az egri püspök intézkedésével a jövedelmüktől is megfosztotta őket.

1764 januárjában az unionizált papok egyházmegyei zsinatjukon elhatározták, hogy sérelmeiket Mária Terézia királynő elé viszik. Beadványukat Bradács Jánossal, a későbbi munkácsi püspökkel küldik el Bécsbe. „Előadják, hogy az *egri püspök* főpásztorukat megfosztotta joghatóságától, a görög papokat pedig a latin plébánosok káplánjaivá fokozta le. A filiákban a *latin plébánosok* erőszakkal is kiméretik maguknak az évi jövedelmet a görög hívek terméséből, a latin ünnepek megtartására kényszerítik őket, s ha azokon dolgozni mernek, ekéjükét elveszik, kaszájukat összetörik. A latin szertartású *földesurak* is kíméletlenül lépnek fel a görög szertartású jobbágyaikkal szemben, olyan is akad köztük, aki súlyos botbüntetéssel fenyegeti őket, ha a leányegyházak görög szertartású hívei saját papjukat akarják felkérni keresztelésre, esketésre, temetésre. A papság hangsúlyozza, hogy az egri püspökök Róma és a király rendeleteit egyaránt figyelmen kívül hagyják, amikor a görög szertartásúakkal kapcsolatban intézkednek. Ezért a megnyugtató megoldást csak az biztosítaná, ha a görögök főpásztora tőlük független lenne.” (Pirigyi. 1990. I. 159., Sugár. 1984., Pfeiffer. 1940.)

Az egri püspök, Esterházy csak nyolc hónap múlva, szeptember 30-án, akkor is a királynő felszólítására válaszolt a görög katolikus papok panaszaira. Először Olsavszky munkácsi püspöknek felrótta iskolaszervező és szláv nyomdaalapító törekvéseit, a továbbiakban kijelentette: jómaga sohasem tett rosszat a munkácsi vikáriusnak és az unionizált papságnak, mert mindig a pápák ediktumait, a zsinatok döntéseit és a kánonok előírásait alkalmazta velük szemben. Ezt követően 21 pontban igyekezett cáfolni a görög szertartású papság vádjait, sérelmeit. Esterházy mereven ragaszkodott ahhoz, hogy a jövedelmek a plébánosokat illetik, mondván, mert a görög papok az ő káplánjaik. Egyenesen a legnagyobb veszedelemnek tartotta, hogy az unionizált egyházmegye és papsága függetlenséget kapjon az egri püspöktől, mert akkor majd a hitbéli dolgokban is önállóskodni akarnak. Szerinte ez a függetlenedési törekvés nem volt indokolt a részükről, mert szerinte a görög katolikus hívek annyira tudatlanok, hogy azt sem tudják, kinek a fennhatósága alá tartoznak. Tökéletesen elegendő számukra, hogy görög szertartású papjaik vannak, független munkácsi püspökséget tehát felesleges felállítani. Esterházy végül hangoztatta: ő mint egri püspök, ragaszkodik egyházmegyéjének régi jogaihoz, ezért kéri a királynőt, hogy kényszerítse a munkácsi püspököt és papságát a fennhatóság elfogadásához, mert csak így lehet az uniót tovább erősíteni. (Janka. 1997:64–71)

Minden bizonnyal az egri püspök diktatórikus hangvétele is hozzájárult ahhoz, hogy a királynő felismerte: a további viszályokat csak úgy előzheti meg, ha a munkácsi egyházmegyét kiemeli az egri püspök joghatósága alól, különben valóban újra veszélybe kerül

az unió, hiszen ennek jelei évek óta kézzelfoghatóan voltak. Az egyesültek és az ortodoxok között már 1761-ben kitört a feszültség, amikor a karlócai metropolitához tartozó Papp Szofrónius ortodox pap maga mellé akarta állítani a szabolcsi és a szatmári görög-katolikusokat. Olsavszky püspöknek emiatt személyesen kellett fellépnie Szatmárban. Az egriek kemény magatartásának volt köszönhető az ún. (hajdú-) „dorogi lázadás” (1765), ugyanis e helységben elterjedt az a hír, hogy el akarják latinosítani egyházukat. Ezért elhatározták, hogy elszakadnak az uniótól és a karlócai ortodox metropolitától kérnek papot.

Az esetet Bacsinzky András – aki ezidőben Szabolcs vármegye és a Hajdú-kerület főesperese volt Hajdúdorogon, néhány év múlva pedig, 1772-ben ő lett a felállított munkácsi egyházmegye pápa által is elismert önálló püspöke –, mint felekezet-közi rendbontást jelentette a budai Helytartótanácsnál. Ennek alapján Mária Terézia királynő bizottságot küldött ki, ennek véleménye alapján rendelettel visszaállította az eredeti állapotot. Ugyanakkor előírta, hogy az elszakadni szándékozók térítsék el ezen akaratuktól, és felszólította a karlócai metropolitát, hogy ne küldjön ortodox papokat a görög-katolikusok közé. A felekezeti békekesség ismét helyreállt, de az ortodoxok használta liturgikus magyar nyelv továbbra is vonzotta a görög katolikusok egy részét. Ezt a tényt azonban a bécsi udvar figyelmen kívül hagyta, illetve nem gondolt a magyar népnyelv oltári nyelvvé való emelésére. Az is igaz, hogy a tridenti zsinat (1545–1563) határozata értelmében a népnyelv liturgikus alkalmazása csaknem lehetetlen volt, s a Szentszék határozatokat a keletiekre is vonatkoztatta. Az új liturgikus nyelv bevezetésének engedélyezése Róma hatáskörébe tartozott. (*Pirigyi*. 1982:106–108)

Az unió érdekében Róma engedélyezte az ósláv és a román nyelv liturgikus alkalmazását. Eredetileg a románok is ósláv liturgikus nyelvet használtak. Csupán az erdélyi magyar fejedelmek kényszerítésére vezették be a román szertartási nyelvet, mivel azok azt hitték, hogy így a románokat közelebb hozzák a reformáció eszméihez.

A már említett hajdúdorogi unióellenes mozgalom, amelybe a karlócai ortodox metropolita is beavatkozott, arra a döntésre készítette a királynőt, hogy a munkácsi egyházmegyét leválassa és önállósítsa az egri püspöktől. Megjegyezzük, hogy ezt ajánlotta Mária Teréziának a főpásztor testvérbátyja, Esterházy Ferenc kancellár is. Az unióellenes mozgalom megsemmisítette Esterházy püspök azon állítását, miszerint az általa tudatlannak tartott görögkatolikusoknak fogalmuk sincsen arról, hogy kinek a fennhatósága alá tartoznak. Mária Terézia viszont rádöbent, hogy ez a nép mindennél jobban ragaszkodik szertartásához, ugyanakkor a hajdúdorogihoz hasonló zavargások bármikor újra előfordulhatnak. A királynő tehát elsősorban a Habsburg Birodalom érdekeire volt tekintettel, amikor a görög szertartásúak mellé állt. 1766. január 15-én rendeletet adott ki, amelyben Esterházy egri püspöknek megtiltotta, hogy a munkácsi főpásztort a helynökének, az unionizált papokat pedig a latin plébánosok helyetteseinek nevezze, őket jogaikban korlátozza, a görög katolikus hívektől származó javadalmak pedig az unionizált papokat illetik.

A királynő rendeletét Olsavszky nyomban kihirdette papjainak, Esterházy ezt nem tette meg, így azt a latin papság nem is vehette figyelembe. Így az összeütközések tovább folytatódtak, a fíliákban élő görög katolikusok saját papjaiknak akarták fizetni a párbért,

amit azonban erőszakkal elvettek a plébánosok, egyes földbirtokosok pedig botozással fenyegették meg jobbágyaikat, hogy a rutén papságnak fizessék a párbért. Súlyos bajok támadtak az esketések körül is, ezt a jogot a királynő döntése után maguknak tartották az unionizált papok. Ez még inkább elmélyítette az ellentéteket, a latin és a görög papok egyes helyeken emiatt össze is verkedtek. Mária Terézia ezért erélyes parancsban kötelezte Esterházyt, hogy hirdesse ki a rendeletét. A főpásztor ezt meg is tette, de ugyanakkor az egészel ellentétes körlevelet adott ki, amelyben fenntartotta a vegyes szertartású esketésekre vonatkozó intézkedéseit. Abban viszont engedett, hogy ahol nincs görög templom, ott az unionizált papok a katolikus templomban végezhetik szolgálatukat. A körlevél újabb ellentéteket okozott, amelyet a püspök Mária Terézia szokatlanul erős hangvételű parancsára visszavont.

A királynő most már sürgősen intézkedett Rómánál, 1766. április 30-án kérte XIII. Kelemen pápát (1758–1769), hogy a kánoni előírások alapján állítsa fel a munkácsi püspökséget, amely eddig csak névleg létezett. A javadalmazásáról ő gondoskodik. Mária Terézia indoklásában kifejtette: az 1646. április 24-én Ungváron megkötött unió értelmében a görögkeletiek azzal a feltétellel egyesültek a katolikus egyházzal, hogy megtarthatják püspökségüket. Az egri püspökök viszont a joghatóságuk elismerésére kényszerítették őket, és emiatt az unionizáltak körében olyan nagy mértékűre növekedett az elkeseredés, hogy az unió léte is veszélybe került. Rómában két konzisztoriális ügyvéd 1767-ben benyújtott emlékiratában képviselte a királynő álláspontját, és leszögezték, hogy a munkácsi püspökség esetében csak újraalapításról van szó, ugyanis már régóta létezik. Ha nem így lenne, akkor is megfelelő számú híve, székhelye és jövedelme van ahhoz, hogy lehetővé tegyék egy új egyházmegye felállítását. A királynői kéréssel kapcsolatban a pápa a bécsi nunciatúra, valamint Esterházy egri püspök véleményét is kikérte. Az előbbi azonnal megadta a királynő kérését megerősítő választ, Esterházy azonban – arra az ürügyre hivatkozva, hogy bérmaúton volt – csak majd egy év múlva válaszolt Rómának. Jellemző Esterházy merev álláspontjára, hogy hiába figyelmeztette Mária Terézia: ne keresztesse a Vatikánban a munkácsi püspökséggel kapcsolatos terveit, az egri főpásztor a pápához írott emlékiratában sorra megkérdőjelezte a királynő érveit.

Esterházy arra hivatkozott, hogy „...az egri püspökök a kánonoknak megfelelően kezdtek joghatóságot gyakorolni az egyesült görögök felett. Ezt a megyéspüspök számára mindekelőt a XII. Egyetemes Zsinat 'Quoniam' kezdetű határozata biztosítja. De ugyanezt lehetővé tette IV. Pius pápa (1559–1565) 'Romanus pontifex' kezdetű bullája is, mely kimondja, hogy a görög szertartásúak, még ha püspökök lennének is, annak a latin szertartású püspöknek a joghatósága alá tartoznak, akinek egyházmegyéjében élnek. Új püspökség felállítása olyan helyen, ahol egy másik már működik, *szükségtelen és meg nem engedhető.*” (Pirigyi. 1990. I:162.) Esterházy egyébként a Rómába küldött emlékiratának szövegével egyező folyamodványt küldött el Bécsbe is, mondván, hogy ő nem akadályozza a királynő terveit, hanem az igazáról szeretné őt meggyőzni. Azt is kijelentette, hogy ha a párbért az unionizált papok kapnák híveiktől, akkor a plébánosok megélhetése kerülne veszélybe. A pápa Esterházy érveit fogadta el és nem engedélyezte a munkácsi egyházmegye felállítását. Mária Terézia a döntést tudomásul vette, de Kaunitz kancellár által közölte a pápával, hogy tervét továbbra sem adja fel, hanem csak egyelőre felfüggeszti. (Sugár. 1984.)

A pápa határozatát Olsavszky püspök már nem érte meg, mert néhány nappal korábban elhunyt. XIII. Kelemen pápa a királynő kérésére 1768. január 27-én Bradács Jánost nevezte ki munkácsi apostoli helynöknek, aki egyben rossi-i püspöki címet is kapott. Mária Terézia Esterházyt és Bradácsot egyaránt felszólította, hogy tartsák fenn a status quót, az utóbbit pedig külön arra is: Egerben keresse fel a püspököt és személyesen tárgyaljanak a felekezeti béke megteremtéséről. Esterházy azonban, mivel úgy érezte, hogy mind Róma, mind Bécs az ő nézeteit fogadta el, az addiginál is merevebbé vált az unionizáltakkal szemben. A királynőt is kioktatta, hogy Bradácsal külön ne levelezzen, hanem csak a hivatalos úton, rajta keresztül. Egyébként ő nem volt hajlandó közvetlenül érintkezni 'helynökével', hanem különféle okiratait a munkácsi római katolikus plébános útján küldte el hozzá. A plébános azonban azokat mindig csak két tanú jelenlétében adhatta át Bradácsnak, mondván, ha a levelekre megjegyzést tesz, hitelesen tanúskodhasanak ellene. Hiába tiltakozott Bradács, a munkácsi plébános kánoni látogatásokat is tett a görög katolikus parochiakon, ahol egyesült vallású gyermekeket bérált.

Bradácsot többször sürgette Esterházy, mire az rászánta magát, és 1769. szeptember 15-én harminc papja kíséretében ellátogatott Egerbe. Az utóbbiak a főpásztor előtt kijelentették: azért jöttek el püspökükkel, mert nem tűrik, hogy valamilyen hátrányos intézkedés elfogadására kényszerítsék, mint elődeit. Esterházy és a papok között éles vita robbant ki, ezt követően Bradács megtagadta a hűségesküt az egri püspöknek. Visszafelé a munkácsi főpásztor és papjai Sajópetriben tanácskoztak. A történekekről jelentést fogalmaztak meg a királynőnek, amelyben megírták, hogy Esterházy fölényes és teljes behódolást követelő magatartása miatt nem tudtak egyezsége jutni Egerben. Hamarosan új botrány robbant ki, mert az Egerben tanuló unionizált papnövendékek a méltatlan bánásmód miatt megszöktek a szemináriumból és Munkácsra mentek. Bradács kihallgatta a teológusokat és a vallomásuk alapján száz pontból álló jelentést küldött a királynőnek, aki azonnal megtiltotta Esterházynek, hogy görög katolikus ifjakat vegyen fel az egri szemináriumba. Mindez már Mária Teréziának is sok volt, az uralkodónő eldöntötte, hogy gyökeresen megoldja a munkácsi püspökséggel kapcsolatos problémákat.

Közben XIV. Kelemen személyében új pápa került trónra, és újabb, 1770. május 12-én kelt levelét már hozzá küldte Mária Terézia, kérve a munkácsi egyházmegye létrehozásának engedélyezését. Mindezt egyházjogilag is alátámasztotta egy memorandumban, amelyet Aloysius Coquelinus konzisztoriális ügyvéd készített. A memorandum összeállítója most kedvezőbb helyzetben volt, mint korábban, hiszen jól ismerte Esterházy beadványát, így azt pontról pontra tudta megcáfolni. Kifejtette, hogy kezdetben a munkácsi püspökök teljesen függetlenek voltak Egertől, őket csak jóval az ungvári unió 1646. évi megkötése után, a pápai jog durva megsértésével törvénytelenül vonták maguk alá. A pápák egyébként a munkácsi püspököket mindig apostoli vikáriusoknak nevezték ki, de nem rendelték őket alá más főpásztoroknak. Másrészt az apostoli vikáriusok a pápa helyetteseiként működnek, joghatóságukat is tőle kapják, ezért sem lehetnek alávetve más püspöknek.

A konzisztoriális ügyvéd azt is leszögezte, hogy „...az egri főpásztoroknak az egyesült görögök feletti joghatóságra vonatkozó igényeit egyházjogi szempontból *nem lehet igazolni*. A 'Quoniam' kezdetű határozat meghozatalánál a görögök nem voltak jelen, tehát

nem védhették a jogaikat; egyébként is e rendelkezés ellenére, számos helyen, ugyanabban a városban több különböző szertartású püspök is él. A 'Romanus pontifex' kezdetű bulla csak azokra a görög püspökökre vonatkozik, akiket székhelyükről elűztek (pl. a törökök) és latin szertartású egyházmegyékben telepedtek le. Tehát a bulla intézkedései nem alkalmazhatók a székhelyükön lakó munkácsi püspökökre. Coquelinus döntő érvként X. *Leó pápa* (1513–1521) 'Accepimus' kezdetű bulláját idézi, mely kimondja, hogy a latin püspökök a latin szertartásúak, a görög püspökök pedig a görög szertartásúak felett gyakorolnak joghatóságot. Ezt a rendelkezést VIII. *Kelemen pápa* (1592–1605), valamint XIV. *Benedek pápa* megerősítette." (Pirigyi. 1990. I:164–165.)

A memorandum érvrendszere megcáfolhatatlan volt, azonban minden bizonnyal nem emiatt változott meg Róma addigi véleménye, hanem Mária Terézia határozott közbelépésére. A pápa ugyanis az ügyben még egyszer audienciára akarta kéretni az egri püspököt, amit a királynő már időhúzásnak minősített és élesen tiltakozott ellene, mondván, hogy megteszi a szükséges intézkedéseket. A pápa meghátrált, és 1770. november 24-én értesítette a királynőt, hogy eleget tesz kívánságának. Tizenegy hónapon át tartó tárgyalás-sorozaton tisztázták a részletkérdéseket, és a pápa csak ezután adta ki 1771. szeptember 19-én az „Eximia regalium” kezdetű bulláját, amely elrendelte a munkácsi görög katolikus egyházmegye felállítását. A dokumentum kimondta, hogy hasonlóan, az ország többi katolikus főpásztorához, a munkácsi püspököt is a király nevezi ki és a pápa erősíti meg hivatalában. Metropolitája, vagyis felsőbb hatósága pedig az esztergomi érsek. Egy hét múlva, szeptember 26-án a királynő által kinevezett első valóságos munkácsi püspököt, Bradács Jánost – kit négy évvel ezelőtt, 1767-ben Mária Terézia egyszer már kinevezett Olsavszky Mihály munkácsi főpásztor utódának – most tisztségében a pápa is megerősítette. Bradács mindössze kilenc hónapig töltötte be immár minden érdekelt – a királynő, a pápa és az egri püspök – által legitimnek tartott hivatalát, mert 1772. július 4-én meghalt. Utódának a már említett Bacsinszky András hajdúdorogi főesperest nevezték ki, aki 1809-ig ült a munkácsi főpásztori székhelyen. (Dohovics. 1829.)

A munkácsi püspökség felállításakor az 1773-ban készült helységnevtár, az ún. *Lexicon locorum* szerint már 13 északkelet-magyarországi vármegyében – Abaúj, Bereg, Borsod, Gömör, Máramaros, Sáros, Szepes, Szabolcs, Szatmár, Torna, Ugoicsa, Ung és Zemplén, valamint 6 hajdúvárosban – összesen 742 településen dominált a ruszin (rutén) nyelv, számításaink szerint 290 ezren beszélhették. (Udvari. 1992:65.) E települések mintegy felében azonban 300-nál kevesebben éltek, egyharmadukban 300 és 600 lélek közötti volt a népesség. A ruszin települések négyötödében ekkor olyan alacsony a lakosság száma, hogy tanító, iparos, kereskedő alig tudott bennük munkát találni, hát még megélni. Ismerve a ruszinok által lakott területek igen gyenge népességeltartó feltételeit – túlnyomó részük a hegyvidéken élt –, a föld- és határhasználat ellentmondásos módjait, belátható, hogy a falvakban szinte lehetetlen volt a felhalmozás, és a legtöbb település az önellátásra rendezkedett be. Ez meggátolta a jelentős áruforgalom kialakulását és sajátos életmódot, mentalitást eredményezett, amelyből a XVIII. század utolsó harmadában még nem nőhetett ki semmiféle nemzeti-nemzetiségi mozgalom.

Bacsinszky András ilyen körülmények között vált a ruszin (rutén) felvilágosodás képviselőjévé, mert az ő hivatali ideje alatt történt meg a görögkatolikus papság teljes

anyagi, jogi és tekintélybeli emancipálódása. A görögkatolikusok egy része magyar nemzetiségű volt, ezért a püspök támogatta a magyar nyelvű liturgikus törekvéseket is, különösen ott, ahol a magyar görög katolikus községek akár ortodox, akár kálvinista vallású települések közelében éltek. Bacsinszky maga is fordított magyarra énekeket, ezeket a görög katolikus magyarok a nagyobb ünnepeken énekelték is, a népesebb településeken pedig magyarul olvasták fel a szentírási olvasmányokat, az apostoli szakaszokat és a szentbeszédeket.

Püspökként igen széleskörű kulturális és szervező munkát végzett. Tevékenyen részt vett a Mária Terézia dekrétuma által összehívott és 1773. március 1. és május 6. között Bécsben tartott szinóduson. Ez idő alatt 19 alkalommal tanácskoztak, jelen volt Bacsinszky, a Délvidékről Vaszilije Bozsicskovics szvidnici, Erdélyből Grigoriu Maior fogarasi püspök, valamint minden egyházmegyéből néhány tanácsadó. A püspökök 17 szláv és román nyelvű egyházi könyv kiadását határozták el, Mária Terézia kérésére pedig az egyházmegyéikben addig megtartott évi 29–34 ünnepnapot – a katolikusokéhoz hasonló számúra – 16-ra csökkentették, de ezeken kívül még három ünnepnap engedélyezését kérték.

A szinóduson szóba került az unionizált papság nehéz anyagi helyzete is. Ezért a főpásztorok arra kérték a királynőt, hogy segítse elő a lelkészlakások építését, rendelje el a parochiális földek kimérését, és állapítsák meg, hogy a híveknek milyen mértékben kell papjaikat anyagilag támogatni. Kapjanak államsegélyt azok a papok, akik helyi jövedelmekből nem tudnak megélni. Hívja fel a vármegyéket és a földbirtokosokat, hogy a keleti szertartásúaknak is építsenek iskolákat. Azt is kérték Mária Teréziától, hogy a hatóságok és a megjelenő sajtótermékek a Rómával egyesült keletieket ne görög szertartású egyesülteknek, hanem görög szertartású katolikusoknak vagy görög katolikusoknak, papjaikat pedig ne pópáknak, hanem lelkészeknek vagy parochusoknak nevezzék. A latin szerzetesek pedig törvényellenesen ne végezhesenek ún. népmissziót a főpásztorok engedélye nélkül a görög szertartású egyházmegyékben.

A bécsi püspöki szinódus után új korszak kezdődött a magyarországi görög katolikusok életében. Az egyházi könyvek kiadásával a szertartások egyöntetűvé váltak, a lelkészek anyagi gondjai jelentősen csökkentek, sőt sokfelé megszűntek. A görög katolikus papság társadalmi helyzete rendeződött, a polgári jogban is egyenrangúvá vált a latin szertartású római katolikus klerussal. A szinódus után a munkácsi egyházmegyében is megkezdődött az értelmiségi réteg kialakulása.

Bacsinszky András közel négy évtizedes „...püspökösködése alatt új gondolatok, megoldások, s egészen a XX. század közepéig ható reformok születtek a ruszin népéletet ezernyi szállal átszövő egyházi élet minden területén. Bacsinszky körleveleiben a XIX–XX. századi ruszin nemzeti ideológia szinte minden lényeges eleme megjelent. Bacsinszky a XVIII. századi ruszin történelem és művelődés jelentős alakja. Nem csupán arról van szó, hogy nevéhez és püspökösködésének idejéhez fűződik a ruszin nemzeti újjászületési mozgalom első jeleinek megnyilvánulása. A szerényen jelentkező, de nemzetinek nevezhető törekvéseknek aktív befolyásolója, alakítója volt, így a XIX. századi ruszin nemzetiségi mozgalom egyik előfutárának is tekinthető.” (Udvari. 1992:196., Cserbák. 1986.) Mindenekelőtt az ő nevéhez fűződik a későbbi ruszin nemzeti mozgalom egyfajta „műhelyének” tekinthető

munkácsi egyházmegye megszervezése, amelynek székhelyét 1775-ben Mária Terézia királynő a sokkal kedvezőbb földrajzi adottságú, jobban megközelíthető, az egyházmegye központjában lévő Ungvárra helyezte át az innen több mint negyven kilométerre fekvő Munkácsról. Ung megye székhelyén ugyanis megvoltak az egyházmegyei központ kialakításához szükséges épületek, amelyeket egyébként az államnak kellett volna létesítenie. Kisebb átalakítással ugyanis a feloszlott jezsuita rend temploma lett a görögkatolikus székes-egyház, a rend hajdani kollégiumában a püspöki rezidenciát – Bacsinszky 1780-ban költözött át –, a Drugeth-várban pedig a papnevelő intézetet helyezték el. A királynő 1776. július 12-én héttagú káptalant létesített, az első kanonokokat már október 25-én kinevezte és a javadalmukat is ő folyósította.

A munkácsi püspököknek nem volt földbirtokuk, csak két csekély jövedelmük: az egyik a katedratikum, amit a papok vagy a parochiák évente a püspöknek fizettek, a másik a papszentelések illetéke. 1737-ben a munkácsi püspök évi jövedelme alig 1045 forint, amiből igen szegényen élt. A következő évtől az uralkodók évi 1000 forint segélyt utaltak ki a lelkézpénztárból a munkácsi püspöknek. Az összeg állandóan nőtt és a székhely Ungvárra történő áthelyezésekor már elérte az évi 10 000 forintot. Ehelyett a királynő 1776. október 23-i adománylevelével a Miskolc közelében fekvő (görömböly-) tapolcai apátságot adta a munkácsi püspökségnek, amely évente 12 000 forintot jövedelmezett. Bacsinszkyt 1777-ben elsőként a magyarországi görög katolikus püspökök közül valóságos belső titkos tanácsosnak nevezték ki, majd 1789-ben tagként meghívást kapott a főrendiházba is. Így részt vehetett az 1790–91., 1792. és 1796. évi országgyűléseken, amelyeken az először nagyobb nyilvánosságot kapott nemzeti-nemzetiségi törekvések kimutatható hatással voltak a püspök életének utolsó évtizedében kifejtett munkájára.

Bacsinszky a hatalmas kiterjedésű, 13 északkeleti vármegyében fekvő egyházmegye irányításának hatékonyabbá tételére a vármegyei vikáriátus mellett 1776-ban megszervezte a szatmári, 1787-ben pedig a kassai külhelynökséget. Jelen elődje, Olsavszky Mihály hagyatékából, az ungvári jezsuita rendházból származó könyvekből, valamint a saját gyűjteményéből 9000 kötetet ajándékozva 1775 augusztusában megalapította a püspöki könyvtárat (*Szarka*. 1994.) és levéltárat. Az utóbbihoz rendeztette az ügyiratokat, 1796-ban pedig a levéltár állományának gyarapítására elrendelte papjainál, hogy parochiakon és a templomokban található régi iratokat szolgáltatassák be a levéltárnak. A bécsi udvarnál kijárta, hogy a püspöki papnevelde 60 növendék számára ösztöndíjat, 5 teológiai tanár számára pedig fizetést kapjon az állampénztártól. A szeminárium tanítási nyelve Bacsinszky halálának évéig a ruszinok irodalmi nyelve volt, a latin csak segédnyelvként szolgált. „A (XVIII.) század közepére megyék szerinti főesperességekre, továbbá esperességekre tagolódó munkácsi görög katolikus egyházmegye latin nyelv melletti igazgatási nyelve egy olyan nyelvváltozat volt, mely a liturgikus egyházi szláv nyelvhez, a kárpátaljai ruszin népnyelvhez és a korabeli (galíciái) ukrán irodalmi nyelvhez egyaránt kapcsolódott. *E több nyelvi réteget szintetizáló nyelvváltozat tulajdonképpen a XVIII. századi kárpátaljai ruszin irodalmi nyelvnek tekinthető.* E nyelven tanítottak a munkácsi, majd az ungvári szemináriumban. E nyelv fiziognómiája a század folyamán fokozatosan, de szemmel láthatóan módosult. A század végére a ruszin írásgyakorlatban szemmel láthatóvá válik az egyházi szláv nyelv szellemében történő archaizálás. A ruszinok nyelvhasználatából

fokozatosan kikoptak a polonizmusok, s megjelentek benne a russzicizmusok. Az orosz nyelv azonban csak a XIX. században, s annak is inkább a második felében válik a ruszin írásbeliség meghatározó faktorává.” (Szarka. 1994:63., Udvari. 1994., 1995:168., Papp. 1942., Gyenis. 1942.) Az ungvári szemináriumban magyar, ruszin, szlovák és román papnövendékek tanultak, a püspök fokozatosan vezette be számukra a latin nyelvű képzést, és halála évétől, 1809-től már minden teológiai tantárgyat latinul oktattak. 1793-ban Ungváron egyházmegyei tanítóképzőt állított fel, ahol a képzést korabeli ruszin irodalmi nyelven végezték.

4. Görög katolikusok és ruszinok a XVIII–XIX. század fordulóján

A munkácsi püspökség XIX. századi történetének első fontos eseménye 1806-ban történt, amikor végre lezárult a Mária Terézia királynő és fia, II. József, a „kalapos király” (1780-1790) által is szorgalmazott parochiarendezés, amelyet egy széleskörű összeírás előzött meg. E hatalmas munkát az egyházközségekben a parochusok végezték el, ezután esperesi kerületenként az esperesek összegezték, az adatok végső összesítése a püspöki kancelláriában történt. Ezt a feladatot Kutka János kanonok látta el.

Az összeírás elsődleges céljának az egyházmegye vezetése azt tekintette, hogy felmérje: az egyes parochiákon mekkora összegekkel kell kiegészíteni a lelkéspénztárból a 100 ezüst forintban meghatározott kongruát. Ez egyébként – a felmérés szerint – olyan hatalmas összeget tett volna ki, ami jóval meghaladta a lelkéspénztár lehetőségeit. Így azt nem is fizették ki. (Hodinka Antal szerint a kiegészítéshez szükséges pénzt csak több mint négy évtized múlva, 1848-ban Kossuth Lajos, mint pénzügyminiszter utalványozta, azonban csak a szabadságharc leverése után, 1851-ben fizették ki a munkácsi egyházmegye parochusainak. Ekkor azonban már évi 300 ezüst forintban határozták meg a kongruát, de kiegészítendő alapnak ezidőben is az 1806. évi összeírás adatait vették figyelembe. 1849-1851-ben a munkácsi egyházmegye évenként 63 590 ezüst forint és 17 és fél krajcár kongrua-kiegészítést kapott. A XIX. század derekán az időközbeni területváltozások következtében – erről bővebben lesz szó – a munkácsi püspökségben 470 parochia maradt, ahol a parochusok átlagosan mintegy 135 ezüst forint segélyt [szubszidiumot] kaptak.)

Bacsinszky András püspök az említett összeírás előtt három évvel, 1803. március 24-én Ungváron kiadott körlevelében a munkácsi egyházmegye egész területére egységesítette a kongruába számítandó annuális (évi, évenkénti) és a stoláris jövedelmeket a parochusok és a kántorok számára. Évi jövedelemként minden egyes jobbágygazda gabonából a parochusnak kettő, a kántornak egy vékával volt köteles adni. A jobbágyok egy nap ígás (fogatos) munkát végeztek a parochusnak, a házaspár, illetve a házatlan zsellérek pedig egy nap gyalog- vagy kézi munkával szolgáltak. A házaspár zsellérek a fentiekén kívül a parochusnak évente egy, a kántornak fél véka gabonát voltak kötelesek adni. Ahol az 1787. évi összeíráskor bevezették és 1803-ban is szokásban volt, ott minden telkes jobbágygazdának továbbra is évente egy szekér tűzifát is kellett adnia a parochusnak.

A püspök körlevelében összesen 24 féle stoláris jövedelmet állapított meg a parochusoknak, illetve a kántoroknak. Így többek között a szülés és a szülő nő megáldásáért, keresztelésért, a szülő templomba való bevezetéséért, a házasság háromszori kihirdetéséért, esketésért, énekes, illetve olvasott miséért, új ház misével való megáldásáért, meg-

szenteléséért, kis és nagy temetésekért. Összegük 3 krajcár és 4 rénes forint között váltakozott. (*Összeírás*. 1806:57-59.)

Visszatérve az 1806. évi összeírára, annak értékét jelentősen növeli, hogy adatai több szempontból összevethetők a két évvel korábbi, 1804. évi országos népszámlálás eredményeivel. Ekkor a munkácsi püspökség területének lakossága Magyarország nem nemesi jogállású népességének 7%-át adta. 1804-ben a görög katolikusok aránya a legnagyobb a következő megyékben volt:

Vármegye	Települések száma	Össznépesség (fő)	Görög kat. aránya %-ban
Bereg	267	79 217	63,61
Máramaros	141	99 682	107,27(!)
Sáros	392	150 833	33,74
Szabolcs és Hajdú kerület	168	142 709	20,80
Szatmár	274	166 389	54,21
Szepes	245	115 538	16,53
Ugocsa	69	32 627	71,39
Ung	209	76 702	64,23
Zemplén	463	222 889	40,08

A táblázatból kitűnik, hogy Máramaros vármegye adatai nem hitelesek, és ezt más források is megerősítik. A máramarosszigeti esperességé különösen nem, de a felsőbányai és a nagybányai esperességben sem végezték el a részletes összeírást. Az utóbbi adatai is torzok, elsősorban a lélekszámé, amit alátámaszt, hogy a tíz évvel későbbi, 1814. évi források szerint jóval kevesebb hívő élt a nagybányai kerületben. A többi vármegye adatai reálisak, még akkor is, ha a nemesek körében akadtak görög katolikus hívők is, akiket az összeírásban nem vettek figyelembe. (*Összeírás*. 1806:60.) A teljesen görög katolikus településnek felvett máramarosi Iza községben például csaknem egészében ruszin kurtanemesek laktak (*Hodinka*. 1923:43). Az 1804. évi országos és az 1806. évi munkácsi egyházmegyei népösszeírás máramarosi adatai közötti ellentmondás egyik oka az, hogy az egyházi adatok a nemesség számát is tartalmazzák. Máramarosban egyébként két évtizeddel korábban (1787-ben) a lakosság 16,6%-a volt nemes.

Az 1806. évi összeírás a 13 északkeleti vármegyére kiterjedő munkácsi püspökség görögkatolikus népességének és korabeli, XIX. század eleji helyzetének plasztikus tükörképe. A 11 főesperességre tagolt püspökség 60 esperességéből 56-nak a részletes összeírása maradt fenn, amelyek tartalmazzák a görög katolikus papság, az anyaegyházak és filiák, a görög katolikus vallású lakosok, a gyónásra képes és képtelen hívek – az utóbbiak a hétévesnél fiatalabb gyermekek – számát. A nyilvántartásba vettek közül az úrbéres parasztok, jobbágyok, zsellérek és alszellérek számát, az adott település vallási összetételét, a házaspárok számát 1805-ben, itt külön a csak görög katolikus, illetve a vegyes vallású házaspárokét. Az összeírás utal a faluban élő más vallású lelkészre is. Feltűnteti a görög

katolikus közösség prédikációinak nyelvét, majd azt, hogy tartanak-e katekizációt, vagyis hitoktatást, van-e a településen népiskola, végezetül az 1805. évi házasságkötések, születések és az elhunytak számát sorolják fel.

Az adatok elemzése nyomán kitapinthatóvá válnak azok történeti demográfiai, társadalom- és egyháztörténeti, néprajzi, nyelvi, sőt iskolatörténeti folyamatok, amelyek ebben az időben lejátszódtak a görög katolikus vallásúak körében. Olyan időszakban, amikor a nemzetiségi kérdés még nem éleződött ki, különösen értékes képet rajzol a használatos nyelvekről. „Nemcsak ruszin és román nyelvet beszélő és értő közösségekről tudósít, hanem magyar és szlovák nyelvekről, valamint a két- és többnyelvűekről is. *Nyilvánvalóvá válik belőle, hogy a munkácsi püspökség keretei között élő népesség számát ebben a korban semmiképpen sem lehet azonosítani a ruszinok számával.*” (Összeírás. 1806. 61.)

Az összeírás szerint a munkácsi egyházmegye területén az össznépeség 507 696 fő volt, amelyből a gyónásra képesek (7 éven felüliek) száma 369 263 lélek, azaz 72,73%. A népmozgalom 1805-ben így alakult: 16 263-an születtek, 13 760-an elhaltak, a természetes szaporulat 2503 fő volt.

Miként alakult a parochusok, illetve parochiáik, fíliáik száma? Az összesen 724 görög katolikus anyaegyházban és 1660 fíliában 705 parochus szolgált. Egyháza, temploma csak 293 fiókegyháznak (fíliának) volt, amelyek elsősorban Sáros (66), Bereg (61) és Zemplén (51) vármegyékben működtek. Ezek egyébként korábban önálló parochiák voltak vagy lehettek, de az állam kívánalmának megfelelően a parochiarendezés folyamán csökkent az anyaegyházak (és a parochusok) száma. Fél évszázad alatt 117-tel, ugyanis Olsavszky Manuel 1750-1752 között tartott canonica visitatiójában (egyházi előírásokon alapuló ellenőrző vizsgálat), amikor felkereste egyházmegyéje valamennyi parochiáját, a Mária Terézia királynőnek küldött jelentéseiben még 801 fa- és 40 kötemplom működéséről számolt be. (Pirigyi. 1990. I.: 151.)

A parochiarendezés egyes törekvései megkérdőjelezhetők, mert 1792 és 1806 között közel kétszázal emelkedett a görög katolikusok által lakott települések száma. A helyzet bizonyára javította, hogy eközben a fíliák száma 1458-ról 1660-ra nőtt. Az összeírás idején átlagban egy anyaegyházra 2,29 fília és 749 hívő jutott. Az egyes vármegyékben jelentősek voltak a különbségek: Abaúj és Borsod vármegyékben például átlagban tíznél több fília jutott egy parochiára, Szatmár vármegyében viszont az egyet sem érte el. Borsod és Szepes vármegyékben az egy parochiára jutó görög katolikus hívek száma átlagban meghaladta az ezret, ugyanez Beregben és Zemplénben nem közelítette meg a 700 lelket sem. 1806-ban Ungváron 2372, Munkácson 959, Beregszászban 195 görög katolikust írtak össze. (Összeírás. 1806:62.)

Említésre érdemes, hogy a 705 pap nagyobb része parochusként, a többi káplánként működött. Figyelemre méltó jelenség az is, hogy a munkácsi egyházmegye hét bazilita monostorának környékén egyes, hozzájuk közel fekvő parochiákat szerzetesek adminisztráltak, vagyis ideiglenesen vezettek. 1806-ban a baziliták magyarországi rendtartománya említett hét bazilita monostorában (Munkács, Máriapócs, Krasznibród, Kisberezna, Misztice, Bukóc és Bikszád) összesen 86 páter, fráter, teológus hallgató és novícius élt, egy-egy házfőnök (igumen) irányítása alatt. A rendtartomány főnöke, proto-

igumenje – egyben a munkácsi házfőnök – ez időben Basilovits Joannes (1742-1821) volt, a ruszin művelődéstörténet jeles alakja, akit „ruszin Hérodotosz”-ként is emlegetnek. Kétkötetes művében (*Basilovits*. 1799-1804.) a munkácsi monostor, illetve püspökség sokat vitatott jogait igyekezett megvédeni, illetve bizonyítani. Munkánk első fejezetében már megcáfolt Koriatovics-legenda ébrentartásával, illetve az Északkelet-Felvidéken élő ruszinok őshonosságának hangsúlyozásával megalapozta a ruszin nemzeti tudatot. (*Zsatkovics*. 1890.)

Nem volt véletlen, hogy Basilovits latin nyelvű munkáját a XIX. századi ruszin nemzeti ébredés legelső alakjának, Bacsinszky András főpásztorságának évei alatt írta és jelentette meg. A püspök körleveleinek azon részében, amelyeket nem az állami hatóságoknak küldött, hanem 60 esperesének juttatott el – azok pedig lemásolva, átszerkesztve a parochusoknak adták át –, az anyanyelvi műveltség, a ruszin nép társadalmi felemelése is szorgalmazta. Körleveleiből jól megismerhető a ruszinok helyzete a XVIII-XIX. század fordulóján, a nép rendkívüli szegénysége, tudatlansága s az, hogy közülük sokan szabados erkölcsű életmódot folytattak.

A ruszinok zöme elsősorban földműveléssel foglalkozott, amit állattenyésztéssel, pásztorkodással, fuvarozással, szén- és mészégetéssel, favágással egészítettek ki. A szepesi görög katolikus falvak lakói közül sokan az ottani hámoroknál, vas- és rézbányáknál dolgoztak. Összességében azonban a görög katolikusok túlnyomó többsége mind igazgatási, mind igazságszolgáltatási szempontból földesúri függés alatt élt. Ezt az 1806. évi összeírás is bizonyítja, hiszen a görög katolikus úrbéres népesség 65,97%-a telkes jobbágy, 22,17%-a házas, 11,86%-a házatlan zsellér volt. A többi adat elemzése alapján szembetűnik, hogy a görög katolikusok körében a zselléresedés folyamata előrehaladottabb szakaszban volt, mint az egyéb vallású úrbéres népességnél. (*Udvari*. 1992:85., *Sulha*. 1965.)

A ruszinok körében különösen kevés volt az iparosmunkát végző mesterember. Az előkelőbb szakmákban (festő, faszobrász, kőműves, könyvkötő, aranyműves stb.) pedig egyáltalán nem lehet ruszint találni. Hiányoznak a kereskedelemről is, még a templomi edényeket, ruhákat, kegyzereket is nagyrészt galíciai eredetű zsidó kereskedők árusítják számukra – írja Bacsinszky egyik körlevelében. Ezért azt ajánlja az egyházmegye értelmesei fiataljainak, hogy akik nem érznek hivatást a papi pályára, azok tanuljanak iparosnak. A parochusoknak elrendeli, hogy a saját, illetve híveik gyermekeit irányítsák az imént felsorolt igényesebb és „előkelőbb” iparos szakmák felé. A püspök megjegyzi: „egyébként sem lehet minden ifjúból parochus”, annak viszont elejét kell venni, hogy idegen mesterek igen nagy pénzekhez jussanak a munkácsi egyházmegyében végzett munkájuk után. Egy másik körlevelében a főpásztor büntetés terhe alatt tiltotta meg, hogy az Északkelet-Felvidéken ide-oda vándorló galíciai zsidó kereskedőktől a parochiák templomi edényeket, ruhákat stb. vásároljanak. (*Udvari*. 1992:206.)

A püspök körleveleiben a nép-, vagy kisiskolák legfontosabb feladatának a keresztényi tudományok tanítását és a katekizálást tekintette. Az utóbbit 6 éves kortól 14 éves korig rendelte el fiúknak és lányoknak egyaránt. Az összeírás szerint 793 helységben folyt katekizálás. Az iskoláztatásban nagy szerepet kapott a ruszin anyanyelvi ismeretek tanítása is. A nép műveltségi színvonalának emelését igyekezett elősegíteni az a körlevele,

amelyben elrendelte, hogy a parochusok elsősorban a téli hónapokban tanítsanak, amikor a pásztorok gyermekei is a szülői háznál vannak. 1802. augusztus 1-jén kiadott körlevelében kitért a nacionális, vagyis nemzeti iskolákra. Ahol 50, vagy ennél valamivel kevesebb iskolába járni képes gyermek található, ott induljon meg a könyvekből való anyanyelvi tanítás, és oda a parochus irányítsa őket. A püspök a helyi parochusok kötelességévé tette, hogy ellenőrizzék: a tanulók nemcsak írni és olvasni tanultak meg, hanem ismerik a katekizmust és egyházuk énekeit is. A ruszin nemzeti iskolák számára már 1797-ben ábécéskönyv jelent meg Budán, amelyet 1799-ben újra kiadtak. (Udvari. 1992:210.) A tanítói feladatokat is ellátó kántorok többsége olyan papfi (popovics) volt, aki a munkájához szükséges ismereteket általában a szülői házban kapta. A XIX. század elejére Bacsinszky rendeletei nyomán a legtöbb esperességnél már működött kerületi kántorképző iskola is. A kántoroknak a liturgiákban való közreműködés mellett legfontosabb feladatuk a gyerekek tanítása és katekizálása volt.

Bacsinszky püspök a munkácsi egyházmegyében élő ruszin nép természetes vezetőjének a görög katolikus papságot tekintette. Annál is inkább, mert az 1806. évi összeírás szerint regisztrált 345 786 fő ruszin a püspökség híveinek a 63,8%-át adta. Irányításukra, oktatásukra és lelki gondozásukra mintegy ezer fős vékony papi értelmiség állt rendelkezésre, ez részletezve: 705 parochus, 86 szerzetes, 100 tanító és 120 kispap. Az utóbbit Bacsinszky 1805. május 25-én kiadott körleveléből tudjuk, ugyanis ennyien tanultak ekkor az ungvári, a nagyszombati, az egri és a pésti szemináriumokban. (Összeírás. 1806:63.)

A püspök mégsem volt elégedett, sőt egyes körleveleiben kíméletlenül feltárja: papságának egy része műveletlen, erkölcstelen életű, részeges, pénzsóvár, fegyelmezetlen; lelkiismeretlen és hivatalában megbízhatatlan. Lelkészi hivatásukat gyakran pénzkereseti forrásnak tekintik, munkájukból hiányzik a lélek, a lelkipásztori szelídség és szeretet idegen tőlük, durván bánnak az emberekkel, eltávolodtak Istentől és az egyszerű néptől.

A püspök arra figyelmezteti papságának eltévelyedett részét, hogy nemcsak saját lehetőségei és áldozatos munkája által növekedett meg a görög katolikus egyházmegye anyagi ereje, morális tekintélye és képzettsége, hanem elsősorban az uralkodóház politikája által. Enélkül a görög szertartású ruszin papság sohasem válhatott volna jogilag és gazdaságilag egyenrangúvá a római katolikus klérussal. Bacsinszky főpázsztorsága idején ezért növekedhetett a háromszorosára a kőtemplomok száma, és nem véletlenül kellett elrendelnie, hogy a templomok, paplakok ablakaira vasrácsokat készítsenek. Ezekben az évtizedekben ugyanis a parochiák és a templomok jelentősen gazdagodtak, és a drága ezüst edények, díszes öltözékek, reverendák gyakran váltak betörők és tolvajok prédájává.

Közel négy évtizedes püspöksége alatt „Bacsinszky népe felemelkedésének, identitás-tudata megőrzésének, a vallási, kulturális s nyelvi asszimilálódástól való megmenekülésének fő zálogát az anyanyelvű katekizálásban, iskoláztatásban, a valláserkölcsei nevelés erősítésében és elmélyítésében látja. Erre vonatkozóan *a körlevelekből egy szabályszerű program olvasható ki. A program kulcsszavai: papság, nyelv, nép, egyház, gyermekek, ifjúság.* A körlevelekből kitűnik, hogy Bacsinszky az egyházon belül érvényre akarta juttatni a felvilágosodás ésszerűsítő tendenciáit, s ezt összekapcsolta az anyanyelvűség elvével. Így a püspök a ruszin felvilágosodás talán leghatásosabb képviselőjének tekintethető.” (Udvari. 1992:207.)

Bacsinszky körleveleiben elsősorban Herder eszméinek hatása tapintható ki, akinek műveivel minden bizonnyal Bécsben találkozhatott. Felvilágosult szellemű iratai, intézkedései mögött Udvari nem lát önálló aufklärerista koncepciót – ezt a véleményt e sorok írója is oszítja –, hanem csak felvilágosult abszolutista törvények, rendeletek alkalmazását a helyi viszonyok között. Így volt ez akkor is, amikor nem, vagy csak időnként hivatkozott felsőbb utasításokra. Programja megvalósításában a ruszin társadalom egyetlen politikai erejére, a papságra támaszkodott. Körleveleiben többször kifejtette, hogy nem a nép van a papságért, hanem a papságnak kell szüntelenül munkálkodnia a nép felemelkedéséért, boldogulásáért, végeznie az egyházi szertartásokat, a prédikációkat az ősi szokások és szabályok szerint. Ezért tulajdonított nagy jelentőséget a papképzésnek. Az ungvári papneveldébe jelentkező ifjaknak az esperesüktől nemcsak arra kellett igazolást kapniuk többek között, hogy milyen erkölcsűek, hanem arról is, hogy mit tudnak a katekizmusból, a ruszin olvasásból, írásból, éneklésből, valamint az egyházi szabályzatból. A latin iskolát végzetteknek ezekből a tárgyakból felvételi vizsgát kellett tenniük.

A tapasztalatok elkeserítették Bacsinszky püspököt, mert a papnak készülő fiatal emberek egy része – többnyire papok fiai! – szinte alig volt járatos az egyház liturgikus nyelvében, a ruszinban, azt akadozva írták-olvasták, és az egyházi éneklésben sem jeleskedtek. Pedig ez volt a papképzés sarokpontja. Nem véletlenül méltatlankodott a főpásztor több alkalommal körleveleiben emiatt, hiszen jogosan követelte meg: akik a népüknek kívánnak szolgálni és parochusi hivatalt akarnak elnyerni, azoknak kiválóan el kell sajátítaniuk a görög katolikus egyház nyelvét és tanításait. A ruszin népnek ugyanis sokkal hasznosabb az olyan pap, aki ismeri az egyházi szabályok és a vallás által előírt ruszin nyelvet, mintha több idegen nyelvet tud, de a ruszin számára teljesen ismeretlen.

A püspök természetesen nem tiltotta meg a latin vagy más idegen nyelv tanulását a papnövendékeknek, csak azt követelte meg, hogy a lelkészi hivatásukhoz szükséges ruszin nyelvet is elsajátítsák, különben nem szolgálhatnak a parochiákon. Ezért rendelte el azt is, hogy a latin, vagyis a római katolikus iskolákba járó, papnak tanuló ifjaknak a vakációban a „ruszin tudományok”-ból is vizsgát kell tenniük. „Kortársaihoz hasonlóan *Bacsinszky is azonosította egyházának liturgiai nyelvét az élő ruszin nyelvvel, vagy legalábbis egy nyelv két változatának tekintette őket.* E felfogás a XVIII. század második felében alakult ki, s a ruszin értelmiség körében a XIX. század közepéig uralkodott.” (Udvari. 1992:213.)

Bacsinszky körleveleiből az is kitűnik, hogy a ruszinok vallásának a görög katolikus tartotta. Ezt az is alátámasztja, hogy 1806. január 1-jén kelt körlevelében a budai egyetemi nyomdában az 1804-ben Moszkvában megjelent kiadás mintájára öt kötetben készített egyházi szláv nyelvű Bibliát ruszin nyelvűnek nevezte. A Szentírás ezen kiadását olyan fontosnak tartotta, hogy az egyházközségeknek előírta kötelező megvásárlását, a parochusoknak is ajánlotta a megvételét. A püspök fenti intézkedése is jelzi azon felfogását, hogy a ruszin etnikumot egyértelműen az országon kívül élő keleti szlávokhoz, az „egy törzshöz” kapcsolta, vállalta velük a nyelvi-etnikai közösséget. Mindez azonban nem mondott ellen hungarus-tudatának, az összes keleti szlávokhoz fűződő testvériség érzete mellett magáénak vallotta a soknemzetiségű „Nemes Magyar Hazát és Országot” is. Úgy élt hungarusként, vagyis mai fogalommal magyar állampolgárként, hogy közben szüntelenül munkálkodott ruszin anyanyelvű, görög katolikus népéért.

A püspök hitvallásának is tekinthetőek alábbi sorai, amelyeket iménti körleveléből idézünk: „Mint ahogy a tapasztalat és a nagyszámú példa egyértelműen megmutatja, egyetlen nemzet és nép fennmaradásának sincs nagyobb és erősebb záloga, mint az ősi atyai nyelv, valamint az anyanyelv, írás és vallás megőrzése. Amint valamelyik nép ősi, eredeti nyelvét, írását és vallását kezdi szégyenleni és megvetni, majd elhagyni, azzal együtt az a nép maga is a legkülönbözőbb változásokon meg át... Légy éber, és őrkdj, Munkácsi *Magyar-Orosz Egyházmegye*, hogy veled is nehogy ez történjen az ősi atyai, valamint anyanyelv és írás elhagyásával, mert ezek elvesztésével népünk és nemzetünk legerősebb szövetségését veszítjük el. Íme, Szeretett Fiaim! Az egyházmegyei katekizmus után kezetekben van a ruszin nyelven kiadott Biblia vagy Szentírás... megvannak tehát ezek a ruszin nyelvű könyveitek, melyeket figyelmesen, gyakran és áhítattal olvasva, a híveket is olvasásukra és hallgatásukra buzdítva a népet nem csupán az igazság megismerésének útjaira vezethetitek, s nemcsak jó erkölcsében megőrizhetitek, de ugyanakkor anyanyelvünket, írásunkat, népünket és vallásunkat is meg tudjátok őrizni és erősíteni. Éppen ezért elrendelem és szigorúan megparancsolom, hogy minden egyes egyházközség az ötkötetes Bibliából egy példányt vásároljon meg...” (Bacsinszky A. 1806.) E körlevélből is érezhető Herder hatása Bacsinszky szellemiségére. A német tudós után ő is vallotta, hogy egy nemzet, nemzetiség megtartásának, fennmaradásának legfontosabb záloga a nyelv. Az a nép, amely hagyja nyelve pusztulását, olyan útra lépett, aminek végeredménye nem kétséges. Ez pedig nem más, mint asszimiláció, más népekbe való beolvadás, és végleges eltűnés az önálló nemzetek sorai közül.

A püspök aggályai nem voltak teljesen alaptalanok, hiszen az 1806. évi összeírásból képet kapott a munkácsi egyházmegye etnikai-nyelvi viszonyairól. A felmérés ugyanis minden egyes településen feltűntette, hogy milyen nyelven történik a prédikáció, és ez egyes eseteket kivéve az ott élő nép nyelvén történt. Már említettük, hogy az egyházmegye híveinek többségét, 63,8%-át ruszin ajkúak alkották, és számuk elérte a 345 786 főt. A ruszinok azonban egyik vármegyében sem adták a görög katolikusok egészét, viszont négy közigazgatási egységben arányuk meghaladta a 90%-ot (Sárosban 98,65, Beregben 96,75, Ungban 94,14, Ugocsában 91,01%). Két vármegyében viszont a görög katolikusok aránya a 10%-ot sem közelítette meg. (Szatmárban 5,6, Szabolcsban 7,52%.)

A román nemzetiségű görög katolikus hívók a püspökség híveinek egyötödét (20,89%) tették, számuk elérte a 113 255 főt. Ők román nyelvű prédikációkat hallgattak, és az egyházmegye 13 vármegyéjéből ez időben mindössze négyben éltek. Számarányuk viszont csak két megyében volt jelentős, Szatmárban a vármegyebeli görög katolikusok 74,61, Máramarosban a 35,74%-át adták, a történeti Szabolcsban viszont csak 15,53, illetve Ugocsában a 13,42%-át.

A görög katolikusok összességéhez viszonyítva számottevő volt a magyar anyanyelvű hívek száma, 33 758 fő (6,23%), akik hét vármegyében éltek. Az adott megye görög katolikusainak számához viszonyítva Szabolcsban 40,05, Borsodban 31,10, Abaújban 24,33% volt az arányuk, a többiben – Szatmárban, Zemplénben, Ugocsában és Ungban – pedig 10% alatt. Az első három megye lakossága egyébként zömében magyar ajkú volt. Csak a hegyaljai esperességben volt a görög katolikusok 100%-a magyar, de a hajdúdorogi, a kállói, a nyíri és a szántói esperességben számarányuk meghaladta az 50%-ot. Az

1806. évi összeírás hírt ad szlovák nyelvű hívekről is Abaúj-Torna, Szepes és Zemplén vármegyékből, számuk viszonylag csekély (5 146 fő, 0,94%). Arányuk viszonylag jelentős volt az alsó-szepesi (28,19%), illetve a kassai esperesi kerületben (20,27%), a Gömör megyei parochiák és filiák viszont kivétel nélkül szlovák nyelvűek voltak.

Bacsinszky püspöknek minden bizonnyal azok a kétnyelvű hívők okozhattak aggodalmat, akik már a nyelvváltás valamelyik fokán voltak és két nyelven hallgatták a prédikációkat. Számuk az összeírás szerint elérte a 42 888 főt, a görög katolikusok 7,91%-át. Legtöbben (53,68%) közülük ruszin-magyar kétnyelvűek voltak, és kilenc vármegyében – Abaúj, Bereg, Borsod, Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Ung és Zemplén – laktak, és az egyházmegye híveinek 5,37%-át tették ki. A ruszin-szlovák kétnyelvűek száma 8944 volt, a görög katolikus hívek 1,65%-a, akik az alsó-szepesi és a bártfai esperesi kerületben éltek, ahol a hívek 71,8, illetve kereken 9%-át alkották. Máramaros, Szatmár és Ugocsa vármegyékből 4615 ruszin-román kétnyelvű görög katolikust írtak össze.

Az összeírás a fenti változatokon kívül 6113 magyar-román és 195 magyar-szlovák kétnyelvű hívőt számlált össze, három szatmári esperességből pedig ruszin-magyar-román, háromnyelvű közösségekről adott hírt, amelyekben összesen 1100-an voltak. (Összeírás. 1806:64-65.) „A nyelvi-etnikai viszonyok milyenségét, stabilizálódását vagy változását, egyéb tényezők mellett, nem elhanyagolható mértékben befolyásolja a házaságok tiszta vagy vegyes jellege. A görög katolikus népesség jelentős hányada vegyes vallású, illetve vegyes, két- vagy többnyelvű falvakban, mezővárosokban élt. Ezekben az akulturációs folyamatok észrevehetően hatottak... A görög katolikus ruszin népesség között végbemenő etnokulturációs folyamatokat jól szemléltetik Abaúj és Borsod vármegyék adatai. A XIX. század végére az abaúji ruszin szórványok szlovákokba, magyarokba történt felszívódásának két évszázados folyamata utolsó stádiumába érkezett... Összeírásunk szerint e népesség számottevő hányada a XVIII. század végére elmagyarosodott, ugyanis a filiák majdnem mindegyikében, mint másutt is gyakran, a magyar nyelvet jelzi a görög katolikus népesség prédikációs nyelvének.” (Udvari. 1992:87-88., Paládi-Kovács. 1973.) Ennek egyik oka a vegyes, illetve a tiszta görög katolikus házaságok arányának alakulása. Ez utóbbi Abaúj vármegyében 65, Borsodban 78,54, a nagymihályi esperesi kerületben 73,21, a homonnaiban 73,20, az eperjesiben alacsonyabb, 55,96% volt. Éppen azokon a vidékeken, ahol ebben az időben tisztán kitapintható a ruszin lakosság nyelvi visszaszorulása a római katolikus, illetve az evangélikus vallású szlovákok javára.

5. Az egyházmegye területi változásai

A munkácsi püspökség a XVIII-XIX. század fordulóján érte el legnagyobb területi kiterjedését, amikor már 13 északkeleti vármegyében működött. Korábbi legnagyobb gyarapodása 1776-1777-ben történt, amikor hozzárendelték Szepes, Gömör és Abaúj-Torna vármegyék görög katolikus parochiáit és hívőit, amelyek és akik addig az esztergomi érsekség, illetve a szepesi káptalan, valamint a lengyelországi premisli püspökség joghatósága alá tartoztak. Az utóbbiak addig azért éltek idegen ország uralma alatt, mert csak alig fél évtizeddel korábban, 1772-ben, Lengyelország első felosztásakor csatolta vissza Mária Terézia királynő a Zsigmond király által még 1412-ben II. Ulászló lengyel uralkodónak elzalogosított 13 Szepes vármegyei várost, többek között Iglót, Szepesváralját, Poprádot, Szepesolaszit, Felkát, Szepesszombatot és Lublót, az utóbbit váruradalommal együtt. A települések évszázadokig megőrzik korábbi önkormányzatukat és azt a tudatot, hogy Magyarország tartozékai. Természetes hát, hogy e városokban és a hozzájuk tartozók részekén is voltak követői a görög katolikus vallásnak.

A még egységes munkácsi egyházmegye első, 1814-ben Kassán kinyomtatott schematismusa szerint a dioecesia (egyházmegye) lélekszáma 11 főesperességben, 60 alesperességben, 729 összeírt parochiában 560 462 fő. Az első nyomtatott schematismus feltünteti tehát a lélekszámot, de az egyes közösségekben használatos nyelvekről nem tudósít. A görög katolikus községekben beszélt nyelvről vagy nyelvekről az eperjesi egyházmegye schematismusaiban 1821-től, a munkácsi egyházmegye schematismusaiban 1822-től tájékozódhatunk. (*Összeírás*. 1806:6.)

Az egyházmegye legnagyobb szervező püspökének, Bacsinszky Andrásnak közel négy évtizedes főpásztorsága alatt gyakran okozott igazgatási, pasztorációs gondokat a hatalmas terület vallási kormányzása. Ha ehhez hozzávesszük a korabeli közlekedési lehetőségeket és viszonyokat, érthető, hogy már 1776-ban, püspöksége első éveiben miért szervezte meg a szatmári külhelynökséget, a következő évben pedig a kassai székhelyű vikáriátust. Ez utóbbit öt esztendő múlva Eperjesre költöztette. Erre annál is inkább szükség volt, mivel a 13 vármegye összterülete 49 074 km² volt, akkora, mint a mai Szlovákiáé. Szemléletes az egyes vármegyék kiterjedésének részletezése; ezek között a legnagyobb Máramaros, a legkisebb a legendás hírű Ugocsa volt. Abaúj-Torna 3223 km², Bereg 3786, Borsod 3587, Máramaros 9716, Sáros 3652, Szabolcs a hajdúvárosok nélkül 4637, Szatmár 6104, Szepes 3654, Ugocsa 1213, Ung 3230 és Zemplén területe 6282 km² volt. A munkácsi egyházmegye hossza elérte a 300, a szélessége pedig meghaladta a 100 kilométert. A vármegyék többsége hegyes vidéken feküdt, és ez – különösen télen – megnehezítette a közlekedést és a hírközlést a püspök számára is.

A XIX. század elejétől ezért vált mind sürgetőbbé a püspökség területének csökkentése új egyházmegyék szervezésével, amire ezen évszázadban három alkalommal került sor. Bacsinszky András 1809. december 19-én bekövetkezett halála után először 1810 máju-

sában tartott ülésén a munkácsi káptalan kezdeményezte a püspökségből kiváló egy vagy két új egyházmegye megalakítását, Eperjes és Nagybánya vagy Máramarossziget székhellyel. A testület arra hivatkozott, hogy egyetlen ember képtelen egy ilyen nagy területű püspökség irányítására. A szétválasztás 1816. február 6-i hatállyal meg is történt, amikor I. Ferenc király (1809-1835) főkegyúri jogával élve az eperjesi vikáriátus területén megalapította az eperjesi görög katolikus egyházmegyét. A király rendeletét VII. Pius pápa (1800-1823) csak két és fél esztendő múlva, 1818. szeptember 22-én kiadott „Relata semper” kezdetű bullájában ismerte el, amikor megerősítette Tarkovics Gergelynek a király által püspökké való, 1816. március 19-i kinevezését.

A hosszú életű, több mint két évtizedes főpásztorság után 97 éves korában, 1841-ben elhunyt Tarkovics Gergely az ungvári szeminárium tanára, majd prefektusa volt. 1793 és 1797 között Szabolcs vármegye és a Hajdú-kerület hitéletét irányította főesperesként Hajdúdorogról, majd évekre visszatért Ungvárra. Ezt követően az 1804 és 1815 közötti évtizedben a budai Egyetemi Nyomda rutén, illír és román könyveinek cenzoraként működött. Minden bizonnyal azért is esett személyére a választás, mert Bacsinszky András belső bizalmasai közé tartozott. Tarkovicsot idős emberként, 77 éves korában, 1821. június 17-én szentelték eperjesi püspökké.

Az új, eperjesi egyházmegyét a pápa Szent István ünnepén, 1823. augusztus 20-án kanonizálta. De már három esztendővel korábban, „1820-ban a munkácsi egyházmegyből az eperjesi püspökséghez csatolták Abaúj-Torna, Borsod, Sáros és Szepes vármegye (összterületük 14 116 km², a munkácsi püspökség kiterjedésének kerekén 29%-a) valamennyi parochiáját, Zemplén megyéből pedig a homonnai, a hosztavicai, laborci, sztropkói és varannói esperesi kerületeket, összesen 194 parochiát 158 615 hívővel. A 194 parochia kebelén belül élő 158 615 görög katolikus hívő az 1821-es schematismus szerint nyelvileg így oszlott meg: 130 609 ruszin, 22 460 ruszin-magyar, 2842 lengyel (!), 1942 szlovák, 780 magyar. Ezeken kívül átsatoltak még két kolostort, a bukóci és a krasznibródi 16 bazilita szerzetessel.” (*Bendász-Koi*. 1994:17-18.) Meg kell jegyeznünk, hogy a Zemplén megye északi részéből az eperjesi püspökséghez átsatolt homonnai, hosztavicai (vendégi), (mező)laborci, sztropkói és varannói esperesi kerületek területe számításaink szerint mintegy 2300 km² volt. Ezt hozzáadva Abaúj-Torna, Borsod, Sáros és Szepes vármegyék 14 116 km²-nyi összterületéhez, kitűnik, hogy az eperjesi egyházmegyét a munkácsi püspökség több mint egyharmadnyi területéből hasították ki. Ezáltal könnyebbé vált az utóbbi főpásztorság kormányzása.

Bacsinszky András püspök halála után, 1809 és 1816 között három egymást követő helynök irányította a munkácsi egyházmegyét. Élén először Kutka János (1750-ben született Zemplénszuha községben, a filozófiai kurzust Kassán, a teológiát Munkácson végezte), a néhai Bacsinszky püspök kanonokja állt, és vikáriusként (általános káptalani helynök) működött. Hodinka Antal mutatta ki, hogy a Bacsinszky által kiadott körleveleket a püspökkel folytatott megbeszélések és utasítások alapján Kutka írta egyházi ó-, vagy bulgár szláv nyelven. (*Hodinka*. 1992:113.) Fontos szerepe volt az egyházmegyei jogalkotásban, és a várakozásokkal ellentétben megerősítette a Bacsinszky által hozott egyházmegyei törvényeket. Intézkedései gyakorlatilag az egyházi élet minden területére kiterjedtek, így például szigorúan meghatározta a parochusok kötelezettségeit, szabá-

lyozta a parochiák ügykezelését, megkövetelte a szertartások előírások szerinti végzését, a prédikációk, a hitoktatás pontos megtartását. Jogot formált a papok magánéletébe való beleszólására is, így öltözékükbe, kapcsolatukba a világi hatóságukkal, és kitért a római katolikusokkal való viszonyra is. (Papp. é.n. 34.)

Kutka nevéhez fűződik a *Katihiszisz malij* ('Kis katekizmus' – ez a műfaj a vallás legfőbb tételeinek kifejtése kérdés-felelet formájában) kiadása, amely 1801-ben jelent meg a pesti egyetem budai nyomdájában, s két év múlva egy nagyobb, bővebb kiadásban is napvilágot látott. (Az utóbbiból 1931-ig – többször kibővítve – 11 kiadás készült.) A Kis katekizmusban „a XVIII. századi ruszin egyházi-vallásos írásbeliség nyelvezetének minden problémája tükröződik ... lemérhető benne az is, hogy a ruszin írásbeliségben az egyházi szláv (szláv-orosz) nyelv szellemében mély archaizálódás ment végbe, kifejeződik benne a XVIII. századi ruszin egyházi-hivatali írásbeliség lemk színezete, de a Bacsinszky-féle kancelláriai iratokhoz hasonlóan megmutatkozik benne az is, hogy a társadalmi-művelődési viszonyok a XVIII. század végére a nyelvjárási különbségek integrálódása felé hatottak. Kutka katekizmusa a XVIII. századi írásbeliség számos elemét átmentette a XIX. századba.” (Kutka. 1997:193.) Ezért műve a múlt századi görög katolikus katekizmusok őse – közöttük a magyar nyelvűek is –, ezért „kulcsmű”-nek tekinthető. Nem véletlen, hogy Bacsinszky püspök 1802. június 1-jén kelt körlevelében elrendeli a Kutka-féle katekizmus megvásárlását egyházmegyéje kántortanítóinak. A könyvért darabonként 10 garast kell kifizetniük az egyházközségi pénztárakból. A főpásztor ugyanakkor arra is kötelezte a kántorokat, hogy a katekizmust kívülről tanulják meg, mert „e tudomány elsajátítása nélkül székes [kinevezett] kántorságra /senki/ nem alkalmazható, a mostani székes kántorokat pedig az egyik kerületi gyűlésről a másikra feladott részekből vizsgáztassák le.” (Kutka. 1997:13.) A püspök még azt is előírta, hogy a katekizmusból az ifjak eljegyzésük után, a házasságuk megkötése előtt a parochusuk előtt kötelesek vizsgát tenni.

Bő évszázad alatt – 1699 és 1804 között – tizenkét ruszin nyelven nyomtatott mű jelent meg hazánkban a magyarországi ruszinok számára. Ezekből öt *bukvar* (ábécés-könyv), három katekizmus, és egy-egy Biblia, kazuisztika (jogesetek gyűjteménye, ismertetése), *zakon* (törvénykönyv), illetve urbárium (a földesúrnak járó jobbágyi szolgáltatásokról), előállítási helyük Nagyszombat, Kolozsvár és Buda volt.

Kutka János vikárius 1812. október 17-én elhunyt, utóda az új helynök, Bradács Mihály lett, az első munkácsi megyéspüspök, Bradács János testvére. Mindössze két évig irányította az egyházmegyét, előtte 1790 januárjától kassai külhelynök, innen két év múlva Eperjesre költözött át. Itt hosszú évekig megoldatlan volt hivatalának elhelyezése, csak 1809-re sikerült újjáépíteni az eperjesi templomot és a vikáriusi székházat. Közben egy évvel korábban doryleumi címzetes püspökké és Bacsinszky András segédpüspökévé nevezte ki a pápa. Bradács Mihály 1814-ben elhunyt, utódának a munkácsi káptalan Tarkovics Gergely egyházmegyei kanonokot, eperjesi külhelynököt – a hamarosan önállóvá váló eperjesi egyházmegye első püspökét – választotta meg munkácsi vikáriusnak. Tarkovics is csak alig két esztendeig ült a vikáriusi székben, 1816-ban I. Ferenc király eperjesi főpásztornak nevezte ki.

Bacsinszky András halála után hét esztendeig betöltetlenül állt a főpásztori szék, az imént említett három vikárius kormányzott. A helyzet rendezésére 1816. március 7-én Pócsy Elek nagyváradai kanonokot nevezte ki I. Ferenc király munkácsi püspöknek, akit a következő év augusztus 11-én erősített meg főpásztori székében VII. Pius pápa. Még ebben az évben, november 6-án Pócsyt Vulcan püspök felszentelte Nagyváradon. Pócsy 1753-ban született a Bihar vármegyei Kokadon, bécsi teológiai tanulmányai után 1779-ben pappá szentelték, és Aradra került káplánnak. Közel fél évtizedig tábori lelkész. 1794-től Makón működik, majd Nagyváradra helyezik, ahol előbb főesperessé, majd 1800-ban kanonokká nevezik ki. Szóltunk már arról, hogy Pócsy kormányzásának első évében csatoltak el 194 parochiát az akkor felállított eperjesi egyházmegyéhez. Másfél évtizedes főpásztori munkájának mérlege: „Kieszközölte, hogy a bécsi görög katolikus Szent Borbála-templom parochusa felváltva lembergi és munkácsi egyházmegyés pap legyen (1820). Részt vett a pozsonyi nemzeti zsinaton (1822), szabályozta az egyházközségi számadásokat, utasítást adott az anyakönyvek vezetésére, módosította a karácsony előtti böjti fegyelmet. Ungváron saját költségén árvaházat alapított árva papfiúk számára (1826).” (Pirigy. 1990. II.:61-62.)

Pócsy püspöksége idején tovább csökkent a munkácsi egyházmegye területe. Míg korábban a munkácsi káptalan kérvényezte a püspökség kettéválasztását, most a budai Helytartótanács indítványozta VII. Pius pápánál az újabb megosztást. A Szentatya „Imposita humilitati Nostrae” kezdetű bullájával 1823. július 9-én a munkácsi püspökség szatmári vikáriátusához tartozó 72 parochiáját a nagyváradai egyházmegyéhez csatolta. A pápai bulla értelmében a bikalyi, erdődi, erdőszádi, nagykárolyi és nyíri esperesi kerületek teljes egészében, valamint a szatmári kerületből hat lelkészség, név szerint a bagosi, dobi, óvári, porcsalmi, csengerújfalvi és a vetési a nagyváradai püspökséghez kerültek. A parochiák száma, híveik lélekszáma, valamint a hívők anyanyelve az alábbiak szerint oszlott meg:

Parochiák száma	Hívők száma	Anyanyelvük
51	40 540	román
11	6 692	román-magyar
5	3 604	ruszin
4	2 832	ruszin-magyar
1	427	román-magyar-ruszin
Összesen: 72 parochia	54 095 hívő	

A rendezés után négy évvel, 1827-ben azonban 10 parochiát – többségükben ruszin és magyar anyanyelvű hívekkel – visszacsatoltak a munkácsi püspökséghez, cserébe pedig 9 parochiát – többségükben román, kisebb részben ruszin és magyar hívekkel – a nagyváradai egyházmegyéhez rendelték. Ez a változás 7131, illetve 4597 hívőt érintett. A Munkács-hoz visszacsatolt egyházközségek lélekszáma 685 és 1013 fő között ingadozott, a legnépesebbek Penészlek, Fábiánháza, Hodász, Nyírvasvári, Nyírlugos és Nagykároly települések voltak. A Nagyváradhoz került helységek közül a legnépesebb Nyíradony volt 1131 román, ruszin és magyar hívővel, a többi lakossága 220 és 764 közötti volt. (Bendász-Koi. 1994:18.) A nagyváradai egyházmegyéhez csatolt, Szatmár vármegyében

fekvő, addig a munkácsi püspökséghez tartozó öt esperesi kerület – a bikalyi, az erdődi, az erdőszádi, a nagykárolyi és a nyíri, valamint a szatmári esperességből hat lelkeszség – területe számításaink szerint a vármegye mintegy harmadát jelentette. Ezen az állapoton gyakorlatilag semmit sem változtatott az 1827. évi, összesen 19 parochiát érintő csere végrehajtása. A munkácsi egyházmegye második megosztásával területében mintegy 2000 km²-t veszített. Korábban az eperjesi püspökség kiválásával már több mint 16 400 km²-nyi területtel csökkent kiterjedése, s ha a kettőt összesítjük, a csökkenés meghaladja a 18 400 km²-t. Ez azt jelenti, hogy a két átrendezéssel az 1820-as évek végére a munkácsi püspökség korábbi 49 074 km²-nyi területe közel 40%-kal zsugorodott.

Az öt északkeleti vármegyében – Abaúj, Gömör, Sáros, Szepes és Zemplén – 1831 tavaszán kitört – korabeli szóhasználattal – „ragadványos epemirigy”, vagyis kolerajárvány döntően az eperjesi görög katolikus püspökség területét érintette. A Galícia felől közeledő vész elleni védekezésül a budai Helytartótanács 1830. december 28-án lezáratta az ország északkeleti határát, a zárlatot azonban egy hónap múlva feloldották. A határ magyar oldalán karantént állítottak fel, de a járvány terjedése miatt a hatóságok 1831. május 29-én kénytelenek voltak újból elrendelni a kordont. Az állam ezen kívül vesztégzárakkal, a kutak vizének bizmutporral való fertőtlenítésével igyekezett megfékezni a kór terjedését. Több esetben azonban az egészségügyi tisztviselők a hatóanyagot túladagolták, ami néhány településen megbetegedést, sőt halált okozott. Emiatt a jobbágyság körében elterjedt az a rémhír, hogy az urak meg akarják mérgezni a parasztokat. A járvány elszigetelésére létesített záróövezetek következtében a zsellérek nem tudtak lemenni az Alföldre aratónapszámba, ahol egész évi kenyerüket keresték. Attól tartottak, hogy a kordonok miatt éhezés vár majd rájuk a téli hónapokban.

Ebben a feszült helyzetben a parasztok több helyütt áttörték a vesztégzárakat, és az 1816. évi területrendezés után a munkácsi görög katolikus püspökségnél maradt közép-zempléni területen július 25-én felkelés robbant ki. Szécskeresztúron a járvány ügyében erélyes intézkedéseket foganatosító megyei szolgabíró az elkeseredett jobbágyság vasvillával úzték el a faluból. A megmozdulás a járványtól sújtott északkeleti országrész jobbágyságainak földesúrelles parasztfelkelésévé, úgynevezett „kolerázadásává” szélesedett, amelyben mintegy félszázezer, többségében szlovák, kisebb részben ruszin- és magyar ajkú, elsősorban görög katolikus vallású ember vett részt. A feldühödött felkelők elpusztították a földesúri kastélyokat és udvarházakat. Ezzel egyidejűleg hitelt talált körükben az a mendemonda, hogy az orosz cár Lengyelországban, a lengyel felkelő nemesség csapatai ellenében őt támogató magyarországi, felvidéki jobbágyokat felszabadítja a földesúri terhektől, a robottól, a dézsmától.

A „kolerázadás” első központja Zemplén vármegye közepe volt, ahol augusztus 5-én Terebes (Töketerebes, ma Trebišov, Szlovákia) mezővárosban a kivezényelt katonaság sortűzzel vetett véget a felkelés első hullámának. A 15 áldozattal végződő akció után a lázadás áterjedt Sáros vármegyére, de a felkelést a katonaság véresen letörte. A megtorlás során Zemplénben 41 lázadó vezetőt kivégeztek, a résztvevők közül 700-at börtönbe vetettek vagy megszegényítésként kalodába zártak és megkorbácsoltak. Az országban október 3-án oldották fel a kolerazárlatot, I. Ferenc király csak november 4-én tiltotta meg a fölkelésben részt vett parasztok ellen a statárium alkalmazását. Az orosz propagand-

da ellenére a görög katolikus ruszinok nem vettek részt tömegesen a parasztfelkelésben, számuk néhány ezerre tehető. A járvány következtében a mai Kárpátaljának megfelelő területen több mint háromezren haltak meg.

Az 1831. évi „kolerázadás” idején, július 11-én, 78 éves korában hunyt el Pócsy Elek munkácsi püspök, akit a dúló járvány miatt a szokott gyászszertartás nélkül még ugyanazon a napon eltemettek. A főpásztor halála után ismét betöltetlenül állt a püspöki szék, ez idő alatt 1837-ig az egyházmegyét Csurgovics János helynök irányította. 1791-ben született, tanulmányait a bécsi egyetemen végezte, ahol teológiai doktorrá avatták. Az 1820-as évek elején Hajdúböszörményben szolgált, 1826-ban – mindössze 35 éves korában – székesegyházi kanonokká nevezték ki. Működése első heteiben kiadott körleveleiben utasította papjait, hogy különös gondot fordítsanak a kolerában szenvedők lelki gondozására. Fontosnak tartotta a magyar nyelven vezetett anyakönyvek adatainak pontos rögzítését, és utasított az egyházmegyei körlevelek azonnali továbbítására. Legjelentősebb körlevelét 1832. július 4-én adta ki, ebben az eredményes papi munka követelményeivel, feltételeivel és lehetőségeivel kapcsolatos nézeteit fejtette ki. Utasításaiból kitűnik, hogy az 1830-as évekre a munkácsi püspökség irányításában egyes esetektől eltekintve gyakorlatilag a latin egyházjogot alkalmazták. (*Mondok.* 1878:44., *Papp.* é.n. 34.)

Hat esztendei vikáriusi kormányzás után, 1837. március 16-án lett újra görög katolikus főpásztor Munkácson, ekkor nevezte ki püspöknek Popovics Bazil – magyarosan: Vazul – eperjesi kanonokot V. Ferdinánd király (1835-1848). Az uralkodó döntését XVI. Gergely pápa (1831-1846) erősítette meg, de az új püspököt csak öt hónap múlva, a következő év március 18-án szentelte fel Mihajlo Levickij lemergi érsek. Tisztségébe egy hónap múlva, április 19-én iktatták. Popovics Vazul életének 42. évében foglalta el főpásztori székét, és azt 26 esztendeig töltötte be. 1796-ban született Ugocsa vármegyében, Nagykomjáton, teológiai tanulmányait a pesti szemináriumban végezte. 1820-tól két éven át Máramaroszigeten segédlelkész. Az eperjesi egyházmegyébe került püspöki titkárnak, 1835-ben kanonoknak nevezték ki. A munkácsi egyházmegye püspökeként – egy alapítvánnyal, illetve a már működő ungvári papárva-intézet fejlesztésével – sokat tett az elhalálozott lelkészek özvegyei és árván maradt gyermekei anyagi helyzetének javításáért. A munkácsi egyházmegye négy papnövendék neveltetéséről gondoskodott a pesti Központi Szemináriumban. A püspök a királynál elérte, hogy papjainak rendszeresen kongruát (államsegélyt) folyósítsanak, valamint hogy a kanonokok mellkeresztet viselhessenek.

Popovics Vazul püspökségének első éveiben jelent meg a korszak legkiválóbb geográfusának, Fényes Eleknek munkája Magyarország statisztikájáról, amely 13 északkeleti vármegyében tüntet fel ruszin nemzetiségű lakosságot. Ezen a 49 074 km²-nyi területen 1842-ben Fényes Elek összesen 443 779 fő ruszin ajkú lakost regisztrált. Közülük a munkácsi püspökséghez tartozó Ung vármegyében 58 901, Beregben 65 069, Máramarosban 84 396, Ugocsában 18 560, Szabolcsban 3101, Szatmárban pedig 3464 fő, összesen 234 391 fő élt. Zemplén vármegyének ekkor már csak a déli része tartozott a munkácsi püspökséghez, így az egész közigazgatási egységben összesámlált 90 250 főnyi ruszin népességnek csak a kisebbik hányadát, hozzávetőleg a harmadát számíthatjuk ide. Ezt a lélekszámot hozzáadva a püspökség többi vármegyéjében élő ruszinok

számához, 1842-ben a munkácsi egyházmegyében mintegy 260-270 ezer ruszin ajkú élt. (*Fényes*. 1842. I.:46-49.) Az 1846. évi összeírás szerint Magyarországon – Erdélyen kívül, ahol nem laktak ruszinok – 478 310 ruszin ajkú élt. Számuk az ország minden 1000 lakosa között 39 volt. (*Spira*. 1980:12.)

1845-ig a munkácsi egyházmegyében a hivatalos nyelv a latin volt, ezután az anyakönyveket és a protokollumokat (jegyzőkönyveket) magyar nyelven vezették, a püspöki hivatal és az alsópapság magyarul levelezett egymással. Alig hat esztendő múlva, 1850-ben a magyart azonban felváltja az egyházi szláv nyelv és a cirill írás. Ebben az esztendőben, amikor az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc leverése után az osztrák császári hatóságok Ungváron a munkácsi püspököt háziőrizetben tartották, került sor a munkácsi egyházmegye újabb, a XIX. században immár a harmadik területi csökkentésére. Az uralkodó, I. Ferenc József 1850. december 12-én felállította a szamosújvári görög katolikus egyházmegyét, amelyet IX. Pius pápa „Ad Apostolicam sedem” kezdetű, 1853. november 26-án kiadott bullájával kanonizált. Az új egyházmegyéhez 634 parochia és kereken 410 000 hívő került. Ezek közül addig 540 egyházközség 350 000 görög katolikkal a dél-erdélyi fogarasi, 94 egyházközség 60 000 hívővel a munkácsi egyházmegyéhez tartozott. A király az új, szamosújvári egyházmegyében 6 kanonoki stallumból (állásból) álló káptalant létesített. (*Pirigyí*. 1991:38.) A XIX. században ez volt a munkácsi püspökség harmadik területváltozása, amellyel kiterjedése tovább csökkent. A szamosújvári egyházmegye első püspöke Joan Alexi lett. Ellentmondás fedezhető fel a pápai bulla és a szamosújvári egyházmegye 1867. évi schematismusa között: az előbbi 60.000, a munkácsi egyházmegyétől átkerült hívőt említ, az utóbbi csaknem kétszer ennyit. 94 görög katolikus parochia közül 81 tisztán román anyanyelvű volt 86 812 hívővel, 6 román-magyar 7 730, 4 román-ruszin 6 178, és 3 román-magyar-ruszin vegyes anyanyelvű volt 4 277 hívővel, összesen 104 977 lélekkel. (*Schematismus*. 1867.)

Az adatokat elemezve kitűnik, hogy a szamosújvári egyházmegye létrehozásával a munkácsi püspökség népessége több mint 90 ezer román ajkú görög katolikus hívővel csökkent, és ez jelentősen hozzájárult demográfiai homogenizálódásához. Az eperjesi görög katolikus egyházmegye 1816. évi, király általi alapításakor az addigi legnagyobb kiterjedésű és nehezen kormányozható munkácsi püspökség területi megosztása volt a cél, hiszen az átesatolt 158 615 hívő túlnyomó része ruszin ajkú, illetve ruszin-magyar kettős nyelvű volt. Az 1823. évi második területi megosztással a szatmári vikariátustól a nagyváradai püspökséghez rendelt 72 parochia 54 095 hívőjéből a nagy többség – 40 540 lélek – tisztán román ajkú volt, amelyhez még 7119 fő román-magyar-ruszin hívőt számolhatunk (mindösszesen: 47 659 lélek). Ennél a változásnál már kitapintható a törekvés, hogy a román ajkú hívek kerüljenek ki az egyre inkább ruszin jellegűvé váló munkácsi püspökség fennhatósága alól, és csatoltassanak a szinte kizárólagosan román nyelvű nagyváradai egyházmegyéhez. (Az ekkori népmozgásról korábban szoltunk.)

A munkácsi püspökség Máramaros vármegyében lévő 48, Szatmárban található 40 és Ugocsában fekvő 5 parochiáját csatolták az újonnan alakult szamosújvári egyházmegyéből. (Egy parochia neve ismeretlen a schematismusban.) A kihalást úgy hajtották végre, hogy szomszédos területeket vontak össze, így Máramarosban a Visó és az Iza folyók mentét, illetve közét, Szatmárban pedig Nagybánya város környéki és a Szamos folyása

menti, az Alföld széléig fekvő román ajkú görög katolikus falvakat, Ugocsából pedig a Szatmár széléhez közel eső településeket rendelték az új szervezethez. Az újabb területváltozással a munkácsi püspökség fennhatósága Máramarosban a korábbiak a háromnegyedére csökkent. Szatmárban viszont a korábbi elcsatolások következtében ez az arány már csak egyötöd, ahol a Tisza és a Szamos találkozásának háromszögében található görög katolikus falvak maradtak a munkácsi főpásztor irányítása alatt. A területváltozások eredményeként az egyházmegyében a ruszin nemzetiségű hívők kerültek többségbe, kisebb hányaduk – több mint 100 ezer fő – magyar nemzetiségű volt. Az 1867-es kiegyezés után vetődött fel mind határozottabban a hajdúdorogi mozgalomban egy magyar görög katolikus püspökség felállításának az igénye. Erre azonban csak 1912-ben került sor, erről a vonatkozó fejezetben részletesen szólunk.

6. Görög katolikus ruszinok 1848-1849-ben

A görög katolikus egyház mindig lojális volt az államhatalom iránt, ezt támasztja alá például Popovics püspök 1846. április 9-én kibocsátott és papságának eljuttatott körlevelében. A dokumentumot azzal kezdi, hogy meglepte őt a nádorispán leirata arról, „...mint-ha egyházmegyém több határszéli helyein lakó nép között némi nyugtalanság és kárhuzatos ellenszegülési szellem mutatkozna, mely a kedélyeket folyvást ingerültségben tartva már-már kitöréssel fenyeget, mint jóllehet a görög egyesült népről mint olyanról, ki eddigelé is minden alkalommal nemcsak őfelsége, dicsőségben uralkodó legjobb apostoli királyunk iránt tántoríthatatlan alattvalói hívségét és ragaszkodását kitüntette, hanem más előljáróit is tisztelni és nekik lelkiösméretesen engedelmeskedni szokott, fel nem teszek, miután azonban ez most kétségben vonatik, egyébaránt pedig a népet a keresztény hitbeni alapos oktatás által békességben és engedelmisségben tartani úgyis az illető lelkészek egyik fő kötelessége volna, annál fogva kedveltségteknek a fennebbidézett nádorispáni levélben foglalt kegyelmes parancs következtében legszorosabb kötelességüktől teszem, miszerint a gondviselésökre bízott községökre felvigyázván és a népet a keresztényi oktatás által békességre és felsőbbbsége iránti engedelmisségre intvén, a polgári hatóságoknak a jó rend és a közbátorság fenntartására irányzott lépéseit erkölcsi befolyásukkal mindenképpen támogatni el ne mulasszák.” (*Hodinka*. 1992:27-28.)

Az 1848-as márciusi forradalom vívmányai az ország talán legrosszabb körülmények között élő nemzetiségének, a ruszinoknak is jobb jövőt ígértek. V. Ferdinánd király április 11-én Pozsonyban berekesztette az utolsó rendi országgyűlést és szentesítette törvényeit. A társadalmi viszonyok átalakítását segítő törvénycikkék közül a legfontosabb az (a IX.) volt, amely kimondta az úrbéres szolgáltatások eltörlését. Ezzel – igaz, csak közvetve – azt is kinyilvánította, hogy a jobbágyok ezidáig csak haszonélvezeti joggal birtokolt telki állománya ezentúl a jobbágyok tulajdonává vált. Ezt a helyzetet a papi tized eltörlése (XIII. törvénycikk) tette teljessé, mert az addig feudális függésben lévő úrbéres jobbágyok és zsellérek a földjükkel korlátozás nélkül rendelkező szabad paraszttá váltak. Az áprilisi törvényekkel az ország többi nem nemesi jogállású magyar és nem magyar anyanyelvű lakosával együtt a ruszin jobbágyok is az állam teljes jogú állampolgárai lettek, sőt a negyed telkes parasztok választójogot is kaptak (V. törvénycikk).

A törvénycikkék – hosszú távon – a ruszin földművelő nép sorsán is javíthattak, de ezidőben a görög katolikus papság alsó rétege is nehéz körülmények között élt. Ezt az ország vezetése is jól ismerte, erről tanúskodik Csurgovics János püspöki helyettes – aki, mint említettük, Popovics főpásztori kinevezése előtt, hat esztendeig, 1831 és 1837 között vikárius volt – 1848. május 31-én Ungváron kiadott körlevele a munkácsi egyházmegye papságához: „Vallás és közoktatási miniszter, br. Eötvös József úr legközelebb ideküldött levelében kijelentette, hogy legfőbb gondjainak egyike az alsóbbrendű papság sorsának javítása. És mivel jól tudja, miképp az alsórendű papság osztályában az egyesült

orosz és oláh papság állapota nyomasztónál is nyomasztóbb, különösen felhívja ezen megyei kormányt (t.i. a püspökség vezetését), hogy azon módok iránt, melyekkel ezen sorsán enyhíteni lehetne, értesíttessék, addig pedig, míg a kormány szándékai ez irányban tetteleg fogamatba mehetnének, azok határozott megállapodásáról a megyei papság kellőleg biztosíttassék. Mely valóban örvendetes miniszteriális leiratról, melyben szegénységünk és nyomasztó állásunk elismertetik és reménység nyújtatik, hogy ezen szűköségen az álladalom segíteni akar és fog, uraságtok azon felszólítással tudósíttatnak, hogy illető alesperesi úton nyilatkozzanak, hogy... a javadalmak illő ellátása iránt a minisztériumnak kimerítő értesítvényt adni lehessen.” (Hodinka. 1992: 28.)

Hodinka Antal feltételezi, hogy a miniszteri leiratot az eperjesi püspökségnek is elküldték, ahol már ekkor szerveződött az a kis számú ruszin értelmiségi csoport, amely szembefordult a magyar forradalommal. Hodinka azt is megjegyzi, hogy Eötvös József bizonyára nem üres ígéretekkel hitegette a görög katolikus papságot, „...bár tagadhatatlan, hogy 1868 után, második minisztersége idején sem javított azon a helyzeten, melynek nyomasztó voltát már 1848-ban felismerte. Hogy akkor sem segített, noha már 1848-ban ígérte, inkább az akkori püspökön és a papságon múltott, akiknek bizony ekkor már eszükbe sem jutott az 1848-i ígéret.” (Hodinka 1992:28.) Az tény, hogy az állam könnyíteni szándékozott a görög szertartású ruszin és román egyház papjainak a helyzetén, de ennek gyakorlati megvalósulását egyre inkább háttérbe szorította az események alakulása.

A lázas márciusi napokat követően egyre inkább a forradalom vívmányainak a megvédése kerül előtérbe a következő hónapokban. Alig egy héttel Csurgovics imént idézett körlevele után – mely a vallási és közoktatási miniszter megértő hangú leiratát idézte az alsópapság helyzetéről – Eötvös újabb, július 8-án a munkácsi püspökhöz érkezett levelében a haza melletti kiállásra szólította fel az egyházmegye vezetését. „Felhívom tehát Önöket a haza szent nevében újólaj ismételve – írta a miniszter –, hogy papjaik és alárendeltjeiknek szoros kötelességükké tegyék, miszerint a népet minden mellékes tekintetek nélkül felvilágosítani és a törvények rendeleteiről kellőleg értesíteni és a testvériség, a béke és a rend szent ígéreteire oktatni soha meg ne szűnjenek. Hogy pedig a felelős kormány rendeletei is a haza minden polgára előtt tudva legyenek, szükséges és meghagyom, miként azokat a lelkészek az egyházi szószékről alkalmilag hirdessék és a köznép felfogásához mért magyarázatokkal értelmezzék... Hazafiúi üdvözzellett br. Eötvös József sk.” (Hodinka. 1992:29.)

Eötvös levele – felhívó hangja ellenére – nem utasítás volt, inkább kérés, hazafiúi buzdítás volt. A ruszin, vagyis nemzetiségi jellegű görög katolikus egyház – ellentétben az ország más nemzetiségeivel és egyházaival – kezdettől fogva támogatta az 1848-as forradalmat és az azt követő szabadságharcot, és mindvégig lojális volt iránta. Ebben szerepe volt a görög katolikus papi családból származó Vasvári Pálnak (1826-1849; eredeti nevén: Fejér Pál), a márciusi ifjak egyik vezérének, az 1848. március 15-i követelések, a 12 pont egyik megfogalmazójának. A ruszin nép szinte teljes egésze – miközben Bécsnek sikerült az ország többi nemzetiségeit a magyarság önvédelmi harca ellen fordítani –, a görög katolikus egyház és papjainak hatására, a végsőkéig kitartott a szabadság mellett. Összesen 82 felszentelt görög katolikus vett részt a fegyveres küzdelmekben nemzetőrtisztként, tábori lelkészként és haditudósítóként. Minden bizonnyal Vasvári Pál

lelkésítésére Ungváron 51 kispap vetette le a reverendát esztendőnél több időre, és öltötte magára a honvédek mundérját. (*Udvari. 1992:221-229., Harcsár. 1944:55., Nemes. 1989.*) Vasvári szerepével kapcsolatban jegyezzük meg „Vasvári (Fejér) Pál és családja a magyar görögkatolikusság mindkét nagy központjához, Hajdúdoroghoz és Máriapócshoz is kapcsolódott, de éltető szálak vezették őket a Kárpát-medence más népeességű görögkatolikusaihoz is. Joggal vált tehát Vasvári a magyar görögkatolikus ifjúság reprezentán-sává, jogos és hiteles az a kultusz és hagyomány, amely Vasvári köré a görögkatolikus egyházban kialakult.” (*Udvari. 1992:228.*)

A debreceni születésű Kecskés Antal, a munkácsi püspök titkára 1848. június 14-én kelt levelében azt írta legjobb barátjának, bizalmasának és levelezőtársának, Vasvári Pálnak: „...még ki kell emelnem, mit a napokban tett (egyház-) megyei kormányunk: kihíresztelte a kispapok közt, hogy menjenek önkéntesnek – ha tetszik – s három vagy több évet eltöltve visszaveszi őket a clerus sorába, el is ment néhány...” Kecskés azt is megemlíttette ugyanezen levelében, hogy Popovics püspök jól ismeri az ő szerepét a márciusi pesti mozgalmakban. „Asztal felett beszélünk rollad püspökömmel, ki előadása után már mint ösmeretlent is szeret (téged), látogasd meg majd.” (*Bene-Takács. 1989.I.:70., Hodinka. 1992:30.*) Vasvári mindössze 22 éves volt ekkor, egy év múlva Erdélyben, a Gyalui-havasokban gerillacsapatának az élén életét veszti a román felkelőkkel vívott harcban.

A főpásztor felhívása nyomán már 1848 májusában 35 ungvári papnövendék állt be honvédnek Palkay Parten főduktor vezetésével és vette ki részét a szabadságharc küzdelmeiből. Közülük hárman, Bacsinszky Mihály, Fodor Nándor és Oppris János hősi halált haltak. A kispapok katonai táborba való vonulása után néhány héttel Popovics püspök Ungváron, a vadaskerti mezőn nagy ünnepek között áldotta meg a Váradai őrnagy vezette, magyar és ruszin honvédekből álló zászlóaljának lobogóját. (*Ungvár. 1940:47.*)

A magyarországi lengyel légió mintájára tervezték egy ruszin-magyar légió felállítását, amely a későbbi 14. aradi vértanú, Kazinczy Lajos honvédtábornok vezette hadtest kötelékében harcolt volna a szabadságért – miként a ruszinok akkoriban emlegették – a „Kosutova vojna”-ban, vagyis a „Kossuth-háború”-ban. Kontratovics Irén(eusz) szent-széki (vatikáni) tanácsostól, akkor őrdarmai lelkésztől tudjuk, hogy rövidebb Kárpátalja anyaországához való visszacsatolása után, 1939-ben az ungvári vár alatt a Kis-Ung-csatorna egyik mellékágának ásása közben egy megzöldült sárgarézdarabot találtak a munkások. Gondos megtisztítása után kiderült, hogy nyolcszögletű szép és tiszta vésésű pecsétnyomó került elő. Egy turulmadarat ábrázolt, amely jobb lábával a magyar címert tartotta, a ballal pedig egy címerpajzsot tartalom nélkül, mindössze egy „a” és „z” betűvel. A turulmadár felett templomi cirillbetűs felírással három szó: „Hitért és Honért”. A madár alatt ugyanez a jelszó magyar nyelven vésve. A szakértők megállapították, hogy a lelet az 1848-as ruszin-magyar légió pecsétjének készült, feltételezzük, hogy a tartalom nélküli címerpajzsba minden bizonnyal ruszin címert vagy jelképet szántak. Ezt támasztja alá a „Hitért és Honért” kétnyelvű felirat is. (*Kontratovics. 1940.:12-13.*)

A katonának állt görög katolikus kispapokból lett honvédhadnagyok, Andrejkovicsok, Bacsinszkyak, Dudinszkyak a Felvidéken, a magyar Alföldön, az erdélyi havasokban küzdöttek piros-fehér-zöld lobogó alatt a két legszentebbert, a hitért és a honért, védtek a

szülőföldjüket. Ennek egyik legszebb példája a podheringi csata. 1849. április 19-én betört az országba egy osztrák hadtest a Vereckei-hágón át, ahol az ott állomásozó mintegy 800 fős honvédcsoport – közülük csak 150-nek volt lőfegyvere, a többieket csak lándzsákkal tudták „felszerelni” – a hatalmas túlerő elől kénytelen volt visszavonulni. Az ellátási nehézségek miatt a 3600 gyalogosból és 650 lovasból álló császári haderő csak április 22-ére érkezett Podheringre, (ma Munkács külvárosa), a Szarka-hegy tövéhez. Eddigre a honvédek és a város nemzetőrei három hatfontos ágyút levontattak a várból, és egyet a Latorca folyó podheringi hídjánál állítottak fel, kettőt pedig felvontattak a Szarka-hegyre. Három hónappal korábban, január 18-án érkezett vissza Munkácsra azoknak a görög katolikus kispapoknak az egyik csoportja, akiket még 1848 nyarán küldtek föl Pestre, hogy ott tüzérekké képezzék ki őket.

Egyikük, Andrejkovics Endre hadnagy az április 22-i összecsapás hősiévé vált. Rövid idő alatt harcképtelenné tette a folyó túlsó partján felállított ellenséges ütegeket, hadálásait szétverte. Eközben halálosan megsebesítette Bubna ezredest, aki Barko tábornok mellett a császári hadtest egyik parancsnoka volt. A megáradt Latorcán a császári csapatok nem tudtak átkelni, hiába próbálkoztak, vissza kellett vonulniuk előbb Polenába, majd Galíciába. Andrejkovics hadnagy hősiességének köszönhetően az ellenség nem tudta megvalósítani fő célját, Munkács várának elfoglalását. Az erődöt csak a magyar főszereg világosi fegyverletétele után 13 nappal, 1849. augusztus 26-án volt kénytelen Mezőssy Pál honvéd őrnagy átadni az orosz katonai túlerőnek. (*S. Benedek*. 1993:74., *Lehoczky*. 1899.) A szintén görög katolikus kispap, Dudinszky Tivadar honvédhadnagy Isaszegnél és Debrecennél ontotta vérének a magyar szabadságharcért. Rajtuk kívül ruszin parasztok százai is fegyvert fogtak a haza védelmében, és nem álltak át az ellenség soraiba, hiába csalogatták őket ígéretesekkel. (*Bendász* I. 1997:11–191.)

A nép lelki gondozását végző, otthonában maradt görög katolikus papság is hűséggel szolgálta az osztrák császári, majd a később beözönlő orosz cári seregekkel élet-halál küzdelmet vívó hont. A Bereg vármegyében működő parochusok magatartásáról 1848. október 15-én Szintay János munkácsi kormánybiztos azt jelentette az ország vezetésének: „Ezen tisztelendő urak hazafisága kezeskedik megyénk nyugalmaról, ők minden közreműködésüket felajánlván a haza védelmére.” (*Pirigy*. 1990. II.:64.) A szabadságharc letörésére betörő orosz hadsereg őket sem téveszti meg pánszláv testvériséget hirdető eszméivel.

A munkácsi kormánybiztos jelentése után mindössze négy nappal, október 19-én adta ki papjainak Popovics püspök a következő utasítást, ami bizonyítja az egyházvezetés lojalitását a magyar állam iránt: „...szeretett hazánk több részeiben nemcsak a belháború [a püspök itt minden bizonnyal Jellasics támadására céloz], hanem a cholera is pusztításokat tesz. És ámbár meg vagyok győződve afelől, hogy kedveltségtek valamint eddig, s gondjuk alá bízott népnek mind a két csapás eránti felvilágosítására és annak békében maradására erélyesen működtek, úgy abbéli kötelelességöket jövőre is pontosan teljesítendék, miután az idők napról napra vészterhesebbek lesznek, és oly körülmények adják elő magukat, midőn a kormányzati formáknak változásával legkönnyebben téveszthetik el azon hatalmat, melynek engedelmességre kell, szükségesnek láttam kedveltségteket felszólítani és figyelmeztetni, miszerént valamint a magok a csend és a béke határai között maradjak

nak, politikai vitatkozásokba az ország állásáról, kormányzási formákról, jövőendő eseményekről s több effélékről, kivált közhelyeken, vagy igen óvatosan vagy egyáltalában ne is avatkozzanak, a fennálló hatóságok rendeleteit pedig teljesítsék, úgy a híveket is részint köztök társalkodásban, részint az egyházi szószékről gyakrabban és erélyesebben a rend és csend fenntartására és kellő engedelmességre serkentsék és buzdítsák, előadván nekik azon károkat és szomorú következményeket, melyek a zavargásból és békétlenségből származnak, különösen pedig intsék őket, hogy szorosán engedelmeskedjenek mindazon rendeleteknek és parancsoknak, melyek az országban fennálló hatóságok által kiadatnak, ne engedjék magokat senki által felszavaztatni, vagy tévútra vezetetni, mert csak úgy, ha békességben maradnak és engedelmeskedni fognak a kiadott parancsoknak, tarthatják fel életüket és vagyonukat. Minthogy pedig minden keresztény embernek fő kötelessége valamint mindig, de leginkább ily vészteljes időben, midőn annyi nyomorúság és csapás éri az országot, a mindenható Istennek irgalmához folyamodni, miszerént véghetetlen kegyelminek ereje által az országot és bennünket ezen csapásoktól megőrizni és a béke jótekonny malasztjával megáldani kegyeskedjék.” (Hodinka. 1992.:29-30.)

1849. május 19-én a magyar kormány kiáltvánnyal fordult az ország népéhez, amelyben tudtul adta a várható orosz beavatkozást és kereszties háborút hirdetett a betörni készülő csapatok ellen. Három nap múlva, május 21-én, Varsóban I. Miklós orosz cár és I. Ferenc József osztrák császár (1848-1916) végleg megállapodott a cári hadsereg magyar forradalom elleni intervenciójában. Június 6-án a magyar kormány az orosz támadás visszaverésére indított kereszties háború keretében egynapos országos böjtöt rendelt el, amelynek a munkácsi egyházmegyében maradéktalanul eleget tettek. Az orosz főserég a püspökséghez tartozó észak-zempléni területek közelében, a Duklai-hágón át, Sáros vármegyén keresztül június 15. és 18. között nyomult be az országba Paszkevicz tábornagy vezetésével. (Melnikova. 1949.) A kormány e hírre elrendelte a harangozás tilalmát.

A munkácsi egyházmegye székhelye, Ungvár nem esett a hadak útjába, 1849 júliusában Kazinczy Lajos tábornok hadteste állomásozott a környékén. Popovics püspök nem várta meg az orosz hadak városba érkezését, amely semmiképpen sem lehetett április vagy május havában – mint azt Hodinka hallotta az atyjától, aki az intervenció idején 12 éves volt (Hodinka. 1992:31.) –, hanem később, valószínűleg az orosz betörés napjaiban, június második felében távozott el Ungvárról még a honvédek elvonulása előtt. A Bebutov herceg által vezetett orosz gyalogság, a mohamedán hitű lovasság és tüzérség Ungvárnál akkor ért a Cservenycára, amikor a honvédek már eltűntek a Munkács felé vezető úton a Hegyfark falucska (ma: Baranya-Baraninci) mögött. Bebutov a püspöki palotában rendezte be főhadiszállását, de hiába akart, nem tudott a főpásztorral kapcsolatba lépni, mert az elbujdosott. (Popovics csak 1850 szeptemberében tért vissza Ungvárra, erről a tényről Csurgovics az esperességek útján szeptember 26-án cirillbetűs egyházi szláv nyelvű körlevelében értesíti a papságot, amely szolidáris volt püspökével és örült hivatalába való visszatérésének.)

A szabadságharc leverését követően Haynau rémuralma, a megtorlás a munkácsi egyházmegyét sem kerülte el. Még akkor sem, ha a bujdosni kényszerült Popovics püspök helyettese, Csurgovics 1849. november 29-én kiadott körlevelében valóságos hűségüket kénytelen tenni az osztrák császári kormányzat mellett. „Egyrésztől keleti szertartásunk

dicső szerkezete, másrésről az egyházi rend magasztos hivatása és azon legközelebbi érintkezés, melyben a lelkész híveivel áll, már önként is ama kötelesség teljesítésére inti uraságokat, hogy lelki gondviselésükre bízott híveiket az uralkodó császári és apostoli királyunk eránt tántoríthatatlan hűségre, őszinte ragaszkodásra, parancsolatainak lelkiösméretes teljesítésére buzdítsák, nemkülönb boldog, hosszú és szerencsés uralkodásáért szívből fakadt imafohászokra őket önpéldájokkal is serkentsék. Mindezekon felül azonban erre én uraságokat még folyó év (1849) szept. 18. napjáról 2496. sz. a. kelt körlevél tartalma szerint egyenesen is felszólítottam, és egyszersmind abban többi közt meghagytam volt azt is, hogy Ferenc József császár és apostoli királyunknak a pártütőkön nyert győzedelemért és Magyarországbeli dicső uralkodása helyreállításáért az idézett rendelet vétele után ünnepélyes hálaadást és ez alkalomhoz célszerű beszédet mindenki saját javadalma egyházában tartva mondjon és azon beszédben azt, hogy a forradalom ideje alatt netalán véghezvitt hirdetéseket nem önszántából, sem részéről beleegyezésből, hanem kizárólag csak a zendülők által közzétett halálos büntetés fenyegetőzéseitől félelem miatt vitte véghez és minden ellentállhatási tehetetlenségből kényszerítve tett.” (*Hodinka*. 1992:31-32.)

Csurgovics arra utasította papjait, hogy az ünnepélyes istentiszteleteken és templomi körmeneteken a szabadságharc idején elmondott beszédeiket írásban terjesszék fel két hét alatt a megyei hivatalhoz azon a nyelven, amelyen elhangzottak. Erre őt – mint Csurgovics írta – Vilcz Ignác császári és királyi kerületi főispán és főbiztos hivatalosan felszólította. A beszédek szövegét azért kellett beküldeni, hogy azok tartalmát a hatóság átnézze és megvizsgálja. A püspöki helyettes körlevelében a továbbiakban arra szólította fel papjait, hogy szívből bánják meg, ha „...a szerencsétlen forradalmi napok alatt felséges urunk vagy az egész császári és királyi ausztriai uralkodóház ellen holmi szónoklatokat, istentelen és botránys imádságokat, processiókat (körmeneteket) tartottak vagy böjtöt a forradalom érdekében hirdettek... semmit jobban nem óhajtanak, mint-hogy a jelenleg felségesen és dicsően uralkodó császárunk hosszadalmas és békességes kormányának szerencsésen sikerüljön a forradalmi zavarok által hív népein ejtett sebeket begyógyítani és nagy birodalmának minden egyes nemzetiségeit és nemzeteit boldogítani.” (*Hodinka*. 1992:32.)

Nemcsak a főispáni-főbiztosi rendelet végrehajtása következtében maradt fenn kevés irat a munkácsi egyházmegye 1848-1849-es forradalom és szabadságharc alatti életéből. A püspöki tisztséget a megtorlás után visszanyert Popovics Vazul 1850. december 27-én kelt körlevelében a kassai kormánybiztosság felhívására utasította papjait, hogy a forradalmi magyar polgári hatóságoktól 1849. április 14-e után kapott minden rendeletet, iratot semmisítsenek meg, vagy töröljenek a lelkészi irattárakból. (Ez a nap volt az, amikor az országgyűlés népgyűléssé bővült ülése a debreceni Nagytemplomban kimondta Magyarország függetlenségét és a Habsburg-Lotharingiai-ház trónfosztását.) A kassai kormánybiztosság szigorú büntetést helyezett kilátásba azoknak, akik nem engedelmesskednek, ezért a lelkészek többnyire már 1848-tól kimetszették a protocollumok (jegyzőkönyvek) lapjait. Az egyházmegye a megtorlást mégsem kerülte el, számos papját üldözték, Popovics püspököt éveken át rendőri felügyelet mellett háziőrizetben tartották. A görög katolikus papság azonban hűséggel őrizte a forradalom eszméjét, a dél-zempléni

Szerencs parochusa például temploma keresztet tartó toronygombjába Kossuth egyik kiáltványát és a debreceni Függetlenségi Nyilatkozat szövegét rejtette.

A görög katolikus ruszin értelmiség egy jelentéktelen töredéke – a zempléni születésű Dobrzanszky Adolf (1817-1901; a régebbi szakirodalomban Dobránszky, nevét a későbbiekben ebben a formában említjük) és szűk köre – russzofilként kezdettől fogva szembenállt a magyar forradalommal és szabadságharccal. Ideológiájukról, törekvéseikről a ruszin nemzeti ébredésről, és abban a görög katolikus egyház szerepéről a későbbiekben szólunk.

A Haynau rémuralmának heteiben elfogott politikai foglyokat – a civilek között lelkészeket is – 1850-ben a munkácsi fogházból az ausztriai Tirol tartománybeli Kufstein várbörtönébe szállították, ahol fél évszázaddal korábban Kazinczy Ferenc is raboskodott. Útnak indulásuk előtt a foglyok egy éjszakát szigorú őrizetben Ungváron, a kispapok egyik hálósobájában töltöttek. Alig egy évtized múlva ennek emlékére a hálöhelyet Popovics püspök kápolnává alakította át, és 1858. október 11-én felszentelte. Ez az istentiszteleti hely a szeminárium fennmaradásáig az ungvári kispapok egyik lelki otthona volt. (Pirigy. 1990.II.:64.) I. Ferenc József egy évtized múlva a politikai elítélteknek amnesztiát adott. 1863-ban Popovics püspököt valóságos belső titkos tanácsosi ranggal ruházta fel.

1863. november 11-én kiadott körlevelében a magyar liturgikus nyelv használatának engedélyezését veti fel, ha napvilágot lát annak magyar fordítása a főhatóság kiadásában. „A böjt, a papi nőülés és a liturgikus nyelv kérdésében csakis a pátriarkának van joga intézkedni. Igaz ugyan, hogy a papok házasságkötésének előírásait nem változtatta meg s a magyar liturgikus nyelvet sem szentesítette, de nyilvánvaló, hogy az volt a meggyőződése, hogy neki jogában áll ezekben a kérdésekben rendelkezni és új törvényeket hozni.” (Pirigy 1990. II.:63.)

Az előbbieket ugyan nem valósította meg, de az egyházmegyei adminisztrációban a magyar és a rutén nyelvet vezette be az addigi évszázadokon át használt latin helyet. Bacszinsky András addig használatos egyházmegyei katekizmusát is átdolgozta, korszerűsítette. Mindezzel természetesen nem elégedett meg, hanem számos rendeletével szabályozta az egyházmegyei élet szinte minden területét. Így például a stóljajvedelmeket, az egyházlátogatásokat, az egyházi gondnokok jogkörét, a missziókat, a papok öltözködését, a szertartások végzését, a hitoktatást, a kántortanítók házasságát, javadalmazását. Popovics püspök nevéhez fűződik az ungvári görög katolikus székesegyház renováltatása (1858), és élete utolsó hónapjaiban, még segítette Ungváron a Szent Bazil Társulat megszerveződését. 1864 októberében hunyt el.

A történelmi véletlen hozta úgy, hogy Popovics halálának idején zárult le a ruszin nemzeté válás folyamatának első szakasza. A ruszin etnikai-történeti tudat alapjait a XVIII-XIX. század fordulóján Basilovits Joannes, a bazilita rend tartományi főnöke rakta le már említett kétkötetes művében, amikor igazolni és fenntartani igyekezett a Koriatovics-legendát, és eközben bemutatta a ruszin nép történetét, annak magyarországi autochtonitását. Következőekben azt tárgyaljuk, hogy Basilovits idejétől, a XVIII. század végétől az 1860-as évek elejéig milyen szerepe volt a görög katolikus egyháznak a ruszin nemzeti ébredésben.

7. A görög katolikus egyház és a ruszin nemzeti ébredés

Kárpátalján a ruszin nemzeti ébredés, illetve a nemzetté válás folyamata összefonódott a görög katolikus egyházzal. A nemzetté válás egyházi keretei nemcsak a ruszinokra voltak jellemzőek, hanem más magyarországi nemzetiségekre – például a szlovákokra és románokra – is, de a legerőteljesebb kapcsolódás az egyház és nemzetté válás közt a ruszinok esetében tapasztalható. A ruszin társadalomból szinte teljes egészében hiányoztak a feudális nemesi, majd kapitalista földbirtokosok. Számuk még a századfordulón is elenyészően csekély, ezidőben mindössze 70 (!) – a családtagokkal együtt – 100 és 1000 hold közötti földet műveltető ruszin nemzetiségű középbirtokos élt Kárpátalján. Teljesen hiányzott viszont a ruszin ipari tőkés réteg, a vidék elmaradottságából következően pedig jelentéktelen volt a ruszin ipari munkásság száma. (Mayer: 1977:8., *Kolomic. 1961-1962.*)

Ebben a helyzetben már a ruszin nemzeti újjászületés kezdetétől, az 1830-as évektől kezdve a mozgalomban sajátos szerepet töltött be a görög katolikus egyház, több mint másfél évszázadon egészen napjainkig. A társadalmi-gazdasági elmaradottságból következően a ruszin nemzetté válás hosszú folyamatában a döntő szerepet mindig az értelmiség, azon belül a görög katolikus papság és a teológiát végzett tanárok vitték. Mozgalmaik mögött társadalmi támaszul – ruszin burzsoázia híján – csak a csekély számú ruszin gazdagparaszti réteget vehette számításba. Küzdelmének fő célja a nemzeti fennmaradás, a nemzeti írás és a nemzeti nyelv megőrzése, amiben a ruszin értelmiség a háta mögött érezhette az ószláv liturgikus nyelvű görög katolikus egyházat. Ez utóbbi autochton szervezetként nyújtott lehetőséget az ősi írásmód és a nyelv legális keretek között való ápolására és védelmére.

A ruszin nemzeti újjászületést már a kezdetektől döntően befolyásolták – hasonlóan több, a múlt században ezen az úton járó közép- és kelet-európai nemzeti kisebbséghez – a külpolitikai tényezők, a térség állami-hatalmi viszonyainak a változásai. A ruszinok „...a maguk paraszti-jobbági létével és a kizárólagos unitus papi értelmiséggel, amely a népből való kiemelkedése után meglehetősen hamar az elmagyarosodás útjára léphetett, ingadoztak, hogy az oroszokhoz vagy az ukránokhoz csatlakozzanak-e, vagy önálló nemzetet alkossanak. Elvben mindhárom lehetőség nyitva állott előttük, a gyakorlatban viszont a papság asszimilálódása mindegyiket nehezítette, sőt majdnem lehetetlenné tette.” (Niederhauser: 1976:224.) Ez a helyzet mindenekelőtt a XIX. század második felére jellemző, amikor az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc leverése után az 1860-as évek közepéig az oroszbarát osztrák császári politikát követve a ruszin nemzeti mozgalomban russzofil irányzat volt a meghatározó. Az 1867-es kiegyezés után viszont fokozatosan megerősödik a ruszinofil irányzat, és előtérbe kerül a hungarofil ruszin

orientáció is. „E két utóbbi tendencia a XIX. század 90-es éveinek a második felében, a századforduló éveiben vált a legkifejezettebbé, amikor is az ezeréves magyar állam fennállását ünneplő nacionalista léggör s a kibontakozó belpolitikai válság erre alkalmas háttérül szolgált. A századforduló éveiben mindkét irányzat önálló, egymástól független szervezeti formát öltött, saját sajtóval rendelkezett s egymással elkeseredett, éles harcot folytatott... a galíciai és az oroszországi ukrán burzsoá nemzeti mozgalom sikerei láttán a kárpátaljai ruszin értelmiség körében – a századforduló idején – megjelenik az ukránofil irányzat is, amely azonban önálló szervezeti formával nem rendelkezett, hanem az asszimiláció ellen folytatott harcban 'nemzeti egységfrontot' alkotott a ruszinofilekkel, jöllerhet a nyelvi kérdésben élénk vitákat folytattak egymással.” (Mayer. 1977:10.)

A különböző korszakokban eltérő erősségű és hatású négy irányzat – a ruszsofil, a ruszinofil, a magyarofil és az ukránofil – közös eredete a ruszin történetírásnak az a küzdelme, amelyet a munkácsi görög katolikus főpapak a XVII-XVIII. században folytattak a felettük fennhatóságot gyakorló egri katolikus püspökökkel. Ez a tény a kezdetektől alapvetően meghatározta a ruszin történeti tudatot és a nyelvmművelést, amelynek indítéka – ellentétben a szlovák és román történetírással – nem nemzeti, hanem egyházi volt. Az egri egyházmegyével az ungvári uniótól (1646) a munkácsi püspökség kanonizálásig (1771) tartó több mint egy évszázados disputában jelentős mennyiségű forrásanyag halmozódott fel, így azt is mondhatjuk, hogy a ruszin historiográfia egyidős volt az unióval.

Az annak idején menekülteként hazánkba érkezett Koriatovics Tódort már a XVIII. század elején született legendák Munkács hercegének tartották. A cáfolatok ellenére ez a nézet napjainkban is tovább él, egyes ukrán nacionalista körök tartják fenn, hogy igazolják vele Kárpátalja jelenlegi politikai hovatartozását. Batthyány Ignác erdélyi püspök 1785-ben megjelent művében (*Batthyány. 1785.*) kifejtette, hogy Koriatovics semmiféle alapítványt nem tett, és az 1360-ban kelt állítólagos oklevele hamisítvány. A makacsul tovább élő mítoszt Hodinka 1909-ben megjelent művében újra megcáfolta.

Batthyány művére válaszolt Basilovits Joannes, a bazilita rend tartományi főnök 1799-ben, illetve 1807-ben megjelent – korábban már említett – kétkötetes munkájában, amelyben a munkácsi kolostor jogszerű alapítását indokolva bizonyítani igyekezett a Koriatovics-féle adománylevél valódiságát. Ezen igyekezetében nemcsak a görög katolikus egyház, hanem a ruszin nép történetét is bemutatta, és szándékai ellenére identitástudatának az alapjait is megvetette. Basilovits szerint a ruszinok már a kereszténység első századaitól kezdve Pannóniában éltek, és Justinianus római császár (527-565) alapította a tartomány első érsekségét, amelynek fennhatósága alá tartozott a munkácsi püspökség is. Azt is állította, hogy a ruszinokat Cirill és Metód keresztelte meg 867-ben, tehát még a magyar honfoglalás előtt. Megalakulásától, a X. századtól egészen a XIII. századig a magyar államban a görög szertartású katolikus egyház volt a domináns a vallási életben.

Basilovits fektette le azt az alaptételt, amelyet az ukrán nacionalista történészek ma is vallanak, miszerint a ruszinok autochtonok Magyarországon. Századokkal korábban, jóval a magyar honfoglalás előtt a Tisza folyón túl és a Duna mentén laktak. Anonymus nyomán azt is közli, hogy a honfoglaláskor újabb jelentős ruszin népesség költözött az országba, akiket határőrszolgálatra rendeltek. A munkácsi püspökség történetének bizo-

nyításánál tűnik ki a leginkább koncepciójának megalapozatlansága. Egyik helyen azt állította, hogy az uniót a ruszinok sohasem hagyták el, másutt az unió régi voltát hangsúlyozza, ugyanakkor a hozzá való visszatéréssel az új, a görög katolikus egyház jelentőségét igyekezett nagyobbítani. „...munkájában a romantikus ideológiai momentumok (autochtonitás, a munkácsi püspökség és az unió) keveredtek a ruszin unitus egyház történetének valóságos elemeivel. S emellett, hogy jól ismeretes előttünk az egyházi mozzanatok nagy súlya, a ruszin történeti tudat elemei a szlovák és a román felfogástól eltérően – nem állottak még a nemzeti egyenjogúság szolgálatában.

A fő cél, a munkácsi püspökség kétségbevont jogainak megvédése, azt mutatta, hogy nem nemzeti, hanem egyházi apológiáról volt szó.” (*Arató*. 1983:55.)

A kárpátaljai ruszinok kapcsolatai az orosz néppel, illetve Oroszországgal jóval korábbiak, mint nemzeti ébredésük kezdete. Lehoczky Tivadar említi, hogy már a XVII. században orosz kereskedők keresték fel rendszeresen a munkácsi vásárt, ahol gyapjútermékeket, vásznat, szőrmét kínáltak eladásra, bort, lovakat és más cikkeket vásároltak. (*Lehoczky*. 1882. III.:502.) A Rákóczi-szabadságharc bukása után, 1711-től évenként külön könyvszállítók hozták Oroszországból Galícián át Kárpátaljára a könyveket. Ezeket a kereskedőket a hatóságok gyakran szigorú cenzúra-vizsgálatoknak vetették alá. Ennek ellenére mégis jelentős mennyiségű könyv került be Kárpátaljára az orosz területekről, így például a fennmaradt adatok szerint 1757-ben 1146, 1760-ban 907, 1762-ben 877, 1770-ben azonban már csak 431 kötet, mert ez utóbbi évtől a hatóságok a szállításokat véglegesen felszámolták. (*Lelekacs*. 1953:281.)

A XVIII. század közepén a tokaji szőlőkben kisszámú orosz katonai felügyelet mellett orosz munkások dolgoztak, akik engedélyt kértek egy orosz (pravoszláv) templom felépítésére. Gyakran meglátogatta őket Vaszilij Petrovics metropolita, aki könyveket hozott nekik és istentiszteletet tartott számukra. Ezek az orosz munkások a XVIII. század végéig dolgoztak Tokajban (*Bacsinszky T.* 1942:5.), bort termeltek a cári udvarnak. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg Harcsár Miklós, hogy bár vallási téren sok kellemetlenséget okozott a görög katolikus egyház vezetőinek Tokajban és Tállyán kb. száz évig (1800-ig) tartózkodó orosz kozákezred (!), a ruténségben nem keltett nagyobb rokonszenvet. (*Harcsár*. 1944:55.)

A fenti adatok jelzik, hogy a ruszinok már jóval a nemzeti ébredésük előtt érintkeztek az oroszokkal, főleg a XVIII. században és a XIX. század első felében, amikor nem nemzetpolitikai viszonylatban, hanem csak a vallás és az irodalom tekintetében tartották magukat a nagyorosz nép testvéreinek és keresték vele az összeköttetést, amelyben megmaradtak nemzeti megújodási korukban is. (*Bacsinszky T.* 1942:3.)

A Rákóczi-szabadságharc idején a magyar-orosz államközi kapcsolatok erősödtek meg, I. (Nagy) Péter cár és II. Rákóczi Ferenc fejedelem megbízottjai 1707. szeptember 15-én Varsóban szerződést kötöttek a két ország együttműködéséről, de a Habsburg-ellenes felkelést lezáró szatmári béke után a kapcsolatok visszaesnek. Csak 1791-től indulnak újra a személyes érintkezések, ettől kezdve a következő évtizedekben sok ruszin értelmiségi vándorol ki Oroszországba, ahol ekkor számos új főiskolát és egyetemet alapítanak, és vezető szerepet vívnak ki az ottani kulturális és tudományos életben. Így például Balugyánszky Mihály (1769-1847), aki 1819-ben a szentpétervári egyetem első

rektora lett, majd államtitkár, titkos tanácsos a cári udvarban; a Munkács környékéről származó Kukolynik G. Bazil (1765-1821), aki jogtudósként működött Oroszországban. A palágyi születésű Orlay János (1770-1829) udvari orvos, cári tanácsos, az orosz sebész akadémia titkára. Több orvostudományi műve mellett ő volt az első, aki megismertette az orosz közvéleményt a magyarországi ruszinok történelmével. A szintén ruszin származású Venelin-Hucza I. György (1802-1839) Moszkvában folytatta Orlay munkáját, három önálló dolgozatban foglalkozott népe történelmével, illetve a magyarországi pravoszláv egyházzal; az orosz nyelvből átvett magyar szavakkal, valamint a kárpát-orosz (ruszin) közmondásokkal. A ruszin nép érdekében való működésük joggal nevezhető a pánszlávizmus korai megnyilvánulásának. (*Bacsinszky T.* 1942:6-7.)

A XIX. századi ruszin-orosz kapcsolatok nem voltak egyoldalúak, mert Kárpátalját is gyakran felkeresték orosz tudósok, utazók és emigránsok. Így például Szreznjevskij I. Izmail (1812-1880), az orosz szlávisztika egyik megalapítója, aki 1842 júliusában Ungváron találkozott Popovics Bazil munkácsi püspökkel, az egyházi, nyelvészeti és történeti műveket író Lucskay Mihály (1789-1843) görög katolikus lelkésszel és Duchnovics Sándor (1803-1865) kanonokkal, szentszéki ülnökkel, a ruszin költészet, próza és dráma-irodalom megalapozójával. Az 1848-1849-es magyar forradalom és szabadságharc levezetésének idején az orosz hatás átmenetileg megerősödött a cári hadsereg magyarországi jelenlétével. A ruszinok lakta Kárpátalján való ideiglenes tartózkodásukról szolt az egyik személyes résztvevő, M. D. Lihutyin, aki később hatással volt Szilvay Iván (1838-1904) görög katolikus pap – álnevén Uriel Meteor – irodalmi munkásságára. A pánszlávizmus, ezen belül a russzofil irányzat későbbi vezéralakja, Kárpátalja legnagyobb múlt századi politikusa, Dobránszky Adolf, akit 1849 tavaszán a Magyarországra betört orosz hadsereg mellé a bécsi udvar hadbiztossá nevezett ki. Az ő veje, A. Sz. Budilovics használta fel művében gróf Rüdiger orosz tábornok feljegyzéseit az orosz hadsereg kárpátaljai tartózkodásáról.

Az 1830-as években kibontakozó ruszin nemzeti ébredéshez természetesen nemcsak a személyes orosz és oroszországi kapcsolatok járultak hozzá. A kezdetben elsősorban kulturális – és nem politikai – törekvéseket a XIX. század elejétől több mint egy évszázadon át végigkísérte a nyelv problémája, amely időnként „háborús viszálykodásként” jelent meg a ruszin szellemi élet és irodalom egyes irányzatai között. A gondot az okozta, hogy az értelmiség egyrészt az orosz szerkesztésű egyházi ósláv nyelv hagyományait követte, másrészt a fejlett orosz irodalom hatására az orosz nyelv felé fordult, ugyanis az ukrán nemzet és irodalom kialakulásának csak kezdeteinél tartott. A helyzetet bonyolította, hogy ezidőben a legtöbb görög katolikus pap nem ismerte jól az orosz nyelvet, ezért mindinkább formálódott egy olyan szinkretikus nyelv, amely helyi ruszin dialektusokból állt össze. Ennek legjellemzőbb példája Kutka János (1750-1814) kanonok 1803-ban megjelent Katekizmusa. „A szerzőt jó szándék vezette, mégis művével többet ártott, mint használt a rutén művelődésnek. Nyelve és stílusa annyira mesterkélt, hogy gyötrelmes az olvasása és kínlódás a tanulása. Az egyházi szláv, orosz és rutén (ruszin) szavakat egyházi szláv és latin mondatszerkezetekbe szorítja bele. A rutén gyerekek nem értették, de be kellett magolniuk, minek folytán elment a kedvük minden tanulástól s az iskolát is megutálták. Ez a tankönyv csekély változtatással a XIX. század végéig használatban volt.

A rutenség szellemi hátramaradásában nagy szerepe volt annak a körülménynek is, hogy legtehetségesebb fiai elszakadtak tőle s vagy egy másik szláv népbe (főleg a szlovákba – B. J.), vagy a magyarságba olvadtak bele.” (*Bonkáló*. 1935:42.) Bonkáló itt a már általunk is említett Orlay Jánosra, Balugyánszkyra, Venelin-Huczára, valamint Petr Lodijra (1764-1829), Bazil G. Kukolnikra és több más kárpátaljai ruszinra céloz, akik az oroszországi tudományos életben futottak be elismert pályát..

Kéziratban maradt fenn Arneszjij Kocak bazilita szerzetes nyelvtana, amelyben a latint utánzó liturgikus egyházi szláv nyelv grammatikáját írta meg. Az ő útján haladók hasonló nyelvészeti műveiket többnyire latin nyelven jelentették meg, ez viszont jelzi, hogy alkotóik nem törekedtek nemzetébresztő célok megvalósítására. Az egyházi ószláv nyelv fontosságát hangsúlyozták, mondván az egyszerű népnyelvvvel szemben csak ezen lehet irodalmat művelni. Az orosz nyelv átvételének az volt a legnagyobb akadálya, hogy azt a nép nem értette. Tévesek voltak azok feltevések – mint például Berezsanin-Fogarassy Jánosé, a bécsi Szent Barbara görög katolikus templom plébánosáé az 1820-as évek végén –, hogy Magyarországon a művelt értelmiségiek olyan jól beszélnek ószláv vagy orosz nyelven, mint az oroszországi oroszok.

Ezt az utóbbi nézetet vallotta Lucskay Mihály – nevét időnként Lutszkaynak is írta – görög katolikus lelkész, aki 1818-tól a megrendült egészségű Pócsy Elek munkácsi püspök titkáraként tíz évig de facto kormányozta az egyházmegyét. 1827-ben ungvári lelkész lett, de két év múlva elhagyta állását, és Károly luccai herceg hívására az itáliai Luccába költözött, hogy ott a betelepített orosz ajkú görög katolikusok lelkésze legyen. 1831-ben tért vissza Ungvárra, ahol kerületi esperesnek nevezték ki. Közben jelent meg nyelvtana (*Lucskay*. 1830). Jól látta, hogy a szlávokhoz hasonló a grammatikájuk, de nyelvészeti irodalmuk hiányában a többi szláv nép nem ismeri a ruszinokat. Német és francia példák nyomán megállapította, hogy az egyes szláv nyelveknél is valamelyik nyelvjárás lett az irodalmi nyelv. Szerinte ezek között „megbecsült helyet” érdemel a ruszin (a dél-kárpáti) nyelvjárás, mert a legjobban hasonlít az ősi szláv nyelvhez, „a Biblia nyelvéhez”. Ebből azt következtette, hogy a dél-kárpáti nyelvjárás, vagyis a ruszin szinte azonosnak tekinthető az egyházi ószlávval, így szükségtelen külön grammatikát készíteni. Ő tehát ezt az egyházi szláv nyelvtant írta meg, és javasolta, hogy a szláv népek ezt tegyék meg irodalmi nyelvükké. Annál is inkább, mert egyes szláv országokban – hangsúlyozta – a nép nyelve általában nem azonos az értelmiségével. A nép által használt nyelv irodalmivá fejlesztését ezért a szláv népeket megosztó elkülönítésnek tartotta.

Lucskay azt is kifejtette, hogy a ruszin nyelvjárás jelentősen eltér a lengyeltől, a csehtől és az oroszától, amit a következőképpen indokolt. A ruszinok – jóval megelőzve a magyar honfoglalást – ősidők óta a Kárpátokban, a mai Kárpátalja területén élnek, mindig békés körülmények között. Ezért tudták megőrizni nyelvüket, és értik meg kiválóan az ősi szláv nyelven írt Bibliát. A szláv nyelvet egységesnek tekintette, amelynek csak dialektusai az egyes nyelvek. Felismerte, hogy a ruszint nemcsak Magyarországon, a hajdani Északkelet-Felvidéken, hanem a közvetlenül osztrák császári irányítású Bukovinában, Kisoroszországban (Ukrajnában) és Lengyelország déli részén is beszélik. Lucskay viszont tévedett abban, hogy az egyházi szlávot „a kárpáti hegyek közt” élő nyelvnek tartotta. Nyelvészeti munkája után egy évvel később, 1831-ben látott napvilá-

got két kötetben egyházi szlávval kevert ruszin nyelvű prédikációinak gyűjteménye, amelyet még a XX. században is használtak a kárpátaljai görög katolikus egyházmegyében. Nyelvelméleti elképzeléseit – paradox módon – prédikációinak szövege kérdőjelezte meg, ugyanis kénytelen volt elismerni, hogy az érthetőség miatt – a saját szavai szerint – „középső nyelvet” kellett használnia. Ez is mutatja, hogy a XIX. század első felében a ruszin nyelvű művelés alapján konzervatív volt, fundamentumát az egyházi nyelv adta. Irányai három fontos szempont mentén alakultak: a szláv tudat, ezen belül a ruszin különállás érzékelése, valamint az orosz orientáció. A történelmi körülmények hozzák, hogy mikor melyik erősödik fel. A nemzeti gondolat csíráját jelenti, hogy az egyházi ószlávot már ekkor a nép által beszélt nyelvvel azonosnak tartják.

Az ungvári püspöki könyvtárban kéziratban maradt fenn Lucskay négykötetes munkája, a *Historia Carpatho-Ruthenorum in Hungaria* ('A kárpáti-rutének története Magyarországon') (Lucskay. 1842.) Művét Duliskovics János (1815-1883) beregszentmiklósi görög katolikus esperes-lelkész, történetíró évtizedek múlva átdolgozta és orosz nyelven megjelentette. (Duliskovics. 1874-1877.) Lucskay kézírata csak igen szűk, belső környezetben lehetett ismert, de kritikai igényével, pragmatikus szemléletével ösztönzője lehetett a nemzeti gondolatnak. Basilovits már említett felfogását követte bevezetőjében, miszerint az ókor csaknem minden dicső történelmi múltú népei szlávok, a Magyarországon élő oroszok (ruszinok) ősei pedig Pannónia őslakói voltak. Lucskay szerint a magyarok kétszer jöttek be Magyarországra, és az ősmagyarok műveltsége szláv jellegű volt. A ruszinok – miként Basilovits korábbi munkájában állítja – autochtonok, akiket Cirill és Metód térített meg, és a letelepült magyarság körében a görög szertartás egészen a tatárjárás idejéig meghatározó volt a magyarországi egyházban. Méltatta Koriatovics herceg jelentőségét is a munkácsi püspökség kialakulásában. Lucskay „nyelvészeti és történelmi munkássága szoros összhangban állt egymással, és egyaránt ébresztgette – persze csak szűk körben – a helyi ruszin és a szélesebb keleti szláv, illetve szláv tudatot. A ruszin autochtonitás is e koncepció része volt annak ellenére, hogy Lucskay a szlovákoktól eltérően nem vitatkozott a magyar leigázás teóriájával. A ruszin szerző elfogadta – s ez is jelzi a ruszin nyelvi-kulturális mozgalom alacsony szintjét –, hogy a magyarok a hazában talált oroszokat és más őslakókat jobbágyokká tették, s a királyok által később betelepített, Koriatovicssal érkezett oroszok királyi szolgák voltak, és ily módon a nemesek és a jobbágyok között átmeneti helyet foglaltak el. Ez a feudális indíttatású koncepció mégis a nemzeti egyenjogúság indoklásának érvanyagává vált.” (Arató. 1983:105.)

A ruszin világi irodalom első jeles képviselője Vaszilij Dohovics (Dóhovitcs Vazul) (1783-1849) görög katolikus lelkész, költő, aki a XIX. század első felében három nyelven – latinul, ruszinul, élete végén már csak magyarul – írta verseit. Csak 13 éves korában kezdett – Huszton – magyarul tanulni. Szülei Máramaros vármegyei jobbágyok, a költő büszkén vallotta ruszin népi származását. Termékeny író, sokoldalú tudós volt, foglalkozott nyelvészettel, zenével – több önálló zenedarabot írt –, csillagászattal, jog- és természettudománnyal, antropológiával, és képeket is festett. 1831-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották, halálakor Toldy Ferenc búcsúztatta. Műveinek nagy része kéziratban maradt, mintegy 1694 ív terjedelemben, közöttük 48 latin, 36 magyar és 10 ruszin nyelvű munka. Egyik ószláv nyelvű ódája Lucskay gram-

matikájában jelent meg, verses katekizmus pedig Kutka Katekizmusának függeléké-
ként. „Egyénisége és tevékenysége jól példázza a ruszin nyelvi-kulturális mozgalom
helyzetét. Dóhovitsban felmerült már a nemzeti gondolat, de ez szorosan egybekapcsoló-
dott a magyar kultúra ápolásával, s ... ez utóbbi volt munkásságában a túlnyomó. Ne
feledkezzünk meg arról, hogy az unitus papság már asszimilálódott, s e szintről indultak
a nemzeti tudat felé. E folyamatot szem előtt tartva tekinthetjük Dóhovits tevékenységét
nemzeti-polgári szempontból előrelépésnek. Átmeneti jellegű volt munkássága azért is,
mert abban a vallási mozzanatok jelentős hangsúlyt kaptak.” (Arató. 1983:102.)

A korszak legjelentősebb irodalmi alakja Duchnovics Sándor (Olekszandr) (1803-
1865) a ruszin költészet, próza és dráma megteremtője, pedagógus, görög katolikus
kanonok, szentszéki ülnök. Ungváron végezte teológiai tanulmányait, egy ideig az ung-
vári és az eperjesi püspöki kancellárián működik, majd falusi parochus. 1843-ban neve-
zik ki Eperjesre kanonoknak, a várost néhány év alatt Munkács és Ungvár után a ruszin
szellemi élet harmadik központjává teszi. „Rendkívül szerette népét, ezt a tisztaszívű,
istenfélő, becsületes népet, és fájttá mívelődésbeli hátramaradása, amit elsősorban a tan-
könyvhiánynak és a rossz népoktatásnak tulajdonított. Ezért első műve 'Olvasóköny-
vecske kezdők számára' (Buda, 1847). Tartalmának gazdagságával és változatosságával
a más nyelvű könyveket is felülmúlta. Egyházi szláv elemekkel kevert rutén nyelven írta.
A tanulók értették és szívesen forgatták. Hogy minél gyorsabban terjedjen, kétezer pél-
dányt ingyen osztott szét a gyermekek között. Másik könyvét: 'Rövid földleírás fiatal
ruszinok számára', a tanítóknak szánta. A ruténról azt írja benne, hogy jószívű, dalkedve-
lő, a tudomány és művészet iránt fogékony, csakhogy a szerencsétlen külső körülmények
folytán elszegényedett és lezüllött, épp azért itt az ideje, hogy felemeljük.” E pedagógiai
művek mellett képes Bibliát, imakönyveket írt, az utóbbiak közül a *Lelki kenyér* című
vált igen népszerűvé, és számos kiadásban jelent meg. Irodalmi munkássága mellett
tudatosan végezte népművelői, -nevelői feladatait, mert úgy látta, hogy „a ruszinok
koldusok, s semmi más rajtuk nem segít, csak az iskola.” (Bonkáló. 1940:119., *Rucsalka*.
1959.)

Duchnovics fellépésének idején, az 1830-1840-es években a ruszinlakta vármegyék-
ben ha csekély mértékben ugyan, de fejlődésnek indult a szellemi élet. Ez magával hozta
a kezdeti nemzetiségi ellentétet, ennek kiváltója azonban nem a rendszerhez kötődő
görög katolikus papság, hanem az államhatalmi törekvések voltak. A harmincas évek
végén a kincstár a királyi kamarán keresztül figyelmeztette a munkácsi püspököt, hogy
az ungvári kincstári birtokon nincsenek meg az elemi iskolai oktatás legelemibb feltéte-
lei. A kamara kezdeményezésére az ügyben összeült az ungvári konzisztórium (egyházta-
nács), és utasította az egyházközségeket, hogy a meglévő iskolák mellett állítsanak fel új
tanodákat. Ehhez kérte a vármegyék segítségét, és parochusait kötelezte az iskolaüggyel
való foglalkozásra. Számos intézkedési tervet készítettek, mégis csak néhány új iskola
nyílt a munkácsi, illetve az eperjesi egyházmegyében.

A görög katolikus papság tulajdonképpen akarata ellenére keveredett az iskolaügybe,
mert bár nem fogalmazott meg nemzeti célokat, mégis felhívta magára a magyar nemes-
ség figyelmét. „A magyar uralkodó osztály ugyanis, a szláv mozgalmak analógiája alap-
ján veszélyesnek tartotta az 'orosz' (értsd: görög katolikus) iskolák felállítását. Ezt a

magyar nyelv elterjesztésével szemben álló lépésnek tekintette. Az iskolák szervezésével együtt felmerült az a kívánság is, hogy az egyházi jellegű ruszin nyelvet kell előnyben részesíteni. Ebben az anyanyelvi követelések kezdeti formáját kell látnunk. A magyar középnemesség – híven nemzetiségi politikájához – visszautasította ezt a szórványosan jelentkező kívánságot. Semmiképpen sem lehet beszélni tudatos nemzeti programról, s ha találkozunk is a ruszinoknál orosz tudattal, az orosz nyelv náluk egyházi szlávot jelent. (*Mot.* 1790-1848. II.:1029.)

A magyar uralkodó osztály reakciója részben érthető volt, hiszen már a XVIII. század végétől, az 1790-1791. évi országgyűlés magyar nyelvi követeléseitől mind nagyobb fontosságot tulajdonított a magyar nyelv művelésének és elterjesztésének. Még az 1835. évi országgyűlésen is általános volt az a felfogás, „hogya valaki a magyar kenyeret eszi, s magyar fizetést vesz, tudjon magyarul”. Mindezek ellenére a XIX. század első évtizedeiben számos esetben megnyilvánult a magyar rokonszenv az országban élő nem magyar népek iránt. Reviczky József, aki a pesti egyetemen a politikai tudományok tanára volt, a cenzúra által 1814-ben kiadásra nem engedélyezett dolgozataiban szimpátiával nyilatkozott a hazánkban élő nemzetiségekről. Úgy látta, hogy a nemzetek közötti barátság azért fontos, mert a haza védelmét, gazdasági gyarapodását szolgálja. Hat évvel korábban, 1806-ban a cenzúra által szintén kiadásra nem engedélyezett művében (*Reviczky.* 1808.) azt fejtegeti, hogy a magyarországi ruszinok, oroszok, mind őseik, mind pedig a maguk hűségéért „a magyar hazafiak között méltó tekintetet érdemelnek”.

A harmincas-egyvenes években a nem magyar népek iránti rokonszenv a korábbi megnyilatkozásokhoz volt hasonló a magyar sajtóban és a közéletben. Megnyilvánulásai azonban egy lényeges szemponttal gazdagodtak: határozottan visszautasították a nemzetiségek másodrangú emberként való kezelését, elesettséget, tudatlanságukat sanyarú életkörülményeiknek, minimális lehetőségeiknek tulajdonították, ezért sürgették támogatásukat, társadalmi felemelésüket. Ez utóbbit segítette a pesti Egyetemi Nyomda, amelyen kívül alig volt más cirillbetűs nyomda az országban, sőt – Oroszországot kivéve – az ország határain kívül sem. (Itt jelent meg például Duchnovics egyik műve 1854-ben, egy imádságoskönyv ruszin gyermekek számára.)

A görög katolikus iskolák felállításáról kiobbant vita 1841 tavaszán kezdődött a *Pesti Hírlap* hasábjain, ahol azzal vádolták meg az unitus papságot, hogy a „muszka-orosz nyelv”-et akarja elterjeszteni. Ez nem volt teljesen alaptalan, mert a klérus egyes tagjai felvetették, hogy az új iskolák alapításánál részesítsék előnyben az egyházi jellegű ruszin nyelvet. A (tőke)terebesi parochus például ruszin nyelvű oktatást kívánt a tanodákban, és tiltakozott a magyar tanítási nyelv ellen. Néhány más településen is hasonlóképpen vélekedtek. Zemplén vármegye közgyűlése pedig egyenesen törvénytelennek nyilvánította a görög katolikus iskolák felállítását, és olyan döntést hozott, hogy a ruszinok által lakott vidékeken magyar iskolákat kell szervezni. Ezekre ugyanis nem lesz befolyása az „orosz”, vagyis az unitus papságnak, és csak a vallásoktatásba szólhat bele. Egyébként volt arra is példa, hogy az egyházi szláv, vagyis orosz nyelvű tanítást azért vezették be valamely településen, mert egyházi-vallási szempontok miatt azt kívánta az iskola alapítója. Összességében ekkor még nem beszélhetünk tudatos ruszin nemzeti programról, még akkor sem, ha már létezett is az orosz tudat és nyelv, mert az utóbbi az egyházi szlávot jelentette.

A *Pesti Hírlap* cikke vitát indított el, amely 1841-1842-ben az első magyar nyelvű irodalmi divatlapban, a *Regélő*ben és a Széchenyi István által alapított, a szintén hetente kétszer megjelenő *Jelenkor*ban folyt. A *Regélő*ben A 'Bereg megyei oroszok' címmel megjelent írás többek között azt vetette az ott élő ruszinok szemére, hogy nem a magyar király, hanem az orosz cár életéért imádkoznak. (Hasonlóval vádolták ekkoriban a magyarországi szerbeket is.) A *Regélő* cikkére Jámbor Antal, az ungvári görög katolikus szeminárium prefektusa a *Jelenkor* hasábjain válaszolt. „A cár – fejtegette – a szláv nyelvben királyt jelent, az oroszok pedig uralkodójukat nem cárnak, hanem imperátor-nak, cézárnak nevezik. Ők – folytatta – imádkoznak a moszkvai császáráért, de nem név szerint, hanem általában, miután minden misén kéri az Istent, hogy az eretnekeket vezesse vissza az igaz hitre.” (*Arató*. 1983:242.)

Még egy sikertelen kísérletet kell megemlítenünk a görög katolikus iskolák alapításának kezdeményezése mellett. Az ungvári konzisztóriumnak Medvecki Péter parochus azt javasolta, hogy jelentessen meg egy ószláv szótárt, mert az egyházi könyvek sok olyan régi kifejezést tartalmaznak, amelyet a papok sem értenek meg. Az egyháztanács támogatta a javaslatot, de felhívására egyetlen görög katolikus pap sem jelentkezett, hogy közreműködjön a szótár összeállításában.

Az 1830-1840-es évek történései kapcsán fontos megemlítenünk, hogy az Északkelet-Felvidéken ez időben a ruszinok szlavofil, illetve pánszláv tudata meg sem közelítette a magyarországi szlovákokét, szerbekét és horvátokét. A ruszin görög katolikus papoktól, illetve értelmiségiektől eltérően a szomszédságukban élő szlovákok – és a távolabbi csehek – már világosan látták a szláv népek összetartozását. A szlovák nemzeti mozgalom rokonszenvvel fordult a nála fejletlenebb ruszin nép felé, amiben nemcsak a szláv testvériség erősítése, a gyengébb támogatása volt a cél, hanem a saját sorainak a bővítése is. E törekvései elsősorban abból következtek, hogy a szláv nyelvek között fonetikailag és a szókészlet szempontjából a szlovák és a ruszin nyelv áll a legközelebb egymáshoz, és a két nép történetében is sok a közös vonás, hiszen mindkettő Magyarország történelmének a része. A szlovák nemzeti mozgalom vezetői ezért a ruszinokban igyekeztek felkelteni a tudatos nemzeti-társadalmi élet megteremtésének igényét, és aktivitásra ösztönözni őket.felvetették, hogy amíg nem állnak a saját lábukra, tehát még nem lesz nemzeti újságjuk, csatlakozzanak a szlovák mozgalomhoz. Minderről a *Szlovák Nemzeti Újságban* olvashatunk, s természetes, hogy a *Pesti Hírlap* fellépett ezzel a szláv integrációval szemben, amely persze nem jött létre; gyenge volt ehhez a szlovák mozgalom is, nem rendelkezett a szükséges lehetőségekkel, saját népének nemzeti öntudatát sem volt képes felébreszteni.” A szlovák nemzeti mozgalom vezetői, Ludovít Štúrral (1815-1856) az élen ugyanekkor felhívást intéztek a ruszin értelmiséghez, de az körükben nem keltett semmiféle visszhangot. (*Mot*. 1790-1848. II.:1030.)

E kudarc ellenére sem hagyott alább a szlovák nemzeti mozgalom rokonszenve a ruszinok iránt. Az 1848. június 2-án Prágában megnyílt szláv kongresszuson Jozef Miloslav Hurban (1817-1888) a szlovák nemzeti-nyelvi mozgalom egyik vezéralakja egy memorandumot terjesztett elő, amelyben a szlovákok és a ruszinok közös követeléseit foglalta össze. A tanácskozáson a cseh liberálisok a Habsburg-Birodalom olyan föderációs átalakítását szorgalmazták (ausztroszláv koncepció), amely az uralkodóház felségjo-

gainak sérelme nélkül négy egyenjogú tartományból tevődne össze. Ezek közül az egyik az északi szláv lenne, amelyet a cseh, a szlovák, a lengyel és az ukrán (ruszin) lakosságú vidékekből kellene megszervezni. A prágai kongresszus egyik aktív szervezője volt Dobránszky Adolf, aki a magyar forradalom kitérősekor Lembergbe menekült, ahol az ukrán nemzeti tanácsban mint a kárpátaljai „oroszk” (ruszinok) képviselője tevékenykedett. Prágában indítványozta, hogy Ausztria-Magyarország oroszlakta (vagyis a galíciai ukrán és kárpátaljai ruszin) területekből szervezzenek egy önálló „oroszk” vajdaságot. A szláv kongresszuson megjelent egyes nemzeti mozgalmak vezetői között azonban éles nézetkülönbségek törtek a felszínre, amelyeket hosszas vitával sem lehetett volna rendezni. A csehek Habsburg-ellenes radikális szárnya június 12-én Prágában utcai felkelést robbantott ki, amelyet a császári katonaság öt nap után felszámolt. A szláv kongresszust félbeszakítva a küldöttek szétfutottak.

Már szó volt arról, hogy a munkácsi egyházmegye papsága, élén Popovics püspökkel, lojális volt a magyar forradalomhoz és szabadságharchoz. Nem így az eperjesi egyházmegye, illetve Eperjes, ahol egy töredék ruszofil csoport rokonszenvezett a nem klerikus képzettségű Dobránszkyval. Már említettük, hogy 1843-tól kanonikként Eperjesen élt Duchnovics, akit a magyar hatóságok 1849 tavaszán rövid időre letartóztattak. Neki tulajdonították ugyanis, hogy a kárpátaljai ruszinok egy jelentéktelen, orosz propagandától megtévesztett csoportja magyarellenes magatartást tanúsított a szabadságharcban. A Habsburg-ház 1849. április 14-i debreceni trónfosztásával egy időben Magyarországról ruszin küldöttség utazott Lembergbe, hogy csatlakozzon Dobránszkyhoz. Nemzeti reményeiket táplálta, hogy I. Ferenc József néhány héttel korábban, március 4-én az osztrák birodalmi gyűlés feloszlata után a morvaországi Olmützben (rég magyar nevén: Alámóc, ma Olomouc, Csehország) kiadta az új, az ún. oktrojált birodalmi alkotmányt. Magyarországot tartományokra darabolta, de kimondta a nemzetiségek egyenjogúságát. Az alkotmány az egyes tartományokat feljogosította, hogy a nem birodalmiaknak nevezett ügyeiket a maguk területén önállóan intézzék. Ezek közé azonban például nem tartoztak a ruszinokat alapvetően érintő egyházi kérdések, mert ezeket is a „kizárólag a Császárt illető” végrehajtó hatalom alá rendelték.

Erre az alkotmányra hivatkozik 1849. december 30-án kiadott körlevelében Csurgovics János, a munkácsi egyházmegye püspökhelyettese, amelyre „...őfelsége, *I. Ferenc József* császár ... mint erős kőszálra fektette le a népek jövődő polgári üdvét és boldogságát, több valódi szabadságot tartalmazó pontjai közül reánk nézve legnevezetesebb az 5. §. Szoros kötelességünk tehát ezen elvnek kimondása után minden tehetségeinket arra fordítani, miszerint elhanyagolt nemzetiségünk és nyelvünk teljes fény és virágzásra hozzuk. Orosz (értsd: ruszin) nemzetiségünk megalapítására a fentebbi elv szerint Eperjes egyházmegye részéről legfelsőbb helyeken tették is már lépések, mik némelyikét mi is helybehagytuk.” (*Hodinka*. 1992:33.) A Csurgovics által említett 5.§ így szól: „Minden népfaj egyenjogú, s minden népfajnak sérthetetlen joga van nemzetisége és nyelve fenntartása- és művelésére.” (*Spira*. 1980:193.)

A körlevélben ezután a püspöki helyettes részletesen felsorolja azokat az eseményeket, amelyek a ruszinok helyzetét befolyásolták. Közli az egyházmegye görög katolikus papságával, hogy 1849. szeptember 17-én „...Bécsben a birodalom főemberei a népek

jövendő sorsa felől tanácskoztak, a ruszin nép részéről egy 6 tagból álló küldöttség alakult, mely a nép kívánatát magas helyen bemutassa.” A delegáció egy része Lemberg-ből érkezett a császári fővárosba. A küldöttség tagjai – Dobránszky Adolf, testvéröccse, Dobránszky Viktor, az eperjesi püspök titkára, Janiczki Sándor makói, Soltész József Eperjes vármegyei görög katolikus lelkész, valamint Alexovics Vince és Viszanik Mihály, Bécsben élő ruszin orvostudósok –, akik október 14-i bécsi tanácskozásukon a ruszinok kívánságait megfogalmazó memorandumot készítették, amelyet még aznap átadtak báró Seringer Károlynak, a magyarországi polgári ügyek teljes hatalmú biztosának.

A memorandum hangja önérzetes volt, és örömmel üdvözölte az olmtüzi alkotmányt, mint a „magyarizmus” ellensúlyát. A kívánságok a következők voltak: a ruszinokat ismerjék el politikai nemzetnek, szervezzenek ruszin közigazgatási kerületeket azokon a vidékeken, ahol legalább 15 000 főnyi kompakt ruszin lakosság él. Alapítsanak középiskolákat, amelyekbe vezessék be az orosz (ruszin) nyelvet, Ungváron nyissanak akadémiát, engedélyezzék a kárpátaljai diákok lembergi tanulmányait, az ottani egyetemen állítsanak fel ruszin tanszéket. A hivatalokban tegyék lehetővé az ruszin nyelv, valamint általában a cirillika használatát. A polgári hivatalokban és a császári hadsereg tiszti kötelékében a hatóságok arányosan alkalmazzanak ruszin származásúakat, a katonaságnál pedig működhessenek görög katolikus táborigazgatók. Rendezzék a ruszin tisztviselőket, papokat és tanítókat fizetését is. Kérték, hogy Bécsben kiadhassanak egy közös kárpátaljai-galíciai újságot, amelyet az állam anyagilag támogasson. (*Darás. 1936:7., Bacsinszky. 1942:38.*)

A beadvány készítői Seringer Károly polgári biztostól azt a választ kapták, hogy a kérések egy részét már megoldotta az új alkotmány, a többi megvalósítására felajánlotta közreműködését. „Kérte egyszersmind magával közöltetni a polgári hivatalokra alkalmas egyének lajstromát is – írja tovább körlevelében Csurgovics –, minek következtése lőn, hogy nagyságos Dobránszky Adolf urat ungvári kerületben előadónak és a kancellária igazgatójává nevezte ki. Tisztelgett a küldöttség minden birodalmi miniszternél is és október 19-én őfelségénél a királynál (t. i. I. Ferenc Józsefnél). A minisztérium biztosította, miképp gondja lesz, hogy az orosz nemzetiség a hatalmas ausztriai sas szárnyai alatt biztosan fejlődjék. A belügyminiszter örvend, hogy az orosz nemzet küldötteit a kormány nevében üdvözölheti. Mondá, hogy a századoktól elnyomatott orosz nép csak a kormány segédme és alárendelt állása mellett vergődhet föl a birodalom erősítésére. A (miniszter)elnök nálunk levő közpolgári hivatalok minden ágairól és ügyeinek meneteléről kérdezősködött. Igazságügyminiszter nyájas beszédéből lehetett ítélni, miképp irántunk nemesak szóval, de tettel is igazságos lesz. Vallási miniszter népünk neveléséről és e tárgyban hiányokról kérdezősködött, ígérete szerint különösen gondunkat viseli. Pénzügyminiszter orosz nyelven társalgott a küldöttséggel, ki Galíciában születvén nemzetünk iránt különös rokonszenvvel viseltetik. Gazdászati miniszter terveket kért a küldöttségtől, miképp lehetne nálunk az ipart a nép javára előmozdítani, mik beadását Alexovics magára vállalta. Közlekedési nyilvánítá, hogy a horvátok minden szláv népekért harcoltak a magyarok ellen. Sajnálni kell, hogy báró Jellasics betegen feküdvén, a küldöttség nála nem tisztelgett. Őfelségénél is volt a küldöttség, kitől hallá, hogy az orosz nemzet mindig dicséretesen viselte magát. Kérelmei teljesíttetni fognak.” (*Hodinka. 1992:33.*)

Csurgovics érzékelhetően ténszerűsége törekvő beszámolója igazából kevés konkrét ígéretet tudott felmutatni a birodalmi államvezetés részéről, amelynek célja az audienciákkal minden bizonnyal a ruszinok helyzetének a felmérése volt. A püspöki helyettes körlevelében nem említi, hogy a korábban beadott memorandum kívánságairól miként esett szó az egyes miniszteri kihallgatásokon. Úgy tűnik, hogy a küldöttség tárgyalásainak egyetlen kézzelfogható eredménye Dobránszky kinevezése volt. A püspöki helyettes ezt érzékeli is, különben nem hívná fel papságának figyelmét a következőkre: „...mind-ezen lépések sikertelenek lesznek, ha mi magunk is az orosz... nyelvnek írásmódja által szorgalmunkat oda nem fordítjuk, hogy nemzetiségünk teljes virágzásba hozassék. Ugyanezért az előzményekről uraságotokat kedves tudomás végett értesítve, ajánlom, miszerint jövendire minden magány v. hivatalos jelentéseiket, értesítvényeiket, panasz v. kérvényeiket v. mindennemű irataikat akár a megyei kormányhoz (t.i. kormánybiztosi hivatalhoz), akár a polgári hatóságokhoz mindig orosz nyelven terjesszék fel, az anyakönyveket pedig kizárólag az ide mellékelte minta szerint ugyanazon nyelvvél írják. A híveiket utasítsák, hogy minden dolgaikat orosz nyelven szerkesszék. Ez ugyan eleinte nehézségekre fog akadni, azonban az egyesített erő mindent meggyőz.” (*Hodinka*. 1992:33.)

A memorandummal Dobránszkyék nem érték el tulajdonképpeni céljukat, a Kárpátok két oldalán lakó ruszinok autonóm vajdaságának a létrehozását. Hasonló törekvése csak a magyarországi szerbeknek és a románok egy részének sikerült. A ruszinok audienciája után egy hónappal, november 18-án császári nyílt parancs hozta létre a Délvidéken Bács, Torontál, Temes, Krassó vármegyéből, és Szerém vármegye rumai, illetve újlaki járásából ideiglenes jelleggel a Szerb Vajdaságot és a Temesi Bánságot, amelyek 1860. december 27-ig álltak fenn. Ekkor az uralkodó szintén parancsban rendeli el visszacsatolásukat Magyarországhoz.

A szabadságharc leverése utáni években a ruszinokra legerőteljesebben a jobbágyfel-szabadítással kapcsolatos fejlemények hatottak. Az 1853. március 2-án kiadott „úrbéri pátens” és a „kárpótlási és földtehermentesítési nyílt parancs” kimondta az úrbéri kapcsolathoz és a földesúri joghatóságból eredő jogok, járandóságok és kötelezettségek megszüntetését. Ezen kívül elrendelte a volt jobbágyoknak a kezükön lévő úrbéri földbirtokok fölötti szabad rendelkezés jogát, és a földbirtokosoknak az országos jövedelmekből való kárpótlását. A kormány 1855-ig azonban csak kártalanítási előleget utalt ki a földbirtokosoknak. A pátens nem tért ki arra, hogy milyen erdő-, illetve legelőterület jut a jobbágyokból immár paraszttá vált emberek tulajdonába, amely számos visszaélésre adott alkalmat, amikor Kárpátalján is elkülönítették az úrbéres erdőket és legelőket a földesúri birtokoktól (szegregáció) és a parasztagazdaságok földjeit egy táblába tagosították (kommasszáció). A földrendezés során gyakran megkárosították a ruszin parasztokat, kevesebb, illetve rosszabb minőségű, dombokon fekvő földeket juttattak nekik. Emiatt az 1850-es évek elején a parasztok nyíltan ellenálltak, több helyen elfoglalták a földesúri földeket, és egyházi erdőket irtottak ki. Az ungvári kincstári uradalom Perecsenyben, Bercsényifalván (Dubrinics) és másutt lévő földjein a parasztok megtagadták a munkát.

Ezekben az években a Magyarországon működő osztrák császári hatóságok hangulatjelentéseikben már kételkedtek a ruszinok megbízhatóságában. A vezetésüket meglehetősen önkényességgel kisajátító Dobránszky Adolfnak már az olműtzi alkotmány kiadása után tapasztalnia kellett, hogy népe számára a csekély számú, az osztrák kormányzat iránt lojális görög katolikus ruszin értelmiségi réteg a politikai önkormányzatnak még a minimumát sem tudja kivívni. (*Žeguc*. 1965.) Jómaga hiába nyert 1849-ben vezető hivatali, helytartói beosztást az ungvári kerületi kormányfőbiztos oldalán, a ruszinok sorsának jobbra fordulását tartósan és látványos eredményeket felmutatva képtelen volt befolyásolni. Azt sikerült elérnie, hogy fiatal ruszin értelmiségieket alkalmazzanak a hatóságok a közigazgatásban. 1850 januárjában levelet küldött a munkácsi görög katolikus püspökség konzisztóriumához, és ebben felajánlotta, hogy gondoskodik tanult ruszin fiatalok elhelyezéséről. Ennek előzménye az volt, hogy az egyháztanács Dobránszkyhoz eljuttatott átiratában hosszan felsorolta azon ifjak nevét, akik „...valóságos oroszok (ti. ruszinok) lévén, a latin és magyar nyelven kívül oroszul is értenek és beszélnek”, s akik így közhivatali állásra alkalmasak.

A konzisztóriumí átiratban felsorolt nevek között azoké is megtalálható, akik a következő évtizedekben fontos, gyakran vezető szerepet játszottak a ruszin nemzeti mozgalom, sőt később több esetben a fiaik is. Így például Cserszky Lajos, Lyachovics János, Lyachovics András, Markos György, Nizsalovszky András, Homicsko Sándor, Neviczky György, Dudinszky István, Zloczky Antal, Sereghy Nándor, Markos István, Pásztélyi János, Kaminszky József, Dolinay Péter, Firczák Péter, Firczák Pál, Illyasevics János, Hrabár Manó, Kecskovszky Mihály és mások. A helyi kormánybiztossági tisztviselők 1850. évi névsora tanúsítja, hogy Dobránszky beváltotta a konzisztóriumnak tett ígését. Így például közülük Ung vármegyében kapott állást bírójunktusként Homicsko Sándor (21 éves), Lyachovics András (23), Dudinszky István (30), Petrik János (29), Dolinay István (33), bíróként Cserszky Lajos (30), Lyachovics János (35), „particular-preceptor”-ként (helyi nevelőként) Cserszky Lajos (30), körzeti jegyzőként Bukoszky János (37), akik valamennyien ruszinnak vallották magukat. (*Mayer*. 1977:31-32.)

Dobránszkyknak szerepe volt abban, hogy a német hivatalos nyelv bevezetésekor – amit egyébként ellenzett, és a románt, illetve az orosz nyelvet ajánlotta helyette – az anyanyelvi oktatás továbbra is megmaradt a görög katolikus (ruszin) elemi iskolákban, sőt az orosz nyelvet sikerült tantárgyként bevezetni az ungvári gimnáziumban.

A szabadságharc leverése után a ruszin „...parasztság túlnyomó része politikai tekintetben is szinte teljesen az alsópapság töretlen befolyása alatt maradt. Ennek is nagy szerepe volt abban, hogy köreikben tovább éltek a cári hatalom iránti illúziók, sőt a krími háború idején – a Habsburg-hatalom és a cári Oroszország viszonyának kiéleződése nyomán még meg is erősödtek.” (*Mot*. 1848-1890.I.:485.) Moszkva ugyanis a török fennhatóság alatt élő keresztények védnökeként tetszelegve háborút provokált a gyöngye Oszmán Birodalom ellen, mert az hitte, hogy számíthat Ausztria hálájára viszonzásul a magyar szabadságharc leveréséért. Bécs azonban „elképesztve a világot hálátlanságával”, semleges maradt, majd egyre fenyegetőbb magatartást tanúsított Oroszországgal szemben, nyugtalanította ugyanis Moszkva térhódítása a Balkánon. (A krími háború 1856-ban Oroszország totális vereségével zárult, amellyel a cárizmus elvesztette európai szerepét.)

Az önkényuralom korának több mint másfél évtizedében (1849-1867) a ruszin ruszofil irányzat jelentős megerősödéséhez nemcsak a kezdeti szoros osztrák-orosz együttműködés járult hozzá, hanem az is, hogy az 1849 után az egységesnek tekintett osztrák birodalomban a Kárpátok hegyvonulata nem volt politikai határ. Így egyáltalán nem volt akadályja annak, hogy erős szellemi kapcsolat alakuljon ki a kárpátaljai-kelet-felvidéki és a galíciai értelmiség között, azonban nem az ukrán, hanem a ruszofil eszme alapján. Lembergben már 1849 júliusától *Galicko-russzkij Vesztnik* ('Galíciai-orosz Közlöny') címmel közös kárpátaljai-galíciai hivatalos lap látott napvilágot, amely a következő év februárjától Bécsben jelent meg, címét azonban megváltoztatta: *Vesztnik dlja ruszinov avsztrijskoj gyerzsavi* ('Közlöny az osztrák állam ruszinjai számára'). Két galíciai származású értelmiségi szerkesztette, Holovackij Ivan orvos és Dedickij Bogdan író. Mindkét közlöny az osztrák állam anyagi támogatásával indult, ami jelezte, hogy ezekben az években az osztrák kül-, illetve a nemzetiségi politika azonos szálon futott. A felvidéki és a kárpátaljai ruszinok nem vettek részt az újságok szerkesztésében, de cikkírókként és levelező tudósítóként gyakran kapott benne fórumot Dobránszky Viktor, Duchnovics Sándor, Rakovszky Iván és mások. A lap fénykora csak néhány évig tartott, 1852-től az osztrák politika mindinkább elhidegül a cári Oroszországtól, és terhes lesz számára a ruszofil eszmék támogatása.

A ruszofil mozgalom kibontakozását azonban az osztrák hatóságok nem tudják meggátolni, mert azt nemcsak az addigi oroszbarát bécsi külpolitika és annak a szabadságharc alatti szlávbarátsága táplálta. Ezeknél erősebb kötőanyagként bizonyult a ruszofilizmus terjedésében az orosz és a ruszin nyelv hasonlósága, a pravoszláv és a görög katolikus egyházi szertartások, a liturgia közelsége, mindezeket szinte megtétezte a teljesen azonos cirill írás. Ilyen körülmények között számos ellentmondás közepette alakult, formálódott a szinte kizárólagosan egyházi eredetű ruszin értelmiség nemzeti öntudata. E folyamatra a legjobb példa a kor legjelentősebb író alakjának, Duchnovicsnak az irodalmi munkássága. Alkotói indulásakor, az 1820-as évek közepén az ungvári görög katolikus szeminárium növendékeként első verseit magyar és latin nyelven írta. Magyar költeményei Berzsenyi, Kölcsey, Batsányi és Virág Benedek hatását tükrözik. Kedvelte a magyar szentimentalizmus jeles képviselőjének, Ányos Pálnak a költészetét, akinek „Egy boldogtalannak panaszai a halovány holdnál” című elégiáját 1835-ben átkölti ruszin nyelvre. Duchnovics is magáévá tette a kor tipikus hungarus-tudatát, etnikai nemzetfelfogása összekapcsolódott a soknemzetiségű magyar haza – hon, miként akkoriban említették – szeretetével. A ruszinok körében a hungarus-tudat a XIX. század közepéig volt meghatározó, ezt tükrözték a magyar-ruszin közös küzdelmeket megörökítő ruszin népköltészeti alkotások is.

Duchnovics műveinek egy részét viszont görög katolikus egyházának liturgikus nyelvén, ószlávul írta. Az 1840-as évek második felében fedezi fel a ruszin népi nyelvet, és adja közre 1847-ben már említett olvasókönyvecskéjét gyermekeknek, igaz, egyházi ószláv elemeket is kevert a szövegbe. Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc, illetve az önkényuralmi korszak eseményeinek közvetlen hatására – az 1850-ben általa alapított eperjesi Irodalmi Kört 1852-ben a kormányzat betiltotta – az ötvenes években Duchnovics már tudatosan törekedett az orosz irodalmi nyelv átvételére, pedig legtöbb

kortársához hasonlóan ő sem tudott jól oroszul. A ruszin népnyelvről való átváltás a következőképpen történt: „Duchnovics 1853-ban egy rutén (ruszin) nyelvtant írt, hogy az erősen magyarosodó rutén értelmiségnek segédkönyvet adjon a kezébe s a rutén nyelv tanulására ösztönözze. Kéziratát elküldte Budára Rakovszkynak, hogy az sajtó alá rendezze. Rakovszky és barátja, Vojtkovszkij teljesen átdolgozták s orosz nyelvtant csináltak belőle. Duchnovics már csak a kinyomtatott munkát kapta kézhez s annyira megtetszett neki, hogy ettől fogva jómaga is oroszul próbált írni s az orosz nyelvegység hívévé lett. Sőt odáig ment, hogy a ruszin népnyelven írt régebbi népkölteményeit oroszra kezdte átdolgozni.” (*Bonkáló*. 1935:50.) Duchnovics russzofillé válása – noha ruszin nemzeti költőnek indult – mindenekelőtt Dobránszky Adolf és Rakovszky Iván személyes befolyásának volt köszönhető. (*Fedor*. 1929.)

Az orosz irodalmi nyelv átvétele mellett Duchnovics megőrizte ruszin nemzeti tudatát, erről tanúskodik a szabadságharc leverése után írott két verse – a „Ruszin voltam, vagyok, leszek” („Já ruszin bil, eszm i budu”); illetve „Kárpátaljai ruszinok” („Podkarpatszkie rusziny”) címmel –, melyeket a ruszinok nemzeti himnuszukká avattak. Az utóbbiban népének alvó nemzeti tudatát ébresztgeti, és ősei dicső múltjára figyelmezteti:

*Kárpátaljai ruszin népem,
Elég volt az álomból,
Fölötted az ébredésre
Hívó harang most kondul.
Szabadon, békében
Éljen ruszin népem.*

*Ott lakozzék az igazság
És távol a háború.
Kék egüinket ne búsítsa
Kérve-kérjük – a ború.
Egész világ hadd hallja,
Hogy ez a nép óhaja:
Magasságos Úristen,
Szent kegyelmed segítsen,
Adj ránk jobb időt itten.*

Duchnovics alábbi, tíz szakaszból álló, később megzenésített verse vált a ruszinok ma is énekelt nemzeti dalává Kárpátalján, első négy sora hivatalos magyar fordításban így hangzik:

*Ruszin voltam, vagyok, leszek,
Én ruszinnak születtem.
Ruszin volt az apám, anyám,
Ruszin minden rokonom.*

A költő összesen negyven verssorban szól ősei dicsőségéről, és magyarázatát adja, hogy ő maga is miért marad meg ruszinnak. Fő gondolata a népe asszimilációjával szembeni fellépés. A két költemény nem kiváló műalkotás, ennek ellenére óriási volt a hatása. Az egész XIX. században ez volt az egyetlen ruszin vers, amely hitet tett népe mellett. Duchnovics közepes tehetségű költő volt, írásaiban nem használt egységes nyelvet – még ha az övé is állt kortársai közül a legközelebb a népi dialektushoz –, egyik műve nyelvileg különbözött a másiktól. Verseit és az 1850-ben írt *Az erény többet ér*, mint a gazdagság című, a nép életéből vett drámáját az Eperjes környéki ruszin helyi dialektusban írta, de az utóbbiban a kárpátaljai dialektusok szókincsét is felhasználta. Több pedagógiai és tudományos művét viszont kevert nyelven – helyi ruszin, egyházi szláv és orosz – alkotta meg, hogy kevésbé művelt olvasói is megértsék. Duchnovics nem költészetével, hanem irodalom- és műveltségfejlesztő tevékenységével írta be nevét maradandóan a ruszin nép történetébe. 1859-ben a saját könyvtárát felajánlotta a krasznibródi monostornak azzal, hogy a gyűjteményt tegyék nyilvánossá, nemcsak egyházi, hanem világi olvasók előtt is. (*Tihij*, 1923. *Rudlovcsak*. 1976.) Az önkényuralmi hatóságok által betiltott eperjesi Irodalmi Körét 1862 őszén újjászervezte és Keresztelő Szent János Társaságnak nevezte el, elnöke Dobránszky Adolf lett. A társaság célja, hogy segítse a jóeszű, de szegénysorsú ruszin ifjak tanulását, felkészülését világi közigazgatási pályákra. Duchnovics – 1865-ben bekövetkezett haláláig – görög katolikus kanonokként működött Eperjesen, ahol lakásában nemcsak szálláshelyet adott árva ruszin fiúknak és lányoknak, hanem a saját költségén iskoláztatta őket. Szervezőként jószerevével csak népe boldogulásáért élt, jövődelmének nagy részét is jótékony célokra áldozta. (*Duhnovics*. 1965.)

A ruszin művelődés megalapozójának, Duchnovicsnak 1997. októberében szobrot állítottak Ungváron, Sebestyén Sándor nyíregyházi szobrászművész alkotását. Az eseményt a kárpátaljai ruszinság megelégedéssel fogadta, mivel a hatóságok elsőként Tarasz Sevcsenko ukrán költő (1814–1861) alakját akarták megörökíttetni.

A ruszofil irányzat megerősödéséhez nemcsak az 1849-ben Magyarországon tartózkodó cári orosz csapatok járultak hozzá, hanem már a negyvenes évektől mintegy négy évtizeden át a bécsi orosz követség pravoszláv lelkészének, Mihail Rajevszkijnek a tevékenysége is. Ő volt az elsődleges közvetítője a különböző oroszországi jótékonyági intézmények és Ausztria-Magyarország szláv mozgalmi, így az északkelet-felvidéki és kárpátaljai ruszinok közötti kapcsolatoknak is. Egyébként a cári titkosszolgálat ügynöke volt, feladatai közé tartozott, hogy Bécsből figyelje a Monarchiában élő lengyelek, ukránok, csehek, szlovákok, ruszinok, horvátok, szerbek, szlovének, bolgárok helyzetének az alakulását, és arról megbízóinak időnként jelentést készítsen. Szétosztotta az Oroszországból kapott pénz- és könyvadományokat, amelyek 1858-tól főként a Moszkvában akkor alakult „Szláv Jótékonyági Bizottság”-tól érkeztek. Kapcsolatokat teremtett a különböző orosz nyelvű folyóiratok szerkesztősegei között, és segített a Monarchia-beli szláv nyelvű szakemberek oroszországi kivándorlásában is.

Ismeretlen annak a pénzösszegnek a nagysága, amelyet Oroszország költött a múlt század második felében a Habsburg Birodalomban működő szláv mozgalmak támogatására. Mértékét lehetetlen felbecsülni, de igen szemléletes az alábbi adalék, az a levél, amit Rajevszkij küldött feljebbvalójához, Pobjedonoszevhez:

„Kegyelmes Uram, Mélyen tisztelt Konstantin Petrovics!

Van szerencsém mellékelni Adolf Ivánovics Dobrjászky elismervényét a tizenötezer gulden átvételéről. Náumovics atya személyesen jön le Bécsbe a pénzért, ezért elismervényét később küldöm el.

Alázatos tisztelettel:
Rájevskij Mihály protopap.”

(*Bacsinszky T.* 1942:43.)

A bécsi orosz követség első vagy főpapja, Rajevszkij nemcsak a galíciai ukrán russzofilekkel állt kapcsolatban, hanem a magyarországiakkal is, így Duchnovicsal, a Dobrjászky-testvérekkel, Rakovszkyval is. Mindebből arra is következtethetünk, hogy Rajevszkijnek jelentős szerepe lehetett abban, hogy az északkelet-felvidéki és a kárpátaljai ruszinoknál az 1850-es évek elejétől a russzofil irányzat kerekedett felül. Az sem lehetett véletlen, hogy Duchnovics 216 oldalas, orosz nyelven írt művét, *A kárpátoroszk igaz történetét* nem jelentette meg, és egy évtized múlva végrendeletében Rajevszkijnek ajándékozta. (A kézirat később Moszkvába került, és csak 1914-ben látott napvilágot az *Orosz Archivum* című folyóirat számaiban.) A ruszin értelmiség oroszországi irodalmi kapcsolatait segítették azok a pravoszláv papok is, akiket József nádor (1776-1847) fiatalon elhunyt felesége, Alexandra Pavlovna hercegnő sírkápolnájának az őrzésére rendelték ki. (I. Pál orosz cár [1796-1801] leányának az Óbuda melletti Üröm község szélén 1803-ban épült nyughelye védelmét és gondozását szolgáló papokat ekkor már évtizedek óta a cári udvar fizette.)

Az 1850-1860-as években az északkelet-felvidéki és a kárpátaljai ruszin russzofilek politikai vezéralakja a már több alkalommal említett Dobrjászky Adolf volt, aki 1817-ben született a Zemplén vármegyei Rudló községben. Középiszkoláit Lőcsén, Miskolcon és Lembergben végezte, majd Egerben jogi, Selmecen pedig bányamérnöki képesítést szerzett. Az 1848-1849-es magyar forradalomban és szabadságharcban játszott Ausztriapárti szerepéről már szóltunk, azért jutalmul magas állami beosztást kapott. Az ötvenes években a négy kárpátaljai ruszinlakta vármegye – Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa – főispánjaként működött, majd az osztrák-magyar kiegyezés formálódásával párhuzamosan fokozatosan háttérbe szorult. (*Dobos.* 1956.) Közben az általa irányított négy vármegyében az orosz nyelvet igyekezett hivatalossá tenni, és aktívan munkálkodott a ruszinok eloroszosításában, amely azonban kevés eredményt hozott. Az 1864-ben alapított, russzofil irányzatú Szent Bazil Társaság elnökének választották. Három év múlva, az 1867-es kiegyezés után kilépett az állami szolgálatból, és a ruszinok társadalmi megszervezésén fáradozott. Néhány évig politikai alapú egyházi vitákban vett részt, amelyekben a görög katolikus ruszin egyházi autonómiát védelmezte. Az 1870-es évek elejétől elsősorban már csak írással foglalkozott.

A szabadságharc leverését követő évtizedben a russzofil mozgalom első nemzedékében – Duchnovics és Dobrjászky mellett – Rakovszky Iván volt a harmadik vezéralak. 1815-ben született az Ung vármegyei Fenyvesvölgy (Sztavna) községben, teológiai tanulmányait Ungváron végezte. Felső-Újvásárra (-Ribnik) nevezik ki parochusnak, majd az ungvári tanítóképző tanáraként, később aligazgatójaként működött. 1850 és 1859 között a Pest-Budán a kormány hivatalos ruszin fordítója, de a törvényeket és a rendeleteket

teket nem ruszinra, hanem orosz nyelvre ültette át. E munkaköre idején Pesten szerkesztette a kárpátaljai ruszinok számára írt első lapot, a *Cerkovnaja Gazetát* ('Egyházi Újság'), amely a Szent István Társulat kiadásában 1856. március 13-án jelent meg először. „A rövidéletű ... lapot orosz nyelve ölte meg. A rutén papok nem értették, s ezért a 390 előfizető közül már a második negyedben 140-en visszaküldték s megjegyezték, hogy csak olyan lapot hajlandók elfogadni, amelyet meg is értenek. Rakovszky nem tágitott. Mikor 1858 elején a *Cerkovnaja Gazeta* megbukott, *Cerkovnyij Vjesztnik* címen újra megindította, de előfizetők hiánya folytán csak június 22-től október 22-ig tíz szám jelent meg belőle.” (*Bonkáló*. 1935:46.) A lap teljes címe: *Cerkovnij vesztnik dlja ruszinov avstrijszkoj gverzsavi* ('Egyházi Közlöny az osztrák állam ruszinjai számára'). Mindkét újság erőteljes russzofil, pánszláv és pravoszláv eszméket terjesztett, amiért kiadásukat a bécsi udvar rendeletére Rakovszkynak be kellett szüntetnie. A szerkesztő egyébként nagyon vigyázott a nyelv tisztaságára, ezért barátjával, Vojtkovszkijjal, az ürömi pravoszláv sírkápolnát őrző pappal lektoráltatta a cikkeket, melyeket többnyire orosz könyvekből és újságokból vettek át.

Rakovszky 1860-ban a Máramaros vármegyei Izára került parochusnak, ahol 1885-ben bekövetkezett haláláig működött. Dobránszky után az ungvári Szent Bazil Társaság második elnökének választották, de egy idő után e tisztségétől is meg kellett válni russzofil beállítottsága miatt. Több orosz nyelvű tankönyvet írt, és ő készítette el magyar nyelven az első orosz nyelvtant. Évtizedekig szoros kapcsolatot tartott fenn a galíciai russzofilekkel és az oroszországi pánszláv mozgalom vezetőivel. (*Popov*. 1929.) Sokan úgy látják, hogy az ő működése nyomán vált az első világháború előtti évtizedben Iza község a magyarországi pravoszláv mozgalom központjává.

A kárpátaljai russzofil irányzat legjelentősebb képviselői erősen kötődtek a görög katolikus egyházhoz, a nemzeti követelések egy része is a vallási élethez kapcsolódott. „A ruszin értelmiség körében a különböző nézetek széles skálája tapasztalható, amelyek az önálló ruszin autonómiát követelő nézettől kezdve, egy sor, egyre inkább mérsékelt állásponton keresztül elvezetnek addig, hogy pusztán az 1848-1849. évi demokratikus törvények alapján – Magyarország társadalmi-politikai rendjén belül – demokratikus egyenjogúságot követelnek (...) Az elszakadás felé leginkább hajló nézet volt a leghatározottabban russzofil, s minél jobban közeledett az álláspont a magyarországi rendbe való beilleszkedéshez, annál jobban vált ruszinofil, illetve elmagyarosodó jellegűvé.” (*Mayer*. 1977:28.)

Az 1860. október 20-án az I. Ferenc József által kibocsátott ún. Októberi Diploma és a vele kapcsolatos iratok újrászabályozták a birodalom közjogi viszonyait, többek között elrendelték a megyei intézmény helyreállítását, valamint azt, hogy a közigazgatásági hatóságok és törvényszékek ismét a magyart tekintsék hivatalos ügykezelési nyelvnek. Az intézkedésekben a nemzetiségek is lehetőséget láttak politikai követeléseik megvalósítására, e küzdelmük az 1868. évi nemzetiségi törvény elfogadásáig rendkívül megélénkült. Az Októberi Diploma kiadása után készült törvényjavaslatok kimunkálásában a nemzetiségek együttműködése is érzékelhető. Aloisiu Vlad román képviselő például azt indítványozta, hogy a benyújtott törvényjavaslatokat vessék el és Adolf Dobránszky módosításával fogadják el az 1861. évi nemzetiségi bizottság által készített tervezetet.

Ennek ellenére a ruszin nemzeti mozgalom a dualizmus egész időszakában soha nem volt olyan szervezett, mint a szerbeknél, a románoknál, vagy akár a szlovákoknál. (*Neszkolko*. 1861., *Terleckij*. 1874.)

Az 1860-as évek elején az ugocsai, a máramarosi és a zempléni ruszin görög katolikus papság és értelmiség több beadványt juttatott el a magyar országgyűléshez, amelyben „...a ruszin politikai nemzetiség elismerését, a megyék és választókerületek nemzetiség szerinti kikerekítését és a többségi nyelv hivatalossá tételét kívánta, s azt kérte, hogy a kárpátukrán (ruszin) többségű választókerületekben csak közülük való jelöltek állítsanak, értelmiségüknek juttassanak állásokat a minisztériumokban és a megyékben, egyházuk pedig nyerjen a románokéhoz hasonló önkormányzatot az érseki rangra emelendő munkácsi egyházmegye keretében.” (*Mot.* 1848-1890. II:1388-1389.) A budapesti képviselőházban egyébként mindig volt néhány ruszin származású honatya, de ők sohasem alkottak önálló frakciót, hanem a kormánypártot támogatták. Az egyetlen ellenzéki nemzeti politikus Dobránszky volt, aki 1865 és 1868 között a Sáros vármegyei makovicai körzet képviselőjeként a parlamentben szorosban együttműködött a szerbekkel és a románokkal.

A legradikálisabb programot Dobránszky képviselte, a többségében ruszinlakta megyékre épülő területi, „vajdasági”, nemzeti autonómiát kívánt saját ruszin adminisztrációval, valamint egy ruszin nemzetgyűlés megszervezését. Az ezekben az években született más ruszin tervezetek nem mentek el idáig, elsősorban kulturális jellegű követeléseket tartalmaztak. Így például, az „al- és főtanodákban” külön irodalomtanár oktassa az egyes nemzetiségi származású gyermekeket, az anyanyelvet pedig már az iskolákban tanulhassák. Szabadon használhassák továbbra is az anyanyelvet mind a görög katolikus egyházban, mind az egyházszervezet kormányzásában. A *Kárpáti Hírnök* 1861. július 18-i száma közli: Popovics Bazil munkácsi püspökhöz a huszti esperességből Pásztélyi János alesperes, Popovics András veresmarti lelkész és Rakovszky Iván szentszéki ülnök intézett beadványt, amelyben indítványozták, hogy a ruszinokat politikai és egyházi tekintetben ismerjék el külön nemzetiségnek, legyen joguk saját nemzetgyűlést tartani, és azon joghatályos határozatokat hozni, a hatóságok engedélyezzék a ruszin nemzeti színek – a sárga-kék lobogó – használatát. Kérték a püspököt, hogy hívjon össze nemzeti kongresszust, és az ott elfogadott igényeket kérvényben juttassák el az országgyűléshez. A Bereg vármegyei Szajkófalván 1861. augusztus 20-án kelt az a program, amelyet 14 görög katolikus esperes a politikai követelések mellett a munkácsi püspökség érseki rangra emelését kéri. Ez utóbbit is tartalmazza Homicskó Miklós ezidőben készített tervezete. A legtöbb ruszin nemzeti program 1861-ben született, majd néhány év apálya után 1867-ben és 1868-ban a kiegyezés, illetve a nemzetiségi törvény elfogadásának évében ismét számos tervezet készült. Követeléseik a korábbiakkal lényegében azonosak, fontos új elemük azonban a reálpolitika nagyobb figyelembevételé. Már nem kérik egy ruszin nemzetgyűlés összehívását, ehelyett a ruszin népet a magyar kormányban képviselő tárcanélküli minisztert szeretnének – nemcsak maguknak, hanem a többi nemzetiségnek is –, valamint orosz tanszék felállítását a pesti egyetemen.

Bukoszky – s nem Bukovszky, mint általában említik – György nagyszőlősi lelkész és kerületi esperes, az Ugozca megyében élő ruszinok nemzeti törekvéseinek egyik legis-

mertebb szószerzője több beadványt készített a nemzetiségi jogokkal kapcsolatban. Az 1865. évi képviselőválasztások során is élharcosa volt azoknak a görög katolikus lelkészeknek – Veresmartról Popovics András, Ölyvesről Zlocky Antal, Alsókaraszlóról Firczak Bazil, Fancsikáról Sereghy Pál és mások –, akik az ugocsai körzet ruszin jelöltje mellett küzdöttek. A képviselőház nemzetiségi ügyben kiküldött albizottságának jelentéséhez mellékelte programok, illetve törvényjavaslatok között ott találjuk Bukoszky 1867. január 23-án Nagyszőlősen keltezett orosz (rutén) nemzetiségi felterjesztését is. (*Iratok*. 1867-1892. I:40-45.) Ebben a „ruthén” nép számára nemzetiségi népképviselőt kér az általuk többségben lakott vidékeken. „Nekünk ruthéneknek, vagyis magyar oroszoknak panaszunk az, hogy nemzetiségünk se a törvényhozásban, se a megyei tisztikarban aránylag saját embereink által képviselve nincsen. A vallás nálunk, mely görögkath., össze van forrva a nemzetiséggel: ez onnan szívja a szükséges tápnedvet; és ha ruthén nemzetiségünk lenézetik, gúnyoltatik vagy üldöztetik, úgy vesszük ezt, mintha vallásunk is üldöztetnék. Minden e tekintetből netalán jövőben előfordulható kellemetlenségek eltávolítása tekintetéből könyörgésünk: e féltett kincseket a ruthének számára biztosítani. E tárgy hazánkban – hol annyi sok a vallás és nemzetiség – különös figyelmet érdemel.” (*Iratok*. 1867-1892. I:53-54.) Bukoszky négy fejezet 11 pontjában megfogalmazza a ruszinok politikai követeléseit, de feltűnő, hogy megemlíti ugyan a görög katolikus vallás döntő szerepét a ruszin nép életében, de esperesi beosztása ellenére nem veti fel a munkácsi püspökség érseki rangra emelésének a kívánalmát.

1867. augusztus 6-án az Ugocsa megyei ruszin értelmiség egy része – 13 görög katolikus pap és 7 világi egyén (bíró, tanár) – feliratot intézett a magyar miniszterelnökséghez „az összes ugocsai oroszok nevében” a nemzetiségi kérdés rendezése tárgyában, amelyben azt panaszolják, hogy kevés a ruszin nemzetiségű tisztviselő a közhivatalokban. Egy hét múlva – augusztus 15-én „több máramarosi elvrokon nevében” az ugocsaiakkal csaknem azonos szövegű feliratot keltezett Técsőn 11 parochus és 6 világi személy (ügyvéd, földbirtokos). Mindez azt bizonyítja, hogy az egyes szomszédos ruszinlakta megyék értelmisége szorosan együttműködött a nemzetiségi közjogi küzdelmekben.

A „nemzetiségi egyenjogúság” tárgyában nem tárgyalt két tervezet közül az egyik, az 1868 végén készült „Zemplén megyei oroszok kívánalmai” – különösen egyházi tekintetben – meghaladja a nemzetiségi albizottság iratai között szereplő Bukoszky-féle javaslat igényeit. Az öt pontból és 21 alpontból álló dokumentum közigazgatási és iskolai nemzetiségi ügyekben járatos szerzőt sejtetnek, ezért feltételezhetjük, hogy a szomszédos Sáros vármegyében lévő makovicai kerület akkori parlamenti képviselője, Dóbránszky Adolf tudhatott a törvényjavaslatról, esetleg a megszövegezésében is részt vett. A tervezet a nemzetiségi jogok esetében azt követeli, hogy „az orosz (ruszin) és a többi nemzetiségek a magyarral egyenjogú politikai nemzetiségeknek tekintessenek, és ezen állásukban törvény által biztosít(assanak).” A ruszin nemzeti színek, a hivatali nyelvhasználat és hivatalnokok alkalmazása után a politikai követelések között szerepel, hogy „a vallás és közoktatási ministériumnál pedig a görög cath. egyház ügyei vezetésére egy külön szakosztály szerveztessék... Orosz nemzetiségű görög cath. hadkötelezetteink külön ezredékbe soroztassanak hogy ez által az 1848. XX. 5. §-nak a vallás érdekében elég tétethessék.” A törvény 1. §-a minden magyarországi törvényesen bevett vallásfelekezet-

re egyenlőséget és viszonyosságot állapított meg. A hivatkozott 5. §: „A ministerium rendelkezni fog, hogy a bevett vallásokat követő katonák saját tábori lelkészekkel láttassanak el.” Az előbbi rendelkezéseket az 1868. évi LIII. törvénycikk megerősítette, de csak 1895-ben iktatták törvénybe (XLIII. tc.) a vallás szabad gyakorlásának jogát, valamint azt, hogy ezentúl a politikai jogok gyakorlása nem függ a vallási hovatartozástól. (Az 1868. évi LIII. tc. 21. §: „A hadseregnél s állami közintézetekben – p.o. katonanöveldekben, vakok intézetében, lelenczházakban stb. –, úgyszintén a polgári s katonai kórházakban minden vallásfelekezet tagjai saját egyházuk által részesítendőek a vallásos tanításban és minden lelkészi szolgálatban.”)

A „Zemplén megyei oroszok kívánalmai” II. és III. fejezetében a kisebbségek szabad nyelvhasználatát, illetve megyénkénti arányos népképviselést kéri. A IV. fejezet tartalmazza a görög katolikus vallással, illetve egyházzal kapcsolatos óhajokat, s mivel korszakunkban ez a legérzékenyebb, ezért teljességében idézzük: „Az egyházra nézve

a) Görög catholicus egyházunk részére az őt jogosan megillető önkormányzat (autonomia) a világi elemeknek az egyházi kormányzatban befolyása, törvényileg biztosítható, annak folytán

b) Egyházunk emelése tekintetéből a munkácsi egyház megye metropolitására emeltessek.

c) Gör. cath. egyházunk mind azon ősi jogai, melyeket egykor szabadon gyakorolt u.m. püspök választás, papnősvülés, papjaink szakállviselete, s görög szertartásunk szabad gyakorlata, melyek ez ideig felakadva nincsenek, életbe léptessenek, illetőleg fen(tar)tassanak.

d) A görög cath. egyházak szükségének fedezésére bizonyos átalány az évenkénti vallás alapítványi költségvetésbe be vétessék

e) Görög catholicus lelkészeink a kor igényeihez képest ellátásáról a kormány gondoskodjék.

f) Tekintve hogy az országgyűlés állandóan Pesten tartatik, mely időben megjelent püspökeink úgy szinte a helybeli képviselők, katonaság, egyetemi ifjúság és a felvidékről évről évre oda sereglő Gör(ög) Catholicusok számára a vallás gyakorolhatása és a szentségek kiszolgáltatása céljából ott Görög Cath. templom és lelkészség alapíttassék, s a vallás alaptól illendően ellátassék.”

A nevelésüggyel foglalkozó V. fejezetben a ruszinlakta megyékben lévő tanintézetekben a magyar mellett a ruszin tanítási nyelv használatát is kéri, ezen kívül önálló ruszin földművelési és ipartanodát, valamint egy orosz tanszék felállítását a pesti egyetemen. A d) pont kívánalma: „Az eperjesi Görög Cath. egyházmegye számára Eperjesen papnövelő intézet, és tanító képezde, Homonnán pedig algymnasium alapíttassék, és az Eperjesen meglévő állami gymnasiumnál az orosz nyelv részére tanszék rendszeresíttessék.” (*Iratok*. 1867-1892. I:168-169.)

Az 1860-as évek ruszin nemzeti mozgalma politikai követeléseiben lényegében nem teljesültek, a kulturális életben azonban jelentős eredményeket ért el. Ezek között a legjelentősebb a Szent Bazil Társulat megalakulása volt Ungváron 1864-ben; létrejöttében döntő szerepe volt a görög katolikus egyháznak.

8. A Szent Bazil Társulat és a görög katolikus egyház

A görög katolikus ruszinok népművelő-mindenese, Duchnovics élete végéig tervezgette, hogy olyan irodalmi társaságot alapít, amely könyvek és újságok megjelentetésével segíti népe szellemi felemelkedését. Mint ismerjük, az 1850-es évek elejétől Eperjesen működő irodalmi körének (1862-ben átszervezte, s Keresztelő Szent János Társaság lett a neve) kisugárzása nem hatotta át az északkelet-felvidéki ruszinlakta vidékek egészét, tevékenysége elsősorban helyi jellegű volt. Az új alapokra helyezett irodalmi társaság létrejötténél Duchnovics még bábáskodhatott 1864-ben. Ebben az esztendőben a ruszin értelmiségnek megvalósult egy régi álma, nevezetesen egy cirillbetűs nyomda felállítása Ungváron. Hosszú évtizedek küzdelmének sikeres befejezése volt ez. Korábban ugyanis ennek hiányában a pesti Egyetemi Nyomdában, Bécsben, Lembergben, Przemyslben kellett nyomtatni a ruszinok számára szánt kiadványokat, ugyanis csak itt volt cirillbetűs felszerelés. Így indult meg Ungváron a híres Jäger-nyomda, amely évtizedekig szolgálta a kiadványok megjelentetésével a ruszin művelődés ügyét. Az itt nyomtatott könyvek, broszúrák szellemisége jól tükrözte a ruszin nemzeti mozgalomban éppen uralkodó irányzatokat. 1871-ig a russzofil eszmék szócsöve volt, de a hanyatlása beköszöntével eltávolodott azoktól. 1895-ben már a magyar kormány anyagi támogatását élvező lapot ad ki magyar nyelven, a *Kárpátai Lapokat*, Romanecz Aladár szerkesztésében. Így 1864-ben lényegében már minden feltétel adott volt ahhoz, hogy megalakulhasson egy valóban működőképes, széles hatókörű ruszin kulturális-népművelő társaság.

A kezdeményezés ismét a görög katolikus egyház vezető köreiből indul ki, amit az is bizonyít, hogy a 25 paragrafusból álló „A kárpátaljai görög-egyesült katolikusok társulatának alapszabályai”-t Popovics Bazil munkácsi és Gaganecz József eperjesi püspök hagyta jóvá és írta alá az egyház részéről. Az Ungváron megalakult társaság alapszabályait a helytartótanács nevében Hueber Zsigmond három kikötéssel fogadta el: „az egylet tagjai csak nagykorú vagy önálló egyének lehetnek; a választmányi ülések a hatóságnál bejelentendők; a társulat más egyletbe testületileg be nem léphet.” Az utóbbi két kikötéshez megjegyzés: a választmányi ülések hatósági bejelentési kötelezettsége háttérben a nemzetiségi tömörülések munkájának figyelemmel kísérése állt, illetve annak meggátlása, hogy a különböző, nemzetiségi társaságok szövetséget hozzanak létre.

A társulat irányítója a görög katolikus egyház, amelyet az alapszabály 1-2., illetve 4. paragrafusában világosan le is szögeznek.

„1. § Munkácsi és eperjesi egyházmegyei görög-egyesült katolikusok szellemerkölcsi művelődésük előmozdítására alakuló görög-egyesült katolikus literaturai társulat, a szeplőtelen szűz, mint a társulat Fővédasszonya oltalmán felül magát a keleti egyház három nagy tanítója és püspöke u.m. Nagy Sz.(ent) Bazil, Sz.(ent) Gergely a hittudor és Aranyszájú Sz.(ent) János pártfogásuk alá helyezvén, a három Sz.(ent) püspök idősbjéről 'Sz.(ent) Bazil-társulat' czimét veszi föl.

2. § Ezen társulat célja és feladata: az említett két egyházi megyéhez tartozó iskolák szükségéhez képest iskolai, általában pedig minden olyanmű épületes és hasznos könyvek, képek és folyóiratok orosz (azaz ruthén) és magyar nyelvbeni szerkesztése, összeállítás, illetőleg kiadása, díjazása és terjesztése, melyek tartalmok és szellemöknél fogva a görög-egyesült katolikus szellem erkölcsi művelődését sikeresen előmozdíthatják...

4. § A társulat védnökei, s egyszersmind fővezetői a munkácsi és eperjesi püspökök.” (Mayer: 1977:207-208.)

A Szent Bazil Társulatot alapítói nyitott szervezetnek szánták, az alapszabály 5. §-a kimondta: „Társulati tag lehet általában minden az említett feddhetetlen jellemű egyházi és világi egyén – az összes ausztriai birodalomban létező egyházi megyékhez tartozó oly egyházi és világiak sem zárván ki, kik a társulat célját és feladatát a fentemlített két egyházmegyebelieliekkel egyiránt előmozdítani szándékoznak.” A 7. § a Társaság ügyeinek vezetését a védnökösködő két püspökön kívül „egy idősebb s egy fiatalabb”, a magyar királyi helytartótanács által megerősítendő elnökre bízta.

A budai Helytartótanács jóváhagyása után még 1864 decemberében megválasztották a Társulat ideiglenes vezetőségét, amely csaknem két évig, az 1866 őszen tartott első közgyűlésig irányította a munkát. E fontos eseményt az alapszabály egyik egyházi jóváhagyója, Popovics Bazil püspök már nem érte meg, mert 1864. október 19-én elhunyt. Halála után két esztendeig Csopey Antal káptalani helynök kormányozta a munkácsi egyházmegyét. A kanonok-vikárius pedagógiai, illetve szertartási tankönyvet fordított magyarra, az ezen a nyelven tanuló papnövendékek számára. Az első közgyűlésen Duchnovics sem lehetett ott, mert 1865. március 30-án meghalt.

A Szent Bazil Társulat első közgyűlését, amelyen mintegy ötszázan vettek részt, 1866. október 1-jén – a régi naptár szerint szeptember 19-én – rendezték meg Ungváron. Itt került sor az addigi ideiglenes irányító testületet felváltó vezetőség megválasztására. A közgyűlés Dobránszky Adolfot egyhangúlag választotta meg a Társulat első elnökéül, a vezetőség tagjai: Rakovszky Iván, az elnök egyik legközelebbi régi harcostársa, a többiek a russzofilek ifjabbik, második nemzedékéből kerültek ki: Kimak Viktor (1840-1900), Mitrak Alexander (1837-1913) (*Mittrak.* 1942., *Fencik-Szabov.* 1931.) Szabó Cyrill (1838-?), Szilvay Iván (1838-1904), ki elruszinosodott, régi magyar nemesi család sarja volt, és mások. Az elnökön és Rakovszkyn kívül az elnökség tagjai ekkor mindössze 26-29 évesek, és fiatalos hévvel vetették magukat a munkába. A személyi összetételből egyértelműen kitűnik, hogy a Társulat vezetése teljes egészében a russzofil irányzat kezébe került. Ehhez az ifjú nemzedékhez tartozik még Fencik Jevhen (1844-1903) és Kralickij Anatolij (1835-1894). Valamennyien öntudatosan és szívós következetességgel fordultak az orosz nyelv, irodalom és kultúra felé, és görög katolikus vallásuk ellenére nyíltan rokonszenveztek a pravoszláviával. Sőt – mint Szilvay Iván a század végén készített önéletrajzában nyíltan megírta – „...hajlottak a skizmára s élvezettel olvasták az abban az időben erősen terjedni kezdő *Brosura szlepca Grigorija Sirjajeva* ('A vak Grigorij Sirjajev brosurája') című skizmatikus füzetet. Egyúttal utal arra, hogy több ilyen írás forgott illegálisan közkézen, például Sztefán Prokopovics, Makarij stb. füzetei. Jellemző, hogy Fencik Jevhen 1866-ban elkészült *Liturgika* című művét is skizmatikusnak minősítette Pankovics püspök, s így az nem nyert egyházi jóváhagyást.” (Mayer: 1977:21.)

A skizma iránti vonzódásukra azért kell felhívjunk a figyelmet, mert a Szent Bazil Társulat elnökségében, illetve vidéki vezetőiben túlnyomórészt görög katolikus szemináriumot, illetve teológiát végzett papok – Kralickij, Mitrák, Szabó, Szilvay és mások – tevékenykedtek. Az 1866. őszi tényleges megalakulástól mindössze fél évtizedig, 1871-ig figyelemre méltót teljesített a Társulat a russzofilizmus szolgálatában. Már 1867-ben megjelenik a pesti Egyetemi Nyomdában Rakovszky Iván füzete *Orosz nyelvtan magyar nyelven* címmel. A következő évben Szabó Cyrill *Szbornik* ('Gyűjtemény') címmel orosz írók műveit adja közre orosz nyelven. Ugyanebben az évben német eredetiből fordítva Kimak Viktor háromkötetes orosz nyelvű *Világtörténetet* jelentetett meg. 1869-ben Rakovszky Iván orosz nyelvű, kétrészes számtankönyvvel jelentkezik, amelyet a következő évben egy földrajztankönyve követ. (*Hadzsega J.* 1925.)

1867-ben a Szent Bazil Társulat lapot indít *Szvet* ('Világ') címmel, első szerkesztői Ihnatko Jurij és Szabó Cyrill voltak. Már induláskor megállapodnak a Társulat vezetőségével a szoros együttműködésben, amit három alapelvben rögzítenek. 1. A Társulat érdekeivel ellenkező írásokat a szerkesztők nem jelentetnek meg, 2. a Társulat minden közleményét publikálják, 3. meghallgatják a Társulat vezetőinek a tanácsait. A lapot az ungvári Jäger-nyomdában készítették és heti egy alkalommal látott napvilágot. Indulásakor 410 előfizetője volt, azonban az év végére harmadára apadt, mert olvasói nem értették az orosz nyelvet. Sok előfizetője ezt meg is írta a szerkesztőségnek, sőt a lap 1868. évi első számában az egyik olvasói levelet le is közölte. „Gondolkoztam lapunk hanyatlásának az okain és másoktól is kérdeztem. Most már meg tudom mondani mind a magam, mind a közönség véleményét. Olvasóközönségünk szemében a Szvet hanyatlásának első oka a nyelve. Azt mondják, hogy a Szvet érthetetlen nyelven ír. Munkatársai szótárakból szedik ki a szavakat, kifejezéseket és szólásokat és nem a mi beszélt nyelvünket használják és nem olyan szavakat, amelyeket minden olvasó szótár nélkül megért. Még szótárunk sincs, amely magyarul megmagyarázná az orosz szavak jelentését. Közönségünk azt kívánja, hogy a mi nyelvünkön írjanak, cifra szavak, muszka (orosz) mondatfűzések, új kifejezések nélkül. Kár évente négy forintot áldozni azért, amit nem értünk és amit nem tudunk haszonnal olvasni.” (*Bonkáló.* 1940:122.)

A szerkesztők nem okultak az olvasói levelekből, és így egyre többen küldték vissza a lapot az ungvári redakcióhoz. Csak 1869-ben váltanak, amikor az irodalmi orosz nyelv helyett orosz szerkesztésű egyházi szláv, orosz és rutén (ruszin) szavakból összegyűrt keveréknyelvet kezdenek használni a *Szvet* hasábjain, azonban ez sem nyerte meg az olvasók tetszését. A lap éléről hiába távolították el Kimak Vikort, nem segített, a *Szvet* 1871. január 3-án megszűnt. Öt hét múlva, február 9-től Gebe Viktor szerkesztésében *Novij Szvet* ('Új Világ') címmel jelent meg 1872 decemberéig, de ekkor – az orosz irodalmi nyelv helyett hiába igyekezett a népi nyelvet használni – lapelődjéhez hasonlóan be kellett szüntetnie megjelentetését. „A népi nyelv sokféle provincializmusát – saját (ruszin) irodalmi nyelv hiányában – közös nevezőre hozni meglehetősen nehéz feladat volt, s ezzel magyarázható, hogy a lap (mint más ruszin lapok is még a századforduló idején) sokszor zárójelben közölte egy-egy szó magyar vagy más nyelvjárásbeli jelentését.” (*Mayer.* 1977:23.)

Közben Csopey Antal kétéves vikáriusi működése után, 1866. szeptember 14-én I. Ferenc József király Pankovics István apátot nevezte ki a munkácsi görög katolikus egyházmegye püspökévé. Az uralkodói döntést IX. Pius pápa (1846-1878) 1867. február 22-én megerősítette, ezt követően május 5-én Gaganecz József eperjesi püspök felszentelte az új munkácsi főpásztort.

Pankovics István kinevezése nagy meglepetést keltett, mert az egyházmegyében korábban semmiféle tisztsége nem volt, és személye a papság számára szinte teljesen ismeretlen volt. Az ekkor 47 éves új főpásztor – 1820-ban született a Zemplén vármegyei Velejte községben, korán árvaságra jutott, szülei még gyermekkorában meghaltak – teológiai tanulmányai, majd felszentelése után nem működött lelkipásztorként. Két évtizeden át házitánítóként nevelősködött a Szirmay, majd a Nákó grófi családoknál. Rövid ideig a kassai jogakadémián tanított, majd 1865-ben tanügyi tanácsosnak és Máramaros vármegyébe körtvélyesi apátnak nevezték ki. Egy kevés ideig tábori lelkészként tevékenykedett, mindössze ennyi volt lelkipásztori szolgálata. (*Pirigyi*. 1990. II:65.) Kinevezéséhez – mindenki által elismert rátermettségén kívül – minden bizonnyal személyes kapcsolatai, az államhatalom iránti lojalitása, valamint az járult hozzá, hogy Popovics halála után a hajdúdorogi magyar anyanyelvű hívők azt kérték Simor János esztergomi prímás érsektől (1867-1891), hogy „...a munkácsi püspöki szék egy kitűnő, honfiúi érzelmeiről jól ismert egyházi férfiú által töltsék be.” (*Grigássy*. 1913:111.) A főpásztor érzelmi beállítottságáról tett tanúbizonyságot sokszor hangoztatott jelmondata: „Isten, Király, Haza.”

Mindebből következett, hogy Pankovics kezdettől fogva fellépett a Szent Bazil Társulat erőteljes russzofil irányzata ellen. Az ellenszenv kölcsönös volt, mert a Társulat tagjai is szinte minden alkalmat megragadtak, hogy kifejezzék ellenszenvüket a püspök személye iránt. Köztük volt a magyar papi családból származó Szilvay Iván, aki – bár gyermekkorában Petőfi és Arany versein nevelkedett – a pesti, majd az ungvári papneveldőben russzofillé vált. Egész életében görög katolikus lelkészként működött Kárpátalján, közben aktívan politizált és Ivan Szilvaj néven, illetve Uriel Meteor néven elbeszéléseket, verseket, néprajzi vonatkozású cikkeket, sőt egy regényt is közölt galíciai és szentpétervári lapokban, illetve az ungvári *Kárpát* hasábjain. Korának fontos forrása a század végén, élete utolsó éveiben készített önéletrajza, amelyet ifjúkori barátjának, a ruszin Mitrak Alexandernek adott megőrzésre röviddel halála előtt – más kézírataival együtt –, de műve több mint két évtizedig az ungvári Unió Könyvnyomda Rt.-nél kallódott. Csak 1928-ban jelent meg Ungváron, majd 1957-ben Csehszlovákiában, válogatott művei között.

Önéletrajzában Szilvay kedvezőtlenül nyilatkozott Pankovicsról: „Hamarosan püspöki széke elfoglalása után kifejezésre juttatta ellenszenvét a Szent Bazil Társulat tevékenysége iránt. Bármikor hívtuk meg a Társulat gyűléseire, mint annak védnökét, a meghívással hozzá küldött tekintélyes férfiak mindig zárva találták ajtaját, avagy vádaskodással és szemrehányással fogadtattak. Szemrehányani való ellenünk sok akadt. Elsősorban nem tetszett neki a nyelv, amelyen a Szvet (Világ) című újság cikkei íródtak... Továbbá úgy találta, hogy a Társulat hajlik a skizmára. (Ez utóbbit maga Szilvay vallotta be nyíltan önéletrajzában, mint korábban említettük.) Sértette őt az a tény is, hogy a Társulat Ungváron élő tagjai összejöttek a Russzkaja Beszedába (Orosz Társaskör) s ott eszmecserét folytattak saját dolgaikról s

különböző folyóiratokat olvastak... Sértették őt a cirill betűk... a cirill betűnek latin betűvel való felcsereléséről szólva... dicsérte a latin egyház felsőbbrendűségét... s minden törekvéssel kifejezésre juttatta a naptárak egyesítésére vonatkozó égő vágyát is.” (Szilvaj, 1957:131.)

Emlékiratában Szilvaj arról is ír – nyilvánvalóan célzatosan –, hogy Pankovics püspök pompás, nagy lakomákat és látványos miséket rendezett a hívők meghódítására. A Szent Bazil Társulat russzofil vezérkara és tagjai – szerinte – ennek egy ideig ellenálltak. 1870 elejétől azonban már egyre nehezebben tudták kivédeni a rájuk nehezedő nyomást. Ez év december 31-én a püspöki konzisztórium ülése elítélte a Társulat tevékenységét és a *Szvet* szerepét a russzofil eszmék terjesztésében. Az egyháztanács elmarasztaló határozatát Pankovics eljuttatta a püspökség valamennyi parochiájára. Közli papságával, hogy az újság „veszélyes és elítélésre méltó, a püspöki kar és a konzisztórium nem csupán megvonja tőle morális támogatását, de egyúttal felhívja a püspökség lelkészeit is, hogy a maguk részéről mind a hivatalos, mind a magánjellegű kapcsolatot az említett újsággal szakítsák meg.”

A Szent Bazil Társulat már megalakulása óta egyik legfontosabb feladatának tartotta egy olyan művelődési otthon, Narodnij dom (Népház) kialakítását, ahol a russzofil értelmiség rendszeresen találkozhat, újságokat, folyóiratokat olvashat, eszmecseréket folytathat. A társulat gyűjtést indított, jelentős összeget sikerült előteremteni, amiből megvásároltak egy épületet. A Népház terve mégsem valósult meg, mert – mint a russzofilek írásai állítják – „Pankovics püspök megakadályozta”. Ez utóbbit elfogulatlan forrásból nem tudjuk megerősíteni vagy cáfolni, az viszont tény, hogy a munkácsi főpásztornak döntő szerepe volt 1871 januárjában a Szent Bazil Társulat addigi russzofil vezetőségének a leváltásában. Az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés után „az erősödő központi magyar államhatalom s Pankovics püspök politikája láttán 21:6 arányban, egy tartózkodás mellett (Volosin szerint 21:7 arányban) a russzofilek ellenében a püspök iránt lojálisabb irányzat kerekedett felül. Dobránszky és Rakovszky megszűnt elnök lenni, s helyükre Nehrebeczky Sándor megyei főjegyző és Markos György jogász került. Mindkettőjükéről szomorúan jegyezte fel Szilvaj Iván, hogy oroszul még olvasni sem tudnak.” (Mayer, 1977:22.) A személycserék egyértelműen a magyar állam iránti lojális személyek vezetőszerere jutását jelentették a Társulat élén, amiből természetesen következett a russzofilek teljes visszaszorulása. Ezzel tetőzött a russzofilek 1870-ben kezdődött szétforgácsolódása, a két társelnöknek, Dobránszky-nak és Rakovszky-nak a félreállítását követően az addigi vezetők közül Molesányi Mihail és Terleckij Vladimir Oroszországba távozott.

A russzofil csoportosulás azonban nem adta fel, utolsó akciójaként Kimak Viktor – miután fél évvel korábban eltávolították a *Szvet* éléről – 1871. június 20-án Ungváron *Szova* ('Bagoly') címmel cirillbetűs, orosz nyelvű satirikus lapot indított, amelynek élét Pankovics püspök és politikai eszmetársai ellen irányította. A *Szovából* mindössze öt szám jelent meg, de a 4. és 5. már Pesten a Minerva Nyomdánál. A főpásztor közbenjárására ugyanis a 3. szám után özv. Jáger Károlyné ungvári nyomdatulajdonos nem vállalta a további kinyomtatását (Böőr, 1943.). A lapban számos írás jelent meg, amely kigúnyolta Pankovics püspököt, többek között Szilvaj Iván csípős és célzatos cikkei, amelyek miatt viszályba került a főpásztoral. (Szilvaj egyébként a püspök halála után egy évvel a

kárpátaljai állapotokról jelentetett meg hosszabb írást „A magyarorszoki helyzete Pankovics István kormányzása alatt” címmel a szentpétervári *Szlavjanszkij Szbornik* (‘Szláv Gyűjtemény’) című, pánszláv eszmeiségű folyóiratban. (*Szilvaj.* 1875. I:44-48.)

Kimak Viktor nem egyházi képzettségű volt, az 1860-as években az ungvári gimnáziumban huszonéves fiatalemberként (1840-ben született) történelmet tanított orosz nyelven, és *Szova* című élelclapját bevallottan azért indította, hogy „maró gúnnyal ostorozza a püspök magyar érzését.” (*Darás.* 1936:8.) Pankovics ezért Kimakot Pécsre helyezette, de a lap szerkesztését abbahagyó fiatal tanár nem fogadta el új állását. Kivándorolt Oroszországba, ahol még ekkor is szívesen alkalmazták az Osztrák-Magyar Monarchiából kiköltözött szláv ajkú – különösen ukrán és ruszin – értelmiségieket. Kimak hamarosan az odesszai gimnázium igazgatója lett.

A *Szvet* egyik szerkesztője Szabó Cyrill, a második russzofil nemzedék egyik vezetője (1838-ban született az Ung vármegyei Fenyvesvölgyön, ruszin nevén Sztavnán), Bécsben végezte teológiai tanulmányait, ahol szlavisztikával is foglalkozott. 1862-ben az ungvári főgimnázium orosz nyelv- és irodalomtanárává nevezték ki, három év múlva megírta orosz nyelvtanát. Ezt a könyvet használták a „rutén nyelv” tanítására a kilenvenes évekig. Szabót 1871 szeptemberében Pankovics püspök közbenjárására a szegedi főreáliskolába helyezték át, mert a főpásztor szerint megfertőződött a „pravoszlávia és a moszkalizmus (oroszbarátság) ragályával”. (*Mayer.* 1977:23.) Szabóról csak néhány év múlva, 1875 januárjában egy sajtónyilatkozata kapcsán hallunk, amikor kijelentette, hogy a lembergi *Szlovo* (‘Szó’) című lapban, a leendő munkácsi görög katolikus püspök, Pásztélyi János személyét támadó cikket nem ő írta. Ezzel kapcsolatban leszögezte az ungvári ruszin nyelvű *Karpat* (‘Kárpát’) 1875. január 4-i számában: „Kiutasításom óta én nem avatkoztam a püspökség ügyeibe.” Ezután csak három évtized múlva, az 1900-as évek legelején bukkant fel újra Szabó Cyrill neve, ekkor a kassai főreáliskola tanáraként az elmagyarosodott ruszinokat összefogó Magyar Görögkatolikusok Egyesületének egyik aktivistája.

Pankovics István püspököt – mint láttuk – élesen támadták a Szent Bazil Társulat russzofil vezetői, tagjai, de a főpásztor visszavágása sem maradt el. Mindezek ismeretében tanulságos az a felterjesztés, amelyet Ungvárról 1873. szeptember 8-án küldött a munkácsi püspök gróf Szapáry Gyula (1832-1905) belügyminiszterhez a Szent Bazil Társulat működési iránya tárgyában. Előljáróban a püspök megemlíti, hogy bár a Társulat működését folyamatosan figyelemmel kíséri, és minden tagját ismeri, nyilatkozatát jónak látta hosszabb időre halasztani, hogy „ama műveket, melyekben a társulat tevékenysége és haladásiránya nyilatkozott és nyilatkozik, tüzetes megbírálás alá tegyen és tétessen. Ennek megtörténte után azon eredményre jutottam, hogy általában véve a társulat politikai színezetű összejöveteleket tart, ellenben szem elől tévesztette azon célt, mely az alapszabályok 2. §-ában körvonalazva találhatik, és amely szerint kizárólag litteraturai eszközök előállítására terjesztése által hivatva lenne a társulat úgy magyar, mint ruthén nyelven a g.(örög) sz.(ertartású) katolikusok szellemi s erkölcsi művelődését előmozdítani. Ámde ezt a hivatását betölteni éppen nem igyekszik”. (*Iratok.* 1867-1892. I:405-406)

A püspök felrója, hogy a Társulat több mint nyolc éves fennállása alatt, vagyis 1864. december 24-től egyetlen magyar nyelvű szellemi terméket nem jelentetett meg, erre

nem tett indítványokat vagy lépéseket, holott a munkácsi és az eperjesi egyházmegyéek területén jelentékeny számban élnek magyar ajkú görög katolikus hívek. „De a ruthen nyelven kiadott művecskék száma is igen csekély és ezek nem csak, hogy nélkülözik a hasznos és épületes ismereteket, hanem éppen ellenkezőleg a helytelen nézeteket és ferde gondolkodásmódot terjesztő eszközöknek bizonyultak be, e mellett pedig nem a hazában dívó, de itten nem értett, más idegen ország (ti. Oroszország) nyelvén vannak szerkesztve. Ezen okból a társulat firmája (vállalata) alatt megjelent 'Földrajzt', mely az elemi iskolák részére volt szánva, létrejötte után azonnal hasznavehetetlennek nyilvánítottam és azoknak a(z) (egyház)megyéem területén létező felekezeti iskolákban leendő használatát szigorúan eltiltottam. Hasonló tilalommal jártam el Homicskó Miklós itteni főgymnasiuniumi hittanár által készített, de a társulat részéről terjesztett és tagilletményül kiosztott 'Nauka' (Tudomány) című könyvvel is, mely az érettebb g.(örög) sz.(ertartású) k.(atolikus) tanulók használatára leendett alkalmazandó, miután észleltem, hogy e más idegen országban megjelent és használt schismaticus tankönyvből van compillálva (összeollózáva), és ennek elvei átültetve, mely mű e szerint téves hittanokat tartalmaz s eltér azon iránytól, melyet a helyes egyházi és honpolgári érzet és kötelesség sugall. Ily szelleműek a 'Történelem', a 'Naptár', melyből Sz(en)t. István országos ünnepe kihagyatott – és minden más könyvek is, melyeket betekintés és nyelvezet és tartalom tekintetébeni megbírálás végett Nagyméltóságodhoz ezennel tiszteletteljesen felterjeszteni szerencsém van.” (Az elmarasztalt *Nauka* című könyv „szerzője” Homicskó Miklós (1833-1886) az ungvári papnevelő intézetben tanult, főgimnáziumi hittantanár, később görög katolikus kanonok, 1873-tól a *Kárpát* című lap szerzője.)

Pankovics felterjesztésében azt is közli a belügyminiszterrel, hogy a Szent Bazil Társulat népiskolai könyvek szerkesztését és kiadását meg sem kísérelte, holott ez egyik fő feladata lenne. „...mit különben nem azért említek – írja a püspök –, mintha ezekre a létező tankönyvek mellett netán szükség volna, hanem hogy a társulat tevéketlen, terméketlen és szükségnélküli voltát kitüntessem. A megnyugtató az egészben csak az, hogy a tagok nagy és józanabb része ezt belátni kezdi és szemben a vélelmezett védnök (itt a püspök Dobránszky Adolfrá céloz, akit a Társulat russzofil ellenzéke ismét annak élére kívánt állítani) helytelenítő magatartásával és részvétlenségével már a feloslás indítványozásának módjai felől gondolkoznak.” A püspök végül személyes meghallgatást kér Szapárynál, hogy Dobránszky és a társulat tagjai között feszülő nézetkülönbségekről bővebben szólhasson.

Alig egy hónappal Pankovics püspök felterjesztése után, 1873. október 1-jén tartották Ungváron a Szent Bazil Társaság új közgyűlését, csaknem két évvel az éles fordulatot hozó 1871. januári vezetéváltás után, amikor a russzofil irányzatot háttérbe szorították. Ez utóbbi képviselői természetesen továbbra is benmaradtak a Társulat vezetésében, és a tagok között is szép számmal voltak. Az új közgyűlésen várható volt, hogy a két irányzat között éles vita alakul ki a Társulat megújulásának módozatairól. Az egyik csoportosulás – mint Pankovics püspök is említette – a feloslás indítványozásának gondolatával foglalkozott, vagy azt akarta, ha a Társulat tovább működik, akkor változtassa meg a nevét, mert a régi vezetés russzofil politikája megkérdőjelezte az államhatalom iránti lojalitást, és eszmeileg is kompromittálódott. Több névváltozat született, Pásztélyi János, a későbbi

munkácsi püspök a Népművelési Társulat, Roskovics Ignác kanonok a Szent István, Puza Sándor pedig a Szent György Társulat nevet ajánlotta.

A közgyűlés másik csoportosulása azokból az ifjú értelmiségiekből állt, akik az 1865-1871 közötti ruszofil korszakban a Társulat legtevékenyebb aktivistái, politikai harcosai voltak. Ezek az ún. „sértett oroszlanok”, vagy „népiesek” – Firczák Gyula, a későbbi munkácsi görög katolikus püspök, Gerevich Antal, Schivulszky János, Csopey Antal, Seregély Sándor és mások – vitték keresztül, hogy a közgyűlés a Társulat fennmaradása és a régi név mellett döntött. Köszönhető mindez Markos György ügyvédnek is, aki 1872 óta, mintegy másfél esztendőn keresztül a Társulat ideiglenes elnökeként mindig meg tudta tartani az egyensúlyt a szervezet berkeiben a két rivalizáló csoportosulás között. Ez azért sem volt könnyű, mert az egyik központi téma mindig a nyelvkérdés volt, amely sarokpontként vetődött fel a közgyűlésen is. A ruszofilek kénytelenek voltak meghátrálni, aminek több oka volt: egyrészt az 1871. évi vezetőváltáskor elszenvedett vereségük tanulsága, másrészt az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezés utáni új belpolitikai helyzet a magyar állam megerősödését segítette elő. A nemzetközi háttér is kedvezőtlenül alakult számukra: a Habsburg Birodalom ugyan 1866. július 3-án Königgrätznél megsemmisítő vereséget szenvedett Poroszországtól, de továbbra is a hatalmi egyensúly fontos tényezője maradt Közép- és Kelet-Európában. Anglia és Franciaország a Monarchiát a cári Oroszország expanziós politikájának útjában álló gátnak tekintette. Ez teljesen megegyezett az osztrák és a magyar uralkodó osztályok legfőbb külpolitikai törekvéseivel: meghíúsítani az oroszok balkáni terjeszkedését és befolyásának növekedését.

Ezzel a háttérrel döntött úgy a közgyűlés, hogy a nagyorosz irodalmi nyelv helyett az északkelet-felvidéki ruszin népnyelv támogatását, művelését tűzte ki célul. Mindez annak a hallgatólagos beismerése volt, hogy a ruszin nép „...a politikamentes, irodalmi ruszofilizmust is kivetette magából, mégpedig azért, mert az orosz irodalmi nyelvnek ráerőltetése oly népre, amelynek alsó rétege különböző tájszólásokon beszélt és nagy többségben analfabéta volt, vezető osztálya pedig erősen magyarosodott, nem lehetett eredményes s okvetlenül a Szent Bazil Társulat csődjéhez vezetett. Az orosz propaganda tehát még a galíciai rutének között jól bevált kultúracionális eszközökkel sem élhetett, mert a tudatlan köznéphez csak egy orosz öntudatot hordozó, de emellett a nép nyelvéhez is leereszkedő értelmi(ségi) osztályon át juthatott volna – s ép(p) ez az osztály hiányzott a hazai ruténségben.” (*Darás*. 1936:8-9.)

A közgyűlés valamennyi résztvevője egyetértett abban, hogy felül kell vizsgálni a Társulat régi, addig érvényes alapszabályát, amely még a kiegyezés előtti abszolutizmus korában keletkezett. Módosításának igénye már a közgyűlés előtti évben felmerült, de mint Markos György mondta, azért nem került sor rá, mert a „védekező harc” idején féltek azt napirendre tűzni, nehogy „a fürdővízzel együtt kiöntsek a gyereket is”, azaz a módosítással esetleg a Társulat feloszlását érjék el. „Úgy vélték, ki kell várni mind az új közgyűléssel, mind a szervezeti szabályzat módosításával azt az időt, amikor nyugodtan bizonyíthatják, hogy nyoma sincs körükben a szeparatizmusnak, s hogy a Társulat célja nem más, mint a népművelés és a könyvkiadás... A közgyűlés résztvevői egyébként végezetül elhatározták, hogy amennyiben bárki is akadályt óhajtana gördíteni tevékenységük útjába, úgy küldöttséget menesztenek a királyhoz és jogaik megvédését tőle kérik.” (*Mayer*. 1977:25.)

Az új vezetőségben mégis többségben maradtak a russzofilek, köztük volt Szilvay Iván, Mitrak Alexander, Fencik Jevhen, Kralickij Anatolij és mások, de a legmegrögzöttebb oroszbarátnak, Dobránszky Adolfnak, a Társulat régi első elnökének le kellett mondania tisztségéről. Első elnöknek Popovics Jenő országgyűlési képviselőt, másodelnöknek (alelnöknek) Cserszky Antalt, a Társulat igazgatójának pedig Homicskó Miklóst választották meg.

A tisztújítás után csak átmenetileg rendeződött a Szent Bazil Társulat helyzete, mert tevékenységének hatósági vizsgálata még nem zárult le. Egy hónappal a közgyűlés után, 1873. november 4-én Trefort Ágoston (1817-1888) vallás- és közoktatásügyi miniszter Szapáry belügyminiszterhez küldött átiratában kifejtette: „...a társulat által orosz nyelven kiadott 'Rövid általános földrajz' című iskolai könyvnek bírálata által bebizonyult, hogy e könyv nem a magyar honban dívó kisorosz (ruszin), de a nagy orosz (muszka) nyelven van szerkesztve; mely körülmény azon alapos gyanúra szolgáltatott ismét okot, hogy az említett társulat céljától eltérve valószínűleg politikai és pedig hazafi ellenes irányban kifelé aspiráló orosz rokonszenvvel működik. Szükségesnek találtam a fennebbieknél fogva az ungvári (helyesen: munkácsi) g(örög)kath.(olikus) püspököt bizalmas úton felkérni, hogy a nevezett egylet minden nemű nyomdai kiadványait – az egylet jelenlegi állapota, viszonya és törekvésének körvonalazása mellett – saját véleményével együtt hozzám felterjessze.” (*Iratok*. 1867-1892. I:406-407.)

Trefort átiratában közli minisztertársával, hogy mellékelten átküldi hozzá véleményezésre Pankovics püspök bizalmas felterjesztésének másolatát a Szent Bazil Társulat működéséről, valamint az utóbbi által kiadott könyveket. Ezután Trefort teljesen osztja a püspök véleményét a társulat tevékenységével kapcsolatban, majd a következőkkel zárja átiratát: „...kétséget nem szeved, hogy a társulat hazafi ellenes irányban folytatja működését... Méltóztassék az előadottak alapján Nagyméltóságodnak ezen tisztán egyleti ügyben a szükségesnek tartott intézkedéseket megtételni, hogy a Szt. Bazil társulat, miután céljától eltérve hazafi ellenes irányban működik, vagy egészen feloszlattassék, vagy pedig: amennyiben ezt kivihetőnek és bizton elérhetőnek találná – az alapszabályok értelmében kiszabott működési hatáskörébe visszavezéreltessék.”

A tisztújító közgyűlés után az új vezetőség úgy látta, hogy már nem kerül veszélybe a Társulat léte, a hatóságok nem akarják feloszlítani. A tankönyvek kiadására fordították figyelmüket, de gondot okozott a pénzhiány, amit a kinnlevőségek behajtásával akartak megoldani. A Társulat tagságát azonban alaposan felkavarta az a hír, hogy 1874. február 4-én Böszörményi József, Ung vármegye alispánja hivatalos iratban felszólította Danilovics János (1836-1895) alelnököt – egyébként munkácsi székesegyházi görög katolikus kanonokot, 1886-tól zámi apátot –, hogy tegyen jelentést a Társulat működéséről és kiadványairól. A Társulatot igazgató választmány már másnap ülést tartott, ahol az elnök bejelentette, hogy a belügyminiszter az alispán közvetítésével írásos beszámolót kért visszamenőleges hatállyal. Az információ nyomán hosszú hónapokra megbénult a Társulat működése, a tagság attól tartott, hogy a vizsgálat eredményeképpen a szervezet betiltása következhet, de hanyatlása mindenképpen.

Visszatérve Danilovics alelnök február 16-án Ungváron kelt válaszjelentésére, feltűnő, hogy annak éle egyházi felettese, Pankovics püspök személye, illetve a hatóságok ellen

irányul, másrészt mentegeti a Társulat kezdeti, russzofil korszakát. „Mikép a Szt. Bazil-társulat működésének első időszakában, midőn Dobránszky és Rakovszky vezetése alatt állott – azon körülmény tekintetbe vétele mellett, hogy sem a felekezet, sem a községi népiskolák számára illető hatóságok megbízatása nélkül kézi tankönyveket ki nem adhattott – főntebb jelzett főfeladatának (itt a Társulat alapszabályának 2. §-ára hivatkozik) igyekezett némi részben, és a társulat pénzerejéhez mérten megfelelni; mert hiszen az általam múlt évi december hó 14-én felterjesztett könyvkiadványok közt találtatik számtan, földrajz, egyetemleges világtörténet, mely az ungvári főgimnásiumban nem rég kézikönyvnek használtatott, sőt ezeken kívül megkezdett egy orosz-magyar teljes szótár nyomtatása is, mi a magyar nyelv tanulásához benn, de a külföldön is hasznos segéd-könyvül szolgálndott.” (*Iratok*. 1867-1892. I:407-408.) Ez utóbbi minden bizonyos Mitrak Alexander orosz-magyar szótára volt, de tervezték „az inkriminált részek kihagyása”, illetve javítása után az évekkel korábban elkészült *Geográfia*, valamint Répay András ábécéskönyvének a megjelentetését is. Ezen kívül a hajdúdorogi születésű, 1873-ban a Társulat tiszteletbeli tagjává választott jogász, újságíró, történész Mészáros Károly (1821-1890) kéziratának, *A magyarországi oroszok földrajzi és népismereti tekintetben* címűnek az oroszra fordítását és kiadását is napirendre tűzték. A munka valószínűleg az 1850-ben Kassán megjelent művének, *A magyarországi oroszok történetének*, a hatvanas évek ruszin politikai mozgalmairól szóló fejezettel kiegészített továbbfejlesztése lehetett.

Következzék Danilovics jelentésének folytatása a főpásztor elleni vádaskodásával, mert igen tanulságos. „Midőn 1871-ik évben Dobránszky-Rakovszkyak a Szent Bazil-társulat elnöki székeiből szavazattöbbséggel kiszorítottak, s azokba Ó Excellentiája a munkácsi püspök (Pankovics István) által javaslatba hozott egyének helyezettettek, bekövetkezettnek hittük az alkalmat, hogy a társulat tevékenysége a felekezeti iskolák szükségéhez mért irányban fog működésbe hozatni; azonban a legközelebb lefolyt 1872- és 1873-iki meddő évek története ellenkezőről győzött meg bennünket, mivel mindannak daczára, hogy a felekezeti népiskolákban általános könyvhiány tapasztalható, a megyés püspök befolyása alatt álló társulati tisztviselők azt a szellemi és anyagi pangás szélső nyomorára juttatták, elannyira, hogy közelnek hittük az időt, melyben a társulat véglegesen föloszlik, mi iránt kegyelmes püspökünk részéről az initiatíva (kezdeményezés) annak idején meg is kísértetett... Tudva van tekintetes alispán úr előtt, hogy a most említett kezdeményezés a társulati tagok véleményével nem volt szerencsés találkozhatni, s a társulat további létezése elhatározott... A főindok tehát, mely miatt a Szt. Bazil-társulat sem fő, sem másodrendű feladatainak meg nem felelhetett, a munkácsi megyés püspöknek a társulattal szemben tanúsított eljárása, és szándékos akadálygördítéseiben találtatik... Mindemellert a jelenlegi társulati igazgatóság hazafias indokból kényszerítve van az activitás terére lépni, s bár erő megfeszítés mellett is a könyvkiadást eszközölve a társulati közönség várakozásainak eleget tenni, mivel ellenkező esetben méltán attól lehetett tartani, hogy a közelebbi nagygyűlésen a Dobránszky-párt újra szervezkedni fog és a három évi próba után (ti. az 1871. évi vezetőváltást követően) életképtelennek bizonyult püspökpárti tisztviselőket leszorítja a térről, melyet ezek hasztalan tartottak lefoglalva... Ezen általunk nem óhajtott eshetőség előidézésére figyelmen kívül nem hagyható segédtenyező gyanánt közreműködhetik az egyházmegyénkben fo-

kozatosan növekvő elégtelenség is, mely ez idő szerint a ruthén nemzetiség ellen irányzott mindenféle radikális reformtervek rohamos terjesztése, és a gyors keresztülvitel forcirozása által okozhatik... Ezen körülmények közt a társulat kebelében jelenleg uralkodó hazafias és megbízható érzület és szellem további fenntartása és terjesztése érdekében kötelességemnek tartom ismételten kifejezni azon szerény nézetemet, miképp támogatása végett kormány segélyre volna szükségünk. Egy ilyen pénzsegély egyszerűen erkölcsi erőt is adna nekünk, hogy aggály nélkül járulhassunk főfeladatunk megoldásához s bátran megküzdhessünk minden elleneinkkel; mivel nehezen hihető el azon föltevés, hogy a jelenlegi tisztviselők netaláni megbuktatásával a társulat fog feloszlani, és nem a Dobránszky-párt diadalra jutni.” (*Iratok*. 1867-1892. I.:408.)

A Szent Bazil Társulat alelnökének, Danilovics Jánosnak az Ung vármegyei alispánnak, Böszörményi Józsefnek küldött jelentését az illetékes hatóságok nem találták megfelelőnek, ami csak fokozta a zavart a tagság körében. Az új beszámoló elkészítésére az illetékesek Popovics Jenő országgyűlési képviselőt, a Társulat első elnökét kérték fel, aki miután összeállította jelentését, eljuttatta Pestre. A dokumentumot a Belügyminisztérium elfogadta, s jóváhagyta a Társulat további működését.

Pankovics István püspök alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy a Szent Bazil Társulatban tevékenykedő ruszin értelmiség egyre jobban érezte a Dobránszky-féle szeparatiztikus törekvések zsákutcáját és a reálpolitika útjára lép. „...elismeri a fennálló társadalmi-politikai-közigazgatási rendet, igyekszik beilleszkedni a magyar közéletbe, számosan bírói, közigazgatási tisztségeket nyernek, indulnak a képviselőválasztásokon, mindezek mellett azonban – az 1868. évi nemzetiségi törvényben biztosított jogaikra hivatkozva – védelmezik nemzetiségüket, nyelvüket, cirill írásukat. Tekintve, hogy mind a nyelv, mind az írásbeliség megőrzésében nagy segítséget jelentett számukra az ószláv liturgikus nyelvű egyház, a ruszin nemzeti értelmiség továbbra is hű fia az egyháznak, s nagy súlyt helyez annak védelmezésére.” (*Mayer*. 1977:26.)

Az 1870-1880-as évek két évtizede a csendesebb változások jegyében zajlott mind a görög katolikus egyház, mind a Szent Bazil Társulat életében. Mintha erőgyűjtés lett volna a századforduló gyakran viharos alakulásaihoz.

9. A felemelkedés útjain

Még Popovics Bazil munkácsi főpásztor működésének utolsó éveiben, az 1860-as évek legelején vett új lendületet az ún. hajdúdorogi mozgalom. Ennek gyökere, hogy a magyarajkú görög katolikus hívek a hajdúdorogi egyházmegye 1912. évi felállítására előtt szláv, illetve román liturgikus nyelvű egyházmegyékben éltek. A helyzetet bonyolította, hogy az Apostoli Szentszék a munkácsi és az eperjesi egyházmegye főpásztorát a „ruténok püspökének” kezdte nevezni, Erdélyben a fogarasi érsekséget pedig – az alapító bulla szerint – kifejezetten románajkú hívőknek hozták létre. A magyar nyelvű liturgia így csak a prédikációkra és néhány ének használatára vonatkozott, amelyet a magyar egyházközségekben működő görög katolikus papok fordítottak le és a szövegek kéziratok másolatban terjedtek. A munkácsi püspökséghez tartozó Hajdúkerület követői már az 1843. évi országgyűlésen kérték, hogy az állam költségén fordítsák le és nyomtassák ki a görög katolikus szertartási könyveket. A pozsonyi parlament azonban – mely 1843. június 6-i ülésén hivatalos államnnyelvvé tette a magyart – az ország nehéz anyagi helyzetére hivatkozva elutasította a hajdúdorogiak kívánságát. A Hajdúkerület követői azonban nem vették le a kérdést a napirendről, és következő években az újságok hasábjain többször felvetették a magyar liturgikus könyvek kiadásának a fontosságát. E közleményekre hivatkozott 1848. június 19-én Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter, amikor levélben ajánlotta fel Popovics püspöknek: ha elkészítteti a fordításokat, akkor a kormány finanszírozza a kiadási költségeket. A terv azonban a szabadságharc eseményei miatt nem valósult meg.

Az önkényuralom korának első évtizede után, az 1860-as évek legelején már radikálisan vetődött fel a megélt nemzeti mozgalom hatására a magyar ajkú görög katolikusok ügye. A magyarlakta településeken működő unitus parochusokat megvádolták, hogy nem a népet szolgálják, hanem az idegen, az ószláv szertartási nyelvet igyekeznek fenntartani. A vádak hatására egyes görög katolikus papok nyilvánosan végzett szertartásaikat magyarra fordították. A hajdúdorogiak főpásztorukat, Popovics Bazil munkácsi püspököt arra kérték, intézkedjen, hogy „...a magyar óhitűek (ti. görög katolikusok) egyházi nyelve tökéletesen és teljesen, minden idegen kizárásával magyar legyen.” A püspök a kérelmet előterjesztő küldöttség előtt „...megígérte a magyar szertartás behozatalát, mielőtt a fordítások a cenzúrán keresztül mennek, s ellenük hittani szempontból kifogás nem lesz.” (Pirigyi. 1991:43.)

Popovics püspök azonban felsőbb hatósága, Scitovszky János esztergomi érsek (1849-1866) felszólítására kénytelen volt visszakozni, és 1863. május 22-én kiadott körlevelében elrendelni papjainak, hogy „...a szent liturgiát további intézkedésig, vagyis addig, míg ennek magyar fordítása az illetékes hatóságoktól hitelesítve nem lesz, s innen ki nem adatik”, kizárólag egyházi szláv nyelven végezzék. Ugyanekkor Popovics engedélyt adott arra, hogy „azokon a helyeken, ahol a szükség kívánja”, a parochusok az Evangéli-

umot, valamint a „Hiszek Uram és vallom” kezdetű imádságot magyar nyelven mondják, és a hívek magyarul énekeljenek. (*Pirigy*. 1991:43.)

Mindezzel azonban Hajdúdorog egyházi és világi vezetői már nem elégedtek meg, mert arra a meggyőződésre jutottak, hogy a magyar liturgiára csak egy önálló, magyar nyelvű görög katolikus egyházmegyében nyílik lehetőség. 1866 májusában tartott közgyűlésükről feliratot küldtek a királyhoz, I. Ferenc Józsefhez, az új esztergomi érsekhez, Simor Jánoshoz (1867-1891), a főkancelláriához és a magyar országgyűléshez. Ebben többek között hangsúlyozták, hogy már egy évszázada kérik megyéspüspökeiktől a magyar liturgia bevezetését, s azt a munkácsi konzisztórium mindig jogosnak tartotta, teljesítését mégis megtagadta, mondván, nincsenek megfelelő magyar szertartási könyvek, másrészt Róma engedélye híján sem tudják bevezetni. A hajdúdorogiak szerint ez az állítás ellentétben áll az egyesülést kimondó 1646-os ungvári unió alapokmányával is. Másrészt Popovics püspök ígéretet tett arra, hogy a hajdúdorogiak számára kieszközli a pápa engedélyét, mert „...annak semmi törvényes akadály nem áll útjában”. Közben a főpásztor (ti: Popovics) elhunyt, és az egyházkormányzat vezetőinek egy része ellenzi a magyar görög katolikusok kívánságainak a megvalósulását. Ezért kérik, hogy az összes magyarországi magyarajkú görög katolikusok számára állítsanak fel egy önálló magyar püspökséget. Ha ez az ország anyagi lehetőségei miatt nem lehetséges, akkor a „magyar ó-hitűek egyházi ügyeinek” vezetésére létesítsenek vikáriátust Hajdúdorog székhellyel. A hajdúdorogiak feliratukra egyik országos méltóságtól sem kaptak választ. Akciójuk mégsem végződött kudarccal, mert a hitéletben fenyegetett görög katolikus magyarság gondjaira az ország közvéleménye felfigyelt. Ezt erősítette, hogy a magyar nyelvű liturgiáért számos Szabolcs és Zemplén vármegyei település is feliratot intézett az országgyűléshez.

Már Pankovics István püspöksége idején, 1868. április 16-án megrendezték Hajdúdorogon a görög katolikus magyarok első kongresszusát, amelyen – Erdély kivételével – 33 egyházközségből 220 küldött és 20 parochus jelent meg. Ezenkívül 19 egyházközség és 11 lelkész levélben közölte a tanácskozás szervezőivel, hogy az ott hozott határozatokat eleve elfogadják. A kongresszuson három határozatot hoztak, amellyel a királyhoz és az országgyűléshez fordultak. Ezek: 1. Hajdúdorog székhellyel magyar görög katolikus püspökség felállítását kérik. 2. A vallás- és tanulmányi alap költségén fordítsák le magyar nyelvre a szertartási könyveket. 3. Illetékes helyen, ha „csakugyan szükséges lenne, eszközöljék ki a magyar liturgikus nyelv szentesítését”.

A kongresszus Farkas Lajos elnökletével Állandó Végrehajtó Bizottságot alakított a kérvények megszerkesztésére, illetve a magyar görög katolikusok ügyeinek képviselésére. (*Farkas*. 1896.) A testület által összeállított kéréseket 24 tagú küldöttség vitte Silye Gábornak, a Hajdúkerület főkapitányának vezetésével a fővárosba, ahol azokat Andrassy Gyula miniszterelnök (1867-1871) és az országgyűlés házelnöke vette át. Ezután a küldöttség tagjai az ország vezető politikusait keresték fel, akik támogatásukról biztosították őket, mondván, a magyar görög katolikusok helyzetének rendezését a nemzet ügyének tekintik. A hajdúdorogiakat fogadta Simor János esztergomi érsek is, aki szerint a püspökség felállítása nem ütközne akadályba, de a magyar liturgikus nyelv ügyében Rómában döntenek, ami viszont hosszabb időbe telik. „Az országgyűlés a kongresszus kérelmét soron kívül tárgyalta s azt jogosnak ítélte. Az ország törvényhatóságai annak

teljesítését a képviselőházhoz intézett feliratokban sürgették; ugyanezt követelte a sajtó is. Érthető, hogy a mozgalom vezetői biztosak voltak abban, hogy rövidesen sor kerül a püspökség felállítására. Nem is vették észre, hogy milyen végzetes hibát követtek el, amikor a magyar püspökséget és a magyar liturgia igényét összekötötték. Hiszen a Szentszék egy új püspökséget szívesen felállított volna, de a kizárólag a nép nyelvén végzett liturgiát ebben az időben még nem hajlandó eltérni, még kevésbé engedélyezni.” (Pirigyi. 1991:45.) A magyar ajkú görög katolikusok első országos kongresszusának kérvényeire Rómából éveken keresztül nem érkezett válasz.

Közben Pankovics István munkácsi püspök Rómában részt vett az 1869. december 8. és 1870. október 20. között tartott I. vatikáni egyetemes zsinaton, ahol IX. Pius pápa (1846-1878) az eleinte erős ellenzékkel szemben július 18-án keresztülvitte a pápai csalatkozhatatlanság dogmáját, amely a pápai centralizmus kiteljesedésének alapja lett a római egyházban. Pankovics egyébként De Camellis (1690-1706) után a második munkácsi püspök volt, aki járt Rómában. Mégsem tudott eredményesen közbenjárni a magyar görög katolikusok ügyében. Törekvéseiket – ha nem is mindig nyíltan – támogathatta, hiszen akkor a munkácsi egyházmegyéjében nem akarta volna az ortodox egyházban használt, ókori eredetű, Julius Caesar által reformált Julián-naptár helyett bevezetni a Gergely-naptárt, a cirill betűk helyett pedig a latin betűket. A főpásztornak e terveit nem sikerült megvalósítania. Papságának túlnyomó többsége elutasította ebbéli szándékait, mindössze Zemplén vármegye parochusai és görög katolikus hívei kérték a naptár egységesítését. A görög katolikus papok kizárólag ezért utasították el a naptáregyesítést, mert attól félték, hogy a pravoszlávok unióellenes propagandára használják fel.

A magyar anyanyelvű görög katolikusok Hajdúdorogon tartott első országos kongresszusán az ügyek további intézésére alakított Állandó Végrehajtó Bizottság sürgetésére a budapesti kormány képviselői tárgyalásokat folytattak Pankovics püspökkel az unitus hívők rendezetlen helyzetének megoldására. Ennek eredményeképpen a király, I. Ferenc József 1873-ban felállította a munkácsi egyházmegye hajdúdorogi külhelynökségét. A vikáriátust azonban nem Pankovics – kit az uralkodó többször kitüntetett és valóságos titkos tanácsosnak nevezett ki – szervezte meg, mert időközben 1874. augusztus 29-én elhunyt. A feladatot a főpásztor utóda, Pásztélyi Kovács János püspök (1875-1891) oldotta meg.

Az új munkácsi püspök, Pásztélyi – egyébként Pankovics unokaöccse volt – 1874. november 25-i, király általi kinevezéséig a máramarosi külhelynökséget irányította. Gagancz József eperjesi püspök szentelte fel főpásztorrá 1875. április 18-án Eperjesen, a székesegyházban.

Pásztélyi 1826. május 8-án született a Zemplén vármegyei Velejte községben, teológiai tanulmányait Ungváron végezte. 1849-ben szentelték pappá, Técsőre kerül káplánnak, majd lelkésznek Husztra, ahol kerületi esperes is lesz. 1861-ben még huszti alesperesként – két társával, mint említettük – beadványt intézett Popovics Bazil munkácsi püspökhöz, amelyben azt indítványozták, hogy a ruszinokat politikai és egyházi tekintetben ismerjék el külön nemzetiségnek. Pásztélyit 1867-ben máramarosi főesperessé, két év múlva máramarosi külhelynökké nevezték ki. 1870-ben a máramarosszigeti parochia irányítását is átvette, egy év múlva pedig címzetes apát címet kapott. 1869-1872 között a huszti kerület országgyűlési képviselője volt.

Pásztélyi püspök még elődjénél, Pankovicsnál is lojálisabb igyekezett lenni a magyar államhatalomhoz, azzal gyakorlatilag minden fontos kérdésben együttműködött, konzultált a budapesti kormánnyal. E magatartása ismeretében annál inkább meglepő, hogy a magyar ajkú görög katolikus hívei igényeit nem vette figyelembe, és nem támogatta a magyar liturgikus nyelv bevezetését szorgalmazó törekvéseiket. A hajdúdorogi külhelynökség felállítása ugyanis csak félmegoldás volt akkor is, még ha azt az érintettek vetették fel 1866. májusi, az ország legfőbb közjogi méltóságaihoz küldött felterjesztésükben. Ezt csak abban az esetben akarták elfogadni átmeneti megoldásként az önálló magyar görög katolikus püspökség helyett, ha az utóbbi létesítését az ország gazdasági helyzete nem teszi lehetővé.

Az új munkácsi főpásztor a hajdúdorogi külhelynökség vikáriusi posztjára azt a Danilovics János kancellár-kanonokot állította 1875-ben, aki alig egy évvel korábban a Szent Bazil Társulat alelnökéeként az Ung vármegyei alispánnak a társulat tevékenységéről küldött jelentésében oly elítélően szólt Pankovics püspökről, mondván, szándékosan akadályokat gördített a szellemi csoportosulás tervei elé. A nyolcvanas években és a kilencvenes évek első felében egyébként Danilovics János vezetésével egy bizottság fordította ószláv nyelvből magyarra a görög katolikus szertartási könyveket (Aranyaszájú Szent János liturgiája, Egyházi szerkönyv, Szent Bazil liturgiája, Görög szertartású általános egyházi énekkönyv, a hozzávaló imákkal stb.), amiért személyét a magyar nyelvű görög katolikus istentisztelet megalapítójának tekinthetjük. Hajdúdorogi vikáriusként Pásztélyi püspök 33, a munkácsi egyházmegyéhez tartozó parochia irányításával és felügyeletével bízta meg, amelyek Szabolcs vármegyében feküdtek. Az említett hajdúdorogi kongresszus egyébként 52 egyházközség nevében hozott határozatot, a vikáriátus kialakításánál úgy tűnik, hogy a levélben csatlakozó 19 egyházközséget nem vették számításba.

Önálló magyar püspökség felállítását ekkor még nem engedélyezték, bár a hajdúdorogiak kifejezetten ezt kívánták. Az 1870-es évek elejétől a magyar nyelv liturgikus használatára mind szélesebb körben terjedt a görög katolikus egyházban. Mindez az Apostoli Szentszék tudomására is jutott, és utasította Pásztélyi püspököt, hogy akadályozza meg a magyar nyelv liturgikus használatát és hiánytalanul állítsa vissza az ószláv szertartási nyelvet. A főpásztor körlevelet intézett papjaihoz, amelyben közölte Róma rendeletét, amit az egyházmegye fegyelmi szabálya közé sorolta, hogy nagyobb nyomatéka legyen. A szentszéki utasításnak azonban nem tudott eleget tenni, mert a magyar liturgikus nyelv az akarata ellenére tovább terjedt.

A rendelet kihirdetése után a hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság 1881. január 23-án tartott ülésén arról határozott, hogy újabb kérvényekkel fordul a királyhoz, a képviselőházhoz és Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Ezekben a beadványokban először emlékeztettek az előző felterjesztésekre, megköszönték a vikáriátus felállítását, de leszögezték, hogy „ez az intézmény alárendelt helyzete, korlátolt joghatósági területe és hatásköre miatt nem képes megoldani a magyar görögkatolikusok problémáit, ezért újra kérik a magyar püspökség felállítását.” (Pirigyi. 1991:45-46.)

A hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság beadványaiban arra is felhívta az illetékes főhatóságok figyelmét, hogy a többségében görög katolikus ruszinok, szlovákok és románok által lakott nemzetiségi megyékben veszélybe került az ott kisebbségben élő

magyar ajkú görög katolikusok nemzeti megmaradása. Ez az állítás valós tényeken nyugodott. Igaz, hogy az 1880 és 1910 közötti három évtizedben kereken egymillió nemzetiségi asszimilálódott, azaz vált magyarrá az országban, de négyötödük a németek, a zsidók és szlovákok közül való volt. Ehhez képest csekély volt az elmagyarosodó ruszinok és románok száma, Erdélyben ugyanakkor csökkent a magyarok, erőteljesen növekedett a románok száma. Az utóbbihoz jelentékenyen hozzájárultak a magyar, illetve a vegyes lakosságú településeken szolgáló román görög katolikus papok is.

Itt kell összefoglalnunk – különös tekintettel a ruszinokra – Magyarország etnikai és vallási viszonyait a XIX. század második felében, mert csak így válnak érthetővé a következő évtizedek fejleményei, a következő századba átnyúlóan, egészen az 1918. évi impériumváltásig. Az ország ezidőben Európa legkevertebb népességű állama volt, amelyben a lakosság 7 nagyobb vallásfelekezet és több mint 10 nemzetiség között oszlott meg. Az etnikai viszonyokat hivatalosan először a szabadságharc leverése után, 1850-ben az osztrák hatóságok által elrendelt népszámlálás mérte fel. Az ezt követő két népszámlálás – 1857-ben és 1869-ben – nem terjedt ki a nemzetiségre. A magyar kormány által kiírt népösszeírások csak 1880-tól kezdve kérdezték a lakosság anyanyelvét, illetve azt a nyelvet, amit „az illető egyén magáénak vall, s amelyen a legjobbban és legszívesebben beszél”. A nemzetiségi lélekszámokban 1850 és 1890 között jelentős eltolódás következett be, a legtöbb nemzetiség arányszáma csökkent, a magyaroké viszont 41,5%-ról 48,6%-ra emelkedett, de abszolút többséget csak 1900-ban értek el. A ruszinok száma 1850-ben kereken 446 ezer, 1880-ban 353 ezer, 1890-ben 380 ezer fő volt, amely 20,9%-os csökkenést, majd az utóbbi két népszámlálás közötti 10 esztendőben 7,6%-os növekedést jelent. Mi volt ennek a jelentős mértékű kilengésnek az oka? A magyarok természetes szaporodása nagyobb mértékű volt, mint a nemzetiségeké összesen. 1872-1873-ban demográfiai katasztrófa – kolera, éhínség – sújtotta az országot, amely a döntően magyarlakta Dunántúlt alig érintette, a ruszin, a román és a szerblakta országrészek lakosságát pedig valósággal megtizedelte. A magyarok természetes szaporodásának mértékét csak a ruszinoké és a szlovákoké múlta felül, de a magyarányú kivándorlás – a század végéig Amerikába mintegy 80%-ban e két népcsoportból távoztak – elvitte a szaporulat nagyobb részét. (A magyarok kivándorlása csak a XX. században vált tömegessé, de akkor is csak a kivándorlók egyharmadát alkották.) „Mivel 1850 és 1880 között még nem beszélhetünk a nem magyar lakosság tömegeit érintő erőszakolt magyarosításról, ezt a magyarányú magyarosodást elsődlegesen spontán társadalmi folyamatnak tekinthetjük, amely a fellendülő tőkés fejlődés, a meggyorsuló gazdasági növekedés, a megnövekedett földrajzi és szociális mobilitás és a városiasodás természetes velejárója volt.” (*Mot.* 1848-1890. II:1148-1151.)

Az országban a két- vagy többnyelvűség igen gyakori jelenség ez időben, de 1880-ban az összes nemzetiség között a ruszinok soraiban élt a legkevesebb olyan személy, mindössze 5,5%, akik magyarul is beszéltek. (Összehasonlításképpen: a németek közt 20,2, a szlovákoknál 9,5%). Ez is bizonyítja, hogy a ruszinok hajlottak a legkevésbé az asszimilációra, hiszen szívósan őrizték hagyományos falusi életformájukat, s görög katolikus vallásukkal, bizonyos egyházi autonómiájukkal eleve elválasztódtak a magyarságtól. Természetes asszimilációjuk nem tagadható, különösen a magyar-ruszin nyelvhatáron,

többé-kevésbé széles kétnyelvű zóna húzódott, amelynek településein szinte népszámlálásról népszámlálásra változott a többség. A ruszinok magyarosodása a magyar nyelvterületen belüli nyelvszigetekben és szórványokban volt igazán jelentős, mint Zemplén vármegye déli részén és Szabolcs vármegyében, ahol görög katolikus magyarok tízezrei között éltek. A magyarosodás igazi kohói a magyar többségű városok voltak. A döntően ruszinok lakta Északkelet-Felvidéken a magyarok aránya az 1880-as években már meghaladta a 10%-ot, főleg a Felső-Tisza völgyében voltak magyar települések, de a vidék három városa – Ungvár, Munkács és Máramarossziget – is magyar többségű már ekkor. (Szabó I. é. n., Glatz. 1974., Hanák. 1974.)

A magyarosodás fontos ösztönzője volt a társadalmi mobilitás, így a magasabb iskolázás, a társadalmi hierarchiában való emelkedés, a hagyományos falusi közösségekből, a paraszti és a kispolgári életből való kiszakadás. Ez utóbbi szinte alig érintette a ruszin népességet, hiszen több mint négyötödének megélhetését a mezőgazdaság adta. A XIX. század utolsó harmadában az arányok gyakorlatilag alig változtak, ezért a ruszinok gazdasági-társadalmi szerkezetéről rendelkezésre álló 1900. évi adataink – a keresők és eltartottak együtt, %-ban – reálisan tükrözik az előző két évtized helyzetét is. A 100 holdon felüli nagy- és középbirtokosok, illetve bérlők aránya jelentéktelen, 0,06%. A ruszin társadalom kétharmadát – 64,11%-át – a kisbirtokosok alkották, ezen belül az 50-100 hold földdel rendelkezők aránya jelentéktelen, 0,19; a legerőteljesebb csoport az 5-50 holdasoké, 39,69; az 5 holdon aluliaké 24,11% volt. Az egyéb önálló őstermelők aránya is igen csekély, 0,02%. A ruszinlakta területek túlnyomórészt hegyes vidékeken feküdtek, ebből következett a népességen belül a mezőgazdaságban (legeltető állattenyésztés) és az erdőgazdaságban foglalkoztatottak viszonylag magas, 24,72%-os aránya. A kiegyezés után meginduló iparosodás az Északkelet-Felvidéket kevésbé érintette, ez abból is kitűnik, hogy 1900-ban a ruszinoknak csak 2,34%-a dolgozott a bányászatban és munkásként az iparban, a kereskedelemben és a szállításban. Viszonylag jelentős – 4,96%-os – volt a föld nélküli napszámosok és házi cselédek, s elenyésző – 0,22% – az altisztek, hivatalsegédek aránya.

A ruszin nemzetiség gazdasági és társadalmi fejletlenségét mutatja az önálló iparosok és kereskedők 2,03, a gazdasági és közszolgálati tisztviselők, értelmiségiek, katonatisztek 0,47%-os, igen szerény aránya, aminek egyik fő oka e népesség általánosan alacsony műveltségi színvonala. A súlyos helyzetben jelentősen enyhíthetett volna az autonóm nemzeti egyház, amely számos tekintetben pótolta a hiányzó önkormányzatot, de a ruszinok ilyenekkel nem rendelkeztek. Az 1860-as évek elején készült ruszin beadványokban – ezekről korábban részletesen szóltunk – megfogalmazták ugyan a munkácsi görög katolikus egyházmegye önkormányzatának igényét, de csak a szerb és a román ortodox (görögkeleti) egyház önkormányzatát biztosították az 1868-ban hozott törvények. Ez azt jelentette, hogy kongresszusokat tarthattak, szabadon választhatták főpapjaikat, kezelhették vagyonaikat és iskoláikat. A ruszinoknak nem volt külön egyháztartományuk, de mivel a munkácsi, illetve az eperjesi görög katolikus egyházmegye papsága és hívei túlnyomórészt közülük kerültek ki, így a két egyházmegye bizonyos mértékig a nemzeti egyház feladatát is betöltötte.

Az országban az iskoláknak több mint a négyötödét a felekezetek tartották fenn, így volt ez a görög katolikus egyház esetében is. „A nemzetiségi egyenjogúság” tárgyában hozott 1868. évi XLIV. törvény többek között kimondta: az állam köteles gondoskodni arról, hogy az ország minden nemzetisége alap- és középfokon anyanyelvén képezhesse magát, és biztosította a magánszemélyek, községek és egyházak jogát nemzetiségi iskolák, kulturális és gazdasági egyesületek alapításához. A népiskolai törvény (1868:XXXVIII. tc.) úgy rendelkezett, hogy „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike; vegyes ajkú községekben ez okból oly tanító alkalmazandó, aki a községben divatozó nyelveken tanítani képes; népesebb községekben, ahol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, amennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak.”

A ruszin népiskolák száma így alakult az oktatási nyelv szerint:

	1869	1880	1890
egynyelvűek	473	393	211
két- vagy többnyelvűek (ruszin+más)	119	246	321
összesen:	592	639	532

Hogyan jelzik ezek az adatok hazánk akkori általános tanügyi helyzetét? 1869-ben Magyarország és Erdély 13 798 népiskolája közül 5818 magyar oktatási nyelvű volt (42,2%), 6535-ben (47,3%) nemzetiségi nyelveken folyt az oktatás, 1445-ben pedig magyarul és más nyelveken vegyesen (10,5%). (Ebben nincs benne a dél-magyarországi határőrvidék mintegy 300 szerb, román és német nyelvű iskolája.) 1890-ig a tisztán magyar nyelvű iskolák száma csaknem 9 ezerre növekedett (53,5%), a tisztán nemzetiségi tannyelvűeké pedig 4949-re csökkent (29,4%), 2857-re (17%) nőtt viszont, tehát megkétszereződött a magyarul és nemzetiségi nyelveken egyaránt oktató vegyes iskolák száma. A második vagy harmadik oktatási nyelv bevezetése vagy az oktatási nyelv megváltoztatása a helyi iskolafenntartók, az egyházközségek és a községek döntése alapján történt. Összességében 1869 és 1890 között csaknem kétharmaddal, 63%-kal nőtt azoknak az iskoláknak a száma, amelyekben magyarul oktattak. A nemzetiségi iskolák száma az 1880-as években már határozottan csökkenő irányzatot mutatott, a ruszin tanodák száma két évtized alatt 10-11%-kal csökkent. (A német iskolaké a legnagyobb mértékben, 25%-kal.) Emelkedett viszont a ruszin iskolaköteles korú gyermekek között a tanodákat ténylegesen látogatók aránya, ami 1869-ben 41,9, 1890-ben már 64,6% volt. A 6 évesnél idősebb ruszinoknak azonban még így is közel 90%-a írástudatlan volt 1890-ben: az összes népességben belül a ruszin férfiak 12,6, a nőknek csak 6,8%-a (együttes átlag: 9,7%) tudott írni és olvasni. Vizsgált időszakunkban a ruszinoknak nem volt egyetlen anyanyelven oktató középiskolája, mindössze az ungvári magyar gimnáziumban tanítottak idegen nyelvként orosz, a hittant pedig felváltva magyarul és oroszul. 1871-ig a történelmet oroszul oktatták, de ekkor ezt megszüntették. Ennek a helyzetnek megfelelően alakult a középiskolai tanulók anyanyelve is: 72,4% volt közülük magyar és

csak 0,2%(!) ruszin. (Összehasonlításul: a németek aránya 14,7, a románoké 6,4, a szlovákoké 3,8%.) A fenti tények azt jelentették, hogy a nemzetiségi törvényben biztosított jogokkal ellentétben a gyakorlatban csak részben valósult meg a nemzetiségek anyanyelvű alsó- és középfokú oktatása. Ezt a jogot többé-kevésbé csak azok a nemzetiségek – románok, szerbek, szászok – tudták kihasználni, amelyeknek autonóm nemzeti egyházuk volt. A ruszinok görög katolikus egyháza csak bizonyos mértékig volt ilyen.

A helyzetet súlyosbította, hogy az állami népiskolák nagy részét a nemzetiségek által lakott vidékeken állíttatta fel a kormányzat, de néhány kétnyelvű tanoda kivételével szinte kizárólag magyar nyelven oktattak. Az állam egyetlen saját nyelvükön tanító középiskolát sem létesített a nemzetiségek számára, sőt az 1870-1880-as években azt sem engedélyezte a kormány, hogy a nemzetiségek maguk állítsanak fel új középiskolákat. Az 1879. évi XVIII. törvénycikk előírta, hogy – legkésőbb 1883-tól – az ország valamennyi nem magyar tannyelvű népiskolájában – a magyar államnyelvet kötelező tantárgyként kell oktatni. A törvény ellen a nemzetiségek egyházi és politikai vezetői élesen tiltakoztak, mert a nemzetiségi törvényben adott egyházi és iskolai önkormányzat megsértését, az erőszakos magyarosítás kezdetét látták. Az államnyelv oktatása önmagában természetesen még nem volt az, a törvényjavaslat indoklása is hangsúlyozta, hogy senkit sem akarnak kényszeríteni a magyar nyelv tanulására, de mindenkinek módot nyújtanak az elsajátítására, hiszen az államnyelv ismerete minden állampolgár érdeke. A kérdés másik oldala: ha a nemzetiségi törvényt végrehajtják, akkor nincs szükség arra, hogy a nemzetiségek kötelezően elsajátítsák a magyar nyelvet, hiszen lehetőségük nyílt volna közügyeik anyanyelven való intézésére. Akik pedig az államapparátusban és közéletben akartak érvényesülni, kényszer nélkül is megtanultak magyarul a közép- és felső iskolákban. Ezt az utat járta ezekben az évtizedekben a ruszinok egy szűk rétege, s belőlük vált ki az a mintegy félezernyi értelmiségi, akik – néhány ügyvéd és jogi végzettségű tisztviselő kivételével – csaknem kizárólag görög katolikus papok és tanítók voltak. Tanulmányaik befejezése után munkájuk, közéleti tevékenységük javarészt a városhoz kötötte őket, ezért zömük spontán lépett az elmagyarosodás útjára. (*Mot.* 1848-1890. II:1339-1343.)

Az 1880-as népszámlálás szerint mindössze 3700(!) ruszin volt város lakó, a következő összeírás – 1890-ben – csak 100 lélekkel talált többet. Ez utóbbi évben az összeírás szerint az országban 612 olyan községet regisztráltak, ahol ruszinok is éltek, az akkori Magyarország összesen 12 686 településének 4,8%-ában. Ebből a községek túlnyomó részében, 570-ben a ruszinok száma 2000 lelken aluli volt, 28-ban 2000 és 5000 fő közötti, és mindössze 4-ben volt 5000 és 10 000 fő között, amelyekben egyszersmind abszolút többséget alkottak. Ugyancsak 1890-ben a ruszinok az Északkelet-Felvidék 11 járásában voltak abszolút többségben (3-ban 80-100, 8-ban 50-80%-os számarányban), 8-ban 20-50, 6-ban pedig 10-20%-os arányban éltek. Ide tartozik még a vallási megoszlás az utóbbi évből: 1890-ben a népszámlálás alkalmával 375 ezer ruszin görög katolikusnak írtak össze a hatóságok, és ez azt mutatta, hogy a ruszinok 98,8%-a ennek a felekezetnek a tagja volt. A magyar lakosságból pedig ugyanekkor kerekén 181 ezren vallották magukat görög katolikusnak. (*Mot.* 1848-1890. II:1153-1157, 1162.) Ez utóbbiak nagy száma adott jogi és erkölcsi alapot a hajdúdorogi mozgalom törekvéseihez.

Visszatérve az Állandó Végrehajtó Bizottság 1881. január 23-i ülésén elhatározott újabb kérvényeire, ezek közül a képviselőház a hozzá eljuttatott dokumentumot Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszterhez továbbította. A képviselőház a mellékelt február 19-i iratában arra kérte a kultuszminisztert, hogy mielőbb tegye meg „...a hazai összes magyarajkú gör(ög) szert.(artású) kath.(olikus) hitközségek részére alapítandó megyei püspöki szék és káptalan felállítása iránt a hazai egyházjog által megszabott lépéseket.” Két hét múlva, március 4-én Trefortot a király is felhatalmazta, hogy az ügyben kezdjen előzetes tárgyalásokat az illetékes egyházi hatóságokkal. A miniszter kikérte a magyar püspöki kar, majd a budapesti tudományegyetem teológiai karának véleményét. Az előbbi testület tagjai – Pásztyeli János munkácsi és Tóth Miklós eperjesi (1876-1882) püspökök kivételével – egyöntetűen elleneztek egy önálló magyar görög katolikus püspökség felállítását és a magyar liturgia bevezetését, és ezzel az ügy ismét lekerült a napirendről. „A püspöki kar álláspontja mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a magyar görög katolikusok *elkülönülését* sem vallási, sem pedig nemzeti szempontból *nem tartották célszerűnek*. Emellett feltételezte, hogy ha a görög katolikusoknak megengednék a magyar szertartási nyelv használatát, ugyanezt követelnék a római katolikus hívek is. Ezt a követelést nem lehetett teljesíteni, így viszont megtörténhetne, hogy a magyar egyházi nyelv oly vonzó hatást gyakorolna a római katolikus hívőkre, hogy esetleg tömeges szertartás-változtatásra kerülhet sor. Ellenérzést váltott ki a püspöki karban a hajdúdorogi mozgalom *nacionalistának tűnő jellege*.” (Pirigyi. 1990. II:94.)

Ezt egyébként maga a hajdúdorogi bizottság idézte elő, mert felirataiban nem körültekintően fogalmazta meg kívánságait. A képviselőházhoz küldött 1881. évi kérvényében ugyanis azzal a céllal, hogy megnyerje a több mint 90%-ban magyar ajkú honatyák támogatását, lehetőségként vetik fel a következőt: a magyar államnyelv használatának a terjedését is elősegítené a ruszin, a szlovák és a román ajkú, illetve a vegyes lakosságú egyházközségekben az önálló magyar püspökség felállítása. Ez a szerencsétlen felvetés volt az alapja annak, hogy a magyar liturgia bevezetését meggátolni akarók a közvéleményben és a sajtó hasábjain hadjáratot indítottak a hajdúdorogi mozgalom állítólagos nacionalista törekvései ellen. A sajtó egyébként kezdetben megértően foglalkozott a görög katolikusok gondjaival és általában támogatta azok orvoslását. Akkor vált ellenségessé ügyükkel szemben, amikor az újságok egy része meglátta benne a magyarosítás szándékát, úgymond „az ó-hitű magyarok voltaképpen rutének, akiket papjaik révén a kormány még csak most akar elmagyarosítani.” A lapok másik része pedig egy magyar nemzeti egyház megalapítására való törekvést vélt felfedezni a magyar liturgikus nyelv bevezetésének kapcsán.

A püspöki kar imént említett állásfoglalása a későbbiek ismeretében a magyar görög katolikusok történetének egyik letragikusabb eseményének bizonyult. Az 1880-as évek elején sokkal kedvezőbb volt a légkör, mint három évtizeddel később a kiélezett nacionalizmus idején, 1912-ben a hajdúdorogi püspökség felállításakor, röviddel az első világháború kirobbanása előtt. Nem volt véletlen, hogy a püspöki kar döntése nyomán számos római katolikus pap nyíltan hangoztatta: „ha a görög katolikus magyarok nem akarnak ruthének lenni, térjenek át a latin rítusra.” Erre az egyszerű hívők azonban nem voltak hajlandók. Még olyan eset is előfordult, hogy a nagyváradai görög katolikus püspökség – gondoskodni akarván magyar ajkú híveiről – az egyházmegye területén működő magyar

iskolákban bevezette a román nyelv tanítását. Az intézkedést azzal indokolták, hogy a templomokban a gyermekek megértsék a román nyelvű szertartásokat. „A magyar liturgikus nyelvet csak a magyar egyházközségekben vezették be, de még ott sem mindenütt, a román és a szláv (ruszin, szlovák, stb.) anyanyelvű egyházközségekben erre még csak kísérletet sem tettek. A munkácsi egyházmegye néhány beregi egyházközségében, melyekben 'a magyar uralom alatt (ti. 1918-ig) még ószláv liturgia volt', csak 1935 táján vezették be a magyar liturgikus nyelvet. Jellemző, hogy Sztojka Sándor munkácsi püspök ez ellen semmiféle kifogást nem emelt, a csehszlovák hatóságok pedig a liturgia nyelvvel egyáltalán nem törődtek. Ez az eset is bizonyítja, hogy *a magyar liturgia sohasem volt a magyarosítás eszköze*, mint ahogy sokszor még külföldön is híresztelték.” (kiemelés tőlem – B. J.) (*Pirigyi*. 1990. II:97.) A magyar püspöki kar elutasító nyilatkozata után csak másfél évtized múlva, 1896 nyarán vetődött fel újra – most már sokkal élesebben – az önálló magyar görög katolikus püspökség felállításának az igénye.

A ruszin nép szellemi felemelkedéséért az 1870-1880-as években sokat tehetett volna a Szent Bazil Társulat, amelynek új beszámolóját az első elnök, Popovics Jenő országgyűlési képviselő készítette és küldte fel 1874 végén a Belügyminisztériumba. Ezzel egyidejűleg 1874 – 1875 fordulóján a Társulat megújította vezetőségét, és a 44 régi helybeli védnök helyett újakat választottak, Markos Mihályt pedig a december 14-i közgyűlésen tiszteletbeli elnöki tisztségre emelték. Új alapokra kívánták helyezni a Társulat viszonyát a munkácsi egyházmegye kormányzatával. Ezt jelezte, hogy a vezetőség írásban köszöntötte Pásztélyi Jánost, az újonnan kinevezett püspököt. Személyes kihallgatást is kértek tőle, ahol ismertették előtte a Társulat programját, terveit, és megvalósításukhoz kérték támogatását.

A Társulat soraiban érezhető benuátlás, amit a belügyminisztériumi beszámoló okozott, csak 1875 második felében engedett fel, amikor az első elnököt, Popovics Jenőt királyi táblabírónak nevezték ki, Markos Mihály pedig munkácsi kanonok lett. „Mint-hogy mind a két kinevezés tulajdonképpen az SZBT élén álló közéleti férfiúknak az illetékes hatóságok részéről történő elismerését, erkölcsi megerősítését jelentette, ettől az időtől kezdve az SZBT vezetősége mintegy fellélegzett s kezdetét vette tevékenységének kerek 20 esztendeig tartó olyan szakasza, amely mentes volt a különösebb izgalmaktól, s amelyben – jóllehet továbbra is megmaradtak a ruszin 'nemzeti értelmiség' képviselőinek, mégis – az évek múlásával és a körülmények változásával lassanként más arculatot kezdtek ölteni, mint amilyennel az 1860-as évek 'ébredői' rendelkeztek.” (*Mayer*. 1977:26.)

1875 végétől a Társulat munkájában a kiadványok nyomdai előkészítése és megjelenítése került előtérbe. Lektoráltatják Répay András ábécéskönyvét, egy bizottság bírálja el a Roskovics Ignác által összeállított ábécét, egy számtankönyvet pedig Fejér Emanuel lektorál. Gebe Viktor kapja feladatul, hogy szerkessze meg az 1876. évi kalendáriumot, de a vezetőség nyomatékosan kéri arra, hogy „könnyen érthető stílusban” és „a mi egyszerű kárpátjai nyelvjárásunkban”, vagyis ruszin népnyelven írva állítsa össze. Az 1875. december 21-én tartott igazgatóválasztmányi ülésen azzal bízták meg Mitrák Alexandert, hogy a Magyar Tudományos Akadémián tárgyaljon Budenz József akadémikus professzorral egy orosz-magyar szótár kiadásáról. Ennek hamarosan elkészülő második részét, a magyar-orosz szótárt szintén felajánlják kinyomtatásra.

Az ezt követő két évtizedben a Szent Bazil Társulat tevékenysége egyre jelentéktelenebb lett, tagsága közömbössé vált, a következő két évben, 1876-ban és 1877-ben nem tartották meg az esedékes évenkénti őszi közgyűléseket sem. Az 1878. évit is 1879. január 21-re halasztották, amit a *Kárpát* című lap elsősorban a külpolitikai helyzettel, a korábban lezajlott orosz-török háborúval magyarázott. A közgyűlésen Homicsko Miklós, a Társulat igazgatója számolt be az elmúlt négy esztendő eseményeiről, amikor „a legnehezebb körülmények között küzdöttek a fennmaradásért.” (Mayer: 1977:27.) A Társulat eredménytelenségbe süllyedt, könyvkiadása megfeneklett, egyetlen teljesítménye az évenként kiadott kalendáriuma volt. Homicsko beszámolója után az addigi vezetőség beadta lemondását, majd Rakovszky Iván korelnök irányításával tisztújításra került sor. Az első elnök ismét Popovics Jenő, a társelnök Nehrebeczky György ügyvéd, a két alelnök Mondok János és Rojkovics Sándor lett, a társulat igazgatója pedig Roskovics Ignác. A közgyűlésen a választáson kívül még egy fontos napirendi pont volt, ennek tárgyalásakor arról döntöttek, hogy a Mitrák Alexander által elkészített szótár II. kötetét, a magyar-oroszt – hasonlóan az első, orosz-magyar kötethez – bírálásra és kiadásra küldik a Magyar Tudományos Akadémiának. A lektori feladatok elvégzésével Rakovszky Ivánt bízták meg. A szótár I. kötetét 1881-ben Ungváron végül Mitráknak a saját költségén kellett kiadnia, és 3000 példányt a Társulatnak ajándékozott belőle, hogy olcsón terjessze. A II. kötet, a magyar-orosz szótár csak két évtizeddel Mitrák halála után, 1932-ben jelent meg. Az 1879. januári közgyűlés után a Társulat életében a tétlenség hosszú évei következtek. Nem véletlenül írta két és fél év múlva, 1881. június 29-én keltezett felhívásában Mondok János alelnök: „Ha a közgyűlést ezúttal sem lehetne megtartani a társulat tagjainak közönye miatt, akkor ezzel kétségessé válna a társulat további fennállása is.” (Harcász: 1944:56.) 1890-ben Szabó Cyrill kertelés nélkül kimondta: „a társulat már húsz éve semmit sem csinál”. (Harcász: 1944:56.) A Szent Bazil Társulat csak 1895. augusztus végén éledt újjá.

A ruszin értelmiség növekvő magyarosodását jelzi, hogy az 1880-as években több ruszin politikai lap jelenik meg magyar nyelven. A sajtóval kapcsolatban legutóbb azt említettük, hogy 1872 decemberében a *Novij Szvet* ('Új Világ') beszüntette megjelenését. A következő év június 12-től *Karpat* ('Kárpát') címmel indult az új lap Homicsko Miklós szerkesztésében, és 1886-ig látott napvilágot. Az újságot kezdetől anyagilag támogatta a Szent Bazil Társulat, de csak 1875-ben lett a Társulat, illetve a munkácsi és az eperjesi görög katolikus püspök hivatalos lapja. A *Kárpát* reális képet rajzolt a korszak változásairól és együttműködésre törekedett az 1867 óta Ungváron megjelenő magyar nyelvű napilappal, az *Ung* című újsággal, a Deák Ferenc és Eötvös József nevével fémjelzett mérsékelt irányvonal szócsovével. A *Kárpát* az 1850-1860-as évek russzofiljeivel sem vállalt közösséget, és keményen visszaverte a kárpátaljai oroszbarátoknak, elsősorban Rakovszky Ivánnak a támadásait, amelyek a lemergi *Szlovo* ('Szó') című lapban jelentek meg. A *Kárpát* következetesen vállalta azt a programot, amelyet első számának (1873. június 12.) vezércikkében tűzött ki. Ebben kimondta: a lap azért jelenik meg, hogy „a magyar földön élő orosz nép rendelkezék nyomtatott orgánummal,... saját nyelvén adja jelét annak, hogy ... létezik, s nem pusztán létezik, hanem van elegendő szellemi ereje ahhoz, hogy méltó tagja legyen a magyar birodalmat lakó népek szellemi testületé-

nek.” A ruszinokat a magyarországi népek szerves részének tekintette, amely a saját nyelvén beszélt, és ezért a *Kárpátot* a nép nyelvén szerkesztették. 1884. december 30-i számában a lap azt írja: „Galíciától és Oroszországtól nemcsak a Kárpátok választanak el bennünket, hanem különösen ezer év óta törvényesen Szent István koronája. Közeledni kell a legközelebbi hazai néphez (ti. a magyarsághoz), melynek kezében van a hatalom és nagyság.”

A *Kárpát* lojális volt az államhatalomhoz és a magyar nemzethez, de ez természetesen nem akadályozta meg abban, hogy következetesen védje a ruszin nép érdekeit. 1874-ben, amikor a kultuszminisztérium Pankovics István munkácsi és Gaganecz József eperjesi görög katolikus püspöknek javasolta a cirill helyett a latin ábécé bevezetését, a lap közölte a tiltakozó választ. Hasonló ellenkezést váltott ki az ún. naptáregyesítési terv, amely a görög katolikusoknál használt, a pravoszláv naptárral azonos ónaptár betiltását jelentette volna. A főpásztorok az 1868. évi nemzetiségi törvényben lefektetett jogok alapján hiúsították meg a kultuskormányzat támadásait. A *Kárpát* még ennél is tovább ment, másfél évvel korábbi, első számában megfogalmazott programját 9 ponttal egészítette ki 1875. január 4-i számában. Ezek a következők:

1. Megvédelmezni az egyházi szertartás dicsőségét és becsületét,
2. megvédelmezni az egyházi alapszabályokat,
3. az iskolák és az irodalom segítségével szeretni, megtartani és művelni 'a mi nyelvünket' (vagyis a ruszint),
4. megőrizni e nyelvnek az őstől örökölt ősi, egyházi formáját, azaz betűit,
5. mindenkor és mindenben betartani a hazai törvényeket,
6. szeretni az orosz (ti. ruszin) népet és törvényes eszközökkel támogatni jólétét, nyelvét és nemzetiségét,
7. szeretni a hazát és magunkat, népünket, leghívebb honpolgárának megtartani,
8. a politikában a mérsékelt (ti. Deák és Eötvös-féle) irányzatot követni,
9. egyetlen lépésre sem távolodni el attól a politikától, amely az ősök számára az egyház, a királyi trón és a haza iránti szeretetet jelentette. Íme a mi programunk másfél évvel ezelőtt és ma is.”

„A program olvasása láttán nem kétséges, hogy a görög katolikus egyház hagyományainak – az ósláv szerkönyvek, az ósláv nyelv, a cirill betű stb. – a védelme a nemzetiség fennmaradását jelentette. Azt, hogy „orosz” alatt pontosan mit értettek, nehéz lenne megmondani, amennyiben az irodalmi nagyorosz nyelven írni – politikai meggon-
dolásokból – nem mertek, a Kárpátokon túl használt ukrán nyelvet viszont elvetették.”
(Mayer. 1977:57.)

Az 1870-es évektől a *Kárpát*nak is fontos szerepe volt abban, hogy a ruszofil irányzat lassan visszaszorult, és átadta a helyét az addig erőtlenné, de fokozatosan megerősödő ruszinoofil irányzatnak. Mint általában a korabeli sajtó ezekben az évtizedekben, ez a lap is „orosz” nyelven írta hasábjait, ami azonban nem irodalmi nagyorosz, hanem egyházi óslávval kevert kárpátaljai helyi nyelvet jelentett. A ruszin nép körében ez időben mind szélesebb körben terjedt a magyar nyelv, amely a *Kárpát*ban sajátosan tükröződött. A lap 1880. augusztus 5-i számának vezércikkében azt a következtetést vont le, hogy bizonyos fokig a ruszinoknak ismerniük kell a magyar államnyelvet, de ettől „a nép nem fog

magyarrá válni, azonban nehéz lenne bizonyítani azt, hogy mi, oroszok (ti. ruszinok) a magyar nyelv nélkül tudunk élni a mi hazánkban.” Ez az álláspont nem volt véletlen, hiszen a *Kárpát* már 1877-től fokozatosan kétnyelvűvé vált Homicsko szerkesztésében, s az évek során mind több magyar nyelvű cikket és hirdetést, sőt *Magyar Kárpát* címmel rendszeresen mellékletet is megjelentetett benne. Ez végül oda vezetett, hogy a nyolcvanas években már csak elvétve voltak találhatóak a lapban cirill betűs írások.

Mindez azonban mégsem azt jelentette, hogy a lap nem képviselte a ruszin értelmiség igencsak óvatos, mérsékelt nemzeti törekvéseit, hanem azt, hogy jól felfogott érdekében, reálpolitikusként alkalmazkodott az államhatalomhoz. Amikor a ruszin ügyek védelméről volt szó, nyomban hallatta a hangját. Így például 1882-ben, amikor az előző évben a galíciai Lembergbe költözött Dobránszky Adolfot, a megrögzött ruszofilt és nevelt lányát, Grabár Olgát hazaárulás vádjával februárban bíróság elé állították. Dobránszky, aki mindig szembenállt a magyar kormányzattal, öntudatosan vállalta több évtizedes kapcsolatait a galíciai és az oroszországi pánszláv személyiségekkel. Az ügyben a *Kárpát* sajátos álláspontra helyezkedett, minden bizonnyal nem azért, mert meg volt győződve Dobránszky ártatlanságáról. Azzal menteteti a politikust, hogy ő és lánya csak egy dologban vétett: a szentpétervári Szláv Jótékonyági Bizottság galíciai és magyarországi nagyorosz politikai igazgatását nem jelentette a hatóságoknak. Amikor 1882 júliusában Dobránszkyt és leányát a hazaárulás vádja alól felmentették, a magyarországi ruszin értelmiségi körök felzaklatott kedélyei lenyugodtak. Dobránszkyt a hatóságok nem szívesen látták tovább az északkelet-felvidéki, illetve a galíciai ruszinlakta vidékeken, ezért Bécsbe költözött, innen 1887-ben Innsbruckba, ahol 1901-ig, haláláig élt. A *Kárpát* per alatti magatartásának háttérében az állt, hogy a Dobránszky-ügy magánjellegűnek való feltüntetésével igyekezett bizonyítani a magyarországi ruszin értelmiség ártatlanságát és lojalitását az állam iránt. Ezt az utóbbi célt szolgálta az is, hogy egy csoport – Firczák Gyula kanonok, a későbbi munkácsi püspök, Nehrebeczky György ügyvéd, a Szent Bazil Társulat társelnöke, Pásztyeli Jenő, Csucska Péter és mások – márciusban felkérték Jókai Mórt egy előadás megtartására a magyar és a ruszin nép sok évszázados közös, testvéri sorsáról, és Párizsból látogatásra hívták Bereg vármegyei szülővárosába a híres festőt, Munkácsy Mihályt. Májusban pedig a munkácsi egyházmegyéből deputáció keresi fel Budapesten Tisza Kálmán miniszterelnököt (1830-1902), hogy – megelőzendő az esetleges vádakot – átadja a magyarországi ruszinok hűségnyilatkozatát.

A nyolcvanas évek elején két lap indult Ungváron magyar nyelven, amelyekről azért kell röviden szólnunk, mert rendszeresen foglalkoztak a ruszin-magyar együttélés kérdéseivel is. A városban ekkor már évek óta megjelent magyarul az *Ung* című lap, az *Ungvár* című újságot pedig Jovanovits János indította 1880. január 4-én és a következő év végéig ő szerkesztette. Ekkor a szerkesztését azonban – nem tudni, mi okból – átvette a vetélytárs-lap, az *Ung* volt szerkesztője. Irányítása alatt azonban az *Ungvár* már alig adott helyet a ruszin nemzeti értelmiség népét védő megnyilvánulásainak – nem úgy, mint korábban –, hanem a magyar állameszméhez való hűség szócsövétévé vált. Jovanovits – megválvá az *Ungvártól* – 1881. december 4-én *Ungvári Közlöny* címmel indította új lapját. Ezen a néven 1867 és 1869 között már jelent meg újság a városban, de a szerkesztő – mint vezércikkében közli – ennek az örökségét akarja tovább vinni, s ezért a lap

fejlécén a IV. évfolyammal indul. 1882. februári számainak hasábjain több írásban foglalkozik a leMBERGI Dobránszky-perrel, és a *Kárpáthoz* hasonlóan a magyarországi ruszinok ártatlanságát bizonygatja a vádpontként felrótt pánszláv összeesküvéssel szemben. Beszámol Jókai kárpátaljai látogatásáról, a Tisza Kálmánnál járt ruszin deputációról, amely a miniszterelnök után felkereste Jókait is, aki ismét nagy szónoklatban fejtette ki a magyar-ruszin testvériséget.

Az *Ungvári Közlöny* egyik állandó szerzője érdekes módon Rakovszky Iván, a ruszofilek első nemzedékének Duchnovics és Dobránszky mellett a harmadik legmarkánsabb egyénisége volt, akit – miután a pesti kormány hivatalos orosz-ruszin fordítói állását 1869-ben megszüntette – parochusnak neveztek ki a Huszt melletti Iza községbe, ahol 1885. december 3-án bekövetkezett haláláig lelkészkedett. Rakovszky különböző alkalmakat kihasználva az orosz irodalmi nyelv átvétele mellett kardoskodott, de közben a magyar haza hűséges polgárának vallotta magát, még akkor is – mint kifejtette –, ha a nagyoroszokat és a kárpátaljai oroszokat (ruszinokat) azonos népnek tekintí. A Dobránszky-per idején egyébként a hatóságok Rakovszkynál házkutatást tartottak, ami miatt a képviselőházban méltatlankodó interpelláció hangzott el.

A nyolcvanas évek elejének sajtócsatározásaiban sajátos helyet vívott ki magának Bereg vármegyei Nagymogyoróson született Gebe Viktor (1838-1897), akinek fontos szerepe volt a Szent Bazil Társulat 1871. évi új szakaszának kifermálásában, 1871 februárja és 1872 decembere között a *Novij Szvet* című lapot szerkesztette. Apja parochus volt, anyja pedig leánya Dohovits Bazil huszti görög katolikus lelkésznek, írónak, a Magyar Tudományos Akadémia tagjának. Gebét teológiai tanulmányai után 1865-ben szentelték pappá, ezután egy évtizedig az ungvári papnevelő intézet lelki igazgatója, 1875-ben kinevezték a püspöki iroda igazgatójának, 1877-től kanonok. Gebe Viktor „az 1880-as évektől nemegyszer úgy szerepel a sajtóban, mint aki kanonoktársaival, többek között Firczák Gyulával együtt, határozottan ruszin nemzeti ellenzékét képviselt a kormány iránt túlságosan készséges Pásztélyi püspökkel szemben, számos kérdésben állítólag 'megbéklyózta' a püspököt. A dolog odáig fajult, hogy 1883. október 28-án Firczák Gyula, Gebe Viktor és a munkácsi káptalan más tagjai az *Ungvár* és az *Ungvári Közlöny* hasábjain tiltakoztak az ilyen állítások ellen.” (Mayer: 1977:71-72.) Gebe egyébként a ruszofilekkel szemben a helyi, ruszin népi nyelvet támogatta, amiért az irányzat két élvonalbeli képviselője, Szilvay Iván és Hadzsega Gyula opportunistának bélyegezte.

Pásztélyi János munkácsi püspök főpásztorságának másfél évtizedében valóban a legmesszebbmenőkig lojális volt a magyar államhatalommal szemben. Minden bizonnyal ezt is elismerte munkásságában XIII. Leó pápa (1878-1903), aki a Szent Gergely Rend nagykeresztjével tüntette ki, és pápai trónállónak, illetve római grófnak nevezte ki. Pásztélyi nevéhez fűződik, hogy 1875-ben Ungváron görög katolikus polgári leányiskolát nyitott, valamint internátust létesített a leánynevelő intézet, illetve a tanítóképző hallgatói számára.

Az 1880-as évek elejére, mivel az *Ungvár*, illetve az *Ungvári Közlöny* magyarul jelent meg, a *Kárpátban* pedig egyre több magyar nyelvű cikk látott napvilágot, a vidéken gyakorlatilag nem volt helyi, ruszin nyelvű újság. Ezt a hiányt akarta már 1880-ban pótolni Kralickij Anatolij (1834-1893), a második ruszofil nemzedék ismert tagja, bazi-

lita szerzetes, a munkácsi kolostor igumenje (házfőnöke). Szeptember 1-jén Munkácson tervezett *Szlovesznosztj* ('Irodalom') címmel társadalmi-művelődési lapot indítani, ha sikerült volna elegendő előfizetőt összegyűjtenie, próbálkozása azonban érdektelenség miatt kudarcba fullt.

1882-ben és 1883-ban Fencik Jevhen (1844-1903), Friczák püspök közeli rokona, aki akkor az Ung vármegyei Porosztón parochus, az *Ungvári Közlönyben* jelenti be, hogy orosz nyelvű szépirodalmi hetilapot szándékozik kiadni. Fencikkel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy bécsi teológiai tanulmányai idején, harmadéves korában írt egyik verséért egy orosz herceg hatalmas összeggel, 32 arannyal jutalmazta. Ez olyan nagy hatást tett rá, hogy a fiatalember mindenáron orosz íróvá akart válni. Hazatérve verseit Vladimir név alatt közölte, ezen kívül kritikusi, szerkesztői munkát végzett. A leMBERGI *Szlovóban*, majd az ungvári *Szvetben*, később a *Kárpátban* publikált. Az 1870-es évek végén ő írta az első kárpátaljai orosz nyelvű regényt, amelynek „Szülőföldem, de nem hazám” címe is jelzi Fencik ruszofilizmusát. A témáját a nép életéből merítő műve csak negyed század múlva, a halála utáni évben, 1904-ben jelent meg nyomtatásban külföldön, a szentpétervári *Egyházi Közleményekben*. A XIX. század legnagyobb kárpátaljai orosz nyelvű epikus költeményének, a „Koriatovics” címűnek is ő a szerzője, sőt hasonló címen egy ötfelvonásos történeti drámát is írt a XIV. század végén hazánkba menekülő podoliai hercegről, aki körül alaposan kiszínezte, esetenként meghamisította az eseményeket. (*Arisztov-Beszkid*. 1932.)

Fencik Jevhen tervezett hetilapját többszöri próbálkozás után csak 1885-ben tudta indítani, amelynek beköszöntőjében a következőket írta: „Az a véleményem, hogy a lapnak orosznak kell lennie, orosz nyelven kell megjelenie. Nyelvünk az általánosan elfogadott orosz irodalmi nyelv, mely az egyházi szlávból fejlődött ki. E tekintetben minden félreértést és zavart el akarunk kerülni, mert az a célunk, hogy műveljünk és oktassunk, és ne zavarjunk és romboljunk.” (*Bonkáló*. 1935:54-55.) A kéthetenként megjelenő *Lisztok* ('Kis Újság') elsősorban vallásos tárgyú írásokat közölt, de megismertette olvasóit a szláv népek életével, irodalmával, sőt orosz nyelvelkéket is publikált. Fencik több tan-, illetve imakönyvet írt, és sokat fordított szláv íróktól. Alkotásait mély vallásosság, álmodozó idealizmus, szláv melankólia és erőteljes ruszofilizmus jellemezte. A *Lisztokot* haláláig, 1903 decemberéig szerkesztette. Lapjának döntő része volt a Szent Bazil Társulat megújulásában az 1896-os millenniumot követő években. Szerepe a megjelenését követő másfél évtizedben azért is jelentős, mert a Szent Bazil Társulat által 1897 májusában indított *Nauka* ('Tudomány') és a magyar Földművelésügyi Minisztérium által 1898-tól *Nedelja* ('Hét') címmel kiadott ruszin nyelvű néplap megjelenéséig egyetlen orosz vagy ruszin népnyelvű újságot sem adtak ki a ruszinlakta vidékek olvasóinak.

Bizonyos fokig azonban ide kell számítanunk az 1888. január 10-én Ungváron indult magyar nyelvű *Kelet* című lapot, amely kezdetől fogva tudatosan vallotta magát a magyarországi görög katolikusok érdekeit képviselő fórumnak. Alapító szerkesztője Drohobeczky Gyula görög katolikus lelkész, tanár és újságíró, aki augusztustól – addig id. Fésűs József nyomdájában készült – már a saját officinájában adta ki a lapot. 1891-ben azonban megkapta a horvátországi körösi görög katolikus püspöki címet, ezért a

következő év januárjától a szerkesztést ideiglenesen Antalóczy Péter kezébe adta. Tőle 1892. november 25-től Drohobeczky sógora, Neviczky Konstantin radvánci parochus vette át, aki az *Ungvári Közlöny* addigi szerkesztőjét, Jovanovits Jánost segédszerkesztőnek, Zsatkovics Kálmán György (1855-1920) görög katolikus lelkészt, egyháztörténészt és közíró, a Történelmi Társulat tagját pedig főmunkatársként hozta az újsághoz.

Az 1890-es évek közepétől a Katolikus Néppárt támogatásával már politikai lappá vált magyar nyelvű *Keletemek* – nem túlzás – óriási szerepe volt a ruszin nemzeti öntudat ébredésében, a ruszin történelmi múlt feltárásában, a görög katolikusok érdekeinek képviselésében. A lap külön erénye, hogy az évek során napirendre került minden, a ruszin nemzetiséget érintő kérdésnek fórumot adott, és ütköztette a gyakran egymással teljesen ellentétes véleményeket. Rendszeresen megszólaltak hasábjain az ungvári, valamint a munkácsi és az eperjesi egyházmegyében élő ruszinok, a fővárosban élő, már az asszimilálódás útjára lépett ruszin értelmiségiek, sőt a másfél évszázaddal korábban a délvidéki Bácskába költözött ruszinok utódainak a képviselői is. A budapesti magyarofil ruszin értelmiség nézeteként közvetítője volt Kecskóczy Ödön tanár, tudományos értekezések szerzője, valamint Romanecz Aladár és Melles Emil, akik valamennyien foglalkoztak a görög katolikus egyház liturgiájával, illetve a magyar szertartási nyelv bevezetésével és az ún. naptáregyesítéssel, vagyis a Julián naptár szerinti időszámítás eltörlésével (*Melles*. 1878., 1882., 1887., 1898.). A ruszin nemzeti értelmiség – Neviczky Konstantin, Csoma Miklós, a *Kelet* főmunkatársaként említett Zsatkovics Kálmán György és mások – a görög katolikus egyházat oltalmazva, egyben a ruszin nép nemzeti érdekeit is védte. „...a *Kelet* nem egyszerű vidéki lap volt, hanem Drohobeczky Gyula szerkesztésében a ruszin nemzetiség központi orgánuma, melyben hangot kapott mind a nemzeti, mind az asszimiláló szárny, de ... nem egy megrázó beszámolót találhatunk az Alföldre lejáró aratómunkások, a szegényparasztok, a nincstelenség szenvedéseiről, súlyos problémáiról is. Igen gazdag és forrásértékű az USA-ba vándorolt ruszinok kinti életéről, a szülőfölddel való kapcsolataikról szóló híradás, az első kivándorolt görög katolikus lelkészek számos, részletes beszámolója is.” (*Mayer*. 1977:67.)

A rendkívül előnytelen társadalmi-gazdasági szerkezet következtében a ruszin kérdés az 1890-es évek elejétől elsősorban már szociális problémaként jelentkezett. Az ekkor meginduló nagyarányú kivándorlás ráirányította az országos közvélemény figyelmét a ruszin parasztság szinte teljes ellehetetlenülésére és nyomorára. (*Mayer*. 1961.) Az e bajok enyhítését célzó ún. „hegyvidéki akció” egyik kezdeményezője nem véletlenül volt Firczak Gyula munkácsi görög katolikus püspök.

10. *Firczák Gyula püspök a ruszin népert*

Pásztélyi János, a munkácsi egyházmegye főpásztora 1891. április 5-én elhunyt. Firczák Gyula követte a püspöki székben. Az ő személyében több mint egy évszázaddal az egyházmegyét megszervező Bacsinszky András után ismét olyan főpap kormányzott két évtizeden át, akinek működését máig sem méltatták kellőképpen. Ferenc József király 1891. május 26-án nevezte ki, majd XIII. Leó pápa december 17-én prekonizálta, vagyis kihirdette. Felszentelésére a következő év április 10-én, virágvasárnap került sor az eperjesi székesegyházban, ahol a szertartást Vályi János eperjesi püspök (1882-1911) végezte.

Firczák Gyula 1836. augusztus 26-án született az Ung vármegyei Horlyó községben, Firczák Bazil ugocsai főesperes és Hadzsega Teréz házasságából, édesanyja unokatestvére volt a Pásztélyi előtti szolgáló munkácsi püspöknek, Popovics Bazilnak. Firczák Gyula Munkácson végezte el az elemi iskolát, Ungvárra került gimnáziumba, ahol az első hat osztályt látogatta, a VII.-et Szatmáron, a VIII.-at Kassán. 1855-ben rokona, Popovics püspök Bécsbe küldi teológiai tanulmányok folytatására a Szent Borbála szemináriumba, amit 1860-ban fejezett be. Ebben az évben feleségül vette Gerevich Emiliát, de a fiatal asszony alig 15 hónapi házasság után gyermekáldás nélkül meghalt. Az ifjan özvegyé vált teológus egész életét egyházának és a tudományok művelésének szánta. Popovics püspök 1861. szeptember 26-án szentelte pappá és kinevezte az ungvári szeminárium tanárává. A nyári szünetekben beutazta Angliát, Német-, Olasz- és Franciaországot, járt a románok akkor még nem független országában, Törökországban és másutt. Tökéletesen elsajátította a német és a francia nyelvet, de otthonos volt a zenében, zongoraművészként is elismerték.

Még nem volt harminc éves, amikor 1865-ben részt vett a képviselőválasztások politikai küzdelmeiben. A Szent Bazil Társulat ifjú ruszsofil tagjaként az ungvári körzetben a ruszinok képviselőjelöltje, Sztripszky Mihály görög katolikus lelkész, a Társulat vezetőségi tagja mellett korteskedett társaival. Sztripszkynek a választáson Kandó Kálmán református magyar földbirtokos (1811-1888) volt az ellenfele, akinek nevét igazából fia (1869-1931) tette ismertté a villanyozdony feltalálásával. A választásokon visszaélések történhettek, mert az ifjú ruszsofilek csoportokban indulnak az ungvári körzet ruszin falvaiba, hogy tiltakozó nyilatkozatokat gyűjtsenek, miszerint egyes lakosokat nem engedtek szavazni, illetve helyettük szavaztak. Összesen 53 petíció birtokában beadványt készítettek, amelyben – törvénytelenésre hivatkozva – kérték Kandó Kálmán megválasztásának megsemmisítését és új választások kiírását. A 24 aláíró között ott találjuk Firczák Gyula nevét, akinek ez az egyik ifjúkori szereplése. (Tiltakozásuk eredménytelen volt, Kandó Kálmánt a következő év január végén a képviselőház megválasztott képviselőnek nyilvánította.)

Firczák Gyula gyorsan haladt előre pályáján, Pankovics püspök 1871-ben címzetes, öt év múlva aktív kanonoknak nevezi ki. Közben – 1875-ben – a főpásztor az ungvári szeminárium rektori posztjára állította, 1883-tól annak főigazgatója volt. „A papnevelő intézetben megszervezte a 'magyar egyházirodalmi iskolát' és a 'zenekört'. A közegészségtan és a kertészet számára külön tanszéket állított fel, s a püspökkel egyetértésben úgy intézkedett, hogy a teológia tanárai a tantárgyakat – néhány kivételével – magyarul adják elő.” (Pirigyi. 1990. II:67.) Közben 1879-ben becsületvölgyi címzetes apáttá, majd 1886-ban nagypréposttá nevezik ki. A következő évben a Szabadelvű Párt programjával a nagybereznai kerület országgyűlési képviselője lett, és az új összetételű parlamentben megválasztották a közoktatásügyi bizottság elnökének.

Firczák Gyula úgyszólván egész jövedelmét közcélokra áldozta, már püspöki székfoglalásakor az akkori időkben igen jelentős összeget, 10 000 koronát adományozott jótékony célokra. Ungváron 1900-ban görög katolikus tanítóképzőt állított fel, az unitus középiskolásoknak internátus létesült, és megnyitotta a kántortanítók árva leányai számára az ún. „Erzsébet” intézetet. Rendezte a papok özvegyeinek nyugdíjügyét. Az egyházi építkezésekhez államsegélyt eszközölt ki, felújíttatta az ungvári püspöki palotát. Valamint rendezte a rezidencia és a székesegyház előtti teret. „Püspöki körlevelei nem rideg direktívák, hanem mély gondolatokkal átszőtt mesterművek. Híres szónok volt: úgy egyházi, mint világi beszédei irodalmilag is kiválóak voltak s akár a szószéken, akár az Országházban beszélt, ez mindig eseményszámba ment. Írt egy hittankönyvet (dogmatikát), abból éveken át prelegált (előadást tartott) papnövendékeinek, de ez a dogmatika is csak kéziratban maradt fenn. Stílusa mindig szépen gördülő, könnyen érthető, nyelvezete zamatosan magyar.” (Gyöngyössi. 1942:94.) A püspök szerette, pártfogolta az irodalmat, sőt művelte is, de nem engedte, hogy beszédeit kinyomtassák, vagy műveit megjelenessék. Rendszeresen jelentős összegeket ajánlott fel az ungvári főgimnázium, illetve a tanítóképző ifjúsági irodalmi önképzőkörökben kitűzött pályázatok díjazására.

A püspök – mint már említettük – fiatal korától élete legnagyobb céljának a kárpátaljai nép erkölcsi, szellemi és anyagi fölemelését tartotta, amiért fáradhatatlanul beszélt, agítált, érvelt, korholt és könyörgött társadalmi érintkezéseinek sokféle viszonylatában, a parlamenttől a különböző egyházi és világi fórumokig. Ezért vállalt közéleti-tudományos szerepet is, amikor a Magyar Tudományos Akadémián belül megalakult a Magyarországi Néprajzi Társaság, abban az ő elnöklése alatt hozták létre a ruszin szakosztályt.

Ungváron 1895. augusztus 29-én került sor mintegy 40 fő részvételével a 31 évvel korábban, 1864-ben alapított Szent Bazil Társulat újjáalakítására, aminek gondolata – az ukránofil Volosin Ágoston szerint – Firczák Gyula püspöktől származott. Jellemző, hogy amikor az újjáéledést megelőzően július 3-án huszonhét érdeklődővel az ungvári szemináriumban megtartott tanácskozáson a Társulat újjászervezését eldöntötték, a püspök nem volt ott, de áldását küldte. Ekkor határoztak arról, hogy augusztus 29-re – a pravoszláv naptár szerint 17-re – összehívják a Társulat közgyűlését. Bár a ruszofilek kezdeményezték a Társulat újjáélesztését, a következő hetekben összecsaptak a különféle irányzatok, de 1896 tavaszától – ekkor a balkáni válság enyhülésével ismét megindult a Monarchia és Oroszország közeledése, és eltűntek a „felszabadító” cárba vetett remények – a ruszofil irányzat fokozatosan elvesztette befolyását. A Társulat aktív szakasza

egyébként mindössze hét esztendeig, 1902-ig tartott, ekkor feloszlott és átadta szerepét az ungvári Unio Könyvnyomda Rt.-nek, amely összefogta a ruszin nemzetiségi értelmiséget. A Társulat működése alatt állandó védekezésre kényszerült a kormánypárti lapokkal szemben, amelyek oroszbarátsággal és hazaárulással vádolták, hiába adott ki nyilatkozatokat, hangoztatva király és haza iránti hűségét, lojalitását. Egyidejűleg azonban fenntartotta igényét a saját nemzeti identitás megtartására. (*Kaminszkij*. 1937.)

Ugyancsak 1895-ben alakult meg a gróf Zichy Nándor által vezetett Katolikus Néppárt, amelyet a magyar nagybirtokosok és a katolikus főpapság támogattak. (*Galántai*. 1960., *Salacz*. 1974.) A párt – felismerve a nemzetiségi kérdés döntő fontosságát – mérsékelte, de mégis igen hatásos programot állított össze. Ebben felkarolta a nemzetiségek anyanyelvi, oktatási, kulturális törekvéseit: saját könyvkiadás, sajtó, egyesületek stb. Ebben a helyzetben „...a ruszin értelmiségnek az asszimilációval szembehelyezkedő szárnya – olyan magas rangú személyek védnöksége alatt, mint a mágnás gróf Zichy Nándor, számos magas rangú főpap, köztük Firczak Gyula munkácsi görög katolikus püspök – bátran láthatott 'nemzeti' tevékenységéhez. Kétségtelen tény, hogy mind a Katolikus Néppárt, mind közelebről a munkácsi püspökség jelentős erkölcsi és anyagi támogatása mellett aktív tevékenységbe kezdett a ruszin 'nemzeti' értelmiség. Ungváron nyomdát szereztek, magyar és ruszin nyelvű újságot indítottak (*Görögkatolikus Szemle, Nauka*), könyvkiadással kezdtek foglalkozni, s nem utolsósorban nagy energiával vetették magukat az 1896. évi képviselőválasztási küzdelembe, természetesen a kormánnyal szemben ellenzéki politikát folytató Katolikus Néppárt oldalán.” (*Mayer*. 1977:11-12.) A Szent Bazil Társulat 1895. évi újjáalakulásával, illetve a Katolikus Néppárt fellépésével új szakasz – s egyben újabb fellendülés – kezdődik a ruszin nemzeti újjászületés, illetve nemzetivé válás történetében, amiben fontos szerepet tölt be a munkácsi görög katolikus püspökség és annak főpásztora, Firczak Gyula.

A Szent Bazil Társulat 1895. augusztus végén tartott közgyűlésén választott 27 tagú új vezetőségben az elnöki és a társelnöki tisztségeket a munkácsi, illetve az eperjesi püspök közvetlen környezetéhez számító magas rangú papok kapták, köztük Jakovics János, Csopey Gábor és Turjai János. Az irányító testület összetétele tükrözte a ruszin értelmiség különböző irányzatait, hiszen kezdetben tagja volt az ismert russzofilek közül Fencik Jevhen és Gebe Dimitrij, az elmagyarosodó ruszin értelmiség képviselői, Ember János segédtanfelügyelő, Melles Emil görög katolikus lelkész és Kecskóczy Ödön jogász. Ez utóbbiak csak rövid ideig tevékenykedtek a Társulat irányításában, Budapesten működtek tovább az elmagyarosodó értelmiség köreiből. A vezetőség harmadik csoportja a ruszin nemzeti érdekeket képviselő Neviczky Konstantin és Johanovits János, a *Kelet* című lap szerkesztői, akikhez 1898-tól a katolikus néppárti ifjú Volosin Ágoston is csatlakozott.

Az újjáalakult Szent Bazil Társulat vezetőségében helyet szerzett különféle csoportok hamarosan összezsugorodtak, és csak a következő, 1896. évi közgyűlés után csillapultak el. Ekkortól a kárpátaljai helyi nyelvet támogató ruszinofil irányzat kerekedett felül, s ezután a Társulat vezetői számos nyilatkozatban megtagadták a russzofil múltat. A közgyűlésen egy ruszin nyelvű néplap kiadását is elhatározták a *Kelet* főszerkesztőjének, Zsatkovics K. Györgynek az indítványozására. Javaslat napokon belül a miniszterelnökséghez is eljutott, és december 29-én maga Bánffy Dezső kormányfő kért felvilágosítást

Firczák Gyula munkácsi püspöktől a tervezett lapról, és egyúttal a *Lisztokról* is. A főpásztor – Zsatkovics betegségére hivatkozva – kitért a népi nyelvű lapra vonatkozó kérdés megválaszolására elől, Fencik lapjáról pedig azt jelentette, hogy az aggot (ti. az idő szerkesztőt; Fencik 1903-ig, haláláig szerkesztette a *Lisztokot*) maga elé rendelte s „az eredményről annak idején jelentést fog tenni”. (Mayer. 1977:74.) Néhány hónap múlva, 1897 májusában ilyen előzmények után indult, és jelent meg kéthetenként a *Nauka* ('Tudomány') cirillbetűs hasábkon, néhány oldalon. Nyelvezete a ruszinofil irányzat győzelmét jelentette, azonban csak néhány évig. A XX. század első évtizedének második felétől – számos ok összejátszásaként – az ukranofil csoportosulás egyik legfontosabb fóruma lett. A mindössze 800 példányban induló *Nauka* igazi szellemi irányítója Szabó Eumen (1859-1934) görög katolikus pap volt, a második ruszofil nemzedék egyik jeles alakjának, Szabó Cyrillnek az unokaöccse. A lapot Csucska Gyula (Julij) szemináriumi igazgató szerkesztette 1901 nyaráig, ekkor lelkésznek költözött át az Egyesült Államokba. A lap irányítását közel két esztendőre a Társulat egyik vezetőségi tagja, jegyzője, Firczák Gyula püspök titkára, Hadzsega Bazil (1864-1938) lelkész vette át, aki konzervatív nézeteiről volt ismert. (Volosin. 1938.)

A Társulat vallásos, szépirodalmi és gazdasági írásokkal évenként *Meszjacoszlovot* ('Kalendáriumot') adott ki, de ennél sokkal jelentősebb akciója volt 1898 augusztusában az elemi iskolások számára 15 ezer példányban megjelentetett ruszin nyelvű ábécéskönyv, az *Azbuka*, Vrabely Mihály újvidéki ruszin tanító munkája. Már a Társulat újjászerveződése után gyűjtést indítottak egy latin és cirill betűkkel egyaránt felszerelt nyomda alapítására, ami 4500 forintba került. A görög katolikus papság anyagilag támogatta az akciót, az összeg kétharmadához kölcsönként az egyházmegyei alapból jutottak. A kortársak eltérően emlékeznek a nyomda működésének megkezdésére, az viszont tény, hogy 1899. december 24-től itt készült a Társulat magyar nyelvű lapja, a *Görögkatolikus Szemle*. Szerkesztője Kaminszky Viktor (Géza) (1859-1929), a Társulat igazgatója azután is, hogy a lapot 1902. április 6-tól már új kiadóhivatal, az ungvári Unió Irodalmi és Könyvnyomda Rt. jelenteti meg. Az újság a Társulat eszmeiségét követte, lojális volt a magyar hazához, de eközben a ruszin értelmiség, a görög katolikus vallás és annak liturgikus hagyományainak védelmezőjeként lépett fel. Elítélte a századfordulón felbukkanó skizmajelenségeket és ellenezte az akkor színre lépő agrárszocialista, szociáldemokrata és más népi mozgalmakat. Az első világháború előtti és alatti években erősen kritikus szellemű írásokat közölt. A lap 1919-től *Karpat* ('Kárpát') néven jelenik majd meg a ruszofil Hadzsega Julij szerkesztésében.

Ez utóbbiaktól a Szent Bazil Társulat igyekezett elhatárolni magát, tevékenységére jelentős hatással voltak a Katolikus Néppárt eszméi. Ezt jelzi, hogy amikor az 1864. évi alapszabályát felváltani szándékozó új tervezet 1900 augusztusában a belügyminisztérium elutasította, a Társulat vezetősége tiltakozott. Nemcsak azért, mert az új vezetőség megválasztása csak a kormány megerősítése után lett érvényes, hanem mert a Belügyminisztérium előírta ellenőrzési jogát a Társulat működési ügyeiben. Szembeszálltak a liberális kormány felfogásával és a Katolikus Néppárt keresztény politikáját támogatták, amely szerintük képes távoltartani a görög katolikusokat a pánszlávizmustól. Ez utóbbi annál is inkább valós veszély volt, mert a XX. század első éveiben skizmatikus paraszt-

mozgalom kezdett kibontakozni Kárpátalján. Ebben a helyzetben közel két évig tartó viták után az 1902. április 3-án tartott utolsó közgyűlésen kimondták a Szent Bazil Társulat feloszlását, egyben az Unio Könyvnyomda Rt. megalakítási szándékát. Ez utóbbi alakuló közgyűlését 1902. június 30-án tartják, alaptőkéje 24 000 korona. Az Unio Rt. célja „a görög katolikusok hazafias és valláserkölcsi nevelésének az előmozdítása.” Az induláskor mindkét irányzat – a ruszin nemzeti értelmiség, illetve az ún. budapesti asszimilálódott csoport – bábáskodott az Unio bölcsőjénél, de a következő évben az utóbbi irányzat részvényesei kiléptek a részvénytársaságból, így az teljesen a ruszin nemzeti értelmiség irányítása alatt működött tovább.

Az 1890-es évek derekától a *Kelet* című lap szorosán együttműködött a liberális kormányzattal szembenálló, ellenzéki Katolikus Néppárttal (*Dersi*. 1973.). (A lap ungvári nyomdájában készült például „Mit kíván a Néppárt?” címmel 10 ezer példányban, cirill betűkkel, ruszin nyelven az a választási kiadvány, amely 15 pontban foglalta össze a párt követeléseit.) Mindezekre a Bereg megyei főispán is felhívta a budapesti kormány figyelmét, és szerinte „Drohobeczky Gyula körösi, sőt esetleg Firczák Gyula munkácsi püspök útján lehetne hatni e szerkesztőségre (ti. a *Keletre*) oly célból, hogy a megkezdett agitációtól tartózkodjanak s a Néppárt szolgálatába ne szegődjék.” Egyidejűleg javasolta a főispán, hogy célszerű lenne „megfelelő ellenmozgalom kifejtése végett egy minden esetre papi személy által szerkesztendő új lap alapítása, ... amely Beregszászban jelenhetnék meg”. (*Mayer*. 1977:85.) A kormány a *Kelet* ellensúlyozására növelte a kárpátaljai kormánypárti lapok anyagi támogatását, így az ungvári *Ungét*, a nagyszőlősi *Ugocsáét* és a *Máramarosi Lapokét*, valamint az asszimilálódó ruszin irányzat szócsövét, az ungvári *Kárpáti Lapokét*. Az utóbbi évi 600 forint segélyt kapott a kormánytól arra a célra, hogy a görög katolikusok által lakott északkeleti vármegyék parochusai ingyenpéldányokat kaphassanak a redakciótól, szerkesztője, Romanecz Aladár pedig negyedévenként 100 forint személyi pótlékban részesült. A lapnak járó állami támogatást 1897 áprilisáig Firczák Gyula püspök közvetítette, majd a Bereg megyei főispán. A *Kelet* viszont fennállásáig, 1901-ig hűséges maradt a néppárti eszmékhez. Érdekes kortünet, hogy a *Kelet* élesen ellenzéki hangja tompítására 1896 végén a budapesti kormány a munkácsi főpásztort kérte fel. Firczák püspök 1897. január 12-i levelében arról számolt be a miniszterelnöknek, hogy utasította a *Kelet* szerkesztőségét: ne támadja a kabinetet, azonban figyelmeztetése semmit sem használt, a lap nem változtatott a stílusán.

Közben lezajlottak az 1896. évi képviselőválasztások, amikor mind a szabadelvű kormánypárti, mind a katolikus néppárti szervezkedés szempontjából – valószínűleg akaratán kívül – Firczák püspök az események központi figurájává vált. 1894 végén Kárpátalján még nyugalom volt, a közhangulatot nem kavarták fel nemzetiségi, egyházi sérelmek, amelyet – mint az egyik korabeli Ugocsa-Bereg vármegyei főispáni jelentés fogalmaz – „nagymértékben Firczák Gyula munkácsi görög katolikus püspöknek kell köszönni”. 1895 januárjától azonban a helyzet gyökeresen megváltozott a néppárt megalakulásával és kárpátaljai szervezkedésével, amellyel kapcsolatban a püspöknek is állást kellett foglalnia. A főpásztor magatartása jó ideig ellentmondásos volt, ugyanis egyszerre akart megfelelni a ruszin görög katolikus értelmiség és hívők körében fellelhető valamennyi irányzatnak, valamint a budapesti kormányzatnak, de eközben a ruszin nemzeti törekvé-

sek legerőteljesebb támogatója volt. Nem véletlenül jegyzi meg az Ung vármegyei főispán Firczákról a miniszterelnökhöz küldött 1895. július 8-i jelentésében: „az egyházpolitikai javaslatok napirendre kerülése előtt biztos támaszomnak tekinthettem ... most ... mégsem hiszem, hogy az országszerte kifejtett egyházi mozgalom alól magát teljesen kivonhassa és függetleníthesse”. Azt is közli a kormányfővel, hogy a négy kárpátaljai választókerület közül a nagybereznaiban a ruszin származású Fejér Emanuel munkácsi egyházmegyei görög katolikus kanonok néppárti jelöltként akar indulni a választásokon.

A Katolikus Néppárt programja nagy visszhangot váltott ki a csaknem kizárólag görög katolikus papokból és tanítókból álló vidéki ruszin értelmiségnél. Jól érzékelték báró Roszner, Máramaros vármegye főispánja, hogy az említettek miatt nehézségeket okozhat Firczák püspök magatartása, aki nem hagyhatja figyelmen kívül papjai rokonszenvét a néppárt iránt. Hasonló volt a hangulat az ugocsai parochusok körében is. Az utóbbival kapcsolatban a főispáni jelentés megjegyzi, hogy a püspök nem támogatja nyíltan a mozgalmat, de állást sem foglal ellene és nem tartotta be ígéretét, miszerint egy hazafias körlevelet ad ki az ügyben. Ezért a főispán kérte a kormányt, hogy hagyja függőben a püspök magas kitüntetését. A Bereg vármegyei közhangulatról szóló – ugyancsak 1895. július 29-i – főispáni jelentés szerint a görög katolikus papság a püspöktől várja a jelt, hogy megkezdje a politikai küzdelmet a néppárt mellett. Más hírek szerint viszont a püspök egyik rokonát szabadelvű programmal akarja indítani a Bereg vármegyei felvidéki körzetben, ahol annak ellenfele a korábbi munkácsi püspök unokaöccse, dr. Pásztyeli budapesti ügyvéd, a fővárosban élő asszimilálódott ruszin világi elit jelöltje. Emiatt a püspök és az ügyvéd között a viszony a „legellenségesebb”-é vált, ami lehetőséget adott a kormánynak, hogy a Firczák-féle jelölt támogatásával a püspököt néppárt-ellenes állásfoglalásra készítse. Ez annál is fontosabb volt az államhatalomnak, mert különösen a ruszinlakta hegyvidéki választókerzetekben – így például az ökörmezői járásban – igen erős volt a papság befolyása a lakosságra. A megyei főispánok ezért jelentéseikben arra kérték Bánffy Dezső miniszterelnököt, hogy járjon közben a püspöknél és nyerje meg valamilyen koncesszióval, ilyen módon ösztönözze állásfoglalásra a képviselőjelöltekkel kapcsolatban.

1896 elején a helyzet annyiban változott, hogy székhelyén, Ungváron Firczák püspök fellépett a néppárti mozgalom ellen, de egyházmegyei szinten megnyilatkozásai óvatosak voltak. A főpásztor két rokona is – Seján Antal máramarosszigeti királyi táblabíró, illetve a püspök nővérének a férje, dr. Hegedűs Béla budapesti ügyvéd – indulni szándékozott a képviselőválasztásokon, és mindketten szabadelvű, vagyis kormánypárti programmal. A helyi hatóságok ezt is igyekeztek kihasználni a választási küzdelemben a néppárti agitáció ellen, ami különösen Bereg vármegyében volt erőteljes és ezért sikeres. Ez utóbbit az itteni főispán a püspök „kétszínű” magatartásával indokolta a miniszterelnökhöz küldött jelentésében. Ebben arra is utalt, hogy vármegyéjének felvidéki járásában Buzáth Ferenc gyógyszerész is „a püspök jóindulatára hivatkozva” érte el sikereit. Ha összevetjük Bereg, Ung és Máramaros vármegyék főispáni jelentéseit Firczák püspök magatartásáról, arra következtethetünk: „...a munkácsi görög katolikus egyházmegye fejének nyilván nyomós oka lehetett arra, hogy míg Ungban és Máramarosban a néppárti szervezkedéstől látszólag több-kevésbé távol állt, addig Beregben azt támogatni látszott ... ezt csupán

azzal magyarázhatjuk, hogy a század végén Bereg megyében egyre határozottabb paraszti elégedetlenség bontakozott ki. A hatalmas Schönborn-hitbizomány földhiánnyal fojtogatta a parasztságot, s mivel innen ekkor még nem indult meg jelentősebb mértékben a paraszti kivándorlás, a paraszti elkeseredés jó pártfogót vélt találni a néppárti propagandában. Ilyen helyzetben a görög katolikus ruszin nép 'atyja', Firczák püspök sem léphetett fel nyíltan a néppárti agitáció ellen, sőt mint a főispán mondotta, támogatni látszott azt, nem beszélve arról, hogy a néppárt nemzetiségi programja találkozott a ruszin nemzeti értelmiség s a Firczák által patronált Szent Bazil Társulat törekvéseivel." (Mayer. 1977:92-99.)

1896 januárjában a hatalom számára mind világosabbá vált, hogy csak kompromisszumok árán tudja maga mellé állítani Firczák püspököt. A budapesti kormányhoz küldött jelentésében ezt ajánlotta a máramarosi, illetve a beregi főispán is. Az utóbbi azt javasolta, ha a felvidéki járásban sikerülne a főpásztor sógorát, dr. Hegedűs Bélát – aki egyébként 1891-től a munkácsi püspökség jog- és jószágigazgatója volt – megválasztatni képviselőnek, akkor Firczák minden bizonnyal elállna a néppárt támogatásától, és a rokonát patronálná. Az elképzelést a miniszterelnök jónak tarthatta, mert néhány hét múlva, márciusban, amikor Firczák Gyula hazautaztában megállt Budapesten, fogadta a főpásztort. A tárgyalás témájára csak a püspök bizalmas feljegyzéséből következtethetünk. Az ebben foglaltak jóval meghaladták a két főispán által előterjesztett engedményeket, amelynek oka minden bizonnyal a kárpátaljai ruszinlakta vidékeken – mindenekelőtt Bereg vármegyében – kialakult erőteljes néppárti rokonszenv, illetve kormányellenes hangulat volt.

A Firczák-Bánffy-féle titkos kompromisszum öt pontból állt, amelynek alapját a püspök kézírásos feljegyzése adta. Ezek a következők: 1. A főpásztor kérte a kincstártól a romos állapotban lévő ungvár-ceholnyai parochia – templom és paplak – felújítását, mert az egyházközség a Pénzügyminisztérium mint kegyúr patronátusa alatt áll. 2. Ugyanettől a főhatóságtól kérte egy Ungváron feleslegessé vált kincstári épületnek, az ún. kisgimnáziumnak igen mérsékelt áron való eladását az egyházmegyei leányintézet számára. 3. Hegedűs Béla ügyvéd kerüljön be képviselőnek a parlamentbe. 4. A Máramaros, Bereg, Ung és Zemplén vármegyék felvidékén (ti. hegyvidékén) lakó ruthén (ruszin) népnek „a megélhetés feltételeit meg kellene adni, miáltal az amerikai tömeges kivándorlás is megszűnnék.” 5. Végül a püspök felvetette, hogy csaknem félmillió görög katolikus hívójéből nincs egyetlen főispán, képviselő, törvényszéki elnök, sem királyi tanfelügyelő. (Mayer. 1977:99-100.)

A feljegyzés mellett található Bánffy kormányfő kézírásos fogalmazványa is, amelyben az 1. és 2. pont kívánságainak a teljesítését kéri a pénzügyminisztertől. Az ungvár-ceholnyai parochia felújítása csak egy évtized múlva, 1907 őszére készült el, első lakója Hadzsega Bazil itteni parochus, a ruszin nemzeti mozgalom egyik vezetője lett. Az 5. pont viszonylag rövid idő alatt megvalósult, a budapesti kormánypárti asszimilálódott ruszin értelmiség több tagját magasabb világi hivatali beosztásokba helyezték, közülük dr. Rabár Endre 1901-ben parlamenti képviselő lett. Hasonlóan Firczák püspök sógora, dr. Hegedűs Béla is az Ung vármegyei nagybereznai kerületben. Ezzel a 3. pont is teljesült.

A Firczák-Bánffy egyezmény legjelentősebb pontja a 4. volt, amely minden bizonnal eredője a kezdetben „ruszin”, később nemzetiségpolitikai megfontolásokból „hegyvidéki” akciónak nevezett kormányprogramnak. A kárpátaljai ruszin nép gazdasági felsegítése jegyében felvetett kezdeményezés hivatalosan csak 1897. február 4-től indult a miniszterelnökségen tartott értekezlettel, de már az előző esztendő – a millennium – is ennek jegyében zajlott Kárpátalján a Bereg vármegyében szervezett ún. közgazdasági mozgalommal. Ez utóbbit Balajthy Mór szolyvai főszolgabíró és Nedeczey János országgyűlési képviselő hozta létre, többek között hitel- és értékesítő szövetkezetek alapítására, kölcsönök biztosítására, fajtiszta állatok és facsemetek beszerzésére. Munkájukkal lényegében a következő évben induló „ruszin” akciót készítik elő, ezt közvetve bizonyítja az, hogy később mindketten vezető személyiségei lettek a hivatalos programnak, amely a Balajthy által irányított járásban, a szolyvaiban indult. Az akció szervezésére jelentős hatással volt Halász Géza 1896-ban Munkácson megjelent „50 000 beregmegyei orosz létkérdése” című röpirata, amely a ruszin nép körében uralkodó rendkívüli nyomorra és növekvő elégedetlenségre hívta fel a figyelmet. A röpirat felrázta nemcsak a kárpátaljai, hanem az országos közvéleményt is.

Mindezek hatására 1897 januárjában a munkácsi püspök és Kárpátalja 14 országgyűlési képviselője – valamennyi szabadelvű-, illetve kormánypárti, ugyanis a Firczák-Bánffy-féle egyezmény után egyetlen néppárti jelölt sem tudott győzni Kárpátalján – memorandumot nyújtott be a miniszterelnöknek: „Emlékirat az északkeleti Kárpátok közt és alján lakó ruthén nyelvű nép szellemi és anyagi viszonyainak elősegítése és felvirágoztatása tárgyában” címmel. (Mayer. 1977:220-236.) Feltűnő, hogy az emlékirat sokat idéz Halász Géza előző évben megjelent híres röpiratából, valamint a ruszin akció későbbi vezetőjének, Egán Edének (1851-1901) évekkorábban, 1890. március 8-án a Magyar Tudományos Akadémia nemzetgazdasági bizottsági ülésén tartott előadásából. (Ez „Kárpátaink közgazdasági hivatása” címmel ugyanabban az évben Budapesten könyv alakban is megjelent.) Az „Emlékirat” bevezetőjében felvázolja a ruszin nép évszázados nehéz sorsát, majd jelenlegi nyomorát. Ezután öt részben miniszteri tárcánként – vallás- és közoktatásügyi, kereskedelmi, belügyi, földművelésügyi és pénzügyi – csoportosítja a legfontosabb tennivalókat. Az akció fő céljait jelzi, hogy a memorandum mintegy harmada a kárpátaljai állattenyésztés és mezőgazdaság felkarolásával foglalkozik.

A ruszin segélyakció – mint már említettük – 1897. február 4-én indult hivatalosan a budapesti képviselőház egyik tanácskozási termében tartott értekezlettel, ahová Firczák Gyula munkácsi püspök hívta össze Ung, Ugocsa, Bereg és Máramaros vármegyék országgyűlési képviselőit. Az értekezletet a főpásztor nyitotta meg – a tanácskozáson ő elnökölt –, majd felkérte sógorát, Hegedűs Béla képviselőt a jegyzőkönyv vezetésére. Ezután a püspök felvázolta a ruszin nép szinte hihetetlen elesettségét, és „...ama reményének adott kifejezést, hogy egyesült erővel, ha nem is megszüntetni, de legalább enyhíteni lehet a négy vármegyére kiterjedő nyomort”. Hegedűs Béla indítványozta, hogy „az értekezlet küldjön ki az érdekelt vármegyékbe egy-egy bizottságot, akik a szükséges teendőket tanulmányozzák és azokat külön-külön szakminisztériumok szerint memorandumban dolgozzák fel. A különböző memorandumokat Firczák püspök elnökle-

te alatt bizottság adja át a reszortminisztereknek, az egészzet pedig egy összmemorandumban ugyancsak Firczák püspök elnöklete alatt a miniszterelnöknek juttassák kézhez”. (*Iratok*. 1982-1900. II:525-528.)

Egy hónap múlva, március 7-én a korábbihoz hasonló értekezletet tartottak a budapesti képviselőházban, ismét Firczák püspök elnökletével – a jegyző megint Hegedűs Béla volt – a kárpátaljai képviselők, valamint a vallás- és közoktatásügyi, a földművelési és kereskedelmi minisztérium vezetői, továbbá Kárpátalja helyi vezetői részvételével. A főpásztor megnyitójában arról szólt, hogy „a nyomorgó nép közé már elhatott a mozgalom híre s maga az a tudat, hogy Budapesten törődnek sorsával, megnyugvással hatott rája. Ezt a mozgalmat nem politikai okok hozták létre, nem tárgyalnak itt sem nemzetiségi, sem felekezeti ügyeket, a mozgalmat tisztán a felebaráti szeretet sugallta. Ezt azért említi föl, mert egy külföldi lapban azt olvasta, mintha a mozgalmat a magyar sovinizmus csinálná, hogy a ruthén nép nyelvét és tradícióit kiirtsa és ez a lap nagy ámulattal említi, hogy az értekezleten még egy ruthén püspök is részt vett, mint népének árulója. (*Fölkiáltások: Gyalázat!*) Nem kívánja senki elvenni a ruthén nép nyelvét is. (*Helyeslés.*) Arra igen buzgón törekszik ő és papsága, hogy híveik jó hazafiak legyenek. (*Fölkiáltások: Példát vehetnének a többi nemzetiség papjai is.*) Itt nincs egyébről szó, minthogy 400 000 derék magyar honpolgárt a végső nyomortól megmentsük. (*Helyeslés.*)” (*Iratok*. 1892-1900. II:528-529.)

Az értekezleten Firczák püspök beszéde után Hegedűs Béla és Barta Ödön országgyűlési képviselők felolvasták a kormányhoz intézendő memorandumot. A közoktatásügyi miniszternek többek között javasolták, hogy azokban a községekben, ahol legalább 30 olyan elemi tanköteles van, akik törvényes oktatásban nem részesülnek, fokozatosan állami iskolákat állítsanak fel. A már létező és az újonnan létesülő állami elemi népiskolákban a tanítás legyen tandíjmentes. Az elemiknél és a felekezeti tanodáknál szervezzenek gazdasági ismereteket nyújtó ún. ismétlő-iskolákat, ahol kézügyességi és háziipari oktatást is bevezetnének. Az állami iskolákban hitoktatást végző lelkészeknek az eddiginél magasabb tiszteletdíjat és a helyi viszonyoknak megfelelő közlekedési pótlékot kell adni. Az okleveles tanítók fizetését az 1893. évi XXVI. törvénycikk alapján nyújtandó államsegéllyel 400 forintra egészítsék ki. A nagyobb községekben állami kisdédóvokat, egyéb népesebb településeken az állam által fenntartott gyermek menedékházakat (menhelyeket) kell létesíteni. Külön javadalmazzák azokat a tanítókat, akik tanítványaikat gyümölcstermesztésre, illetve méhészetre is oktatják. Az ungvári tanítóképzőt nagyobb mértékben segítse az állam, az intézményben szervezzenek gazdasági és kézügyességi tanfolyamokat. Legyen kötelező az egészségtan oktatása az elemi és az ismétlő-iskolákban.

A kereskedelmi minisztertől kérték a házi szövőipar fejlesztését, a gépi hímzés meghonosítását, a halina- és gubaanyag készítésére alkalmas szövőszékek fölállítását, és e termékek értékesítésének állami segítségét, továbbá a gyártmányok – különösen a faiparcikkek – kedvezményes szállítási tarifáját. Megfelelően építsék ki a stratégiai útvonalakat, amihez helybéli munkaerőt alkalmazzanak, töröljék el a hídvámot, aknázzák ki Kárpátalja kitűnő minőségű bazaltját, létesítsenek gyárat a vidéken, a magánvállalkozók pedig kapjanak kedvezményt. Az értekezlet egy fölvidéki iparkamara létrehozását is szükségesnek tartotta.

A földművelésügyi miniszterhez intézett kérvény azzal indít, hogy a sík- és dombos vidékek gazdálkodásának csak torzképe az északkeleti hegyvidék gazdálkodása. „A túrhetlenné vált nyomor egyik fő oka, hogy a vidéknek egyedül és kizárólag mezőgazdálkodással foglalkozó népessége, ugyanazon idő alatt, míg számaránya a galíciai beözönlés által (ti. a zsidók bevándorlásával) óriási szaporodott, egyidejűleg az úrbéri rendezés következtében az állattenyésztés űzését azelőtt inkább biztosító nagykiterjedésű erdei és havasi legelők használatában is korlátozva lett és így állott elő az a további bizonyításra nem szoruló tény, hogy a Máramaros, Bereg, Ung és Ugocsa vármegyék hegyvidékét lakó nép, csekély kivétellel, tényleg képtelen jelen helyzetében magát továbbra fenntartani. Most már csak a mezőgazdasági kormányzat állhat hatalmában, s csakis ennek lehet földadata a kérdéses vidéken, hol az ébredő közgazdasági öntudatnak ma még az első lehellete sem érezhető, a haladásnak utat nyitni az évszázadok óta téves irányban folytatott és minden változtatás és javítás nélkül apáról fiúra öröklött gazdálkodási rendszert a helyes mederbe terelni!” (*Iratok*. 1892-1900. II:530.)

A memorandumban ezért javasolták, hogy állami segítséggel honosítsák meg az alpesi országokban jól bevált havasi legelőgazdálkodást, és völgyenként, sőt községenként létesítsenek egy-egy paraszti mintagazdaságot. A hegyvidéki falvak kapjanak földet, illetve legelőterületeket hosszú távú szerződések alapján. Csak a mezőgazdasági kormányzat segítségével újítható meg a hegyvidék elmaradott állattenyésztése, az állam gondoskodjon megfelelő tenyészállatok beszerzéséről és teletetéséről községenként.

A pénzügyminisztertől azt kérték a memorandumban, hogy az egyes tárcákhoz előterjesztett beadványokban lefektetett tennivalók megvalósításához bocsássa rendelkezésre a szükséges pénzügyi fedezetet. Ezen kívül töröljék el a hegyvidéken lakók öt évnél régebbi adóhátralékait, a közterheket évenként csak egyszer, a legalkalmasabb időben hajtsák be, szállítsák le az egyenes adó mértékét, hivatalból állapítsák meg a jövedelmi pótdómentességet, az államkincstár tegye lehetővé a gazdáknak kölcsön nyújtását. Fogyanatosítsanak szigorú adminisztratív intézkedést, hogy adó fejében ne foglalják le az államkincstárnak a család élelmezésére szolgáló egyetlen tehenet. A vidék italmérsi jövedelmének bérletét a megváltási összeg ötszázalékos kamatozásának megfelelő évi bérért pedig a községeknek engedjék át.

A kormányhoz, illetve a szakminiszterekhez intézett memorandumokat már másnap, március 8-án délelőtt Firczak püspök vezetésével Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa országgyűlési képviselőiből, valamint a tanácskozás kárpátaljai tagjaiból álló küldöttség átadta Bánffy miniszterelnöknek, valamint a tárcák irányítóinak. A főhatóságok kezdettől fogva figyelemmel kísérték a képviselői értekezletek munkáját, így történt, hogy a Földművelésügyi Minisztérium már a memorandum átvétele előtt intézkedett egyes kérések megoldásáról. Így Ung vármegyében elrendelte a kincstári erdők belterületeinek – 14 ezer katasztrális hold szántó, rét és legelő – bérbeadását az évi adónál alig valamivel magasabb összegért 48 község számára. Perczel Dezső belügyminiszter „a galíciai bevándorlásra vonatkozólag kijelentette, hogy amennyire csak lehet, redukálni fogja a bevándorlást azáltal, hogy a csendőrzáratokat megerősíti és amennyire szükség van, szaporítani fogja, s miután a memorandum az elszegényedésnek egyik fő okát abban találja, hogy az uzsora nagy mértékben van

elterjedve, e tekintetben is mindent el fog követni közigazgatási úton a saját hatáskörében, hogy ennek eleje vételessék.” (*Iratok*. 1892-1900. II:531.)

Ekkor már két évtizede nagy ütemben települtek be Kárpátaljára azok a zsidók, akiket Oroszországból a cári hatóságok kiűztek, a Monarchia egyik tartományában, Galíciában pedig üzleti tevékenységükben korlátoztak. Mindehhez kedvező helyzetet teremtett a magyar állam liberális politikája, amely a beköltözést nem szabályozta jogérvényes bevándorlási törvénnyel. A megtelepülést nagyban elősegítette, hogy Ferenc József király már az 1867. évi VII. törvénycikkben (XII. 27.) szentesítette az izraelita vallásúak állampolgári egyenjogúságát, majd az 1895. évi XLII. törvénycikkben (X. 16.) törvényesen bevett vallásnak nyilvánította. A Galíciából bevándorolt sokezes zsidóság Kárpátalján szinte teljes egészében magának szerezte meg a pénzügyi világot, amelyben 500 és 1000 százalék közötti pénz-, ezenkívül bolt-, legelő-, felesmarha- és pálinkauzsorát vezettek be, valamint mindenféle közvetítési sápokat. Még az alkalmi állami munkát is ez a réteg továbbította a ruszin nép számára, amiért a munkabér felét kérte. A századforduló eme állapotairól, a ruszin emberek megnyomortásának megdöbbentő fokozatairól számol be a korszak egyik legismertebb publicistája, Bartha Miklós (1847-1905), a kolozsvári *Ellenzék* című lap főszerkesztője, aki hosszú ideig a Függetlenségi Párt országgyűlési képviselője volt. 1901-ben jelent meg *Kazárföldön* című dőokumentumkötete, a magyar szociográfiai irodalom legelső alapműve. Bartha “kazároknak” nevezi a Galíciából Kárpátaljára beözönlött uzsorából élő lengyel-orosz zsidóságot, hogy élesen megkülönböztesse a magyar haza gyarapítását elősegítő, asszimilálódó zsidóságtól. (*Bartha*. 1996:11-168., *Szabó O.* 1913:260-267.) A tanácskozáson az elszegényedés okairól szólva ezért vetette fel Nedeczey János Bereg vármegyei országgyűlési képviselő, hogy „meg kell akadályozni a galíciái zsidók bevándorlását.”

A memorandumokat átadó, Firczák Gyula vezette küldöttség előtt Darányi Ignác (1849-1927) földművelésügyi miniszter kijelentette, hogy már eddig is figyelemmel kísérte a bizottság működését. Ezért már a memorandum beadása előtt – különösen Bereg vármegyében – több ügyben intézkedett. Így arról, hogy a munkács-szentmiklósi Schönborn-Buchheim uradalmi hitbizományt a magyar állam vegye bérletbe. Ezután minden közvetítés kizárásával önárban, kisebb részekben a rutén népnek – amely Bereg vármegyében 56 községben él – adja bérbe. Az uradalmat, amely eredetileg Rákóczi-birtok volt, az osztrák grófi család 1726-ban kapta királyi adományként III. Károlytól (1711-1740). A hitbizomány Bereg vármegyében 233 067 katasztrális holdon terült el, a megye területének 37, erdőségeinek 71 százalékát elfoglalva. Az uradalmi birtok részletezve: erdő 185 444, legelő és rét 23 454, szántó 18 816, szőlő 501 hold. A hatalmas domíniumhoz tartozott még a munkácsi vas-, és timsógyár, valamint több mezőgazdasági ipari üzem.

Bánffy miniszterelnök a kérvényekben foglaltaknál is nagyobb arányú kormányintézkedéseket helyezett kilátásba azok átvételekor. A május 12-én tartott értekezleten Firczák Gyula püspök már az első miniszteri intézkedésekről is beszámolhatott a bizottságnak. Közben az „Emlékirat” kívánságaihoz csatlakoztak az érintett kárpátaljai vármegyék közgyűlései is, április 7-8-án Bereg, április 19-én Máramaros, legvégül – május 25-én – Ugocsa is. Közben Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter 12 új állami iskola szervezésére indított tárgyalásokat.

A következő hónapokban mind világosabbá vált, hogy a munkácsi püspök által indított társadalmi kezdeményezést államilag támogatott széles gazdasági alapokra kell helyezni. Annál is inkább, mert „a mozgalom keretében begyűjtött adományok túlnyomó részben a görög katolikus klérus hozzájárulásaiból folytak be, a világi köröket nem mozdította meg az ínségakció első hulláma, mely emiatt nem mutatott fel komolyabb eredményt.” (*Kemény*. 1939:81.) Az idő pedig sürgetett, mert a szinte elképzelhetetlen nyomor miatt a századfordulóig több mint 60 000 ruszin vándorolt ki a tengerentúlra, az Amerikai Egyesült Államokba, sőt egyes csoportjaik Brazíliába is eljutottak. Az 1897. február 4-én a miniszterelnökségen tartott országgyűlési képviselői értekezletről szóló sajtótudósítás így mutatja be a ruszin nép életkörülményeit: „A ki megfordult Bereg, Ung, Ugocsa, Máramaros megyék felvidékein (ti. hegyvidékein) és látta az ottani csenevész, elsatnyult, többnyire golyvás ruthén népet, az ő otthonának nevezett, nyomorult, bűzös viskójában, heteken át emészthetetlen zab és kukoriczacsutkából készült kenyeren táplálkozni, a mint az éhségtől elerőtlenedve, utolsó darab rongyát váltja föl pálinkáért, csak annak van fogalma arról, hogy mi az a fölvidéki ínség.” (*Iratok*. 1892-1900. II:526.)

A memorandumok benyújtása után három és fél hónappal, 1897. június 23-i minisztertanácsi előterjesztésében Darányi Ignác földművelésügyi miniszter jelenti, hogy a segélyre leginkább ráutalt szolyvai járásban fekvő 56 ruténlakta község termőfölddel való ellátása érdekében tárgyalásokat folytatott Schönborn Ervin gróffal. Ennek eredményeként az uradalom hegyi gazdaságaiból mintegy 18 000 katasztrális holdat 25 évre az államkincstár számára kézbe vett. E terület kétharmada havasi legelő, illetve hegyi rét, egyharmada pedig völgyben fekvő szántó és kaszáló. Ezeket szabad gazdálkodásra, albérletre vagy részművelésre adták ki a ruszin ajkú községek lakóinak, holdanként évi átlagban 1 forint 80 krajcár bérért. Megállapodtak abban is, hogy a bérlet egyik majorjában a járás összes községeinek tenyészállat-teletető állomást, illetve elszórtan néhány paraszti mintagazdaságot létesítenek. A bérleti díjakat az első 12 esztendő után az uradalom 20 százalékkal emelheti, de ha ehhez az államkincstár nem járul hozzá, akkor a szerződés felbontható. A bérösszeget – megfelelő óvadék mellett – a ruszin parasztnak negyedévenként elosztva előre kellett fizetni.

Június 23-i előterjesztése után Darányi a minisztertanács felhatalmazása alapján végül 12 622 katasztrális hold területet vett bérbé a Schönborn-uradalomtól évi 22 719 forintért, amelyet kincstári albérletben osztottak ki az arra rászoruló ruszin parasztnak között. Erre azonban csak a következő évben, 1898 tavaszán került sor, a kiosztást egy helybeli papokból, tanítókból, uradalmi tisztviselőkből és a miniszteri megbízottból álló bizottság végezte. A kereskedők megkísérelték a parasztnak elriasztani és a saját kezükbe kaparintani a bérleteket, amelyeket addig csak vadászatra használtak a domíniumban. A szántóföldeket három osztályba sorolták és 2,50, 4, illetve 6, a kaszálókat minőségük szerint 1-12 forint évi bérért adták ki. (*Iratok*. 1892-1900. II:526-527., 532-534.)

Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1897 őszén újra foglalkozott a segélyakcióval. Magához kérette Firczák püspököt, hogy kikérje a véleményét, aki őszintén beszámolt a ruszin nép további anyagi romlásáról. A miniszter megrendülten vette tudomásul a hallottakat. Ezután október 3-án, majd november 4-én hívatta a kiváló szakember hírében álló Egán Edét, minisztériumának hajdani munkatársát, aki fél évtized után ez

idő tájt érkezett haza Németországból, ahol a felesége birtokát kezelte. Közben Svájcban tanulmányozta a hegyvidéki gazdálkodást, illetve állattenyésztést. Egán Ede 1851. július 13-án született a horvátországi Csáktornyan. Bartha Miklós *Kazárföldön* címmel 1901-ben először megjelent könyvében tévesen mondja (Bartha. 1996:16.) skót származásúnak Egán Edét, az édesapja valójában *ír* volt. (Egán Ede Budapesten élő unokájának személyes közlése Egánról – nevét téve címűl – Ady Endre verset írt, amely 1900-ban jelent meg. A költő is „ír-szülött”-nek említi. Egán édesapja nyugat-magyarországi birtokán, Borostyánkőn kezdte gyakorlati működését, miután szombathelyi tanulmányait követően a hallei, illetve a bécsi mezőgazdasági főiskolákon nemzetgazdasági és agrárjogi képzettséget szerzett. Évekig csehországi családi birtokokon dolgozott, majd hazatérve a Földművelésügyi Minisztérium szolgálatába állt: 1883 és 1890 között országos tejgazdasági felügyelő. Közben az 1880-as évektől számos szakmunkát jelentetett meg. (Egán. 1884., 1885., 1886., 1887., 1898., 1900.)

A földművelésügyi miniszterrel folytatott két megbeszélés után, Egán november 5-én Bereg vármegyébe utazott, hogy a helyszínen tanulmányozza a ruszin nép helyzetét, majd tapasztalatai után kidolgozta a tennivalókat. „Arra a megállapításra jut, hogy az északkeleti határsávban sürgős gazdasági és politikai beavatkozásra van szükség. Egán elgondolása tehát nemcsak gazdasági óvintézkedés, hanem preventív nemzetmentés is. Meg akarta erősíteni az északkeleti végeket és ezért közgazdász létére állandóan foglalkozik nemzetiségi kérdésekkel ... reálpolitikus volt a szónak legnemesebb értelmében. Az északkeleti területek gazdasági feljavításával a magyar állameszme érdekeit kívánta védelmezni az Erdőskárpátoktól az erdélyi havasokig. Bizonyos, ha nem végez vele oly rejtélyes körülmények között a mindmáig gazdátlan golyó, Egán a magyar nemzetpolitika legnagyobb eredményét mutatta volna fel a világháború idejére. Ahogy működése nyomán a kárpátjai nép atyjának, jötevőjének, vezérének nevezte a 'ruszin apostolt', éppoly döntő gazdasági és politikai eredményeket hozott volna Egán kősa jegyzetekben nagy életerve: az *erdélyi gazdasági rendezés.*” (Kemény. 1939:81-82.)

1897 őszén Bereg vármegyei tanulmányútjának tapasztalatait és azokból következő javaslatait egy három részből álló emlékiratban foglalta össze, amelyet 1898. január 25-én nyújtott be a Földművelésügyi Minisztériumhoz. *I. Javaslat a gróf Schönborn-féle munkácsi és szent-niklói hitbizományi uradalmakból az államkincstár által bérbe vett hegyvidéki gazdaságok felhasználására nézve.* Az első részben kéri, hogy az akciót egyelőre csak a szolvai járás 56 községére terjesszék ki, ahol tanítsák meg a szegény ruszin parasztságot a célszerű havasi állattenyésztés és gazdálkodás fortélyaira. *II. A rutén kérdés.* Ebben a részben Egán a századfordulóra kialakult súlyos helyzet történeti, gazdasági és társadalmi hátterét elemzi. A nép nyomorának elsődleges okát abban látja, hogy az 1853. évi „úrbéri pátens” kiadását követő évtizedekben helytelenül hajtották végre az úrbéri rendezést és a tagosítást. A ruszin parasztnak a legrosszabb és legtávolibb földeket adták, a kaszálók, a legelők és az erdők nagy részétől pedig megfosztották őket. A kormányzat magára hagyta a népet, a hegyvidéken nincs számottevő ipar és bányászat, a közlekedés és a kereskedelem fejletlen, az élelmiszerek árai 15-20 százalékkal magasabbak, mint Budapesten. A nép éhezik, különféle betegségek sújtják. Helyzetét a végletekig megnehezíti, hogy a nagybirtokból csak vállalkozók közvetítésével, és csak

többszörös áron tud bérléthez jutni. A nyomor másik oka a galíciai bevándorlás és az uzsora, amelynél a legkisebb kamat 30 százalék. Számos módszer dívik az uzsoratorvény kijátszására. Mindezek következtében a századfordulóra a kisbirtokosok földjének és állatállományának több mint a fele zsidó származású uzsorások kezébe ment át. Egán nem hallgatja el a közigazgatási tisztviselők visszaéléseit sem. Úgy látja, hogy a fenti tényezők ismeretével válik érthetővé, hogy miért választja a tengerentúli kivándorlás útját nagy tömegekben a tönkrement ruszin parasztság. *III. A Kárpátok menti földművelő nép gazdasági helyzetének fejlesztése iránti javaslat.* Jelentése harmadik részében Egán részletesen kifejti, hogy Magyarország hegyvidéki megyéiben is megvannak a lehetőségei egy svájcihoz hasonló nagyarányú havasi állattenyésztés és rétgazdálkodás kifejlesztésének. Ez azonban csak a kincstár összesen 104 658 katasztrális holdnyi havasi legelőjének bérletbe adásával, a parasztoknak adott tenyészállatokkal, segélyek juttatásával, hitelszövetkezetek létesítésével, valamint az addigi erdőtorvény módosításával lehetséges.

Jelentésében Egán arra is rámutat, hogy a rendkívül súlyos helyzet miatt fenyegető „parasztlázadást” kizárólag állami közbelépéssel végrehajtott földbérlet-juttatással lehet „békés” úton elhárítani. Csak anyagi jólétük megteremtésével lehet megszerettetni a nemzetiségekkel a magyar államot, amivel a feszítő nemzetiségi kérdés megoldása felé lehet nagy lépést tenni. Egán szerint ugyanis „a rutén kérdés ma első sorban gyomorkérdés, s csak másodsorban nemzetiségi kérdés.” (*Iratok.* 1892-1900. II:526-527.) Egán jelentését és javaslatait csak két és fél hónap múlva, 1898. május 21-22-én a Földművelésügyi Minisztériumban tartott értekezleten vitatták meg és döntöttek az akció további menetéről. Közben Darányi Ignác, a tárca irányítója Egán Edét miniszteri biztosnak nevezte ki és megbízta a megszervezendő hegyvidéki kirendeltség vezetésével. Ennek első szervező ülését március 28-án Szolyván tartották, és ezzel hivatalosan útjára indult a magyar állam anyagi erejével az ún. „hegyvidéki” akció. Ekkor zárul le a Firczak Gyula püspök által „rutén akció”-nak nevezett társadalmi mozgalom, amelyet hiába javasolt a főpásztor országossá szélesíteni, de a közvélemény gyéren csordogáló anyagi támogatása azt nem tette lehetővé, sőt a Ruténföld egyidejű felemelésére sem nyílt mód – mint azt Egán a hegyvidéki kirendeltség említett alakuló ülésén kifejtette –, mert az egyes területek annyira el voltak hanyagolva.

A hegyvidéken élő népet felemelni törekvő akcióban – Egán mellett – elévülhetetlen érdemei vannak a munkácsi püspöknek. Ezt az állam méltányolta is, mert amíg 1895-ben a miniszterelnökség a néppárttal kapcsolatos úgymond „kétszínű” magatartásáért függőben tartotta a főpásztor kormánykitüntetését, addig két év múlva, 1897-ben már „érdemei elismeréséül” Ferenc József királytól megkapja a Lipót-rend lovagkeresztjét. Sőt ugyanabban az esztendőben XIII. Leó pápa is kitünteti a római gróf és pápai trónálló címmel. A püspök, annak állami átvétele után is tovább támogatta az akciót, amelynek sajátos vonása, hogy főként a helyi görög katolikus lelkészek segítették megvalósítását, pedig nem voltak a közigazgatás alkalmazottai. Firczak püspök 1898. augusztus 18-án keltezett körlevelében arra kérte egyházmegyéje papságát, hogy „a ruthén nép anyagi ügyeinek előmozdítására indított akciót támogassák.” A főpásztor mégsem volt „teljesen kormánypárti”, mint amivel egyes történészek vádolják. Híve volt a kiegyezés utáni magyar

államrendnek – 1903-ban valóságos belső titkos tanácsosnak nevezte ki a király –, és mint korábbi szabadelvű párti képviselő, hivatalból pedig főrendiházi tag, valóban végrehajtotta a liberális kormányzat politikáját. Nem lehet azonban elhallgatni, hogy ha a belpolitikai körülmények lehetővé tették, akkor támogatta a ruszin nemzeti értelmiség néppárti, illetve ellenzéki megnyilvánulásait. Ezt vizsgálva egyénisége kétségtelenül sajtósebb, mint például püspöktársáé, Vályi János eperjesi főpásztoré, aki mindig sokkal készségesebben eleget tett a mindenkori kormányzat igényeinek. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy Firczák gyakran visszafogottsággal viszonyult a ruszin parasztság súlyos helyzetéhez.

Visszatérve a hegyvidéki akcióhoz, annak kezdeti eredményeiről az 1898. november 2-án Szolyván tartott közgyűlésen Egán Ede számolt be. A tanácskozáson a földművelésügyi miniszter, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a szomszédos Ung és Máramaros, valamint a leginkább érdekelt Bereg vármegyék vezető tisztviselői vettek részt. Alig egy esztendő alatt a Schönborn-uradalomból az állam által bérbbe vett 12 660 katasztrális hold területet 4132 ruszin kisbirtokosnak adták albérltetbe egyenként 1,25-4 forintért. Három évi részlettörlesztéssel 600 darab borzderes üszőt osztottak ki Szolyván, illetve Volócon a szarvasmarha-állomány nemesítésére az önként jelentkezett gazdáknak. A juhtenyésztés javítására Erdélyből cigája és racka juhokat hoznak. A ruszin nép uzsoradósságoztól való megszabadítása érdekében hitelszövetkezetek alakítását kezdték meg. A gyümölcsstermesztés fellendítésére Szolyván 25 holdas állami faiskolát létesítenek. Nedeczey János országgyűlési képviselő kérte, hogy a „ruthén bizottság” ezen közgyűlése „feliratilag sürgesse meg a belügyminiszternél Bereg megye azon szabályrendeletének jóváhagyását, amelyben a megye területén állandóan betelepülni szándékozők vagyoni képesítésének megállapítását a községi elöljáróság hatásköréből kivonván – azt egyszer s mindenkorra teljesíti és a külföldiekre kétszeres összegben szabja meg.” Erre az intézkedésre azért volt szükség, mert a helyi hatóságokat gyakran megvesztegették a Galiciából betelepülni szándékozők. A kereskedelmi minisztertől pedig azt kérték, hogy sürgősen szüntesse meg a Munkács melletti podherinyi (podheringi) Latorca-hídon szedett vámot, mert akadályozza a forgalmat. A közgyűlésen dr. Hagara Viktor beregi főispán elismeréssel szolt a vármegyében élő görög katolikus papság szerepéről a hegyvidéki akcióban, és indítványozta, hogy ezt feliratban tolmácsolják Firczák püspöknek. (*Iratok*. 1982-1900. II:535-536.)

Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1900. január 24-én az uralkodóhoz, Ferenc Józsefhez küldött előterjesztésében is elismeréssel szolt a munkácsi egyházmegye püspöke és papsága szerepéről a hegyvidéki akcióban. „Itt ki kell emelnem, hogy a hazafias görög katolikus papság, élén Firczák Gyula munkácsi megyés püspökkel, terveim gyakorlati végrehajtása körül nagy segítségemre van. A mezőgazdasági ismeretek terjesztése céljából a múlt év tavaszán az alsó vereczkei kincstári bértelenen négy heti gazdasági tanfolyamot rendeztem, melyen a 'Verchovina' vidéki papság, huszonöt görög katolikus lelkész vett részt... Figyelemmel ezen nép rendkívüli vallásosságára, gondoskodtam arról is, hogy Mezőhegyesen (volt Csanád vármegye, ma Békés megye), mely állami birtokon tervezem a munkásképzést folytatni, a ruthén földművelők ott tartózkodásuk ideje alatt a görög katolikus vallás szertartásaiban részesíttessenek.” (*Iratok*. 1892-1900. II:849-853.)

A hegyvidéki akció első két évének számbavételére 1900. február 12-én Munkácson, a Csillag-szállóban tartottak közgyűlést, amelyet másfél napos tanulmányút előzött meg Volóc, Zúgó, Felső-, majd Alsó-Verecke, Vezérszállás és más községekben. Ezen az illetékes minisztériumok kiküldöttjei, Egán Ede, miniszteri biztos az általa irányított szolvai kirendeltség tagjaival, valamint az érintett községek mintegy húsz görög katolikus papja vett részt. A korabeli beszámoló szerint „a tanulmányút alatt megdöbbentő képe terült a szemlélő elé a szegény hegyvidéki nép nyomorának. Alacsony, a földdel majdnem egyvonalban álló tetőzetű házakban laknak, 6-8-an egy szűk szobában, vegyesen a birkákkal és sertésekkel. Házaikon kémény nincsen s fojtó füstben szoronganak némely helyen a betegek is. A falba vert két vaskarón deszkák vannak elhelyezve, mely ágyul szolgál nekik. Ez alatt tanyáznak a sertések, az ágy felett pedig bölcső csüng kötélén. Gyermekek majdnem teljesen ruhátlanul, mezítláb futkosnak a bokán felül érő hóban és jég között. Ilyen a nyomor az egész vonalon.”

A közgyűlésen, amelyen részt vett a görög katolikus lelkészi kar száztagú küldöttsége is, megjelent Firczák Gyula püspök, akit harsogó „Éljen!”-ek fogadtak, amikor a tanácskozóterembe lépett. A püspök megnyitóbeszédében „vázolta a ruthének sanyarú helyzetét, majd ismertette azt az akciót, melyet a földművelésügyi kormány érdekükben indított. Némelyek – úgymond – úgy fogták fel, hogy e nemes intenciójú mozgalom nemzeti vagy felekezeti irányú, sőt sokan antiszemitizmust láttak benne. Sokan olyan ellentétes értelmezéseket tettek, hogy a ruthén népnek teljes kiirtását nálunk czélozza az akció. Körvonalazza a nagy munka indító okait, melynek egyike az, hogy oly népről van szó, melyről a pártatlan magyar történelem úgy emlékszik meg, hogy mindig a magyarok barátja volt, vele küzdött, vele szenvedett, a háborúk idején ő is megadta a véradót. Szeresd felebarátodat, mint önmagadat – fejezd be beszédét – s midőn e szegény nép helyzetén igyekszünk javítani, akkor ezen szép hit és életelvnek hódolunk. (*Zajos éljenzés.*)” (*Iratok. 1892-1900. II:858-859.*) Egán Ede is azt szögezte le jelentésében, hogy nem a rutén, hanem a szegény hegyvidéki nép segélyezésére irányul az akció, amelyet három talapzatra építettek: a föld- és legelőbérletekre, az állattenyésztés fellendítésére, valamint a hitelszövetkezeti intézményhálózatra. Ez utóbbi célja, hogy a népet kimentse a községbeli uzsorások karmai közül.

Egán már 1900 elejétől éles ellentétbe került egyes politikai körökkel, amelyek kifogásolták az akció kiszélesítését a szolvai járás után Bereg vármegye többi hegyvidéki területére, valamint további ruszinlakta vidékekre. Ez egyébként ez év júliusától meg is történt. Egán Máramarosban Husztot, Ungban Nagybereznát vagy Perecsenyt ajánlotta központnak, de Ugozsát is bevonták az akcióba. Egán mint a kárpátaljai közoktatásügyi bizottság tagja 1900 tavaszán sikeresen közbenjárt, hogy 25 új ruszin népiskolát állítsanak fel.

A függetlenségi párti – vagyis a kormányellenes – sajtó általában ellenszenvvel kísérte működését és azzal vádolta, hogy a reakciós politikai irányzatot szolgál ki. Hasonlóan az is a korabeli viszonyokat jellemzi, hogy Egán öt nappal a közgyűlés után – február 17-én – levélben kényszerül magyarázkodni Darányi földművelésügyi miniszternél a munkácsi értekezleten mondott beszédével kapcsolatban. Ehhez csatolta annak hiteles szövegét, valamint az értekezleten történeteket leíró nyomtatásban megjelent füzetet. Egán levelében többek között ezt írja: „Ami e beszédben, mely annyi félreértésre adott okot – a

Galíciából bevándorolt proletár (értsd: ingyenélő) elemeket és azok üzelmeit illeti, ezek bírálata kifogás tárgyát bizonyára nem képezendi s a jelentés ezen részét s az azon üzelmekre mondottakat fenn is tartom; elismerem azonban, hogy tovább mentem, midőn bár magánvéleményem előadásával, de a beszéd hevében a fent említett visszaélések nyomása alatt általánosítva oly kifejezéseket használtam s oly kitéréseket tettem, melyek arra a feltevésre adtak alkalmat, mintha én – szemben a Kormánynak az állam polgárai közt semmi megkülönböztetést sem ismerő s mindannyit egyenlő oltalomban, védelemben és elbánásban részesíteni kívánó szabadelvű, a jogegyenlőség alapján álló politikájával és szemben Nagyméltóságod utasításaival – egy hazai bevett felekezetet (ti. a zsidóságot) sértettem és sérteni akartam volna, kötelességem az igazságnak megfelelőleg kijelenteni, hogy ezt egy pillanatig sem czéloztam; ez a szándék tőlem teljesen távol állott... Elismerem azt is, hogy amiket az egyes kormányzati ágak bíralatában és jövőendő teendőire nézve elmondottam, azt ugyan a legjobb indulat által vezetve, de hatáskörömön kívül és felhatalmazás nélkül adtam elő.” (*Iratok*. 1892-1900. II:860.)

Néhány adat a munkácsi közgyűlés mérlegéből: a Schönborn-uradalommal kötött szerződés alapján 25 évre kibéreltek 12 622 katasztrális hold területet, és felparcellázva 41 községben, összesen 4303 földművelőnek haszonbérbe adták. Az utóbbiak közül földet 1793 személy, a többi havasi legelőket bérelt. 1897-től 1900 tavaszáig összesen 1600 tenyészüszőt és 500 tenyészanyajuhot adtak ki a gazdáknak. Bereg vármegyében három mintagazdaságot állítottak fel, Alsóvereckén pedig 6 hetes gazdasági tanfolyamot szerveztek. A szolyvai járásban alapított 11 hitelszövetkezet közül ekkor 7 működött, amelyekhez a járás 56 községe tartozott. Összesen 54 249 korona kölcsönt szavaztak meg 484 tagnak. A hitelszövetkezetek székhelyén, azok keretében egy-egy áruraktár is létesült, ahol 50-60 százalékkal olcsóbban árusították a közszükségleti cikkeket.

A hegyvidéki akció kezdeti sikerei Ruténföldön sokak érdekeit sértették, különösen akkor, amikor a szövetkezeti áruraktárak is megszerveződtek. A kocsmárosok azért háborodtak fel, mert a falusi nép már nem tőlük, hanem a hitelszövetkezetektől kér kölcsönt. Földjét pedig nem veri dobra, hogy aztán az ő kezükbe kerülne, hanem hitelekkel megváltja. A tenyészállatok kihelyezése a községi kereskedők érdekeit keresztezte. A küzdelem akkor élesedik ki Egán és a „kazár” kereskedők között, amikor az utóbbiak megtudják, hogy a hegyvidéki kirendeltség a pénzügyminisztertől italmérési jogot is kért a szövetkezetek számára.

Különösen a hitelszövetkezetek, amelyek tagjait a helyi görög katolikus papok szervezték, enyhítenek a hegyvidéki nép helyzetén. Kedvező kölcsöneikkel sikeresen sorvasztják az uzorát, az áruraktárakkal pedig mintegy felére törik le az árakat. Egán azon tervével, hogy az áruraktárak is kínálnak majd minőségi pálinkát, de nem poharakban, mint a kocsmákban – ahol azt szokás szerint vitriollal vagy más maró folyadékkal „erősítik”, vagyis hamisítják –, hanem palackokban, a legfőbb keresetétől fosztja meg a galíciai származású italmérőket. A kereskedők ellenakciója a zúgói, majd a kisszolyvai hitelszövetkezetek körül robbant ki, ahol elhitették a néppel, hogy a szövetkezetek csak arra valók, hogy az „urak” az általuk befizetett heti tagilletéket, a 10 krajcárt a saját céljaikra felhasználják. 1899 őszére a két községben a helyzet teljesen elmérgesedett. Egán ezért felkérte egyik legkiválóbb munkatársát, Tegze Géza felsőbisztrai görög kato-

likus lelkeszt – Máramaros vármegyében ő alapította az első hitelszövetkezetet –, hogy világosítsa fel a két község népét. Tegze annak ellenére vállalta a küldetést, hogy a szövetkezetek körüli áldásos munkája miatt házát négyszer felgyújtották, egy ízben az életére törtek, a feleségét pedig ismeretlen tettesek megkésélték.

Az állami tenyészállat-akció a szolyvai járásban teljesen elejét vette a közvetítő kereskedelemnek. A tőzsérek emiatt bujtogatták az embereket, sőt Bukovinából hatvan borjút hozattak be és az állatokat az állami ár harmadáért adták a gazdáknak. Ellenakciójuk nem sikerült, mert a borjak túlnyomó része betegség miatt elhullott, ezért a nép – kevesek kivételével – otthagya a „kazár” kereskedőket. Az utóbbiak figyelték az áruraktárak vásárlóit, a szövetkezeti tagoktól megtagadták a gabona őrlését. Ez súlyos következményekkel járt, mert az uradalom összes malmát „kazárok” bérelték. Egán jól tudta, hogy a hegyvidéki akció súlypontja a következő: „a ki a népnek pálinkát ad e vidéken, csak az tartja kezében a népet.” Két veszedelmet akart elhárítani a lakosság feje felől: a szövetkezetek csak zárt formában árusítanak italt, ami csökkentené a napi kocsmázást, illetve ez a forma meggátolná, hogy egészségtelen, hamisított ital kerüljön forgalomba. A szövetkezeti italmérések az egyes községi előljáróságoktól függtek, 1899 őszén hét közül ötben a megvesztegetett tanács leszavazta az indítványt. Közben küldöttségek járták az országot, pénzzel lefizetett parasztok és képviselők hirdették, hogy Egán tönkre akarja tenni a kiskereskedelmet. A szövetkezetek 1900 őszén megkapták a korlátozott italmérési jogot, de Egán halála után az akció e lényeges része megbénult. (*Kemény*. 1939:88-92., *Bartha*. 1996:143-146.)

A miniszteri megbízott élete a hegyvidéken állandó veszélyben forgott. 1900. februári híres munkácsi jelentésében – az említett füzetben, amelyre Darányinál hivatkozott – ismételten emlékeztetett állandó fenyegetettségére, csakúgy, mint jegyzeteiben és Bartha Miklóssal folytatott levelezésében is. Az Egán-jelentésből: „Munkatársaimat, kik engem híven, tisztán csak a nép érdekében célul tűzött törekvésekben támogatnak, életükben fenyegetik. Engem pedig felekezeti átokba tettek, mely mint a beavatottak állítják, annyit jelent, hogy minden igazhitű a kisgyermektől kezdve a tehetetlen aggastyánig köteles mindennapi imádságába azon forró óhajt bevenni, hogy Jehova engemet legkésőbb egy év alatt okvetlenül elpusztítson.” Másutt: „Tisztában voltam magammal, hogy az én személyemnek ezáltal nem fogok barátokat szerezni, sőt személyemre nézve, nézeteim nyílt közlése könnyen végzetessé fog válhatni. De tudtam és éreztem, hogy a rám bízott szent ügynek elárulásával lenne egyenlő, ha hallgatnék azon dolgokról, miket itt tapasztalnom kellett.” (*Egán*. 1900:81., 126.)

Egán 1901. szeptember közepén Ungváron Firczák püspökkel folytatott tárgyalásokat a hegyvidéki akció további kiterjesztésének lehetőségeiről. A városból 20-án reggel indult gyors lovasfogaton Munkácsra – itt egyébként táviratilag előre megrendelte szállodai szobáját –, Rochlitz Nándor ungvári királyi főerdésszel, a hegyvidéki kirendeltség Ung vármegyei megbízottjával. Egán útközben az Ungdaróc és Nagyláz községek közötti határban mindmáig kiderítetlen körülmények között halálos sebet kapott és néhány óra múlva az ungvári kórházban meghalt. Az egyetlen szemtanú, a főerdész – aki lent a kocsinál maradt addig, amíg Egán a dombtetőre kapaszkodott – mást észlelt: a domb peremén forgópisztoly dörrent és feltekintve látta, hogy Egán fejével lefelé zuhant az

árokba. A miniszteri megbízott halálának körülményeit a sajtó és a közvélemény hónapokig vitatta. A fővárosi lapok kivétel nélkül balesetről vagy öngyilkosságról írtak. Tény, hogy a nyomozás – érthetetlen módon – nem folyt kellő erővel. A hivatalos vizsgáló bizottság véletlen balesetet állapított meg. Eközben – a számos ellentmondás miatt – Bihar Jenő beható magánnyomozást folytatott és büntetőjogi részletességgel, a végzetes út körülményeinek alapos leírásával, az ellenérvek éles logikájú cáfolatával arra a következtetésre jutott, hogy Egán Ede öngyilkosság áldozata lett. (*Bihar*: 1901., *Kemény*: 1939:93-98.)

Ezt erősíti meg egy későbbi emlékezés, miszerint a tragikus haláleset napján Egán Ede Munkácsra menet az útba eső Nagyláz faluban élő Plotényi család vendége lett volna. Az emlékező, dr. Szakáts Istvánné anyai nagyszülei rokonságban voltak a famíliával, így közvetlenül értesült a történekről. „Most még egyszer visszatérek Egán Edére, meggyilkolására! Ez a bűntény nagy port vert fel s talán a 'Tiszaeszlári pör' közelsége tette, hogy 'hivatalosan fel nem derítettett'... (1882-ben Tiszaeszláron a zsidók húsvéti ünnepén eltűnt egy 14 éves cseléd lány, Solymosi Eszter, amiért vallási okokból elkövetett rituális gyilkossággal vádolták meg a helyi izraelitákat. A következő év nyarán, Nyíregyházán megrendezett 46 napig tartó híres pörben a vádlottakat fölmentették.) Egán azon a bizonyos napon éppen a Plotényi-kastélyba volt hivatalos ebédre. Kocsin indult el Ungvárról. A hintóban mellette foglalt helyet barátja, Rochlitz erdőtanácsos, a bakon meg a kocsis. A lovak lassan húztak fel a Nagyláz felé vezető kaptatón. Amikor már majd a dombtetőre értek – ahonnan messzi vidékre látni, jön-e jármű vagy ember –, a kazárok csapata előszaladt a fák mögül és túlerőben lévén, kirángatta Egánt a kocsiból. Mindez villámgyorsan történt. Egánt saját revolverével lőtték agyon, az árkon túli mogyorófabokor mögött. A másik két utast azzal rémítették halálra, amennyiben mást vallanak, mint hogy Egán öngyilkosságot követett el, családtagjaiknak még az irmagját is kiirtják. S nagy fenyegetés volt az akkor, így említették később is mindig Ungban... A kocsis röviddel azután visszabujdosott verhovinai kis falujába, Rochlitz erdőtanácsos később, a halálos ágyához kért két tanúnak mondotta el a gyilkosság hiteles történetét.” (*Szakáts*: 1972:7.)

Évszázada immár, hogy bizonyos körök igyekeznek besározni vagy félremagyarázni Egán munkásságát, elfeledtetni emlékezetét. Hat évtizeddel ezelőtti értékelése ma sem vesztett időszerűségéből: „Egán nem volt antiszemita a meghatározás mai értelmében, bár jogosan féltette nemzetét az elkövetkező gazdasági és társadalmi aránytalanságtól. Amikor a kelet-galíciai beszívárgás ellen megfeszített erővel küzdött, a „kazárság” beözönlését a magyar közvélemény ellenkező pólusán a fináncitkés id. Chorin Ferenc, (1842-1925) és a polgári liberális politikus Vázsonyi Vilmos (1868-1926) is egészségtelennek és üldözendőnek nyilvánította. Egán, ha ugyan szabad még megkockáztatni felmagasztosuló alakjával kapcsolatban a diszkreditált jelzőt: *magyar humanista* volt, aki Kárpátalján két keze után élő földmunkás zsidó családoknak is juttatott földet és élelmet az ínségakció során.” A hegyvidéki kirendeltség 1900 februárjában többek között azt is jelenti, hogy Alsó-Vereckén, Rákóczi-Szálláson, Verebesen, Új-Rosztokán, Tiszóván (Csendesen), Zdenyován (Szarvasházán), Serbócon (Beregsziclás) és Bukócon (Bükköspatak) 51, Valócon (helyesen: Volócon) és Kis-Szolyván 30 zsidó családnak egy-egy

szekér szénát utalványozott télre, Alsó-Vereckén pedig burgonyaföldet osztott szét a szegény sorsú zsidók között. Egán tiltakozott a dehonesztáló minősítések ellen a már idézett jelentésében: „én nem vagyok antiszemita ... sem nyíltan, sem titokban.” (*Kemény*. 1939:98.)

Egán Ede temetésén Ungváron a ruszin lakosságból ezrek vettek részt. A köznép halála mögött bosszút gyanított, amiről évtizedekig beszéltek a ruszinlakta falvakban. Ungdaróc határában, a Lázi-hegyen, ahol Egán halálosan megsebesült, vaskerítéssel körülvett feliratos kőkeresztet állítottak a falu lakói, amely néhány éve az Ungvár és Munkács közötti autót szélesítésekor nyomtalanul eltűnt.

A hegyvidéki kirendeltség miniszteri biztosának halála utáni évtizedben az akció tovább bővült. 1904-ben például Balogh Mihály máramarosi görög katolikus külhelynök emlékiratot intézett a földművelésügyi miniszterhez a hegyvidéki akció három irányban – háziipar, gazdasági meliorizáció és szövetkezetek – történő fejlesztéséért. Ugyanebben az évben adott be közös kérelmet a főhatóságokhoz Firczák Gyula munkácsi, illetve a szamosújvári görög katolikus püspök, hogy Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyék területére küldjenek ki adatgyűjtő bizottságokat, amelyek felméri az ott élő nép helyzetét. Perényi Zsigmond Máramaros vármegyei főispán részvételével tartott tanácskozáson pedig kijelölték az uradalmi, illetve a kisbirtokosi közös legelőket és átdolgozták az addigi legelőrendtartást. (*Páris*. 1904.)

Egy évtizeddel Egán jelentése után, 1910-ben az állam által a Schönborn-uradalomtól bérelt 20 657 katasztrális hold földterületből 66 község 3063 kisgazdája részesült 1-3-5 holdas parcellákban. Ezenkívül eddigre 6000 hold már a birtokosok, illetve a községek örök tulajdonába ment át. Egy évtized alatt a hitelszövetkezetek száma 11-ről 143-ra gyarapodott, ezek 77 áruraktárt tartottak fenn. (A következő évben az utóbbiak száma 11-gyel növekedett.) Az áruraktárak forgalma két évvel korábban – 1909-ben – 1 863 245 korona volt. A 35 819 hitelszövetkezeti tagnak összesen 2 577 580 korona üzletrésze volt, a folyósított kölcsönök összege tíz év alatt 500 000 koronáról 6 millióra emelkedett. Az állam által bérelt 7282 katasztrális hold havasi legelőre 4600 tenyészállatot hajtottak fel, hogy feljavítsák az ottani állományt. Az alsó-vereckei állami mintabirtok tejgazdasági szakiskolájában évente 24 hegyvidéki ifjút képeztek ki államköltségen vaj- és sajtgyártásra, illetve tejkezelésre. A munkanélküliség csökkentésére évente 7-8 ezer embert közvetítettek az alföldi mezőgazdasági üzemekbe, ahol évente 400-500 000 korona bért kerestek. A téli hónapokon való foglalkoztatásra különféle háziipari szövetkezeteket szerveztek, ahol évente mintegy 3400 kisgazda talált munkát és évi több mint 200 000 korona keresetet. (*Szabó O.* 1913:268-270.)

A hegyvidéki kirendeltség figyelme a hegyvidéki lakosság vagyonának a megóvására is kiterjedt. Bevezette az ingyenes jogvédelmet: Máramarosszigeten péntekenként, Munkácson szombatonként az általa fizetett ügyvédek díjmentes jogi tanácsokkal látták el bármilyen peres vagy peren kívüli ügyben a hozzájuk forduló kisgazdákat. Így igyekeztek meggátolni azt, hogy „tíz koronáért licitáló fiskálisok” és más élősködő elemek a tudatlan köznépet kiforgassák. Sok helyütt a nép bizalmát is meg kellett szerezni a hegyvidéki kirendeltség munkatársainak, az egyes tervek megvalósításakor. Így például előfordult, hogy a gazdák csak akkor egyeztek bele a községi határ legelőjének javításá-

ba, amikor tudomásukra jutott: a helyi görög katolikus lelkész szívesen átadja réjtjét mesterséges trágyázásra és az eredmény nem marad el. Az 1910-es évek elején már azt tervezték, hogy a hegyvidék számára a fővárosban vagy Ungváron központi jogvédő hivatalt állítanak fel ruténföldi helyi fiókokkal, megvalósítják az ingyenes közigazgatást és bíraskodást, elősegítik a néphez közel álló görög katolikus világi értelmiségiek állami állásokba kerülését.

Az 1914-ben kitört első világháborút követően – különösen az orosz betörés pusztításai következtében – a hegyvidéki akció, illetve a kirendeltség munkája elsorvadt, a ruszin nép mindinkább védelmező nélkül maradt.

11. Kivándorlás, pánszláv agitáció, földhiány, skizma

Firczak Gyula munkácsi püspök főpásztori működésének derekán, a XX. század első éveiben skizmatikus parasztmozgalom alakul ki Kárpátalján, amelynek lényege a görög katolikus vallásról a pravoszláviára való visszatérés, és eközben a megszabadulás az unitus egyházban a hívőkre háruló súlyos anyagi terhektől. A Máramaros vármegye déli részén élő görög katolikus románok soraiból indul a mozgalom és terjed tovább a vármegye északnyugati vidékére, az Iza községben és környékén lakó ruszinok körébe. Az utóbbiak példáját a szomszédos Bereg vármegyében, Nagylucskán követték. A mozgalom okai mindenekelőtt a ruszin társadalom mély válságában keresendő, s abban, hogy a századfordulón ez a nép volt az ország elmaradottabb etnikuma. (*Perényi. 1957.*)

Már az 1890-es évek elejétől kezdve egyes ruszin falvak parasztsága visszatért az ősi hitre, és a hol itt, hol másutt felbukkanó áttéréseket sem az egyházi, sem a világi hatóságok fellépései nem tudták elfojtani. A skizma terjedéséhez az is hozzájárult, hogy a görög katolikus parochusoknál műveletlenebb, de életformájában egyszerűbb és a néphez közelebb álló ortodox papság jóval kevesebb anyagi terhet rakott híveire. Jelentős szerepe volt a külföldről jövő izgatásnak is, mert tény, hogy egyes oroszországi szervezetek nemcsak erkölcsileg, hanem anyagilag is támogatták a skizma-mozgalmat. Évszázadok óta ortodox szellemű könyveket küldtek Kárpátaljára, ruszin parasztfiatalokat képeztek ki missziós papoknak oroszországi kolostorokban. Ezt elősegítette, hogy a munkácsi egyházmegyében az 1646-os unió után a szertartások nyelve, formája egészen a XIX-XX. század fordulójáig lényegében nem változott jórészt Oroszországban nyomtatott ortodox szertartáskönyveket használtak, valamint a cirill írást és a keleti naptárt. Ráadásul a vallási unió elsősorban a papság ügye volt, kezdetétől több mint két évszázadon át a nép életében kevés igazi változást hozott. Az orosz hatás – bár jelentős volt – mégsem lett volna elég a mozgalom kibontakozásához, nagyobb szerepet játszott benne az Amerikából hazatért kivándorlók élményeinek, tapasztalatainak széles körben való terjedése.

A skizmának elsősorban szociális gyökerei voltak, ezért mozgatórugóinak megértéséhez röviden vázolnunk kell ruszin nép társadalmi-művelődési helyzetét a századfordulón. Elöljáróban csak emlékeztetünk arra – mivel ezt korábban már részletesen tárgyaltuk –, hogy a kiegyezés utáni három évtizedben a ruszin értelmiség nagyobb része elmagyarosodott. Az 1880-as évektől a fővárosban élt egy jelentős csoportjuk, az asszimiláltaké, akik saját népük elmagyarosításán fáradoztak. Fontos kortűnet, hogy az északkeleti Felvidéken Sáros vármegyétől Máramarosig élő ruszin – miként akkor nevezték: rutén – népet sem ők, sem a magyar közvélemény nem tarotta külön nemzetiségnek, mint a románokat, szlovákokat, horvátokat stb., hanem „oroszajkú magyarok”-nak, „magyar-oroszok”-nak, „rusznyákok”-nak, „kisoroszok”-nak nevezték őket. A XIX. század végén a fiatal értelmiség egy része – részben az államhatalom hatására, illetve reálpolitikai

meg gondolásokból – szakított a század derekától domináns nagyorosz irodalmi és nyelvi orientációval, valamint a pánszláv eszmékkel és létrehozta a helyi nyelvjárásokon alapuló ruszin irodalmi nyelvet, sajtót és könyvkiadást. Ezt fogadta el az 1895-ben újjáalakult Szent Bazil Társulat, majd 1902-től utóda, az ungvári Unio Rt.

Mindezekből következik, hogy a XIX-XX. század fordulóján a ruszin nemzeti mozgalom még csak a kulturális-nyelvi ébredés fejlettségi fokát élte, és lényegében az első világháború kitöréséig tartó másfél évtizedben sem fejlődött szervezett, a céljait is megfogalmazó politikai mozgalommá. Még akkor sem, amikor a Katolikus Néppárt már 1895-1896-ban a nemzetiségek számára vonzó programjával a ruszin görög katolikus parasztságot igyekezett politikailag felrázni, és abban az unitus papság és értelmiség is támogatta. Bánffy Dezső miniszterelnök részben erélyes fellépésével, másrészt a görög katolikus klérusnak tett engedményekkel és Firczák Gyula munkácsi püspök közreműködésével leszerelte a néppárt akcióját. Ezek összehatására a századforduló a „ruthén kérdés” már nem elsősorban politikai, hanem egyre feszítőbb erővel szociális problémaként jelentkezett.

Paradox módon a ruszin nép gazdasági elmaradottságához a vidék kiegyezés utáni modernizálódása is hozzájárult. 1867 és 1873 között kiépült a magyar északkeleti vasúti fővonal Csap-Ungvár és Csap-Munkács között. Csaptól harmadrendű szárnyvonalis szakasz készült Beregszászon át Királyházáig, ahol csatlakozott a Debrecenről Máramarosszigetig futó fővonalba. 1907-re a fővonalakat továbbvitték, Ungvárról az Uzsoki-, Munkácsról a Vereckei-, Máramarosszigetről a Tatár-hágón át, az előbbi kettőt a galíciai Lembergig, az utóbbit a bukovinai Csernovicig. A századfordulóra így a vasutak elvették a ruszinok egyik fontos kereseti forrását, a szálfák és különféle hegyvidéki fatermékek tutajozását a Tiszán, illetve mellékfolyóin, a Taracon, a Talaboron és a Nagyágon. Pótlására az Alföldre jártak le nyaranta aratni gabonarészesedésért, illetve kaszálni, a hegyvidéki akció megindulása után ezt már állami munkaközvetítéssel végezhették.

Az 1900. évi népszámláláskor 424 774 ruszin ajkú állampolgárt írtak össze – más adat szerint 429 447 főt (Szabó O. 1913:272.) –, akik az ország összlakosságának 2,5 százalékát alkották. A következő népszámláláskor, 1910-ben számuk már 464 270 lélek, de arányuk az összlakosságon belül ugyanaz maradt. Az első világháború kitörése előtti negyedszázadban – 1890 és 1914 között – a ruszinok tényleges szaporodása kerekén 117 ezer személy, amely 33 százalékos tényleges gyarapodást jelent. Természetes szaporodásuk rátája ezidőben meghaladja a magyarok 12,8 ezrelékes arányát, a ruszinoké 1896 és 1900 között 15,5, 1911 és 1914 között 13,9 ezrelék. Erőteljesebb szaporodásukat bőven ellensúlyozta nagyobb kivándorlási hányaduk, ami szintén elősegítette a magyarság növekedését az ország össznépességén belül. (Mot. 1890-1918. I:414., 416.)

Tanulságos áttekinteni a ruszinok demográfiai mutatóit az 1896-1900-as évek átlagában, ezrelékben. Ebben a fél évtizedben a népesség nyers születési arányszáma 43,2, a nyers halálozása 27,7, a természetes szaporodásuk 15,5 ezrelék. Életviszonyaik minőségét tükrözte a magas gyermekhalandóság: 1000 élveszületett közül átlagban 354,8 meghalt 1 és 7 éves kora között. A házasságtermékenység így alakult: 1000 házasságban élő 15 és 49 év közötti asszonyra átlagban 236 élveszületés jutott. (Mot. 1848-1890. II:1151.)

A századfordulón a ruszinok a születések arányát tekintve az egész Osztrák-Magyar Monarchiában az első helyen álltak, számuk Magyarországon 1880 és 1910 között csaknem egyharmaddal, 31 százalékkal gyarapodott. Balogh Pál adatai szerint ekkor az ország 12 682 településéből 612 ruszin többségű volt, bár ezek között 487 faluban a lakosság száma nem érte el az 1000 lelket. (*Balogh. 1902:142.*)

Az említett negyedszázadban – számításaink szerint – mintegy 15-20 ezer ruszin magyarosodhatott el elsősorban a vegyes lakosságú községekben és a nyelvhatár menti területeken. Ennek okai a következők: a ruszinok az ország elmaradottabb vidékén laktak, életformájuk hagyományosan zárt, ezért társadalmi mobilitásuk igen csekély. Asszimilációjukat az is akadályozta, hogy görög katolikus vallásuk és egyházuk lényegében a nemzeti elkülönülés lehetőségét is nyújtotta számukra, a magyarosító tendenciák ellenére a saját hagyományaik és kultúrájuk őrzője is volt. Ez azt jelentette, hogy a ruszinok vallása gyakorlatilag teljesen lefedte nemzeti hovatartozásukat. Úgy is mondhatjuk, hogy az esetek többségében ha valaki Kárpátalján a görög katolikus vallást követte, nagy valószínűséggel ruszin volt, és fordítva. Az 1910. évi népszámláláskor a mai Kárpátalja területén a vallási megoszlás – kerekítve – így alakult: 372 ezer görög katolikus, 48 ezer római katolikus, 85 ezer zsidó, 65 ezer református, 1000 ágostai evangélikus és mindössze 550 (!) ortodox hívő élt a területen. (*Kemény. 1939:42.*) Az említettnél több ruszin görög katolikus élt az országban, de le kellett vonnunk az Abaúj, Szepes és Zemplén vármegyékben, tehát nem kárpátaljai területen lakó ruszin görög katolikusok számát.

A századelőn jelentős ruszin népesség – 65 ezer fő – beszélt magyarul és élt a kettős kötődés szakaszában, amelynek két fő típusa alakult ki. „Az egyik a magyar környezetbe került nemzetiségi család, amely a munka- és lakóhelyen, az iskolában és a sajtó közvetítésével megtanult magyarul, otthon, a családban az anyanyelvet, a külvilággal való kommunikációban már a magyart használta. A másik típus a nemzetiségileg vegyes család volt, amelyben többnyire kétnyelvűség érvényesült.” (*Mot. 1890-1918. I:419.*) Meg kell említenünk a nem magyar népek egymás közötti keveredését, amely Kárpátalján szintén több ezer ruszint érintett, akik elsősorban szlovák, vagy román házastárssal éltek vegyes házasságban. Külön kategóriának számított a Kárpátaljára bevándorolt mintegy 100 ezer főnyi zsidóság, amely erősen őrizte vallási hagyományait, ugyanakkor egy rétege gyorsan magyarosodott. A századfordulón Ungváron, Munkácson és Máramaroszigeten számarányuk már meghaladta a lakosság 20 százalékát.

A magyarosodás elsősorban a nemzetiségek mobilabb társadalmi rétegeit érintette, de ez a csoport a ruszinok körében igen csekély volt. Az 1900. évi népszámláláskor az országban mindössze 724 iparigazolvánnyal és segéddel dolgozó ruszin mesterembert írtak össze, rajtuk kívül 376 fő iparigazolvány és segédek nélkül dolgozott, valamint 145 önálló ruszin kereskedő működött. Az értelmiségi keresők száma is jelentéktelen, csak 0,4 százalék, amely számítások szerint mintegy 1600-1700 főnyi társadalmi csoportot jelentett. A gazdasági körülményeket jelzi, hogy 1900-ban az országban összeszámlált húsz éven felüli, 100 katasztrális holdnál nagyobb földterületet birtokló személyek között csak 508 volt ruszin nemzetiségű. (*Szabó O. 1913:272.*) A helyzet a következő évtizedben sem változott, az 1910. évi összeírásakor is a mezőgazdaságból élt a ruszin nép 89

százaléka. Az 1910-1913 közötti statisztikai évkönyvek szerint ekkor 10 000 ruszin lakosból átlagban csak 933 foglalkozott földműveléssel, erdőgazdálkodással pásztorkodással, és ez arra utal, hogy magas volt az eltartott családtagok száma. A ruszinok kedvezőtlen művelődési viszonyaira világít az, hogy 10 000 lakosból mindössze 25 üzött ekkoriban szellemi tevékenységet. A városlakók számaránya pedig átlagban 10 fő alatti volt, a legkisebb a több hazai nemzetiség ezen arányához viszonyítva.

A ruszin nép elmaradottságának egyik alapvető oka csekély művelődési lehetőségeiben lelhető fel, ugyanis a századforduló után elvesztette anyanyelven oktató iskoláinak zömét. Ezek száma 1869-ben még 473, 1900-ban 93, 1913-ban mindössze 47, más adat szerint 59 volt. (*Mot.* 1890-1918. II:879.) 1914-ben 350 néptanító 339 görög katolikus elemi iskolában tanította a rutén nyelvet, összesen 32 134 tanulónak. (*Darás.* 1936:151., 154.) Eközben rohamosan nőtt a magyar-ruszin vegyes nyelvű iskolák száma – 1900-ban már 304 volt ilyen –, ahol a legtöbb tárgyat magyarul tanították a ruszin gyerekeknek. (*Mot.* 1890-1918. I:1007.) Az elemi iskolák zömét Kárpátalján a görög katolikus egyház tartotta fenn, de az állami népiskolák száma folyamatosan gyarapodott. Az 1899-1900. iskolaév adatait a millenniumi tanév adataival összehasonlítva az állami népiskolák ruszin anyanyelvű tanulóinak a száma 4278-ról 5504-re emelkedett. (*Iratok.* 1900-1903. III:70.) A századfordulón egyébként az ország népiskoláinak csak mintegy 10 százaléka volt állami, a többit a különféle vallásfelekezetek, illetve községek a saját anyagi erejükből működtették. A polgári iskolák negyed részét tartották fenn felekezetek. Az elemi iskolákban dolgozó tanítók fizetése a többi értelmiségi pályákon dolgozókéhoz viszonyítva meglehetősen alacsony volt. A hátrányos helyzetet az 1893. évi XXVI. törvény-cikk rendezte, és a tanítók járandóságát a lakáson és kerten kívül minimálisan 300 forintban, valamint 50 forint ötévenkénti szolgálatért kapott pótlékban állapította meg. A felekezetek és a községek tanítói fizetésének 300 forintra való kiegészítéséhez államsegélyben részesülhettek. Az intézkedés 1755 görög katolikus tanítót érintett, ennyinek kellett felemelnie fizetését minimum 300 forintra. (*Iratok.* 1892-1900. II:80-82.)

A századfordulón nem működött hazánkban ruszin középiskola, tanítóképző, szakiskola vagy papi szeminárium. A ruszin fiatalok magyar közép- és felsőoktatási intézményeket látogattak, ami – kevés kivételtől eltekintve – a társadalmi emelkedésből következően egyértelmű volt a magyarosodással. A ruszin nyelv oktatása az 1895 őszen kezdődött tanévben – Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter október 14-én báró Bánffy Dezső miniszterelnökhöz intézett átirata szerint – így alakult a középiskolákban: az ungvári királyi főgimnáziumban rendkívüli tárgyként tanították a „ruthén” nyelvet hat évfolyamon heti két-két órában. A munkácsi állami főgimnáziumban is rendkívüli tárgy volt a ruszin, de az átirat nem jelzi az óraszámot. Kárpátalján kívül az országban csak az eperjesi királyi főgimnáziumban tanították a rutén nyelvet rendkívüli tantárgyként a II-VIII. osztályokban heti 8 órában. (*Iratok.* 1892-1900. II:410-411.)

A nemzetiségi történetírás (*Isztorija.* 1924., *Magochi.* 1978.) túlzó állításaival szemben tény, hogy az erőltetett magyarosításnak csekély maradandó eredménye volt. Így van ez akkor is, ha az állami és a társadalmi befolyásolás intézményei eszközei közül a tanügy volt a leghatékonyabb. Kétségtelen, hogy a magyar nyelvű oktatás fokozatos növelése elősegítette a kétnyelvűség kialakulását, ami megkönnyítette az asszimilációt, és károsan

hatott a nemzetiségek kulturális fejlődésére. 1906-1907 fordulóján a tanítómozgalom hatására ellentétek támadtak a nemzetiségi és a magyar egyházak, illetve a saját tanítók között. A kormányzat célja eközben – nemzetiségpolitikai megfontolásokból – a felekezeti iskolák államosítása, de ehhez nem volt elég anyagi ereje. Ezért a „pártfogásuk”, állami ellenőrzésük vált fő gondolatá. Az 1907. évi XXVII. törvénycikk – a híres Lex Apponyi – pozitív rendelkezése volt, hogy a következő évtől ingyenessé vált az elemi iskolai oktatás. Az elveszített tandíjjövedelmükért az állam az egyházakat segéllyel kárpótolta, amit egyes esetekben – a folyósítás megvonásával vagy korlátozásával – nyomásyakorlásra használt fel. A felekezeti és a községi iskolák tanítóinak a fizetését is felemelték, ezt azonban a nemzetiségi tanodák nagyobb része nem tudta megadni alkalmazottainak, ezért államsegélyért kellett folyamodniuk. Ennek feltétele viszont „a kifügástan hazafias állampolgári nevelés” volt: a magyar nyelvet megfelelő óraszámban kellett tanítani, az állam által kiadott könyveket használni és minden tantárgyat úgy oktatni, hogy a magyar nemzethez való tartozás érzését erősítsék a felnövekvő generációkban. Az államnyelv tanítását minden modern állam megköveteli, a Lex Apponyival az volt a baj, hogy ebben túlságosan magas követelményeket állított: a tanulónak négy év alatt kellett teljesen elsajátítani a magyar nyelvet szóban és írásban. A magyar egyházak az iskolatörvény végrehajtásában támogatták a kormányzatot, a nemzetiségek közül legélesebben a románok és görögkeleti egyházuk tiltakozott ellene. Számos nemzetiségi tanító ellen fegyelmi vizsgálatot indítottak, e kampány nagyjából 1910 végéig tartott. A törvényt a jóval szerényebb ellenkezésű ruszin – és szlovák, illetve szerb – vidékeken általánosabban és hatásosabban hajtották végre. (*Mot.* 1890-1918. II:639-642., *Darás.* 1936. 87-92.) Az államnyelvet azonban az elemi iskolákban kevés nemzetiségi – köztük ruszin – gyermek tanulta meg: 1910-ben az ország nem magyar anyanyelvű lakosságának csak 22,5 százaléka beszélt magyarul, elsősorban a vegyes lakosságú vidékeken. A magyar nyelv tanulásának erőltetésével – különösen az amúgy is alacsony színvonalú felekezeti és községi iskolákban – megnehezítették, hogy a tanulók alapos tárgyi ismereteket szerezzenek. Ez az iskolapolitika is hozzájárult a ruszin – és más– nemzetiségek kulturális elmaradottságához.

Az elemi oktatás kötelezővé tételével a helyzet mégis valamelyest javult. Az 1900. évi népszámláláskor 100 ruszin lakos közül átlagban 14,5 – férfiak: 17,7, nők: 11,4 – tudott írni és olvasni. (*Szabó O.* 1913:273.) 1910. évi népszámlálás szerint a magukat rutén anyanyelvűnek valló kárpátaljai lakosok közül 103 211 fő (22,02%) tudott írni és olvasni. (*Darás.* 1936:58.) Más adatok szerint 1910-ben a 6 éven felüli ruszin lakosságnak csak a 28 százaléka írástudó, a férfiak 32,5, a nők 23,6 százaléka. A felnőtt férfiak közül mindössze 0,2 százalék végezte el a középiskola 4. és még ennél is kevesebb – 0,1 százalék – a 8 osztályát. (*Mot.* 1890-1918. II:1010.)

Az általános műveltség alapjait – rendszerezett ismereteket – a középiskola alsó négy osztálya rakta le. Erre épült rá a magasabb szintű ismeretanyag – matematika, valamint a nemzetismereti tárgyak: a történelem és irodalom a nemzeti öntudat emeleteivel – a gimnázium felső osztályaiban, ami az alpműveltség betöztétét jelentette. Erre a fokra a ruszin gyermekeknek csak a töredéke jutott el, az 1908-1909. évi tanévben például mindössze 80 ruszin diák tanult gimnáziumokban és reáliskolákban. A sokéves gyér

utánpótlás volt az egyik oka annak, hogy a századforduló után a ruszin középosztály – 100 katasztrális holdon felüli birtokosok, tehetősebb iparosok és kereskedők, valamint az értelmiség – létszámában az 500 családot sem érte el. Az említett tanévben a tanítóképzőket 77, a főiskolákat és egyetemeket 6 (!) ruszin hallgató látogatta, akiket 5 ruszin tanár oktatott. (*Szabó O.* 1913:273.)

A helyzet az első világháború kitöréséig gyakorlatilag nem változott, a ruszin társadalom hagyományos, prekapitalista jellegű maradt. 1910-ben agrárnépességének aránya 89,2, az iparban és a kereskedelemben dolgozóké 4,8, a közszolgálatban állóké és az értelmiségieké pedig mindössze 0,5 százalék. Jellemző adat, hogy még ekkor is a ruszinoknak csak 1 százaléka – mintegy 4500 fő – lakott városokban. Az iménti arányok mindegyike sokkal kedvezőbb a többi hazai nemzetiségénél, az agrárnépesség aránya például a szlovákoknál és a horvátoknál már csak 70-71 százalék, iparból és kereskedelemből 15-20 százalékuk élt, városi lakosságuk aránya is többszöröse a ruszinokénak. Középosztályuk pedig egyenként több ezer családot számlált, amely lefelé sokkal nyitottabb volt, mint a magyar, mert az egyes osztályokat, rétegeket nem választották el olyan nagy tudati és presztízs-falak, mint a magyar társadalmat. Annál merevebben elzárkóztak viszont a magyar „úri” világtól, annak ellenére, hogy a nemzetiségi középrétegek – főleg az értelmiség – jelentős csoportjai életformájukban, értékrendjükben, s idővel nyelvükben is a magyar „úri középosztályhoz” igyekeztek idomulni. Így volt ez a főleg Budapesten élő asszimilálódott ruszin középosztály esetében is, amely tulajdonképpen már kiszakadt saját nemzeti társadalmából, még ha továbbra is beszélte annak nyelvét. (*Mot.* 1890-1918. II:1008-1012.)

A ruszinok körében csak keveseknek volt választójoga annak ellenére, hogy a kiegyezés korában az ország általános demokratizálódása fokozatosan előrehaladt, és a nemzetiségek is így tudtak közelebb kerülni nemzeti és szociális törekvéseik megvalósulásához. A századforduló után felhagytak a passzivitás hagyományos takitkájával és mindig az adott magyar belpolitikai erőviszonyok kihasználásával, lépésenkénti politikálással – akár kompromisszumok árán – érték el egyes nemzeti céljaikat. A ruszinok – mivel nemzeti mozgalmuk ekkoriban még mindig nem lépte át a kulturális-nyelvi ébredés fokát – politikai követeléseiket csak kevéssé tudták megfogalmazni. Ennek egyik oka az volt, hogy 1910-ben a nagykorúnak számító, választó és választható 24 éven felüli ruszin férfiak közül csak 35,1 százalékuknak volt választójoga. (Ez az arány a többi nemzetiségénél 40-45 százalék volt.) A ruszinoknál elsősorban azért volt alacsonyabb a választójoggal bíró férfiak aránya, mert azt a törvények feltételekhez, úgynevezett cenzushoz – vagyoni helyzet, műveltségi szint, nem stb. – kötötték. Másrészt a hatóságok úgy alakították ki az ország 413 választókerületét, hogy azoknak csak alig több mint egynegyedében voltak többségben a nemzetiségi választók. A ruszinok esetében sajátosság, hogy ugyan ruszin származású, de asszimiláns személyiségek kerültek be a magyar parlamentbe kormányparti mandátumokkal. A helyi, kárpátaljai közigazgatásban is alacsony a ruszinok száma, 1912-ben a vidékre máshonnan odakerült 398 köztisztviselő mellett csak 48 őslakos működött a hivatalokban. (*Kemény.* 1939:152.)

A századforduló korszakát mintegy két évtizednek értelmezve, a ruszin nép társadalmi szerkezetének vizsgálata és művelődési körülményeinek elemzése után világossá váltak a

skizmatikus parasztozgalom alapvető kiváltó okai. A csaknem 90 százalékban mezőgazdaságból élő népesség szociális és nemzeti öntudatosításában – szlovák szomszédaihoz hasonlóan – igen fontos, számos tekintetben döntő szerepet tölthettek be az ínség elől Amerikába távozott tízezrek. A kivándorlás legjelentősebb hulláma az 1890 és 1914 közötti negyedszázadban zajlott. Annak ellenére, hogy az országban élő nemzetiségek között a ruszinok aránya átlagban 2,5 százalék, a szlovákok és a németek után az ő soraikból mentek ki a legtöbben. 1905-1907-ben például a vándorbotot kezükbe vett emberek között a ruszinok aránya elérte a 3,8 százalékot.

Az Amerikába kivándorolt görög katolikus ruszinok egyházi és nemzetiségi ügyét Firczák Gyula munkácsi püspök tette szóvá 1892. március 3-án kelt beadványával, amelyet a Miniszterelnökséghez intézett. Ebben felveti, hogy a ruszinlakta vidék gazdasági nyomora miatt a kivándorlás már 1867-ben megindult, és 1892-ben számuk – beleszámítva a galíciai eredetűeket is – mintegy 150 ezer főre növekedett. A kivándorlók hamarosan arra kérték itthoni püspökeiket, hogy küldjenek utánuk papokat, akik ismerik szokásaikat, nyelvüket és szertartásaikat, akiknek viselik útiköltségüket és kinti ellátásukról gondoskodnak. 1888-tól a munkácsi és az eperjesi egyházmegyéből több lelkész érkezett Amerikába, ahol 1892-ben már 20 templomban 16 görög katolikus pap szolgált az Urat és a híveket. E kedvező helyzetet azonban időközben megzavarta, hogy a Congregatio de Propaganda Fide (a katolikus hittérítés ügyének pápai főhatósága) az amerikai római katolikus papság sürgetésére – mely nem nézett jó szemmel a többségükben nős görög katolikus papokra – 1890. október 1-jén a munkácsi és az eperjesi püspökökhöz intézett iratával elrendelte: a jövőben csak coelebs (nőtlen) lelkészeket küldjenek ki. Sőt 1891. január 28-án arra utasította a két főpásztort, hogy az Amerikában működő nős vagy özvegy papokat rendeljék vissza egyházmegyéjükbe, Magyarországra.

Ennek az intézkedésnek a végrehajtása azt jelentette volna, hogy a kivándorolt görög katolikusokat megfosztják lelkészeiktől, mert az eperjesi és a munkácsi egyházmegyében kevés volt a nőtlen pap, akiket akarattal ellenére a püspökök nem akartak kiutazásra kényszeríteni. „A hívőknek lelkipásztor nélkül hagyása azonban – eltekintve a vallási mozzanatoktól – annál is inkább veszélyes lett volna – írja Széll Kálmán (1845-1915) miniszterelnöknek egy 1900. február 15-én keltezett összefoglaló jelentés –, mert a pánszláv propaganda által mozgatott és segélyezett ortodox egyház mindent megtesz, hogy szlávjainkat, kik 3-4 év leforgása után nagyobbára hazatérnek, leginkább anyagi támogatás kilátásba helyezése által magához édesgesse.” (*Iratok*. 1900-1903. III:51.) A jelentés emlékeztetett arra, hogy Firczák püspök a bajok elhárításáért metropolitájához, Vaszary Kolos (1832-1915) hercegprímáshoz, esztergomi érsekhez (1891-1912) fordult, és kérte, hogy eszközölje ki a Congregationnak a nős papok ellen irányuló – egyébként az 1646. évi ungvári unióval is ellenkező – intézkedéseinek megváltoztatását Rómában. Másrészt szorgalmazta, hogy létesítsenek egész Észak-Amerikára kiterjedő joghatósággal egy görög katolikus vikáriátust. Firczák püspök nyolc évvel korábbi, 1892. márciusi beadványát az akkori miniszterelnöknek, gróf Szapáry Gyulának (1832-1905) is megküldte és a támogatását kérte. Szapáry két hét múlva, 1892. március 17-én kelt, a hercegprímáshoz írt levelében patronálta Firczák püspök kezdeményezését, sőt azt is felajánlotta Vaszary érseknek, ha az ügyben lépéseket szándékozik tenni Rómában, akkor

vegye igénybe a közös külügyminiszter közvetítését is, hogy a Szentszék kellő méltánylásban részesítse a kivándorolt görög katolikus hívek, valamint a lelkészek kívánságait is. Az érsek azonban nem válaszolt a miniszterelnök levelére, és az akció az 1900. évi összefoglaló jelentés szerint „egyelőre megakadt”.

Az utóbbi dokumentum a már bemutatott, Firczák püspök által készített 1892. évi beadvány, valamint Desseffy pittsburghi osztrák-magyar konzul 1895. évi jelentései alapján vázolja fel a Magyarországról kivándorolt ruszinok és szlovákok ottani mozgalmait, egyházi és világi szervezeteit és ezeknek egymáshoz való viszonyát. Az összefoglaló jelentés azért fontos, mert minden valószínűség szerint közvetlen előkészítője volt a Széll Kálmán kormánya (1899 – 1903) által indított századeleji ún. „amerikai akció”-nak. Adatai szerint 1895-ben már mintegy 300 ezer magyarországi honos, főként nemzetiségi ajkú kivándorlót tartottak nyilván az Egyesült Államokban működő osztrák-magyar konzulátusokon. E hatalmas tömegnek mintegy 40 százaléka szlovák, 10-15 százaléka ruszin volt, ezek az arányok a legerőteljesebb kivándorlás két évtizedében nem változtak jelentősen. 1900-ban például 31 100 ember vándorolt ki Amerikába, akik között 3116 fő volt ruszin (10,02 százalék). Ebben az esztendőben a pittsburghi osztrák-magyar konzulátus becslése szerint kereken 350 ezer magyar állampolgár élt az USA-ban, ebből 35 070-en ruszin ajkúak. A kint tartózkodók pontos számát azért nem tudták megállapítani, mert mintegy 20-30 százalékuk rendszeresen hazajött keresményével, hogy aztán néhány év múlva újra visszatérjen. (*Iratok. 1900-1903. III:252.*) A kivándoroltak közt a görög katolikusok számát ezidőtájt 80 000 főre becsülték, akiknek kétharmada szlovák volt, a többi ruszin.

A kivándorlás kezdetben a szlovákok és ruszinok által vegyesen lakott Sáros, Szepes és Zemplén vármegyék ruszin lakosságát érintette, de a századfordulóra mind jelentősebb lett a kárpátaljai ruszin többségű megyékből való tömeges Amerika-járás is, ami egyre inkább átterjedt Máramaros vármegyére, s ez Firczák Gyula püspök figyelmét is felkeltette. A főpásztor 1901. január 2-án feliratot intézett Széll Kálmán miniszterelnökhöz a “Máramaros vármegyében lakó ruthének közt lábra kapott kivándorlási mozgalom” ügyében. A főpásztor továbbította beosztottja, Balogh Mihály máramarosi főesperes, püspöki külhelynöknek jelentését is „a nép mai helyzetéről”. Egán Ede miniszteri biztos ezen iratokkal indul Máramaros vármegyei körútjaira, hogy személyesen mérje fel az itteni ruszinok tömeges – elsősorban Brazíliába irányuló – kivándorlásának okait. Igen körültekintő jelentést készített tapasztalatairól, de a további intézkedés már utódjára, Kazy József miniszteri osztálytanácsosra maradt, mert időközben – mint már szóltunk róla – rejtélyes körülmények között meghalt. A hegyvidéki akció irányítását Kazy József vette át szintén kormánybiztosi rangban, és 1902. január 29-én Munkácson kelt jelentésében így jellemezte a máramarosi állapotokat: „Nézetem szerint mint fő okok szerepelnek a Galíciából folytonosan folyamatban lévő bevándorlás, az ott űzött uzsora legkülönbözőbb nemei, a telekkönyvi állapotok és kataszter rendetlensége, a legelők hiánya, az iszákosság és így degenerálásnak, a mostani korcsmai rendszer melletti, folytonos fejlődése és végül az amúgy is terméketlen föld kis mennyisége.” (*Iratok. 1900-1903. III:291.*) Az okok tehát Máramarosban teljesen hasonlóak voltak azokhoz, amelyek a többi ruszinlakta vármegyében is előidézték a kivándorlást. (*Szabó O. 1913:247-253.*)

Amerikába már 1884-ben megérkezett az első görög katolikus lelkész Galíciából, mert a munkácsi püspök nem adott kedvező választ a kivándorlók kéréseire, hogy kapjanak papot. Magyarországról csak néhány év múlva, 1888-ban – más adatok szerint egy évvel később – ment ki az első lelkész, Dzubay Sándor, akit hamarosan mások is követtek. Sorra szervezte az egyházközségeket, és ő hívta ki a később híressé váló Tóth Eleket (Alex Toth) Minneapolisba. Az USA-ba küldött lelkészek száma az 1890-es években még csekély, és sok gonddal kellett küszködniük. Többek között azzal – erre már utaltunk –, hogy az amerikai római katolikus egyház ellenségesen fogadta a nős, családos és más rítust követő lelkészek megjelenését. Ebben a helyzetben vált az egyik kulcsfigurává a korábban az eperjesi püspöki hivatalban működő Tóth Elek, aki 1890-ben utazott ki és kezdett szolgálni. (*Prjasevcina*. 1948.)

A Széll Kálmán miniszterelnöknek készített, már idézett összefoglaló jelentés szerint Tóth Eleket „a St. Paul-i kat. püspök nem ismerte el s egyébként sem fogadta szívesen. Efölött való dühében San Franciscóba utazott, hogy fölkeresse az ott székelő gör. kel. püspököt. Mivel a St. Paul-i püspöknek a római Szentszék által közvetített intervenciója folytán Tóthot Vályi eperjesi püspök visszahívta; midőn az orosz püspök neki látogatását visszaadta, 1891. évi április hó 6-án átlépett az orosz ortodox egyházba. Tóth ezen lépését eleinte titokban tartotta, s Vályi püspöktől 1891 májusában még a szertartásokhoz antimensist (helyesen: antimensiont, vagyis ereklyekendő) és olajat kért, úgyhogy pap-társai csak az ősz végén tudták meg a történeteket. Ezen időt Tóth arra használta, hogy a többi gör. kat. papokat – kikre, mint volt konzisztórium-i ülnöknek nagy befolyása volt – jó fizetést ígerve s kilátásba helyezve azt, hogy 3 év múltán az orosz kormánytól nyugdíj-ra fognak jogot nyerni, áttérésre bírja. Annnyiban ért is el sikert, hogy többen tényleg tárgyaltak vele, míg végre 1891 őszén, midőn áttérése nyilvánvalóvá lett, valamennyi gör. kat. pap gyűlést tartott, melyen többséggel kimondották, hogy nyíltan föllépnek ellene.” (*Iratok*. 1900-1903. III:54.)

Tóth Elek a következő években – főként az orosz állam anyagi támogatásával – az Amerikában folyó pánszláv agitáció élharcosa lett, aki a Pittsburghbe kivándorolt hajdani budapesti szlovák papnövendékekkel, Rovnianekkel együtt néhány év alatt 50 ezer szlovák és ruszin hívőt térített pravoszláv hitre. Tóth Elek a következő évtizedekben az amerikai pravoszláv egyház vezető egyénisége, sírja ma is ismert ortodox zarándokhely South Canaan-ben. Az 1890-es években több kiadást is megért *Hol kell keresni az igazságot?* (*Kde treba iskati pravdu?*) címmel írt füzete, amely a XX. század elején Magyarországra is eljutott. Röpirata lett a kibontakozó skizmatikus parasztmozgalom talán legfontosabb szellemi forrása. Ez volt a közvetlen oka annak, hogy a magyar kormány az 1890-es évek végétől megindította amerikai akcióját, amely 1901-től öltött jelentősebb méreteket. Úgy vélte, hogy egy USA-ba küldött „görög katolikus apostoli vizitátor” – ezt Róma 1900. november 9-én engedélyezte – elejét veszi az ottani pánszláv mozgalomnak, illetve meggátolja a részben a visszavándorlók által a tengerentúlról hazahozott skizma terjedését. A magyar kormány céljai között szerepelt egy amerikai görög katolikus püspökség létrehozása is. Az apostoli vizitátort formailag három személy közül választották ki, a jelöltek: Hodobay Andor kanonok az eperjesi, Gebe Péter ungvári teológiai tanár a munkácsi, valamint Koczakov Emil püspöki titkár a kőrösi görög katolikus egyházme-

gyéből. Közülük a magyar kormány egyetlen igazi esélyes jelöltje Hodobay volt, aki 1902 áprilisában utazott el működési helyére. Kiváló képességei ellenére – kinevezésig az eperjesi püspöki papnevelde és a líceum hittanára volt – nem váltotta be a budapesti kabinet reményeit. Tapintatlanul, gyakran erőszakosan lépett fel, és ezzel szakadást idézett elő az Amerikában működő görög katolikus lelkészek és az ott élő ruszinok világi vezetői között. Kiküldetését elsősorban anyagi haszonszerzésnek tekintette saját maga számára. Zavaros pénzügyi ügyleteivel elidegenítette az ottani ruszin tömegeket a magyar kormány „az idegenbe vándorolt magyar honosok nemzeti gondozása” programjától. Működése ellen az Amerikában élő ruszinok is tiltakoztak a budapesti kormányzatnál, amely szintén elégedetlen volt Hodobay tevékenységével. Érthetetlen módon azonban a magyar kabinet a leváltása helyett a fizetését emeli fel, és csak 1906-ban hívja vissza. (*Iratok. 1900-1903. III:221-227., 241-251., Kemény. 1939:103-105.*) (Jellemző a korabeli viszonyokra, hogy miután Hodobayt X. Pius pápa (1903-1914) korábban kitüntette, báró Fejérváry Géza (1833-1914) miniszterelnök 1906. február 28-án kelt átiratában közbenjárt gróf Goluchowski Agenor osztrák-magyar külügyminiszternél az apostoli vizitátor Ferenc József-renddel való kitüntetése érdekében. Hodobay a viszonylag alacsony kitüntetés középkeresztjét kapta meg, de csillag nélkül.)

Hodobay tevékenysége megosztotta az Amerikában működő görög katolikus papságot. A szakadásra az ott működő ruszin, szlovák és galíciai ukrán görög katolikus egyleteket tömörítő Szoedinie ('Szövetség') megalapításának 10. évfordulóján, 1902. június 17-én tartott közgyűlés utáni hetekben került sor. A kivándorolt görög katolikusok amerikai sajtójában éles vita robbant ki Hodobay tevékenységéről. Támogatói főként az eperjesi egyházmegyéből kikerült papok, elítélői pedig a munkácsi püspökségből szolgálati útra kelt, ún. ruszin nemzeti, „hazafias” irányzat képviselői voltak. Az „eperjesista” tábor november 25-én tanácskozott és jegyzőkönyvben ítélte el a másik csoportosulást, amely ellen a munkácsiak december 16-án tartott értekezletükön tiltakoztak. Fájlták, hogy bár a Szoedinie-t ők alapították, azt el kellett hagyniuk. Kijelentették, hogy tisztelik Hodobayt, de olyan dolgok történtek, amelyek utóbb helytelennek bizonyultak, azonban a sajtóvitát nem ők kezdeményezték. Otthonról szolidaritást kértek, amit Magyarországról sürgönyileg többen meg is tettek.

A két egyházmegyéből származó lelkészek közötti viszály Firczák Gyula püspökhöz is eljutott, és ő 1903. május 25-én körlevelet küldött hozzájuk. Őszintén megírta, hogy bár nem látja tisztán a kinti helyzetet, de érzékeli, hogy rosszul mennek az ügyek. A püspök ezért arra kérte a két tábor, hogy fogjon össze a skizma fenyegető veszélye miatt, Hodobayt továbbra is tekintsék felettesüknek és ne feledkezzenek el legfontosabb feladatukról: megóvni híveiket a lelki veszélytől és fenntartani bennük a király és a haza iránti érzelmeket. Végül a püspök felhívta a két egyházmegyéből való lelkészeket arra, hogy tömörüljenek, és a Szoedinie-ben való előző évi háttérbe szorulásuk a jövőben szolgáljon intő példaként. (*Mayer. 1977:189.*) Ez utóbbival a püspök arra utalt, hogy az 1902. évi közgyűléskor a Szoedinie újonnan választott vezetőségébe csak egyetlen pap, a „pánszláv” Polivka került be. A kinti ruszin nemzeti irányzatot képviselő – főleg a munkácsi egyházmegyéből kiutazó – lelkészek vezető alakja Laurisin Cornel volt, aki élesen ellenezte Hodobay erőszakos magyarosító törekvéseit az Amerikában élő ruszinok

körében. Ez ügyben 1903. november 12-én levelet intézett Firczák püspökhöz, aki azt tájékoztatásul elküldte a miniszterelnökségre, ahol azonban „elintéztetett” megjegyzéssel irattárba tették, mert bár Hodobay visszahívásáról szó volt, de ekkor még nem tartották időszerűnek.

Az amerikai ruszin, szlovák és galíciai ukrán görög katolikus egyleteket tömörítő Szoedinie, amelynek 1903-ban már 274 fiókszervezetében 10 700 tagja volt, *Amerikanszkij Ruszszkij Vesztnik* ('Amerikai Orosz Közlöny') címmel nyolcoldalas hetilapot adott ki egyharmad részben orosz, kétharmad részben szlovák nyelven. Indulásától – 1892 márciusától – Zsatkovics Pál szerkesztette, az újság lojalis volt a magyar államhoz és görög katolikus egyházhoz, de a szlovák nemzeti, illetve a pánszláv érzelmeket erőteljesen ápolta. Ellensúlyozására Hodobay 1902-1903 fordulóján tervbe vette egy „hazafias szellemű” amerikai ruszin lap kiadását, így jelent meg 1903. március 7-től a *Cerkovnaja Nauka* ('Egyházi tudomány') Csucska Gyula volt ungvári szemináriumú aligazgató szerkesztésében. (Csucska 1901-ben vándorolt ki, a johnstowni egyházközség lelkésze, aki Magyarországról való távozása előtt, 1897-ben az ungvári Szent Bazil Társulat népi nyelvű lapját, a *Naukát* szerkesztette. A *Cerkovnaja Nauka* azonban néhány hónap múlva, októberben megszűnt, valószínűleg azért, mert nem értett egyet Hodobay erőszakos politikai vonalvezetésével. Közben tíz új galíciai ukrán lelkész vándorolt ki az USA-ba – számuk ezzel már 24-re nőtt –, és három olyan egyházközségbe ültek, ahol korábban magyarországi volt a lelkész. Ez már előrevetítette annak árnyékát, hogy az egyre erősödő ukrán befolyás miatt Róma nem magyarországi, hanem galíciai ukrán püspököt nevez majd ki Amerikába.

A *Cerkovnaja Nauka* kudarca után Hodobay azzal próbálkozott, hogy Zsatkovics Pált kibillentse az *Amerikanszkij Ruszszkij Vesztnik* szerkesztői székéből. Hiába mesterkedett, a Szoedinie 1904. július 18-i közgyűlése megerősítette Zsatkovicsot beosztásában, miután elnyerte a szerkesztői posztra kiírt pályázatot. (Sőt a négy év múlva tartott 1908. évi közgyűlés örökös szerkesztőnek választotta meg.) „Az 1904. évi konvenciót követően a Szoedinie vezetőségén belül a Zsatkovics-féle világi és a Laurisin-féle ruszin nemzeti papi szárny tevékenységében közös platformot jelentett egyrészt Hodobay elítélése, másrészt a leendő amerikai görög katolikus püspök kérdésében való állásfoglalás. A magyar kormány politikájának bírálatában a világi szárny általános politikai jellegű kifogásokat emelt, míg a papi szárny megmaradt az egyházi kérdések terén, konkrétan Hodobay bírálatánál s egy püspök kinevezésének a sürgetésénél. (Mayer. 1977:195.)

1904-1905 során a Zsatkovics-féle irányzat elsősorban a magyarországi általános választójogért folytatott tömegmozgalom kérdéseivel foglalkozott, a Laurisin által vezetett, lelkészekből álló csoport pedig Hodobay mielőbbi hazahívásán munkálkodott. A Szoedinie vezetőségének utóbbi csoportja az utóbbi ügyben 1905. augusztus 1-jén memorandumot intézett a budapesti kormányhoz. Hodobay helyzete egyre tarthatatlanabbá vált, de befolyásával még el tudta érni, hogy a washingtoni pápai prelátus megakadályozza az 1905 decemberére tervezett amerikai görög katolikus kongresszust. Ennek fő témája az egyházi főhatóság kérdése lett volna, valamint az ügyben egy Rómához intézett memorandum elfogadása. Hodobay visszahívása előtti utolsó jelentősebb amerikai szereplése a Szoedinie 1906. május 28. és június 6. között tartott közgyűlésével kapcsolatos, ami-

kor ismét – ezúttal is sikertelenül – ki akarta buktatni Zsatkovics Pált az *Amerikanszkij Ruszszkij Vesztnik* szerkesztői posztjából. A támadások kivédésében Zsatkovicsot a Laurisin-féle szárny segítette a Szoedinenie vezetésében. A lapszerkesztő cserébe megígérte, hogy kiáll a csoport törekvéseért, azért, hogy Amerikában a saját soraikból választhassanak majd görög katolikus püspököt. Korotnoki János pittsburghi osztrák-magyar követ úgy tudja, hogy ekkor Laurisin Cornel volt az amerikai főpásztori jelölt. (*Görög. é. n., Laurisin. 1909.*)

A közgyűlésen először jelentkezett szervezeten a galíciai ukrán irányzat 18 tagú küldöttséggel, közöttük egy volt lelkész. Az utóbbit megválasztották az ellenőrző bizottság elnökének, de kinevezését Zsatkovicsék megghiúsították. Helyét Szabó János lelkész, a Laurisin-csoport tagja vette át. A közgyűlés fontos eseménye volt, hogy megváltoztatták a szervezet addigi nevét, “Szoedinenie Grekokatoliceszkih Ruszszkih Bratsz’v”, vagyis a címébe beillesztik az „orosz” jelzőt: „Görögkatolikus Orosz Egyletek Szövetsége”. Arról is döntöttek, hogy otthonról 400 példányt megrendelnek a ruszin nemzeti értelmiség által Ungváron kiadott népi nyelvű *Nauka* című lapból, amelynek ekkor 400 dollár segílyt is megszavaztak. Ugyanakkor tervbe vették, hogy valamennyi magyarországi görög katolikus parochiának rendszeresen megküldik az *Amerikanszkij Ruszszkij Vesztnik*et. A tervezett lapcsere felzúdulást váltott ki a miniszterelnökségnél, amely ugyanazon a napon – 1906. október 31-én – az ügyben tájékoztatót kért az eperjesi, illetve a munkácsi püspöktől. Firczák Gyula az átíratra csak késve – december 15-én – válaszolt, római útjára hivatkozva. A püspök örömmel állapította meg, hogy az akkor már második alkalommal hivatalban lévő Wekerle Sándor miniszterelnöknek „tetszik a Nauka irány”, és ígérte, figyel arra: ezután is a helyes irányban szerkesszék. A *Vesztnik*ről viszont kijelentette, hogy annak irányvonalát nem helyesli, és annak örülne, ha a lapigazgató Csopey Miklós lelkésznek sikerülne átvennie a szerkesztést Zsatkovics Páltól. Végül Firczák püspök javasolta: egyelőre várjanak a *Vesztnik* postai szállítási jogának a megvonásával, a miniszterelnökség csak akkor ne engedélyezze magyarországi terjesztését „ha a lap a régi szerkesztő kezében marad és elárasztanak vele a magyarországi paróchiákat”. Az eperjesi püspök, Vályi János még később, csak 1907. február 20-án válaszolt, közölve: bár a Közlönynek csak két számát olvasta, mégis javasolja: „a veszélyes pánszláv laptól, amely veszélyes a magyar állameszmére és a magyar kormányra”, vonják meg a postai szállítás jogát. Május 9-én a püspök már arról értesítette a miniszterelnököt, hogy az utóbbi időben a lapot már csak a püspöki hivatal kapja ingyenesen, ezért nem szükséges intézkedés.

A Szoedinenie, a Görögkatolikus Orosz Egyletek Szövetsége 1906. nyár eleji közgyűlése után a szervezet, illetve a *Vesztnik* legfőbb törekvése, hogy a létrejövő amerikai görög katolikus püspökség élére a saját jelöltjük kerüljön. Ezzel egyúttal azt is megakadályozzák, hogy Róma a magyar kormány kívánságát teljesítse egy Hodobayhoz hasonlatos személy kinevezésével. Ez a terv egyébként egyre nagyobb sikerrel kecsegtetett, mert eddigre kifulladt a magyar kormány 1903-ban, a pápaválasztáskor – ekkor került trónra X. Pius (1903-1914) – indított vatikáni diplomáciai akciója, amelyet először a magyar püspökök közvetítésével, majd a vatikáni diplomáciai képviselő útján indított. A budapesti kormány többek között hajlandó volt komoly támogatást nyújtani a skizma

által fenyegetett görög katolikus papságnak (kongrua stb.), cserébe azért, hogy Róma elősegíti egy amerikai görög katolikus püspökség szervezését.

A Vatikán azonban nem hallgatta meg a magyar kormány kérését és Ortinsky Szoter Stepan (egyes iratok szerint Ortinszky S. István) galíciai ruszin szerzetest nevezte ki az első amerikai görög katolikus püspöknek, miután 1906 második felében az apostoli vizitátor, Hodobay Andor visszatért Magyarországra. Ortinsky kevéssel kiérkezése után, 1907. október 15. és 18. között tanácskozássra hívta össze az unitus lelkészeket, ahol elsősorban anyagi kérdésekről volt szó. A ruszin püspökjelölt, Laurisin Cornel azért tartotta méltánytalannak a galíciai Ortinsky kinevezését, mert szerinte az akkoriban mintegy 500 ezres görög katolikus közösség háromnegyed része Magyarországról vándorolt ki, az egyházközségek vagyonának kilenctized része pedig az övék volt. A püspököt szerinte azért nevezték ki, mert a Szentszéknél nagyobb volt a bécsi udvar befolyása, mint Budapesté. Ortinsky több átiratot intézett a magyar kormányhoz, amelyekben még Firczak Gyula munkácsi püspököt is a pánszlávizmus titkos pártfogójaként tüntette fel. Mindezek nyomán hírlapi polémia alakult ki Ortinsky és ellenfelei között. A Zatkovics védelme alatt álló Laurisin Cornel – Holozsnyay Elek-szárny éles sajtóharcot indított ellene, és küzdelmüknek a „magyarországi ruthén népünk mentése a galíciai ukraínc és radikális püspök veszedelme ellen” címet adták. (Mayer. 1977:202, *Iratok*. 1906-1913. V:391-397.)

A Zatkovics – Laurisin-csoportnak sikerült a görög katolikus hívőket fellázítani Ortinsky ellen, ami fél évtizedes viszálykodást indított el. Ez egyezett a magyar kormány érdekeivel, az viszont már nem, hogy a küzdelemmel egyidejűleg a budapesti kabinet politikáját is élesen bírálták. A Szoedinenie 1908. évi közgyűlése előtt Zatkovicsék két népgyűlést tartottak, ahol a Magyarországról kivándorolt görög katolikusok nyilatkozatot adtak ki, amiben kinyilvánították, hogy el akarnak szakadni Ortinsky püspöktől, helyette pedig Drohobeczky Gyula kőrösi görög katolikus főpásztort választották maguknak. A Szoedinenie közgyűlésén a Zatkovics – Laurisin-csoport teljesen háttérbe szorította a néhány magyar kormánypárti görög katolikus parochust. A tanácskozást követően tovább folytatódott az Ortinsky-ellenes mozgalom, 1909-ben például Harrisburgben 49 lelkész személyesen, 15 pedig írásban, illetve megbízottja által jelentette be, hogy Ortinsky helyett új, magyarországi püspököt kér. E 64 pap az ott működő magyarországi ruszin lelkészek túlnyomó többsége – mintegy 90 százaléka – volt, ami azt jelentette, hogy a közös ellenségnek tartott Ortinsky ellen összefogtak a korábban egymással vetélkedő „munkácsista” és „eperjesista” parochusok. Ebben az esztendőben Laurisin és csoportja úgy látta, hogy még sikerülhet saját püspököt kapniuk a galíciai származású helyett. 1910-ben még kivívták, hogy Ortinsky ne csorbítsa a Magyarországról származó görög katolikusok jogait. Egyezséget kötöttek, amelyben a püspök például vállalta, hogy 10 évvel elhalasztja a kinti működésének kezdetén kihirdetett „Ea semper” kezdetű bulla végrehajtását, ami többek között megtiltja a papi nősülést.

A fél évtizedig tartó éles egyházi-politikai küzdelemből, amely az ukrán irányzat hívének tekinthető Ortinsky, valamint a munkácsi és az eperjesi egyházmegyékből az USA-ban működő magyar görög katolikus lelkészek között zajlott, a püspök került ki győztesen. Az állandó feszültségekkel teli ügy nemcsak egyházi, illetve kultúrpolitikai,

hanem erkölcsi tekintetben is a végletekig elmérgesítette – s eközben szét is forgácsolta – az egyesült államokbeli magyar-ruszin viszonyt. Ezzel – akaratán kívül – alaposan előkészítette a talajt az első világháború alatti cseh-szlovák propaganda számára, amiért a felelősség Ortinskyt tereli. Ebben az értelemben igaz van Firczák Gyulának, aki Khuen-Héderváry Károly (1849-1918) miniszterelnökhöz intézett 1911. január 31-i bizalmas jelentésében a helyzet fokozatos romlásáért Ortinskyt okolja, akit megbízhatatlan, ígéreteit be nem tartó, gyanús célokért harcoló egzisztenciának mond. Firczák jelentésének további érdekessége, hogy kimutatja az amerikai görög katolikus püspök hiányos felkészültségét. Ortinsky – Firczák szerint – „a középiskola 8 osztályát sem végezte el, és a teológiát is csak szerzetes rendben tanulta”. (*Iratok*. 1906-1913. V:391-392.)

A munkácsi püspöknek a miniszterelnökhöz küldött bizalmas jelentése előtt néhány nappal, január 26-án Müller László külügyminiszteri osztályfőnök Bécsből átíratot intézett Khuen-Héderváry Károly kormányfőhöz Beszkid Antal képviselőnek az amerikai magyar görög katolikus egyház ügyében elhangzott interpellációja tárgyában. Beszkid ekkor az eperjesi kerület katolikus néppárti ruszin honatyája a parlamentben és az eperjesi görög katolikus püspökség jogtanácsosa. A miniszterelnök Müllernek küldte el annak a válaszában a szövegét, amelyet az interpellációra kívánt adni. Müller viszontátíratát tanulságos, mert szinte mintapéldája annak, hogy az elsősorban birodalmi érdekekre figyelő közös diplomácia miként igyekezett fékezni a magyar törekvéseket: „Nézetem szerint a m. kir. kormánynak kétségkívül joga van arra, hogy nyilvánosan is kifejezést adjon abbéli véleményének, hogy egy magyarországi püspök kinevezése inkább megfelelt volna az amerikai magyar kivándorlottak érdekeinek. E részben csak azt kívánom bölcs belátására bízni, hogy ezen felfogásnak kétszeri és nyomatékos ismétlését mellőzni méltóztatnék, mivel annak igen erős hangsúlyozása egyfelől valószínűleg nem fog jó benyomást gyakorolni a római Curiára, aki a m. kir. kormány kívánságaival szemben éppen most olyan előzékeny magatartást tanúsított.

Azon kívül ajánlatosnak tartanám azt is, hogy Ortinsky galíciai püspök kinevezése ne tüntetessék fel úgy, mintha az volna a fő oka a közte és a magyar görög katolikus papság között felmerült egyenetlenségeknek, miután bár Hengelmüller cs. és kir. (amerikai) nagykövet ismételt jelentései szerint a papság elégedetlenségének valódi oka nem annyira a püspök nemzetiségében, mint inkább annak azon állhatatos törekvésében keresendő, hogy a görög katolikus lelkészi kart eddig szokatlan szigorúbb fegyelemre és az egyházi szabályzatok pontosabb betartására kötelezze.” (*Iratok*. 1906-1913. V.392.) A külügyminiszteri osztályfőnök aláírása is beszédes: „A miniszter helyett, Müller László s.k.” Mintha egyenrangú félként küldte volna az átíratot a magyar kormányfőnek.

Egészen más szellemű – és a magyar érdekekre figyelő – a Firczák püspök bizalmas jelentésével egyazon napon, 1911. január 31-én keltezett kézírásos miniszterelnökségi pro domo (belső, házi használatú) feljegyzés, amelyet Dr. Csiky készített. Tárgya, hogy Beszkid Antalnak az Ortinsky-ügyben az alsóházban elhangzott interpellációját miként ítéli meg a közös külügyminisztérium. Csiky szerint „kívánatos lett volna, ha a parlamenten át illetékes ajkáról végre meghallotta volna Róma, hogy a hivatalos Magyarországot is kellemetlenül érintette a Szentszék azon intézkedése, mely szerint az Amerikába kivándorolt, s 70%-ban magyarországi hívőkből álló egyházmegye élére annak idején

galíciai szerzetest nevezett ki püspöknek. – Sajnos ugyanis, semmiféle hivatalos formában ez vagy ehhez hasonló nyilatkozat, tehát sem szóval, sem írásban a Curia tudomására nem hozatott, pedig hogy mennyire kellemetlenül érintette ez az intézkedés úgy az egyházi, mint a kormány köreit, azt a kinevezés után kelt hivatalos iratok igazolják a legjobban.”

A pro domo készítője, Dr. Csiky azt is kifejti, hogy ezzel a véleményével szöges ellentétben áll a külügyminiszteri állásponttal – lásd az iménti Müller-átíratot! –, amelyet az interpellációra akar válaszként adni, mert a diplomácia vezetője helytelenül ítéli meg az Ortinsky püspök és a papság közötti összeütközés okát, amit „magyar szempontból egyenesen károsnak” tart. „Az pedig, hogy az interpellációs válasz formájában tett nyilatkozat a Curia köreit érinthetné kellemetlenül, nézetem szerint azért nem aggályos, mert hiszen egy évtizedes tapasztalat azt bizonyítja, hogy a Szentszék a speciális magyar érdekek és kívánásokkal szemben – Tisza-kormány alatti üresedésben volt püspöki székek betöltésére tett propositiók (előterjesztések), magyar lythurgia ... magyarországi gör. kath. püspökség stb. stb. – előzékenységet nem tanúsít, tehát még az a veszély sem fenyegetne, hogy a Curia jóakarátát – amelyet amúgy sem bírunk – eljátszanánk.”

A fogalmazvány készítője ismét visszatér a külügyminiszteri átírat azon álláspontjára, amely szerint Ortinsky és a Magyarországról szolgálatra kiutazott papság közötti ellentétek oka nem a két fél közötti nemzetiségi különbség, hanem inkább a papság renitenskedő magatartása. „Ezt magyar szempontból egyenesen károsnak kell jelezniem – szögezi le ismételten Dr. Csiky –, mert ezáltal a parlamentben miniszterelnöki székéből elítéltetnék a hazafias gör. kath. papság, amelynek még ha vannak is hibái, még akkor sem szabad őket magukra hagyni e küzdelemben, mert ennek nemzeti szempontból beláthatatlan következményei lehetnek, de ez a kormány szempontjából sem volna jó, mert úgy az amerikai, mint a hazai közvéleményt károsan érinthetné, ha a kormány nem a saját, hanem a galíciai basilita szerzetesből lett püspöknek – kinek ukrajnista volta köztudomású – állana a pártjára.” (*Iratok. 1906-1913. V:393.*) Ezután Dr. Csiky javasolta, hogy a külügyminisztérium az interpellációt hagyja válasz nélkül, ez meg is történt, így az ügyet „ad acta” tették.

A következő miniszterelnökségi pro domo 1911. október 23-án készült, amelyben Vályi János eperjesi püspök közli, hogy az Amerikába kivándorolt eperjesi egyházmegyéből származó görög katolikus papság milyen feltételek mellett volna hajlandó kibékülni Ortinskyval. A klérus a főpásztornak erre buzdító iratát külön összejövetelel tárgyalta. „E gyűlésen kijelentették, hogy noha a kibékülést nem tartják célszerűnek, se a magyar érdekek, se a papság érdekeinek szempontjából, mégis, tekintettel a püspök felhívására, az alábbi pontok teljesítése esetén hajlandók Ortinskyval szemben kifejtett ellenállásukat abbahagyni.” Összesen 22 pontban foglalták össze „kibékülési” feltételeiket. Többek között, hogy valamennyi ellenálló lelkész amnesztiát kap és Ortinsky kötelezi magát, hogy a jövőben nem fogja őket üldözni. Külön-külön nem kell bocsánatot kérniük, hanem csak közös iratban jelentik ki meghódolásukat. A püspök kötelezi magát, hogy az „Ea semper” kezdetű bullát soha nem hirdeti ki, egyházuk ősi jogait tiszteletben tartja. A papokat nőtlenségre rá nem beszéli, a nőtlen lelkészeket nem részesíti előnyben. Kijelenti, hogy a jövőben nem folytat pártpolitikát. Latin szokásokat nem enged behozni

a Magyarországról származó hívek egyházközségeibe. Nem avatkozik a betegsegélyző egyesületek belügyeibe. A főpásztor hét tanácsost vesz maga mellé, ezek közül 2-2 munkácsi, illetve eperjesi egyházmegyei származású, 2 ukrainista, egy pedig nem ukrainista eredetű galíciai kivándorló. A hét tanácsost a papság titkos szavazással választja, azután ők vezetik a püspökség ügyeit. A kiegyezésbe a Magyarországról kitelepedett görög katolikus tanítókat és kántorokat is beleértették. (*Iratok*. 1906-1913. V.:394-395.)

A gépírási fogalmazvány írója – Petry –, a feltételeket elemezve megállapítja, hogy azok között vannak olyanok, melyeket Ortinsky „semmi szín alatt se fog elfogadni, sőt, amelyeket nem is fogadhat el.” Ilyen például, hogy az „Ea semper” kezdetű pápai bullát – mely többek között megtiltja a pápi nőülést – soha sem hirdetheti ki. A püspöki tanács létrehozása, illetve a koadjutorra – a Szentszéktől kirendelt, püspököt, tartományfőnököt vagy apátot segítő személy, illetve helyettes, aki rendszerint az örökébe lép – vonatkozó kikötés a főpásztort a leglényegesebb jogaitól fosztaná meg. Éles ellentétben áll a katolikus egyházjog elveivel az a kívánság, hogy a papokat a nép válassza. Egyes pontok elfogadása viszont káros lenne, ilyen, hogy a magyarországi eredetű parochiákból ne válasszák le a galíciai egyházközségeket. Petry ezt célszerűnek tartaná, mert a szétválasztás után „legalább a magyarországi parochiákban erősebb magyar szellemet lehet meghonosítani, és a galíciai ukrainista eszmék által már félrevezetett nép nem rontja el a magyarországi (származású) híveket.” A feltételek elemzése után egyértelmű a következtetés: gyakorlatilag kizárt a meg-egyezés lehetősége Ortinsky és az eperjesi egyházmegyéből kitelepült papság között. Ezt az is alátámasztja, hogy ekkoriban a munkácsi püspökségből kikerült parochusok sokkal élesebb ellentétben álltak Ortinskyvel, mint az eperjesiek. A körülményekre való tekintettel – mivel Ortinsky hazahívatása ügyében ezekben a hetekben is a magyar kormány bizalmas tárgyalásokat folytatott a Curiával – a papság feltételeinek tárgyalását függőben tartották. A pro domo végén egy fontos megjegyzés: „Ortinsky ukrainista érzelmeire jellemző, hogy hívei, pl. Balogh Bálint, olyan cikkeket írnak, mely szerint ezután egész életüket ezen politikai irányzat támogatására szentelik.”

A következő két esztendőben – 1912-1913-ban – az „Ortinsky-ügy” lényegesen előre haladt, annak ellenére, hogy az Amerikában létesítendő magyar görög katolikus püspökség igénye sem került le a napirendről. Ungváron ezt fogalmazta határozatba 1912. április 30-án Ung vármegye törvényhatósági bizottságának rendkívüli közgyűlése, amelyről a vármegye közönsége nevében Lőrinczy Jenő alispán küldött felterjesztést Lukács László (1850-1932) miniszterelnökhöz. Az alispán először a vármegyéből Amerikába történő ruszin kivándorlás okait tárja fel: „...túlnyomó részének a szegénység, a megélhetési nehézségek adják kezébe a vándorbotot. S a hazai kivándorlók között éppen a ruténjeink azok, kikre nézve a kivándorlás a legnagyobb veszélyeket rejti magában úgy önmagunkra, mint az államra, mint az egyházra nézve egyaránt. Az Amerikába vándorolt rutének a szláv nyomásnak vezető hiányában ellenállani nem tudván, egyházuktól elszakadnak – s visszatérve – hazai földön olyan eszméket hintenek el, hogy az ebből származó veszedelmek elhárítására a Kárpát-vidék területén máris hatósági eszközök igénybevétele vált szükségessé. A kivándorlás folyamatát megakadályozni sem törvényes, sem fizikai erővel nem lehet, de igenis lehetséges, sőt kötelesség gondoskodni a kivándorlás és visszavándorlásból származó káros behatások és veszedelmek ellen.

Amerikában élő ruténjeink egységes szellemi vezetésnek vannak híjával, s önmagukra hagyatva férkőzik hozzájuk a schisma, amit hazai földre való visszatérés után – a magyar állami egység szempontjából olyannyira veszedelmes szláv eszmék terjedése követ. A hiányzó összetartó kapcsolatot, az egységes szellemi vezetést kell megadni ruténjeinknek, ha őket megmenteni akarjuk. Ezt az egységes mentő erőt, Kegyelmes Úr!, az amerikai gk. magyar püspökség szervezésében látjuk, mely a vallás összetartó erejével a nemzeti eszméktől való elszakadást is meggátolni hivatva van. Mai napon hozott határozatunk alapján tisztelettel kérjük tehát Nagyméltóságodat, hogy a Magyarországból Amerikába kivándorolt görög szertartású katolikusok számára magyar származású püspök kinevezése iránt a szükséges lépéseket és intézkedéseket megtenni méltóztassék” – fejezte be az Ung vármegyei alispán szinte programértékű felterjesztését. (*Iratok*. 1906-1913. V.:395-396.)

Az események azonban mind kisebb esélyt adtak egy önálló amerikai magyar görög katolikus püspökség felállításához. „Ortinsky független amerikai gör. kat. püspök kinevezése tárgyában” címmel 1913. augusztus 26-án kelt miniszterelnökségi pro domo a már ismert Petry nevű főtisztviselő kézírásos fogalmazványában közli, hogy Merry del Val spanyol kardinális, ekkori vatikáni bíboros-államtitkár az amerikai görög katolikusok részére külön magyar püspök kinevezését nem tartja lehetségesnek. A szentszéki főpap szerint ugyanis az egyházi fegyelmet meglazítaná, ha a főpásztorok kiválasztásánál egyes nemzetek terveinek és törekvéseinek kedvezne. A másik akadály az, hogy a rutén plébániák közül csak kevés olyan akad, ahova csak magyarországi vagy csak galíciai származású hívők tartoznak, hanem az egyes egyházközségeknél vegyesen vannak. Így, ha teljesítenék a kérelmet, sok esetben egy plébániának két püspöke volna. A vatikáni főpap szerint „a schismának nem a galíciai püspök az okozója, hanem az oroszok pénze.” Úgy látja, hogy az „Ortinsky ellen való támadások néhány laza életű és lázongó paptól indultak ki, s ezek alaptalanoknak bizonyultak, s ezekkel ellenkezőleg benne az 'atya és pásztor minden fényes tulajdonsága tündökölt, eltekintve attól, hogy olykor hirtelen és elsietett határozatokra mutat hajlandóságot’.” (Ez utóbbi kijelentésével a bíboros-államtitkár megerősíti Firczák Gyula már idézett, másfél évvel korábbi véleményét Ortinsky személyéről.)

A helyzet megoldására a vatikáni főpap szerint „...a magyar papok közül Ortinskynak generális (általános) vikáriust kell kiszemelnie, aki aztán a maga nemzetéből való hívőkkel tárgyalhat és érintkezhet..., a magyarországiak (ti. magyarországi származásúak) számára külön püspök kinevezéséről nem lehet szó... Így tehát jelenleg nem lehet más megoldásra gondolnunk, mint a generális vikáriátusra, melynek érdekében már a szükséges intézkedések megtétettek.” A fogalmazványt szeptember 2-án, az akkor már második hivatali idejét töltő Tisza István miniszterelnök ellenjegyezte, és az ügyiratot ad acta tették. (*Iratok*. 1906-1913. V.:396-397.)

A galíciai szerzetesből lett amerikai püspök kinevezését már nem lehetett megakadályozni, hiába kísérelte meg Firczák Gyula utóda, Papp Antal munkácsi görög katolikus püspök. Tisza István miniszterelnöknek 1913. szeptember 19-én keltezett jelentésében közli Ortinsky egyik kifejezetten magyarellenes kitételeket tartalmazó körlevelét, valamint vázolja az Amerikába kivándorolt magyarországi görög katolikusok körében ural-

kodó hangulatot, hogy mindezekkel Ortinsky helyzetét megrendítse. Papp Antal akciója eredménytelen volt, mert már a római Curia sem ellenezte többé az amerikai görög katolikus püspök megerősítését, akit ezen az őszön teljes püspöki jogkörrel (jurisdictional) ruháztak fel. Az a körülmény, hogy a Vatikán a magyar egyházi igények némi figyelembevételével magyar nemzetiségű „generalis vicarius”-t (általános helynök, a püspök állandó helyettese) rendel Ortinsky mellé, a lényegen semmit sem változtatott. Ezekben a hónapokban már az amerikai görög katolikusok is belenyugodtak Ortinsky főpásztorságába, sőt a papok egy része meg is követte a két évvel korábbi emlékezetes „kibékülési feltételek”-ben foglalt ellenére. Az 1913. november 27-én keltezett miniszterelnökségi pro domo-ból tudjuk, hogy az a 45 amerikai görög katolikus lelkész, „aki eddig a róm. kath. püspökök jurisdikcióját (ti. egyházi joghatóságát) Ortinskyé elé helyezte, Canossa-járásra határozta el magát, hogy Ortinsky által kegyelemben felvétesék.”

Ortinsky Szoter Stepan fő törekvése azonban mindvégig változatlan: az amerikai görög katolikus ruszin egyházközségek ukrán érdekű befolyásolása, s ugyanakkor a maga helyzetének minden rendelkezésre álló eszközzel való megerősítése volt. Az ellene való küzdelemben a Magyarországról kivándorolt papokat a budapesti kormányzat ugyan buzdította, de igazán érdemi támogatást nem kaptak tőle. Ortinskyt helytelenül illették skizma vádjával, vagyis azzal, hogy híveit az amerikai pravoszláv egyháznak akarta átengedni. Magatartásának igazi mozgatórugója mélységes magyarellenessége volt, ami csak később derült ki egyik püspöki körleveléből. Az ellene lezajlott támadások jóval többek helyi hatásköri villongásoknál, egyik jellemző kísérőjelensége volt a Magyarországról, illetve Galíciából az USA-ba kivándorolt nemzetiségi tömegek körében lezajlott változásnak, amelynek következményei az első világháború alatti mozgalmakban mérhetőek le. Az Amerikában ezekben az években kibontakozó szlovák-ruszin együttműködés döntően hozzájárult ahhoz, hogy az első világháborút követően a ruszinlakta Kárpátalja elszakadt Magyarországtól és két évtizeden át Csehszlovákiához tartozott. (*Iratok*. 1913-1914. VI.:302-310.)

Kinevezése után Ortinsky alig két és fél esztendeig látta el főpásztori szolgálatát, mert 1916. március 24-én elhunyt. Halála után a Vatikán két görög katolikus adminisztrátort nevez ki. A magyarországi hívők számára Mátyák Gábort, aki 1895-ben az eperjesi egyházmegyéből települt ki Amerikába. A századfordulón a magyar kormány egyik ruszin informátora, aki megbízható lelkészként társával, Korotnoki Jánossal együtt rendszeres jelentéseket küldött a kivándoroltak, elsősorban a nem magyar ajkúak politikai-társadalmi életének eseményeiről. Személyét Hodobay Andor, az „apostoli vizitátor” így jellemezte 1902-ben: „Buzgó harcos a skizma ellen. Hazafias. Az eperjesi püspök kitüntetésre ajánlotta.” Természetesen mind Korotnoki, mind Mátyák Hodobay pártján állt Zsatkovics Pál és Laurisin Cornel ruszin nemzeti irányzatával szemben. Mátyák szorosán együttműködött a pittsburghi osztrák-magyar konzulátussal és a Szoedinie közgyűlésein is a kormánypárti görög katolikus papság soraiban foglalt helyet. (Az Ortinsky halála utáni másik adminisztrátor, Ponyatisin a Galíciából származó hívők parochusa lett.

Az első világháború kitörése előtti rövid másfél évtized „skizma”-mozgalma a Máramaros vármegye déli részén élő görög katolikus románok soraiból indult és terjedt át a

vármegye északi részén fekvő Iza községbe és környékére. Innen lobbant majd át a Bereg vármegyei Nagylucskára, és az 1913-1914-ben lezajlott máramarosi skizma-pörben tetőzött. Közvetlen előzménye azonban a Sáros vármegyei Beheró községben lefoglalt amerikai ruszin sajtótermékek kapcsán zajló 1901. évi ún. „rutén-szlovák beherói ügy” volt. Ekkor az USA-ban élő görög katolikusok száma – a magyar miniszterelnökség becslése szerint – mintegy 200 ezer fő, akikből 120 ezer volt a magyarországiak száma, a többi Galíciából vándorolt ki. Évente több ezren tértek haza közülük, ők nemcsak pénzt hoztak magukkal, hanem a tengerentúlon magukba szívott eszméket is. Az amerikai demokratikus társadalmi és politikai légkörben ébredtek rá emberi jogaikra, szélesedett társadalmi-politikai látókörük, és hazatérve kritikusan szemlélték az itthon uralkodó állapotokat. A visszatért ruszinok nemzeti öntudata jóval magasabb fokon állt, mert a kinti egyesületekben, egyházközségekben és a sajtó hatására jelentősen megerősödött. A hazatértek a sajtó és röpiratok segítségével unióellenes propagandájukat Magyarországra is kiterjesztették. Ezekből az amerikai újságpéldányokból és röpiratokból foglaltak le a hatóságok Beheró községben, de a vádlottakat ekkor még nem ítélték el, mint a későbbi skizma-perekben.

Az eperjesi törvényszék 1901. szeptember 13-án kelt ítélete – mivel a kérdéses sajtótermékek az „izgatást foglalják magukban” – elrendelte elkobzásukat és megsemmisítésüket. Az indoklás szerint az USA Pennsylvania államában kiadott *Szvet* ('Világ') című lap „a római és gör. kat. felekezet s a nemzetiségek elleni gyűlöletre izgat.” Jellemzőnek tartották az ügyben terheltek következő mondatát: „Át kell térni a görögkeleti hitre, mert jön az orosz, s elfoglalja Felső-Magyarországot a gönci hídig.” Beherón, vagy más néven Biharón mintegy 700 ruszin lakos élt, akiknek több mint egyharmada elhagyta a görög katolikus vallást és áttért a pravoszlávra. A beherói ügy vádlottjait másodfokon a kassai királyi ítélőtábla is felmentette, mert – az indoklás szerint – „úgy az eperjesi kir. ügyész, mint a kassai királyi főügyészi helyettes a vád képviselőjében a fennálló törvények rendelkezéseit félreismerte.” (*Iratok*. 1900-1903. III:162-174.)

Az oroszországi konzervatív pánszláv ortodox eszmék, amelyek az áttérőknek jó cárt, földet és a magyar urak elkeregetését ígérték, nemcsak közvetve, a kivándoroltakon keresztül hatottak, hanem közvetlenül is a Galíciában és Bukovinában idénymunkán dolgozó északkelet-felvidéki parasztok által. Az ottani nagyorosz propaganda már a XVIII. század elejétől ismert volt a magyar hatóságok előtt, és ennek úgy igyekeztek elejét venni, hogy elkobozták a behozott kiadványokat és megtiltották postai szállításukat. A XX. század elején a pravoszláv propaganda szervezettebbé vált, a galíciai Lembergen (Lvov, Lviv, régi magyar nevén Ilyvó) és a bukovinai Csernovicon (németül Czernowitz) keresztül állandó összeköttetés létesült Szentpétervárral, ahonnan Vladimir Bobrinszkij gróf, az ottani galíciai egyesület elnöke először egyedül, később a gazdag csernovici földbirtokos Gerovszkij-fivérek segítségével irányította az akciót. Az utóbbiak kastélyában látják el az északkelet-felvidéki szegény ruszin zarándokokat visszatértük előtt különféle díszes kiadású ima- és szerkönyvekkel, ikonokkal, vallási és más iratokkal, kérve őket, hogy otthon terjesszék a többi „orosz testvér” között.

Ezek a művek a századfordulón széles körben terjedtek Felső-Magyarországon és Erdélyben, annál is inkább, mert a cirill betűkkel is felszerelt ungvári nyomda nem győzte a görög katolikus szerkönyvek előállítását. Firczák Gyula munkácsi püspök –

elődei példáját követve, akik már 1672 óta folyamodtak a hazai nyomtatásért – 1893-ban kérte a magyar kormányt, hogy itthon adják ki a szerkönyveket, de gazdasági nehézségekre hivatkozó elutasító választ kapott. Ebben a helyzetben a görög katolikus egyházi könyveket vagy a lemergi Szauropigia katolikus nyomdából szerezték be, amelyek vékonyabbak és drágábbak voltak, mint az orosz ortodox egyház kiadásában Kijevben megjelenő pravoszláv könyvek, vagy az utóbbiakkal helyettesítették azokat. „A rutén templomokban az a gyakorlat alakult ki, hogy a szakadár orosz könyveket megtúrték, de törölték belőlük a katolikus-ellenes részeket: elmaradt a Róma által nem kanonizált szentek officiuma (szolgálat, imádata), a cár helyett a pápáért és a királyért imádkoztak; s a hiszekegyben a Szentlélek származását katolikus hit szerint formulázták.” (Darás. 1936:12.) A tudatlan hívők csak azt vették észre a felemás eljárásból, hogy bár görög katolikus papjaik nagyra becsülik a pravoszláv orosz könyveket, mégis változtatásokat tettek rajtuk. Azon is megütköztek, hogy az itthoni szertartások rövidebbek a Kijevben kiadott könyvekben előírtaknál. Elhagyták a lényegtelennek tartott szertartási részeket – így a vecsernyei (esti) és az utrenyei (reggeli) zsoltárok kiemelését, a három olvasmányi rész közül kettőt –, amit a keleti szertartások hosszúságával, a régi szokásjoggal, sőt törvényes püspöki rendelkezésekkel indokoltak. A szertartások megcsonkítását a pravoszláv agitáció sikerrel használta ki, különösen azokon a településeken, ahol a görög katolikus pap unottan, hanyagul végezte istentiszteleti szolgálatát. „A ti papjaitok nem tudnak misézni!” – hangzották gyakran az ortodox hívők.

Amíg az egyik oldalon a hívők eltérést tapasztaltak a csalhatatlannak vélt kijevi ortodox mintától, addig a másik oldalon azt látták, hogy ősi szertartásuk rendjébe új ájtatosságok és szokások szivárognak be a latin testvéregyháztól. Ez utóbbi révén honosodott meg egyes görög katolikus templomokban a Jézus Szíve-tisztelet és az első pénteki ájtatosság, a májusi litánia, a rózsafüzértársulat, a lourdes-i Szűz, illetve Szent Antal kultusza, az Úrangyala, Pesten és Máriapócson pedig az orgona használata a görög katolikus templomokban. Sokan latinositást láttak mindebben, bár ezek az újítások nem érintették a keleti szertartások lényegét, és nagyrészt nem is váltak kötelezővé a liturgiában. Mégis nagy bizalmatlanságot okozott a pravoszláv agitációval megtámadott területeken működő görög katolikus papokkal szemben, akik az 1646. évi ungvári unió után az addigi jobbágysorból, tanulatlan batykókból lassan az „úri értelmiségnek” arra a fokára jutottak, amelyen a katolikus egyház papjai álltak. Így azonban a görög katolikus papság, amely egyházi telekhez jutva fokozatosan kiemelkedett a népből, egyúttal el is szakadt attól, nemcsak anyagi, hanem mindenekelőtt műveltségi színvonalában. Ezt a szakadékat a buzgó, szociálisan érzékeny lelképásztorok is – ilyenek bőven akadtak a görög katolikus klérusban – csak nehezen tudták áthidalni.

Az Amerikából hazatérő kivándoroltakon és az oroszországi, galíciai, illetve bukovinai eredetű pravoszláv agitáción kívül a skizma útját mélyreható szociális bajok, a hívők nyomora és tudatlansága is egyengették. A legelső ok a ruszin nép földnélkülisége – ennek enyhítésére indult a már tárgyalt, Egán vezette hegyvidéki akció a századfordulón –, amit mindenekelőtt a Schönborn-uradalom léte, valamint a kincstári erdők hatalmas területei idéztek elő elkülönülésükkel. A század elején például a Tisza-völgyében – Máramarosszigettől Körösmezőig – az ún. rezervális erdőségek mintegy 70 ezer embert

korlátoznak egyetlen foglalkozásában és jövedelemszerzésében, a marhatenyésztésben. Itt a legelőhiány miatt a szarvasmarhaállomány harmadára csökken, a juhoké jelentéktelenre zsugorodik, az uradalmi földekre hajtott marhák miatt pedig olyan bírságot szabnak ki a gazdákra, ami összege gyakran eléri az állatok értékét. Az Ung folyó völgyének lakói is panaszkodnak, hogy a kincstár hatalmas erdőségeiből nem kapnak 2-300 hold legelőt. Kérvényeiket – miután megjárják a földművelésügyi minisztérium útvesztőit – leküldik a helyi kincstári hatóságokhoz, amelyek azokat elutasítják. Az erdőket nemcsak legelőnek használta a szegény nép, hanem az ott gyűjtött málna, áfonya, szeder, gomba saját fogyasztáson kívüli részének az eladásával pénzhez is juthatott. Az asszonyok pedig görnyedő háttal – jellegzetes kép a Verhovinán – cipelte haza a rőzserakásokat. Az uradalmi erdészek többsége igyekezett emberségesen viselkedni, a kincstári erdőkben pedig bizonyos munkák elvégzéséért – faültetvények gondozása, gallyazás stb. – hetente két napon ingyen rőzseszedést engedélyeztek. Ha valamelyik asszony megszegte az íratlan szabályokat, kötényt, kendőjét bírsággént elkobozva, az erdőőr kiutasította. Ekkor mondták keserűen a verhovinai szólást: „A Schönborn-erdész egy medvét többre becsül a ruszinnál.”

A skizma és a gazdasági nyomor összefüggése legvilágosabban a Bereg vármegyei Nagylucskán mutatható ki, amely hajdanában gazdag falu volt, lakói Rákóczi felszabadított jobbágyaiként, libertinusaként harcoltak a szabadságharcban. Következésképpen ragaszkodtak kuruc mivoltukhoz, ami azonban koldussá tette őket, ugyanis a szatmári békében felajánlott amnesztiát a nagylucskaiak – Rákóczi és Bercsényi példáját követve – visszautasították és elmenekültek. Csak évek múlva tértek vissza parlagon hagyott földjükre, amelyre akkor már egy földesúr telepedett. Így a századfordulóra több mint 90 százalékban elruszinosodott faluban – ahol még ekkor is akadtak magyar nevéek, Házi, Balogh, Szabó, Vakaró – mindössze 1800 hold föld jutott a kerekén 4500 lakosra, az uradalmi erdő pedig szinte a templom küszöbéig ért. A nagylucskaiak ekkor már több mint egy évszázada sikertelenül perelték a Schönborn-hitbizományt földjeikért, sőt a képviselőházhoz is eljuttattak egy beadványt, amelyben arra hivatkoztak, hogy annak idején a lucskai kenézség felét – 4600 holdat – még Szilágyi Erzsébet, Mátyás király édesanyja adományozta a Balogh-családnak. A lucskaiak úgy akartak magukon segíteni, hogy századunk első éveiben pénzt adtak össze földvásárlásra, de az uradalom kevesellte a holdanként felajánlott 475 forintot. Ekkor Oroszországból kaptak támogatást, 500 forintot, hogy azon a falu belterületén telket vásárolhassanak a létesítendő pravoszláv egyház céljaira, de a hitbizomány megsemmisítette a szerződést. (*Darás*. 1936:14-18., *Romanecz*. 1913.)

A földhiány mellett más gazdasági bajok is elősegítették a skizma terjedését. Így a jobbágykorból visszamaradt ún. párbér – ezt az egyes gazdák anyagi lehetőségeihez megszabott vékamennységű gabonában, illetve 1-3 napos munkával kellett leróni –, ami gyakran vezetett súrlódásokhoz a görög katolikus papok és hívek között. A pravoszláv papok nem kértek párbért, és nekik sokkal kevesebb egyéb kötelezettséget kellett fizetni. (*Ilyko*. 1973.) A Firczak Gyula által kezdeményezett „rutén”, majd az Egán Ede irányította hegyvidéki akció tárgyalásakor már említettük egy más megvilágításban a skizmát előidéző további okokat, így a Galíciából bevándorolt „kazárok” szerteágazó uzsorás tevékenységét, ami jelentősen hozzájárult a ruszin nép még nagyobb mértékű elnyomorodásához, kivándorlásához.

A vallási alapú skizmatikus parasztmozgalom közvetlenül a már említett „beherói ügy” előtt, 1900 elején kezdődött, Máramaros vármegye déli részén, a szamosújvári görög katolikus püspökség területén fekvő mintegy 3000 lakosú – több mint 80 százalékuk román – Izaszacsal községben. Az áttérési mozgalom hamarosan átlobbant további nyolc, környékbeli románlakta falura az Iza és a Visó folyók mentén. A szamosújvári görög katolikus püspök a megyei főispánnal való tárgyalása után 1901 januárjában utasította máramarosi külhelynökét, hogy hamis áttérési bizonyítványok kiállítása és a görögkeleti lelkészek bujtogatása címén az izaszacsali ügyben indítson a hatóságoknál bűnvádi eljárást. Ezt meg is tette, de a külhelynök már február 20-án jelentette felettesének, a szamosújvári püspöknek, hogy beadványát nemcsak a vizsgálóbíró, hanem a máramarosi törvényszék, sőt a debreceni királyi főügyészség is elutasította, mondván: „az áttéréssel senkinek kára nem történt”. Ezek az állásfoglalások abból következtek, hogy a korabeli törvények lehetővé tették a vallási áttérést, s ez megkötötte a magyar kormány kezét. Néhány hónap múlva, június 11-én Széll Kálmán miniszterelnök bizalmas átiratban azt kérte a nagyszebeni görögkeleti érsektől, hogy hívja vissza az 1901 elején Izaszacsalon megjelent görögkeleti lelkészt. Ezzel közel azonos időben a kormány utasítására a faluban közigazgatási vizsgálatot tartottak, amelynek megállapítása szerint nem az 1868. évi LXIII., illetve az 1895. évi XLIII. törvénycikkek által megszabott feltételek alapján és nem szabályszerűen történtek a kilépések. Így törvényesen áttért, hivatalosan „kilépett” görögkeleti vallású személyek a községben nem lehetnek, ebből következően nem létezhet görögkeleti egyházközség sem. Ezért a hatóságok izgatás címén a máramarosi törvényszék elé idéztették az áttérteket. A nagyszebeni görögkeleti érsek azonnal tiltakozott a kultuszminisztériumnál, és a román nemzeti mozgalom is erőteljesen fellépett. Mindezek hatására a máramarosi törvényszék felmentette az izaszacsali áttérteket. (*Romanecz.* 1908.)

Az ítélet nyomán kezd rohamosan terjedni a skizma a környéken, a vádlottak felmentése után egy hónappal már a szintén Máramaros vármegyében fekvő, ekkor több mint 90 százalékban ruszinok által lakott, mintegy 2800 lelket számláló Iza községben. A Huszttól alig tíz kilométerre található település a Tisza völgyén keresztül Körösmezőn át közvetlen összeköttetésben állt a Kárpátok túloldalán lévő Csernoviccal, illetve a távolabbi Lemberggel, ahonnan ekkor már két évszázada mint legfontosabb főútvonalon jutottak el a pravoszláv könyvek Kárpátaljára. Izán a pánszláv és ezzel a pravoszláv gondolat magvait az első russzofil nemzedék – Dobránszky Adolf és Duchnovics Alexander mellett – harmadik főalakja, Rakovszky Iván vetette el, aki a közéletből való visszavonulása után, 1859-től 1885. december 3-án bekövetkezett haláláig a faluban lelkészkedett. A községből 1903 tavaszán a karlócai görögkeleti metropolitának két levelet küldött Vakaró Joachim és négy társa, amelyben ahhoz kérik a főpásztor segítségét, hogy Iza község népének nagyobb része áttérhessen pravoszláv hitre. A metropolita csak a második levélükre válaszolt, és arról értesítette őket, hogy eleget kell tenniük az 1868., illetve az 1895. évi – imént már említett – törvényekben előírt feltételeknek.

Firczák Gyula 1903 májusában értesült az izai ügyről, és utasította külhelynökét, aki 24-én a főszolgabíróval együtt kiszállt a helyszínre. A témához illő szentbeszédet tartott, a végén felszólította a híveket, hogy a mise után a parochián mondják el sérelmeiket.

Többen ezt meg is tették, és bejelentették, hogy a faluban mintegy kétszázan akarnak „kilépni” a görög katolikus egyházból és áttérni a pravoszlávba, ezért Karlócáról kérnek papot. A külhelynök személyesen tett jelentést püspökének, aki azonnal három energikus parochust rendelt Izára, hogy a népnek tartott alapos lelkigyakorlatokkal gátolják meg az áttéréseket. A korabeli beszámolók szerint ünnep-, illetve vasárnapokon háromszor prédikáltak, a templom mellett, az utcán, a házaknál tanítottak, könyveket osztogattak és keresztényien túrték a nép gúnyolódásait. Eközben Firczák püspök – május 25-én – jelentést küldött a kultuszminiszternek az izai mozgalomról, aminek felszámolásához anyagi támogatást kért, valamint a miniszterelnök és a belügyminiszter legsürgősebb és legszigorúbb beavatkozását. Azt is közölte, hogy pünkösdkor öt paróchussal népmissziót tartat a faluban, de – tudomása szerint – ugyanekkor, június elején izai küldöttség kereste fel a karlócai metropolitát, hogy görögkeleti papot kérjen. Firczák végül arról tájékoztatta a kultuszminisztert, hogy a helyi hatóságok keményen akadályozzák a görögkeleti egyházközség megalakítását.

Az egyházi és a világi hatóságok minden törekvése ellenére a mozgalmat nem tudták elfojtani, sőt hamarosan a szomszéd falvakra is áttért, pedig még Firczák püspök is tartott missziót a községben. Közben a miniszterelnökség is intézkedett a nagyszebeni görögkeleti érseknél, illetve a karlócai metropolitánál, hogy hívják vissza az izaszacsali pópát, illetve utasítsák vissza az izaiak kérését, vagyis ne küldjenek hozzájuk lelkészt. Az utóbbi főpásztor emiatt kellemetlen helyzetbe került, augusztustól hónapokig azzal halogatta a döntést, hogy az áttérésben csak a görögkeleti szerb püspöki zsinat dönthet. Így az idő decemberig lényegében várákozással telt el, és ezt a görög katolikus egyház a skizma meggátlására igyekezett felhasználni. Ezen akciók között a legfontosabb Firczák Gyula püspök váratlan misszióútja volt a skizma által érintett terület szomszédságában, Máramaros vármegyében, Máramarossziget, Rahó, Körösmező, Tiszabogdány útvonalon a Tisza völgyében.

A szerb püspöki zsinat 1903. december 13-án tartott ülésén elfogadta az izai áttéréseket és a budai görögkeleti szerb püspököt bízta meg az ügy intézésével, amelyről a következő év elején értesítették az érdekelteket. Izán ekkor már az áttérők száma meghaladta az ezret, a falutól több mint 20 kilométerre fekvő Herincsen a százat, de a jóval távolabbi falvak – Ötvösfalva, Kerecke, Ravaszmező, Alsó-, illetve Felsőszinevér – népe is mozgolódott. (Mayer. 1971.)

Február 1-jén Tisza István miniszterelnök titkos levélben arról értesítette Firczák püspököt, hogy az izaiak – minden látszat ellenére – egyelőre nem kapnak görögkeleti lelkészt. Javasolta, hogy igyekezzék kihasználni az így rendelkezésre álló időt, mivel az izai görög katolikus helyettes lelkész, Azary András szerint ha két hétig nem megy görögkeleti pap, akkor vizsály támad a kilépettek és a vezetők között, s a mozgalomnak vége szakad. A miniszterelnök egyidejűleg titoktartásra intette a püspököt, „mert különben a görögkeleti egyházi hatóság kellemetlen helyzetbe kerül, s lehetetlen lenne az államnak ezentúl a görögkeleti egyházban az unió érdekében eljárnia.” (Mayer. 1977:123.) Két hét múlva Tisza már arra kéri a munkácsi püspököt: érje el a Máramaros vármegyében megjelenő lapoknál, hogy ezentúl ne foglalkozzanak a skizmamozgalommal.

Az izai áttérések hatósági megítélése ezt követően megváltozik: „kívülről szított politikai mozgalomnak” igyekeztek feltüntetni, mondván oroszországi erkölcsi és anyagi támogatást élvez. Február utolsó dekádjában húsz áttérni szándékozót tartóztatnak le a faluban és állítanak bíróság elé. 1904 és 1906 között a máramarosi törvényszék, a debreceni királyi ítélőtábla, végül a budapesti Kúria hozott ítéletet. A vádiratban szereplő 19 személyből 12 ellen megszüntették az eljárást, hetet ítélték el átlag egy év körüli államfogházra. Három vádlott szabadságvesztését kitöltöttnek vették, így azonnal szabadlábra kerültek. (*Romanecz*. 1913.) Közben Tisza miniszterelnök 1904. június elején személyesen közli Firczák püspökkel, hogy a karlócai metropolita és a budai ortodox főpásztor nem küld görögkeleti papot Izára. A skizma így látszólag kihűlt, bár a törvényeségi eljárás még nem ért véget.

A Kúria 1906. május 10-én hozott, már fellebbezhetetlen ítélete után is folytatódott a pravoszláv bujtogatás. A következő év áprilisában a főispán arról volt kénytelen beszámolni Wekerle Sándor miniszterelnöknek, hogy Izán a falu népének nagyobb része nem látogatja a görög katolikus templomot, annak parochusát és az unitus vallást szidalmazza, egyesek újszülött gyermekeiket egyáltalán nem kereszteltetik meg, vagy a budapesti (!) szerb pópához viszik fel keresztelni. Emiatt a munkácsi püspök utasítása – miszerint a nem keresztelt gyermeket és az áttérés ellen izgatókat a helyi görögkatolikus parochus nem temetheti el – csekély eredménnyel járt. Közben egyre közeledett a nap, amikor az izai per három elítélte kiszabadul a börtönből egy-egy évi büntetésének letöltése után. Nem telt el hosszú idő, és az izai parázs ismét felizzott.

Közben a Munkácstól alig 20 kilométerre fekvő Nagylucskán is zajlott a skizma, ahol az áttérni szándékozók egy része már 1903-ban kapcsolatba került az izaiakkal. Az utóbbiak az ott élőkől kapták meg Tóth Eleknek „a tenger másik partjáról” érkezett, már említett „Hol kell keresni az igazságot?” című röpiratát. 1903 karácsonya előtt – ekkor fogadta el a karlócai ortodox püspöki zsinat az izaiak áttérését – több tucat nagylucskai lakos úgy döntött, hogy pravoszlávvá lesz. Erről a következő év január közepén tárgyaltak a helyi görög katolikus parochussal, Bacsinszky Mihállyal. A skizma felerősödésének oka az volt, hogy az előző hetekben a karlócai zsinat döntése után Rubis György, a falubeli „szocialisták” vezére, a görög katolikus papok „régii ellensége” széles körű agitációba kezdett az áttérés mellett, Tóth Elek röpiratának a felhasználásával. Elsősorban az Amerikából visszavándoroltak csatlakoztak hozzá, de az ígéretések hatására mások is.

A Bereg vármegyei főispán mindezekről értesülve utasította a vármegye főjegyzőjét, hogy utazzon ki a faluba és helyszínen vizsgálja meg a helyzetet. A tisztviselő jelentésében megállapította: a mozgalom egyelőre tisztán felekezeti jellegű, aminek oka, hogy a görög katolikus egyház igen magas stóladíjakat rak hívei vállára. Ezért a nép elkeseredett, és Rubis azzal kecsegteti őket, hogy ha áttérnek a pravoszláviára, akkor semmit sem kell fizetniük az egyházközség fenntartására. Néhány hét múlva, 1904. május 1-jén a főispán terjedelmes iratban tárta fel a nagylucskai skizma okait. Ebben megállapította: a házanként fizetendő párbér, a robotjellegű szolgáltatások mértéke, a stóla és az egyes szertartások (esküvő, keresztelők, temetés stb.) után fizetendő díjak olyan magasak, hogy szinte elviselhetetlen terhet jelentenek a hívőknek. A stóla díjának mértéke, illetve a

különböző taksák összege nincs hivatalosan megállapítva, ezért a lelkészek önkényesen annyit hajtanak be belőlük, amennyit gondolnak. Ráadásul nem foglalkoznak megfelelően a hívek lelki gondozásával, a szertartásokat a saját kényelmükre megrövidítik, parochiájukat gyakran hetekre elhagyják. Emiatt a vármegye alispánja már korábban feliratot intézett Firczák püspökhöz, kérve, hogy csökkentse a stóladíjakat és hirdettesse ki a megállapított taksákat. A főpásztor mindezt megtagadta, mondván, teljesítésével lehetlenné tenné papjai megélhetését. A tisztviselő azt is felvetette a püspöknek, hogy a felsőbb egyházi hatóságok szemet hunynak a parochusok csaknem általános kapzsisága és a vallási szertartások végzésénél megnyilvánuló üzleti szellemük felett. Ily módon a lelkészek hajtják bele híveiket a vallásuktól való elidegenedésbe, viszolygásukba.

A vádlottaknak felmentést hozó izai per utáni esztendőben, 1907-ben – mivel a tömeges skizma elsősorban a területileg illetékes munkácsi görög katolikus püspökséget érintette – már kitapinthatóak annak a skizmaellenes összefogásnak a jelei, amely a tízes években az egyházi és minisztériumi hatóságok között alakul ki és erősödik meg. Ennek közvetlen előzményének tekinthető Firczák Gyula 1907. november 25-én Ungváron kelt átíratja a nagylyuckai „skizma-mozgalom elleni akció” tárgyában, amelyet Wekerle Sándor miniszterelnökhöz intézett. A kézírásos eredeti iraton jól látható a „Munkácsi Gör. Kath. Egyházmegyei Főhatóság” színtelen, dombornyomású pecsétje, borítóján pedig a következő feljegyzés: „Tudomásul vétetvén 'ad acta' teendő. Bp. 907. dec. 2.”, és ugyanitt aznapról Klebelsberg Kunó (1875-1932; ekkor miniszterelnökségi titkár, 1922 és 1931 között kultuszminiszter) láttamozó kézjegye. Firczák püspök átíratával kapcsolatos két azévi, de néhány hónappal korábbi dokumentum is: Perényi Zsigmond máramarosi alispán 1907. április 10-i jelentése Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, illetve Apponyi április 30-i átíratja Wekerle Sándor miniszterelnökhöz az Iza községben jelentkező áttérési mozgalomról.

A munkácsi püspök feljegyzésében a következőket írta a kormányfőnek: „Örömmel értesültem ... nagybecsű átíratából Nagyméltóságodnak azon bölcs és egyúttal hálára kötelező intézkedéséről, melyből kifolyólag a magas kormány minden megengedett eszközt foganatba vett arra nézve, hogy a Bereg vármegyében fekvő Nagylucka községben mutatkozott vallási mozgalmak elsimuljanak, és a görögkeleti vallás – mely tulajdonképpen a pánszlávizmust akarja terjeszteni – ne verhesen gyökeret a felvidék (ti. hegyvidék) görög katolikus népessége között.

Köszönettel vettem Nagyméltóságodnak Bacsinszky Mihály, nagylyuckai lelkészre vonatkozólag velem közölt bizalmas értesítését is, melyet megfontolás tárgyává fogok tenni. Eddig semmi oly értesülést nem nyertem róla, illetve hívei oly értelmű panaszos kérvényt nem nyújtottak be hozzám, melyből az tűnnék ki, hogy az illető lelkész kapzsi és haszonleső ember volna. Ebből kifolyólag panaszos beadvány és beigazolatlan vád hiányában kánoni eljárást nem indíthatok ellene, sem jelenlegi lelkészi javadalmáról el nem mozdíthatom, mert a nevezett rendszeresen, kánonilag beiktatott lelkész. Módot és alkalmat fogok azonban keresni arra, hogy őt önzetlen, odaadó lelkészi működésre intsem, és hangsúlyozottan figyelmébe ajánljam, miképp a schismatikus mozgalom elleni actióban hasznosabb tényezőnek bizonyuljon – és a magyar állameszmének a nagylyuckai nép között való erősítésére kellő munkásságot fejtsen ki.” (*Iratok*. 1906-1913. V:204.)

Firczák átíratában elhallgatja a Bereg vármegyei alispán korábban hozzá küldött feliratát – erről az imént szólunk –, amelyben a helyi, izai lelkész (minden bizonnyal Bacsinszky Mihály) kapzsi, haszonleső magatartását is megemlíti, aki ezért népszerűtlen hívei körében és nincs közöttük befolyása.

Már említettük, hogy Nagylucskán milyen nagymértékű volt a földhiány évtizedek óta, amit ezidőben a végletekig fokozott az Amerikából visszavándoroltak földvásárlási láza. 1904-ben mindez a skizma keretében kavargott, mondván, ha nem vehetnek földet, akkor „kilépnek” a görög katolikus egyházból, áttérnek, és akkor a cár eljön földet osztani. A miniszterelnök közbenjárására a Schönborn-uradalom a helybelieknek és közel 30 környékbeli községnek lehetővé tette birtokából a földvásárlást, így a mozgalom alábbhagyott. Közben azonban 1904 februárjában a hatóságok házkutatást tartottak Rubis Györgynél, akinél 54 helyi lakos „kilépési” nyilatkozatát, írógéppel készített ilyen nyilatkozat-mintákat, különféle orosz nyelvű folyóiratokat, Kijevben nyomtatott orosz szertartáskönyveket, az orosz cári család arcképét, Tóth Elek röpiratát és más iratokat találtak. Rubist megfigyelés alá helyezték és a faluban megszigorították az ellenőrzést.

Ez év tavaszán indult a Bereg vármegyei főispán fiatal titkáranak, a jogász Szabó Oresztnak a politikai pályája – 1918-ban a Károlyi-kormány ruszin minisztere lesz – azzal, hogy a nagylucskai áttérés kapcsán elkészítette felterjesztését a skizmamozgalom okairól. Jelentését, mint bizalmas iratot a főispán a felküldte a miniszterelnökhöz. Ezeket a tapasztalatait alig egy évtized múlva a „magyar oroszok”-ról megjelent könyvében is felhasználta. Szabó szerint az áttéréseket az alábbi okok idézik elő: a párbér és a stóla rendezetlensége, a népnek az egyházközségekkel és a felekezeti iskolákkal szemben fennálló nagy mértékű anyagi kötelezettsége, a kivándorlók útján hazahozott amerikai pravoszláv és pánszláv eszmék, valamint a „magyar oroszok” makacs ragaszkodása a nagyoroszok egyházában használatos külsőségekhez. Ezekon kívül meg kell szilárdítani a görög katolikus papi fegyelmet, és gondoskodni, hogy a papság és a nép céljai egybefüggőnek legyenek. (*Szabó O.* 1913:234-247., *Mayer.* 1977:130-131.)

A főispán szigorú intézkedései után Nagylucskán a mozgalom alábbhagyott. Esetükben azonban a külföldről való izgatás sokkal kézzelfoghatóbb volt, mint az izaiaknál, a főispán által ellenük kezdeményezett per – bár több tárgyalást tartottak – 1906-ban mégis felmentéssel végződött. Ez év májusában azonban 36 izai lakos – gyermekeivel együtt – nyilatkozatban kéri kilépését a görög katolikus egyházból a munkácsi közjegyző előtt, amit a törvényekben megállapított feltételek betartása mellett közöltek a nagylucskai parochussal is. Sőt azt is kijelentették, hogy vállalják egy ortodox templom vagy imaház, illetve lelkészi és tanítói lak felépítését és azokat az anyagi terheket, amelyeket a pravoszláv egyház kér tőlük. A törvényes kérés ellenére a hatóságok évekig tartó ügyintézésbe kezdtek, tudatosan húzták-halasztották az engedély kiadását. Ebben a helyzetben a karlócai ortodox metropolita nem tudta az áttérőket érdemben segíteni. A kormányzat célja a „kilépések” megakadályozása volt valamilyen módon, ezt szorgalmazta egyébként Tisza István miniszterelnök állásfoglalása is, még 1904-ben, amit Wekerle Sándor kormányfő 1911 augusztusában megismételt. Az utóbbi ekkor bizalmas feliratban arra kérte a karlócai metropolitát, hogy ne teljesítse az izaiak áttérési kívánságát. Ezzel véget ért a skizmamozgalom első szakasza. Kárpátalján 1912 elején már 22 faluban éltek görögkeleti

vallásúak, pedig 1910-ben még csak 550(!) pravoszlávot mutatnak ki a magyar statisztikák e területen, de ez nyilvánvalóan nem vonatkozik a rutén népesség egészére. (*Kemény*. 1939:61.)

Végezetül még egy kérdésre kell válaszolnunk. Hogyan viszonyult a „kilépési” törekvésekhez a ruszin értelmiség? A századfordulón a ruszin értelmiségnek két meghatározó irányzata volt: az egyikben a már asszimilálódott, elmagyarosodott rétegek tömörültek, akik „görög katolikus magyar”-oknak vallották magukat, s vallásukból igyekeztek kiiktatni a szláv eredetet, a másik az ún. nemzeti szárny, amely tudatosan védelmezte a ruszin nemzeti azonosság legfontosabb elemeit (nyelv, cirill betű stb.). Ennek ellenére a két csoportosulás lojális volt a magyar államrendhez, és ennek következtében tartózkodott, illetve szembenállt a paraszti eredetű skizmamozgalommal. A görög katolikus egyház szintén igyekezett azt meggátolni, hiszen a létérdekeit veszélyeztette. A mozgalommal magyarázható „az a fordulat, amely a görög katolikus egyházfők (elsősorban Firczák Gyula) és a görög katolikus ruszin papság esetében megfigyelhető. Az egyházpolitikai törvények vitája, majd elfogadása (1891 és 1895 közötti évek) után ugyanis köreikben határozott ellenzékiesség volt tapasztalható. Erősen terjedt a (katolikus) néppárt befolyása. A görög katolikus egyház jogait védelmező papság ideig-óráig közös platformra került a ruszin nemzeti jegyeket nem utolsósorban a nemzeti jellegű egyház segítségével védő nemzeti értelmiséggel. A skizmamozgalom jelentkezésekor azonban a görög katolikus egyház ellenzékiessége érthetően eltűnt, s helyét átvette a magyar hatóságok és a görög katolikus egyház együttes küzdelme a skizma ellen.” (*Mayer*. 1977:114.) Ez utóbbi kezdete Firczák püspök imént idézett felirata volt Wekerle miniszterelnökhöz.

Itt kell végül megemlítenünk, hogy a századfordulón a domináns ruszin nemzeti értelmiség köreiben a galíciai és az oroszországi ukrán nemzeti mozgalom sikereinek hatására megjelent az ukranofil orientáció is, amelyre szintén erős befolyást gyakorolt a Katolikus Néppárt nemzetiségi programja. Az ukranofilek legismertebb képviselői Zsatkovics K. György etnográfus, történész és lapszerkesztő, Volosin Ágoston görög katolikus lelkész, (a későbbi ukrán miniállam vezetője 1938-1939-ben) és Sztripszky Hiador (1875-1946), a ruszin irodalom és folklór kutatója.

12. Küzdelem a magyar nyelvű liturgiáért

A magyar püspöki kar emlékezetes 1881. évi állásfoglalása után az önálló magyar görög katolikus püspökség felállításának ügye, illetve a magyar liturgia bevezetése másfél évtizedre lekerült a napirendről. A hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság csak hosszú évek múlva, 1893. szeptember 2-án tartott ülésén döntött arról, hogy a kedvezőtlen körülmények ellenére még jobban küzd 1868. évi országos kongresszusa céljainak a megvalósulásáért. 1896-ban, a millennium évében a bizottság ismét kérelmezi a magyar püspökség felállítását a kormánynál, az esztergomi érseknél és a képviselőház elnökénél. A küldöttség mindenütt megértést talált. A bizottság kezdeményezésére 1896. június 27-én Újhelyi Andor hajdúdorogi lelkész óriási hatású magyar nyelvű görög katolikus misét tartott a budapesti Egyetemi templomban. Az eseményről Róma is értesült, de oly módon, hogy magyar görög katolikusok nincsenek, és a magyar liturgiát a budapesti kormány magyarosításra akarja felhasználni.

A Hitterjesztés Kongregációja 1896. szeptember 2-án hozott döntésével megtiltotta a magyar nyelv liturgikus alkalmazását és elrendelte a magyar nyelvű szertartáskönyvek megsemmisítését. Mindezt XIII. Leó pápa is jóváhagyta. A döntés hatalmas vitát kavart a magyar sajtóban: az egyházi lapok védték, a szabadelvű sajtó bírálta és magyar-ellenesnek kiáltotta ki a Vatikánt. „A Szentszék azonban a magyar liturgiát nem magyar-ellenességből, hanem egyházfegyelmi megfontolásból tiltotta be: érvényesítette a Tridenti Zsinatnak a liturgikus nyelvre vonatkozó határozatát.” (Pirigy. 1991:41.) Ez lett az oka annak, hogy a magyar kormány nem támogatta az új egyházmegye alapítását, mondván, ha Róma előzetesen nem engedélyezi a magyar nyelv liturgikus használatát, akkor nincs szükség új, önálló görög katolikus püspökség létrehozására.

A Szentszék döntését Vályi János eperjesi főpásztor nyomban körlevélben közölte papságával, Fireczák Gyula viszont a tilalom enyhítését igyekezett elérni, hiszen az ő egyházmegyéjében élt a legtöbb magyar hívő, számuk ekkoriban hozzávetőlegesen 100 ezer lélek volt. A püspök azonban jól látta, hogy a már megszokott liturgikus gyakorlatot csak lassan lehet visszafejleszteni. A munkácsi főpásztor – miután Róma nem enyhítette a tilalmat – olyan körlevelet adott ki, mintha az ósláv liturgiát akarná a jogaiba visszahelyezni. A magyar népiskolákban is kötelezővé tette a rutén nyelv tanítását, a papnevelő szemináriumba való felvételt a rutén nyelv tudásához kötötte, azt viszont megtiltotta, hogy a teológiai oktatás során hangoztassák a nemzeti nyelvek liturgikus alkalmazásának a jogosságát. A magyar liturgia használatát betiltó szentszéki döntést nem hirdette ki és a végrehajtását sem erőltette. Különben is már Róma határozata előtt sem volt egységes a magyar nyelv liturgikus alkalmazása. Több görög katolikus templomban a misét teljesen magyarul tartották, de a legtöbb helyen csak kisebb-nagyobb mértékben. 1896 után azonban már egységesült: óslávul mondták az istentisztelet csendes imáit, illetve az átlényegülés szavait, a többi rész magyarul hangzott el. (Ivánka. 1942.)

Érzékelve a felemás helyzetet, a budapesti kormány két alkalommal is közbenjárt Rómánál, a memorandumokat a kabinet megbízásából Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter juttatta el. Az elsőben – 1897 februárjában – hiába hivatkozott arra, hogy a románok a saját nyelvüket használják a liturgiában, és ezért azt a magyar görög katolikusok is jogosan kérhetik, Róma válasza elutasító volt. A románokra való hivatkozás nem volt véletlen. A századfordulón ugyanis az összesen mintegy 300 ezer lelket számláló magyar ajkú unitusok román, illetve ruszin görög katolikus egyházmegyéik kötelékében éltek. Különösen a román unitus püspökségek – a nagyváradi, a szamosújvári és a fogarasi – területén lakó magyarok (az utóbbiban főleg székelyek) fokozottan ki voltak téve a román etnikumba való beolvadásnak. Ennek elhárítására már évtizedekkel korábban, az 1868. évi hajdúdorogi magyar görög katolikus kongresszuson követelték a magyar nyelvű liturgiát. (*Petrus*. 1897.)

Visszatérve az 1897. évi eseményekre, szeptember 8-án hangzott el a minisztertanács ülésén Wlassics kultuszminiszter bejelentése a görög katolikus magyar liturgia ügyében. Előljáróban elmondta, hogy Róma már két ízben is (1896. szeptemberében, illetve 1897. februárjában) elutasította az ezirányú kérelmeket. A románok különleges helyzetét azzal magyarázta, hogy ők már az unió előtt használták nemzeti nyelvüket a liturgiában, ezért azt az unió fennmaradása érdekében meg kell hagyni. Egyébként a Szentszék még latin szertartásúaknál is tett kivételt, amikor a dalmáciai horvátoknál engedélyezte a szláv nyelvű liturgiát. A kultuszminiszter javasolta, hogy Róma 1897. februári döntésére a magyar kormány nevében adjanak választ, amit az előterjesztő négy pontban fejtett ki:

„a) Azon istentiszteleti cselekmények, melyekben a nemzeti nyelv a Szentszék jegyzéke szerint érvényesülhet, a görög katolikusokat ki nem elégítik, mert azok a görög katolikusok vallási életében számot alig tesznek. Fenn marad tehát a magyar görög katolikusok kérelme magára a folythurgikus cselekményekre.

b) Általános elvek alapján e kérdés el nem bírálható, mert az egyház a keleti szertartásoknál mindenhol többé-kevésbé dispensál (felment) azon elvek alól. Méltányosan igénylik azért a magyar görög katolikusok, hogy ne részesíttessenek mostohább elbánásban, mint az országban is található más ajkú görög-katolikusok.

c) Ez eljárással a nemzetiségi elv nem vitetik be az egyházba, mert az engedmény nem latinok, hanem a mindenkor más szempontok szerint kezelt görög-katolikusok számára vétetik igénybe.

d) A románok analógiája pedig a magyar lythurgia mellett szól, mert téves az apostoli szék jegyzékének azon állítása, hogy a románok már az unió előtt használták volna a tulajdonképpeni lythurgiában a román nyelvet.”

Ez utóbbi ponthoz egy külön memorandum csatolását javasolja a kultuszminiszter, hogy abban behatóbban megvilágítsák a magyar, illetve a román nyelv térfoglalását a görög szertartású liturgiában. A románok gyakorlatára tekintettel a magyarok is igényt tarthatnak arra, hogy egész liturgiájukban alkalmazhassák anyanyelvüket. „E kérelem teljesítése ez idő szerint remélhető nem lévén”, Wlassics a következőket ajánlja az elküldendő jegyzékbe: kérjék, hogy a liturgia nép által mondott részeiben hagyják meg a magyar nyelv használatát, és e célból készíttessenek megfelelő, egyháziilag jóváhagyott szerkönyvek. Ezenkívül hívják fel a Vatikán figyelmét a románok azon visszaélésére,

hogy nem elégednek meg az ó-román nyelv megengedett használatával, hanem liturgiájukban a bukaresti irodalmi nyelvet alkalmazzák. A kultuszminiszter bejelentésében azt is megjegyzi, hogy Firczák Gyula munkácsi püspök is kérelmezte Rómától a magyar nyelv liturgikus használatának engedélyezését, Wlassics ezután felolvasta az elküldendő jegyzék szövegét, amelyet a minisztertanács elfogadott, majd megbízta a kultuszminisztert, hogy azt a magyar kormány nevében a „felség”, (vagyis az uralkodó Ferenc József személye) körüli miniszter útján juttassa el a bécsi nunciushoz. (*Iratok*. 1892-1900. II:625-626.)

Közben zajlott az 1897. évi ún. görög katolikus autonómiamozgalom, amelynek kezdete – hasonlóan a hajdúdorogi törekvésekhez – szintén több mint két évtizedes múltra nyúlt vissza a kiegyezés korában. A küzdelem román, illetve ruszin önkormányzati-szervezeti keretben zajlik, csaknem azonos előzményekből indult ki és a kívánalmai is hasonlóak. Mindkettő eredete az 1870. évi I. országos katolikus kongresszus. Itt – témánkból következően – csak a mozgalom egyik ágáról, a ruszinról szólunk röviden. A kongresszuson a munkácsi és az eperjesi görög katolikus püspökség képviselői is részt vettek, és az 1870. június 12-i, illetve 24-i ülésen történt felszólalásaik után október 31-én kérvényt nyújtottak be a fórumhoz, amelyben a ruszin unitus egyház szervezeti különállását, illetve önkormányzati jogokkal való felruházást indítványozták. November 2-án határozati javaslatot adtak be, amelyben egy külön görög katolikus ruszin kongresszus összehívását kérték.

Az 1897. évi magyar katolikus sajtó lényegében egyöntetűen elítélte a ruszin, a szlovák és a román görög katolikusok autonómiatörekvéseit azzal a kitételrel, hogy ezzel kapcsolatos engedmények csak a katolikus egyházi önkormányzat kereteiben lehetségesek. Az ügy minisztertanácsi előadója, Wlassics Gyula kultuszminiszter ebben a helyzetben a kérdés taktikai eszközökkel való elodázását tartotta célszerűnek, álláspontját a kormányzat is magáévá tette. Ez azt jelenti, hogy a románok körében nem erőltetik a kongresszusi választások megtartását, ugyanakkor nem javasolják az uralkodónál, hogy engedélyezze a görög katolikus románok önkormányzati különállását, mert abban nemzetiségi szeparatizmust látnak. (*Iratok*. 1892-1900. II:590-598.)

Visszatérve a magyar liturgia ügyéhez, a Wlassics által 1897 szeptemberében Rómába küldött jegyzékben foglalt kérések teljesítését az illetékes pápai főhivatal ismét megtagadta. Az újabb elutasítás elkeserítette a magyar ajkú görög katolikusok értelmiségi vezetőrétegét, amely hamarosan a radikalizálódásban találta meg a kiutat, és összefogásra készítette a munkácsi, illetve az eperjesi egyházmegyéből származó, egymással addig feszült viszonyban lévő, Budapesten élő csoportokat. Hónapokig tartó tárgyalások után így alakult meg 1898. június 20-án a fővárosban a Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottsága, amelynek elnökévé a Fancsikán született, görög katolikus lelkészi családból származó Szabó Jenő (1843-1921) nyugalmazott miniszteri tanácsost, a főrendiház tagját választották. Az Országos Bizottság – ez volt korabeli közismert neve – legfőbb célja: „Kieszközölni a magyar szertartás törvényes elismerését és szabályozását mindenütt, ahol azt a görög katolikus magyarok száma és vallási érdekei megkívánják, tekintet nélkül arra, hogy mely egyházmegye területén laknak.” A második legfontosabb követelés a naptáregyesítés, vagyis a Gergely-naptár bevezetése az addigi

Julián helyett a magyar egyházközségekben, a harmadik a liturgikus mozgalom nacionalista vonásaitól való megtisztítása, valamint eredeti jellegének visszaállítása. (*Pirigyí. 1991:48., Szabó J. 1913., GSZMOB. 1898.*)

Az Országos Bizottság céljai egybeestek a hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság törekvéseivel, ezért megállapodtak a közös fellépés alapelveiben. Az OB azonban kezdetben nem akarta önálló magyar püspökség felállítását, mondván, az felbolygatná az egyházmegyéek kereteit. A gondot abban látta, hogy a magyar egyházközségek földrajzilag szétszórta fekszenek, így azoknak lehetetlen önálló püspökséget kialakítani. Ezért az Országos Bizottság vezetősége olyan megoldást tartott elképzelhetőnek, hogy az egyes egyházközségekben a hívek anyanyelve alapján kell meghatározni a liturgikus nyelvet. A testület azonban hamarosan rádöbent, hogy önálló magyar püspökség alapítása nélkül nem lehet bevezetni a magyar szertartásnyelvet. Ezt a felismerést az is érlette, hogy a századfordulón a román görög katolikus egyházmegyéekben élő magyar ajkúak helyzete egyre romlott. Ennek oka, hogy az 1853-ban felállított román érseki tartomány teljesen elkülönült a magyar katolikus egyháztól és a román nemzeti mozgalom törekvéseinek támogatójává szegődött. Az utóbbiban jelentős számban vettek részt román görög katolikus lelkészek, akiknek nagy szerepük volt a magyar ajkú hívek elrománosításában. (*Szabó O. 1913:294., 297.*)

A pápa, XIII. Leó hiába figyelmeztette emiatt az erdélyi román görög katolikus érseki tartomány főpásztorát, az ottani magyar egyházközségekbe többnyire nacionalista érzelmű román papokat neveztek ki. Közülük sokan még a prédikációt sem voltak hajlandók magyar nyelven mondani, amit azért tehettek meg, mert főpásztoraik nem engedélyezték a magyar nyelv liturgikus használatát. Mindezek a XX. század elején a román érseki egyháztartományban kereken 70 ezer magyar anyanyelvű hívő hitéletét kedvezőtlenül befolyásolták. Ez a magyarok számának alakulását is negatívan érintette, mert a népszámlálások alkalmával a román lelkészek mindkét nyelven beszélő híveik egy részét úgy befolyásolták, ne magyaroknak, hanem románoknak vallják magukat. „A Nagyvárad-i Egyházmegyében 25 317 hívő vallotta magát magyarnak. A század elején a nagykarolyi magyar hívek olyan papot kértek, aki az 1900. évi népszámlálás alkalmával magyarnak vallotta magát. Kiderült, hogy ilyen pap a Nagyvárad-i Egyházmegyében nincs. Radu püspök a város magyar egyházközségét kénytelen volt visszaadni a Munkácsi Egyházmegyének, melytől magyar papot kaptak. (*Pirigyí. 1991:49.*)

Az Országos Bizottság mindenekelőtt a magyar liturgikus nyelv vatikáni szentesítéséért küzdött, 40 tagú választmányában a hajdúdorogiakon kívül ott találjuk a fővárosi elmagyarosodott ruszin vezető értelmiségieket, többek között Pásztélyi Jenő és Rabár Endre jogászokat, Kecskóczy Ödön és Demkó Kálmán tanárokat, Illés Jenőt, rajtuk kívül a már ismert Hodobay Andort, a később Amerikában tevékenykedő apostoli vizitátort, Romanecz Aladárt, az 1895 és 1901 között Ungváron megjelenő *Kárpáti Lapok* alapító-szerkesztőjét, Bányay János szerencsi esperest és az elnök Szabó Jenő vejét, Melles Emilt, a naptáregyesítés egyik buzgó szorgalmazóját. Az Országos Bizottság jelentős társadalmi támogatottságot tudhatott a háta mögött, 1900-ban már több mint 11 ezer tagja volt, nevük után ítélve mintegy 60 százalékuk ruszin származású, a többi magyar.

Öt hónappal megalakulása után, már 1898 novemberében az Országos Bizottság római zarándoklatot hirdetett, hogy elősegítse az eltiltott magyar liturgia szentesítését, a csekély érdeklődés miatt azonban az utat a következő év márciusára, majd október-novemberre kellett halasztani. A bajokat növelte, hogy az illetékes pápai főhivatal nem engedélyezte, hogy azon a munkácsi, illetve az eperjesi görög katolikus püspök is részt vegyen. A megoldást a következő év – az 1900-as esztendő – hozta meg, amikor a római egyház szent éve alkalmat adott arra, hogy a Katolikus Világszövetség tagjaként az Országos Bizottság meghirdesse a római zarándoklatot. Fontosságának növelésére azt is sikerült kivívnia, hogy azon Vályi János eperjesi és Firczák Gyula munkácsi püspök is részt vehessen. A két főpásztor körlevelében szólította fel híveit a zarándoklatra, amelyre az ország északkeleti megyéiben alakult helyi szervező bizottságok is toborozták a hívőket. „A kormány kívánságai iránt mindig nagyobb megértést tanúsító Vályi János nagy aktivitást fejtett ki, Firczák Gyula meglehetősen tartózkodóan és hűvösen viselkedett. (Az említett körlevelét is egy hónappal később adta ki.) Először őszre akarta halasztani az utazást, majd pedig rossz egészségügyi állapotára hivatkozva a zarándokcsoporttól külön utazott, a zarándoklat után pedig – lényegében a zarándoklat céljával ellentétesen – az ószláv liturgia erőteljesebb oktatását szorgalmazta, s eljárt abban az ügyben is, hogy a görög katolikus ruszin papnövendékek tanulhassanak Rómában a Collegium Ruthenorumban.” (Mayer. 1977:147.)

Az 1900 márciusában tartott zarándoklaton részt vett 461 személyből a kárpátaljai megyékből 104-en érkeztek. A cél ismeretében – a magyar liturgia szentesítésének kikönyörgése – csekély esély volt arra, hogy XIII. Leó pápa fogadja őket, de végül gróf Zichy Gyula kieszközölte, hogy a 461 zarándok közül 12 – közöttük egy sem volt ruszin – a Szentatya elé járulhasson. Közvetlenül az audiencia előtt Vályi püspök engedélyt kapott arra, hogy megemlítsa a magyar liturgia kérdését, s „több mint 200 000 görögkatolikus magyar hívő nevében, és a magyar nyelvnek a görög liturgiában való alkalmazásához” kérje a pápa jóváhagyását. (Görög szert. 1900.) Az Országos Bizottság a következő évben terjedelmes kötetben számolt be a római zarándoklatról, annak előkészületeiről és lefolyásáról, a résztvevőkről, valamint közölte Vályi püspök el nem hangozhatott beszédét. (Emlékkönyv. 1901.) A főpásztort az Országos Bizottság javaslatára a magyar kormány valóságos belső titkos tanácsosi címmel tüntette ki, Firczák püspök zarándoklattal kapcsolatos szereplését elítélték. Magatartását élesen támadta a kormánypárti sajtó, mert úgymond, törekvései gátolták és gátolják az Országos Bizottság szándékait. Azt sem tudták neki megbocsátani, hogy az OB megalakulásakor – az Emlékkönyv szerint – Firczák püspök a következő homályos értelmű, rövid táviratot küldte a tanácskozóknak: „Jóra irányuló, nemes törekvésükre örömmel kérem Isten áldását.”

A római zarándoklat évében, 1900-ban az Ungváron megjelenő *Kelet* – a lap, mint tudjuk, a ruszin nemzeti értelmiség Katolikus Néppártot támogató magyar nyelvű fóruma volt – már januárban kemény támadást intézett az Országos Bizottság ellen, mert az a Vatikán háromszori tilalma ellenére a magyar liturgia bevezetését szorgalmazta. A másik magyar nyelvű ruszin lap, a *Görögkatolikus Szemle* pedig október 28-i vezércikkében azon háborodott fel, hogy az Országos Bizottság nemcsak kérte a magyar liturgiát, hanem terjesztette is. Nyíregyházán ugyanis a pápai tilalom ellenére már 1900-ban

megkezdtek a magyar nyelv liturgiai használatát az istentiszteleteken. Emiatt tiltakozó akció is indult, aláírásokat gyűjtöttek, az íveket egy háromtagú küldöttség nyújtotta át Firczák Gyula munkácsi püspöknek.

Az ügyben megszólaltak a papi szeminárium képviselői is. A *Görögkatolikus Szemle* 1900. november 11-én megjelent számában nyilatkozatban tiltakoznak a magyar liturgia bevezetése ellen, amit „törvényellenes jogszokás”-nak tartanak. A memorandumot „Az ungvári teológiai kar” aláírással jegyezték, és összeállítói egyúttal a sajtóban róluk megjelent vádaskodásokat is visszautasították. Két héttel később, a *Kelet* november 29-i számában látott napvilágot Firczák püspök november 20-án kelt körlevele, amelyben Róma állásfoglalására helyezkedett a liturgia nyelvével kapcsolatban. A főpásztor erre hivatkozva leszögezte: a pápa esetleges megmásító döntéséig a görög katolikus vallás bevett liturgiai nyelve az ószláv, illetve a román, amelynek érvényességét nem lehet megkérdőjelezni. Az Országos Bizottság törekvései lényegében eredménytelenek voltak, sőt a római zarándoklaton benyújtott „Emlékirat”-ra sem érkezett éveken át válasz az illetékes pápai főhivataltól.

A főként Budapesten élő elmagyarosodó, ruszin származású görög katolikus ún. „előkelőség” (orvosok, ügyvédek, tanárok) és a hajdúdorogiak kompromisszuma az állandó belső viták ellenére lényegében 1903-ig fennállt az Országos Bizottságban. Felbomlásának legfőbb oka a skizmatikus parasztmozgalom kárpátaljai térhódítása volt. Az erősödő skizma láttán ugyanis a magyar kormány az Országos Bizottságtól átvette a magyar liturgia ügyét, amelynek sikerére több esélyt látott a pápaváltozás következtében. XIII. Leó pápa és Rampolla bíboros-államtitkár idején ugyanis – mint már említettük – határozottan magyarellenés tendenciák érvényesültek a Vatikán politikájában, és ez szoros kapcsolatban állt Rómának a hármas szövetséggel szembeni diplomáciájával. A pápai trónra lépő X. Pius (1903-1914) személye a Szentszék addigi merev monarchiaellenes álláspontjának feladását jelentette. A magyar kormány ilyen körülmények között indította meg római diplomáciai akcióját, amelyben először magyar püspökök közvetítettek, majd a vatikáni külképviselet útján folytatódott. (Az akció lényege: a magyar kormány hajlandó volt jelentős anyagi támogatást adni (kongrua stb.) a skizma által fenyegetett görög katolikus papságnak, és nagyobb összeget szánni a Magyarországról elsősorban gazdasági okok miatt Amerikába, Szlavóniába és Romániába kivándorolt állampolgárok egyházi szervezésére, illetve gondozására. Cserébe a budapesti kabinet azt kívánta, hogy Róma erkölcsileg támogassa, vagy legalábbis ne gátolja a „magyar nemzetállam” kiépítésére irányuló törekvéseit.)

Ebben a helyzetben az Országos Bizottság jelentősége összezsugorodott, bár formálisan még egy ideig működött, elnöke, Szabó Jenő 1904 júniusában jelentette be visszavonulását tisztségéből. Másfél évvel korábban 1902. december 3-án az elmagyarosodott ruszinok vezető képviselői, Szabó Jenő (!) elnökletével, a fővárosban megalakították a Magyar Görögkatolikusok Egyesületét. A hat alapító tag között ott találjuk Firczák Gyula püspököt, Bányay János szerencsi esperest, Popovics Miklós ungvári szentszéki ügyvivőt. A fél tucat kezdeményező közül három személy és az egyesület alakítását javasoló Rabár Endre jogász volt ruszin származású. A 61 rendes tag között foglalt helyet az 1860-as évek ruszsofil mozgalmának vezető egyénisége, Szabó Cyrill, ez időben kassai

állami főreáliskolai tanár. A 123 pártoló tag között pedig például Melles Emil, Szabó Oreszt Ung vármegyei főispáni titkár és – mindössze 22 évesen – Bonkáló Sándor (1880-1959), a későbbi kiváló filológus és történész.

Röviddel megalakulása után az egyesület még 1902 decemberében nyilatkozatot adott ki céljairól. Ezek között a legfontosabbnak azt tartotta, hogy összefogja a Budapesten, illetve a munkácsi és az eperjesi püspökségben élő görög katolikus híveket, valamint elősegítse erkölcsi és anyagi érdekeiket. Az egyesület fennállásának egyéves évfordulóján már 271 tagja volt, akik Abaúj, Bereg, Borsod, Gömör, Máramaros, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Ugocsa, Ung és Zemplén vármegyékben, valamint Budapesten éltek. Demjanovich Emil – ki Jókai Mór és Mikszáth Kálmán háziorvosa volt – kimutatása szerint 1904 nyarán a munkácsi egyházmegyében a lelkészeknek 21, a tanítóknak 5 százaléka volt tagja az egyesületnek. A kezdeti időben, amikor a Magyar Görögkatolikus Egyesületét a közvélemény gyakran összekeverte a Görög Szertartású Magyarok Országos Bizottságával, az előbbinek egyetlen tagja sem volt a magyar Alföldről, illetve Hajdúdorogról. Az egyesület ezért nyilvánította ki, hogy céljai nem egyházi, hanem ruszin jellegűek, és egy ilyen szellemű nemzeti, görög katolikus értelmiség kinevelését igyekszik elősegíteni.

Az egyesület *Görögkatolikus Hírlap* címmel Budapesten magyar nyelvű lapot indított, amelynek első száma 1903. december 25-én látott napvilágot. Főszerkesztője Demkó Kálmán főgimnáziumi tanár, akinek rövid ideig már volt ilyen beosztása. 1898. január 1-jétől néhány számon át ő szerkesztette a Földművelésügyi Minisztériumnak a ruszin lakosság számára indított népi nyelvű, elsősorban gazdasági kérdésekkel foglalkozó lapját, *Nedelja* ('Hét') címmel. Demkó 1905 áprilisáig irányította a *Görögkatolikus Hírlapot*, amely az egyesület hivatalos közlönyeként jelent meg, majd Kutkafalvi Miklós – korábban Nikolaj Kutka – vette át a szerkesztését. A lap felelős szerkesztője kezdettől Prodan János, aki 1900 márciusában a római zarándoklat pápai audienciáján még mint egyetemi hallgató, az elől haladó munkácsi és eperjesi püspök után vitte az emlékezetes emlékiratot. 1919-ben pedig már a Magyar-Ruszin Politikai Párt egyik vezéralakja.

Firczák Gyula püspök – mintha szokásává vált volna – ismét homályos, kétértelmű stílusban küldte üdvözetét Demkó Kálmánnak a *Görögkatolikus Hírlap* első száma a megjelenésének alkalmából, amit az újság az első oldalán közölt. „A szerkesztésében meginduló *Görögkatolikus Hírlap* már első bejelentésével rokonszenves fogadtatásban részesült az érdeklődő közönségnél. És ez természetes, mert oly célt tűzött föladatául, hogy a két egyházmegye görög katolikusai között az egységet, az összetartást és kölcsönös bizalmat megteremtse, ápolja, fejlessze és védje hitünket, valamint azon érdekeinket, melyek a katolicitással s a magyar hazánk alkotmányával összehangzanak. Ha a tervbe vett cél így valósul meg, úgy az becses lesz az egyháznak, értékes a hazának és üdvös görög katolikusainknak. Ily irányú munkálkodására a jó Isten bőséges áldását kérem.” Ugyanebben a számban Jäger Bertalan, az ungvári nyomda tulajdonosa bejelentette, hogy mivel megindult a *Görögkatolikus Hírlap* Budapesten, ezért az év végén megszünteti a kiadásában napvilágot látó és Romanecz Aladár szerkesztésében megjelenő *Kárpáti Lapok* nyomtatását. E lap a századfordulón az egyházi és világi magyarosítást szolgálta. Jäger azzal indokolja döntését, hogy a fővárosban meginduló *Görögkatolikus Hírlap* „a

magyarországi görög katolikusok érdekeit minden irányban felöleli, ... és az összes kiválóbb szellemi munkaerő egyesítésére törekszik, nehogy ezek a törekvések az erők szétforgácsolása és a teljes egyetértés hiánya miatt hátrányt szenvedjenek, az eddig kiadásomban megjelent *Kárpáti Lapok* kiadását folyó év végével megszüntetem.” Romanecz Aladár lapja a kormánytól rendszeres anyagi támogatást kapott, hogy mégis megszűnhessen, amögött a következő állhatott: az új lap átveszi annak szerepét. Érdemes megemlíteni, hogy – mint a *Görögkatolikus Hírlap* első száma közli – az újonnan induló újsághoz 52-en jelentkeztek állandó munkatársnak.

A *Görögkatolikus Hírlap* teljes lojalitást vállalt a magyar államhatalommal, irányzata és céljai „hazafiasak”, tudatosan igyekeznek kerülni a „nemzetiségi” vonalvezetést. A hasábjain tárgyalt kérdések, témák azonban szinte teljesen egybeestek a Magyar Görögkatolikusok Egyesületének programjával. Így mindenekelőtt a magyar nyelvű liturgia kivívása, az egyházi szerkönyvek magyar nyelvű kiadása, a pravoszláviára való áttérés megakadályozása, a katolikus autonómia ügye, a kongrua rendezése, a tanítók helyzetének javítása, főiskolai internátus létesítése, a papok és a papi özvegyek nyugdíjának emelése. Gyakran szó esik a lap számaiban a ruszin nép nyomorúságos helyzetéről, a skizma és a mind nagyobb mértékű kivándorlás okairól. 1904 novemberétől éles vita bontakozott ki a *Görögkatolikus Hírlap* és a ruszin nemzeti értelmiség lapja, a ruszin nyelvű *Görögkatolikus Szemle* között. A *Hírlap* azzal vádolta a *Szemlét*, hogy az nem foglalkozik a magyar ajkú görög katolikusok kívánalmaival, a magyar liturgia ügyével. A hetekig tartó polémia eldurvult, majd 1905 tavaszán Prodan Jánostól a ruszin származású Kutkafalvi Miklós vette át a *Hírlap* szerkesztését.

Itt kell megemlítenünk, hogy Budapesten élő elmagyarosodott ruszin „előkelőség”, amely az Országos Bizottságban, a Magyar Görögkatolikusok Egyesületében és *Görögkatolikus Hírlap* köreiben egyaránt munkálkodott, sokoldalúan támogatta a fővárosban tanuló görög katolikus – mindenekelőtt ruszin – egyetemistákat, és igyekezett megnyerni őket céljaihoz. Az ifjak 1900 januárjától éveken át havonta társas vacsorákat tartottak, ahol az „előkelőség” tagjai is megjelentek. Ebből az asztaltársaságból nőtt ki az 1904. október 20-án megalakult Vasvári Pál Kör, amely „hazafias irányban” működött a görög katolikus ifjúság körében.

A fővárosi asszimilálódó ruszin értelmiség társadalmi életének fontos színtere volt az 1892 tavaszától szerveződő, de csak 1895. január 6-án megalakult budapesti görög katolikus egyházközség. A kilencvenes évek elején Popovics Jenő a szervezőbizottság nevében 2757 főben jelölte meg a budapesti görög katolikusok számát, Demkó Kálmán adatai szerint 1904-ben már 5806 ilyen vallású hívőt találtak, akik közül 4000 fő a munkácsi egyházmegyéből származott. Az összes hívő kétharmada magyarnak vallotta magát, 430-an szlováknak, 409-en románnak és mindössze 75-en ruszinnak és 74-en oroszoknak. (Mayer. 1977:167.) Az egyházközség megalakulása után szinte azonnal fellángolt a vita, hogy az melyik egyházmegyéhez tartozzék, a munkácsi avagy az eperjesi püspökséghez. Az ügyben a konzisztórium is kettészakadt, egy évtized múlva, 1905-ben végül – az egyházközség hivatalos bejegyzésekor – az esztergomi római katolikus főegyházmegyéhez csatolták a budapesti görög katolikus hívőket. Plébániájuk 1905. január 8-án alakult meg hivatalosan, az egyházközséget a budapesti fővárosi közgyűlés fogadta

kegyurasága alá. A mai Rózsák terén – korábban Szegényház tér – a volt római katolikus templomból lett görög katolikus, ahol – a pápai tilalom ellenére – kezdettől fogva magyar nyelvű miséket tartottak. Ezen kívül X. Pius pápától az egyházközség 1909. július 26-án engedélyt kapott arra, hogy a görög katolikus egyházban általánosan használt ortodox Julián naptár helyett a Gergely-naptárt alkalmazza. A parochia első lelkésze Melles Emil lett.

A budapesti egyházközség már a század elején elérte a magyar liturgia használatát, amelyért az Országos Bizottságnak, a Magyar Görögkatolikusok Egyesületének és a hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottságnak még évekig küzdenie kellett. A magyar kormány 1904-től kibontakozó – már említett – ún. vatikáni diplomáciai akciójában is egyengette a görög katolikusok, köztük a magyar ajkúak ügyét. Tisza István miniszterelnök 1904. január 20-án keltezett félhivatalos levelében, melyet gróf Szécsen Miklós vatikáni osztrák-magyar nagykövethez küldött, nagyobb diplomáciai aktivitást szorgalmaz a „nemzeti szempontból fontos ügyeknek” a Vatikánnál történő keresztülvitele érdekében. Erre a kedvező változást – a szintén említett – az előző évi pápaváltozás és a magyarellenes Rampolla bíboros-államtitkár befolyásának megtörése hozta el, ami sikerrel kecsegtette a magyar törekvéseket. Tisza szerint „a Vatikán román- és délszlávbarát politikája különben egyházi szempontból is teljesen meddő volt. Nincs ugyanis tudomás róla, hogy akár a román, akár a szerb görögkeletiek az Unióra tömegesen áttértek volna; sőt az unitusok jutottak oda, hogy püspökeik a gör. kel. egyházakkal szemben a magyar államtól kérnek segítséget és támogatást... Rómának magyarellenes politikája a magyar katolikusok soraiban mélységes elkedvetlenedést okozott... a magyar liturgia visszafejlesztése vagy ehhez hasonló más kirohanások által a hűrt túlfeszítenék...”

Tisza István levelében azt is közli a vatikáni nagykövettel, hogy a magyar püspöki kar tagjain kívül Vályi János eperjesi főpásztort – „kinek megbízhatósága minden kétségen fölül áll” – is felkérte: hozza tudomására a Curia (a központi pápai hatóságok összessége) illetékes tényezőinek azokat a jelentékeny anyagi áldozatokat, amelyeket a magyar kormány hoz a görög katolikus egyházért úgy külföldön, mint otthon. Ennek mértéke tovább növekedne, ha a Vatikán segítségével méltányosan és megnyugtatóan megoldódna az egyesült államokbeli görög katolikus egyház megszervezése, de elsőként a magyar liturgia ügye. „Még hátra van a munkácsi és a szamosújvári püspökök előkészítő akciója – írja a miniszterelnök gróf Szécsen nagykövetnek –, melynek megindítása előtt ki óhajtanám kérni szíves véleményed és tanácsaidat. Az újabb időben ugyanis több olyan önmagában véve ugyan szomorú tény merült fel, melyek azonban a Curiánál felvolnának használhatók. Részben ugyanis az Egyesült Államokban folyó orosz ortodox agitáció következtében, mely a visszavándorlás révén átsugárzik a magyar felvidékre is, részben pedig azért, mert a görögkeleti papság a római katolikus papságnál kedvezőbb anyagi helyzetben lévén, ez utóbbi a népet anyagilag nem veszi annyira igénybe; különösen Máramaros vármegyében tömeges áttérések történtek, melyeknek megakadályozása végett az érdekelt püspökök az államhatalomhoz fordultak. Természetes, hogy a m.(agyar) kir.(ályi) kormány az áttéréseket jogi és rendőri eszközökkel nem akadályozhatja, ámde módjában állana a m. kir. kormánynak a Máramaros vármegyében tapasztalható schismatikus mozgalom ellensúlyozása céljából ezen megye görög katolikus papságának teljes

kongruáját, be nem várva a kat.(olikus) kongrua országos rendezését, soron kívül megadni, sőt az említett papság párbérjövendelmét az érdekelt püspökökkel egyetértőleg rendezni, s az ennek folytán előálló párbérvesztéséért a papságot a községek bevonásával kárpótolni. E rendezés foganatba vétele esetén a Máramaros vármegyei görög katolikus lelkészi kar olyan helyzetbe jutna, hogy a népet nem kellene további súlyos egyházi szolgáltatásokkal terhelnie, s így a görög kat. papság a görögkeletivel a versenyt egyenlő kilátások mellett vehetné fel.” (*Iratok*. 1903-1906. IV:152.)

A századfordulón egyébként a kongrua mértéke volt az egyik legnagyobb feszültségforrás a különböző felekezetek között, vagyis az az összeg, amelyet az egyházi jövedelem kiegészítéséül államsegélyként folyósítottak a lelkészeknek. A bajokat az okozta, hogy a nemzetiségi egyházak aránytalanul nagyobb összeget kaptak erre a célra, mint a túlnyomóan magyar hívőket tömörítő felekezetek. Az 1900-as évek elején az arányok így alakultak: „...míg a magyarság legtöbbszörösebb részét alkotó kálvinisták (reformátusok) csak 876 000 korona évi segélyben részesülnek papságuk javadalmazásánál, addig a román ortodox papság javítására fordított összeg évenként 1 822 000 koronára rúg. A görög katolikus papságra 1 760 000 korona esik, mégpedig úgy, hogy ebből is több, vagyis 1 200 000 korona jut a román görög kat.(olikus) papságnak.” (*Iratok*. 1903-1906. IV:591.)

Tisza úgy látta, hogy e kérdésekben a valláserkölcsei eszközöket már kimerítették, a bajokon már csak az állam segíthet. Több korábbi kívánságot a Vatikán kedvezőtlenül fogadott, így például a magyar liturgia ügyét, amelyet most az első helyre kell tenni. A miniszterelnök „megalázó helyzet”-nek tartja, hogy a magyar állam területén élő görög katolikus hívők mindegyike használhatja egyházi szertartásaiban az anyanyelvét, csak a magyarok nem. Szerinte „tarthatatlan álláspont ezt a magyar nyelvtől megtagadni, s ezzel a gör. kat. magyarságot a nemzetiségi propagandának kiszolgáltatni. Eltekintve ugyanis a felvidéki két gör. kat. egyházmegyétől, a román gör. kat. egyház kötelékében is sok magyar hívő él, kikkel szemben ez az egyház a legsajnálatosabb nemzetiségi türelmetlenséget tanúsítja. Mindenesetre igen jellemző a magyarországi nemzetiségi törekvésekre az a belső ellentmondás, mely abban nyilvánul meg, hogy a románok azt a kulturális és egyházi önállóságot, melyet Magyarországon saját kultúrájuk ápolására és – amint ők azt képzelték – a ’magyar elnyomás’ ellen nyertek, arra használják fel, hogy az egyházuk kötelékében élő magyarságot elnyomják. A m. kir. kormányt semmi agresszív célzat nem vezeti, mint azt a románok kürtölik, hanem kizárólag és tisztán defenzív alapokon áll, midőn a magyar liturgia kérdésének megoldását sürgetve, szót emel az ellen, hogy a magyar állam területén a magyarságot egyházi eszközöknek nemzetiségi célokra való kihasználása által el akarják románosítani. A magyar liturgia ügyének ez képezi tulajdonképpen a tengelyét, s a m. kir. kormánynak a Vatikánnal szemben tanúsítandó magatartása valószínűleg aszerint fog igazodni, hogy majd sikerül-e a fontos kérdést méltányos és megnyugtató módon megoldani.” (*Iratok*. 1903-1906. IV:151-153.)

A miniszterelnök félhivatalos levelére gróf Szécsen Miklós vatikáni osztrák-magyar követ 1904. február 28-án magánlevélben válaszol, amelyben Tiszát – kivel baráti viszonyban állt – mértékletességre inti: „Veszélyesnek tartanék azonban minden akciót, melynek az a látszata lehetne, mintha a szentszék univerzális jellegéről megfeledezve,

olyan aspirációk szolgálatába állana, melyek nemcsak nemzeti vagy helyesebben állami, hanem direkte nemzetiségi jelleggel bírnak. Attól tartok ugyanis, hogy minden efféle kísérlet a legrövidebb idő alatt egy reánk nézve hátrányos reakciót szülne. A nemzetiségi kérdésekben többet, mint egy jóakarátú neutralitást (semlegességet), a Curiától alig várhatunk.” Szécsen reálpolitikusnak mutatkozik, amikor a magyar liturgia ügyének alakulását, annak sikertelenségét elemzi. A legfőbb gondot abban látja, hogy szerencsétlenül kezdeményezték, laikusok karolták fel nagy reklámmal, a sajtó pedig politikai oldalról bírálta. Ily módon a magyar liturgia kérdése „ki lett vetkőztetve” egyházi jellegéből, pedig ez utóbbit értik meg egyedül Rómában. Az ügy így kizárólag politikai és nemzetiségi színezetet kapott, ami annak igen ártott. Az is hátrányos volt, hogy a kérdésben a Vatikánál közbenjárók sokat akartak elérni: az egyház szempontjából lehetetlen elvi engedményeket akartak ott, ahol inkább csak praktikus kompromisszumról lehetett volna szó.

Az okok a kezdetekhez, az 1646-os ungvári unióhoz vezetnek, amikor sok kérdés mellett a liturgikus nyelvet sem tisztázták, így az akkori status quo, az ószláv nyelv használata maradt fenn a görög katolikus egyházban. Szécsen mindezekből azt a következtetést vonja le, hogy a magyar liturgia ügyében „az elvi döntést egyelőre nem kellene sürgetni. Minden további akció a püspökök által volna kezdeményezendő.” (Iratok. 1903-1906. IV:156-160.) A megoldás keresése a következő hónapokban, években a Szécsen által javasolt módon folytatódott. 1904 tavaszán Szmrecsányi Pál nagyváradi római katolikus püspök készült Rómába, útja előtt Tisza átiratban kérte, hogy ejtsen szót a görög katolikusok helyzetéről. (Iratok. 1903-1906. IV.:155-156.)

Értékes kortörténeti dokumentum az a miniszterelnöki átirat-fogalmazvány, amely gróf Goluchowski Agenor külügyminiszternek készült 1904. július 6-án a római Curiánál felmerülő nemzetiségi kérdésekkel kapcsolatban a vatikáni osztrák-magyar nagykövetség magatartása tárgyában. „...van szerencsém Nagyméltóságodat felkérni, méltóztassék a nagykövet urat utasítani, hogy:

1. *általában* szíveskedjék a Curiánál felmerülő minden nemzetiségi kérdést, amennyiben arról tudomást szerez, és amennyiben az Magyarországot érdekli, elsősorban abból a szempontból ítélni meg, hogy minő viszonyban van az illető kérdés, illetve ügy a magyar nemzeti állam kiépítéséhez és a magyarországi katolikus egyház egységének tervezett fejlesztéséhez.

2. *különösen* szíveskedjék figyelemmel kísérni a nagykövet úr

a) az ún. 'délsláv (horvát) püspökök' törekvéseit és Rómában kifejtett munkáját. Ide volna sorolandó a glagolit (ószláv) liturgia kérdése is.

b) azon törekvéseket, melyek a magyarországi és a galíciai ruténség egyházi élete közötti kapcsolatot igyekezzenek létesíteni.

c) a fogarasi gör.(ög) kat.(olikus) aula (főpapi udvar, ti. érsekség) Rómában kifejtett munkáját s általában a Rómában netán nyilatkozó román törekvéseket.

d) nem mutatkoznak a cseh-tót (szlovák) egységre irányuló (!) velleitások? (irányzatok)

Az 1., 2a., 2c. és 2d pontok alatt felsoroltaknak a dolog természetéből kifolyólag nem egyszeri közbelépés, hanem állandó figyelemmel kísérés, lassú, de annál következe-

sebb munka tárgyának kell lenniök, s köszönettel venném, ha nagykövetünk ezen dolgok állásáról és fejlődéséről időnként jelentéseket tenne.”

A miniszterelnöki átirat-fogalmazványt nem küldték el a közös külügyminiszterhez, amit Tisza István miniszterelnökségi titkárának, Klebelsberg Kunónak az irathoz mellékelte alábbi megjegyzése bizonyít: „Jelen ügyirat tartalma annak idején minis(z)terelnök úr Őnagyméltóságával részletesen megbeszéltetvén, Ő Excellenciája akkor azt az utasítást adta, hogy a dologgal egyelőre várjunk. A jelen viszonyok pedig az iratban foglalt fontos kérdések tárgyalására nem látszanak alkalmasnak, s így az ügydarab egyelőre *ad acta* teendő. Budapest, 1905. évi február hó 27-én. Klebelsberg.” (*Iratok*. 1903-1906. IV.:160-163.)

Firczák Gyula munkácsi és Vályi János eperjesi püspökök a magyar kormány kérésére római utazásukat arra használták fel – mint a magyar püspöki kar legtöbb tagja, a románok kivételével –, hogy az Amerikában élő mintegy 200 ezer görögkatolikus hitéletének rendezése mellett a magyar liturgia ügyét is előbbre vigyék. Az első kérdésre biztató választ kaptak, a magyar liturgiát illetően a „Graeci non inquietandi” (Görög [katolikusok] nem vizsgálándók’) elvére helyezkedő Szentszék konkrét lépésnek szükségét nem látta. Firczákot azonban figyelmeztették római jóakarói, hogy ne bolygassa a kényes ügyet; a tárgyalások úgyis folynak, az erőltetés épp ellenkező döntésre vezethetne. (*Darás*. 1936:71.)

Róma sorozatos visszautasítása után a magyarországi görög katolikus körök az évtized végére felismerték, hogy a magyar liturgia és az önálló magyar unitus püspökség felállításának kérdése együtt nem oldható meg. Ezért 1910 végén az Országos Bizottság és a hajdúdorogi Állandó Végrehajtó Bizottság közös beadványban kérte a magyar kormányt, hogy elvileg határozzon a magyar görög katolikus püspökség felállításáról. Előtte azonban Rómánál eszközölje ki, hogy utasítsa az illetékes főpásztorokat: „a magyar nyelvű istentiszteletet a róm. kath. egyház, vagyis a latin rítus analógiája szerint szabályozzák.” A kérés alapja az volt, hogy a római katolikus egyházban a hívek népének kísérték a latin nyelven végzett misét. A nemzeti nyelv az ún. liturgián kívüli egyházi szolgálatokban is használatos volt az egyháztartomány főpásztorai által megszabott mértékben. A két bizottság e gyakorlat mintájára kérte a magyar nyelv liturgikus alkalmazásának szabályozását a görög katolikus egyházban.

A felterjesztés azonban nem járt eredménnyel, mert a magyar kormány ragaszkodott 1896. évi döntéséhez, miszerint először engedélyeztetni kell Rómával a magyar liturgikus nyelvet, majd azután felállítani az önálló magyar görög katolikus püspökséget. Szabó Jenő, a főrendiház tagja is sürgette a döntés megváltoztatását, de a kormány végül az Országos Bizottság javaslatát fogadta el. Már nem tartotta magát korábbi döntéséhez, vagyis a magyar liturgikus nyelv előzetes vatikáni engedélyéhez, hanem a királytól kérte a magyar püspökség felállítását. Az ügyben Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök (1910-1912) és Zichy János kultuszminiszter járt közben az uralkodónál, Ferenc Józsefnél, aki hozzájárult az új egyházmegye létesítéséhez. A kérelmet Csernoch János kalocsai érsek (1911-1913), a későbbi esztergomi érsek küldte el Rómába. Az előterjesztésben az új püspökség liturgikus nyelvének az ógörögöt kérték azzal a kívánsággal, hogy ezen belül a magyar nyelvet a római egyház gyakorlatának megfelelően használhassák. A pápai főhivatal mindezekhez megadta az engedélyt. (*Salacz*. 1974:149-160.)

Az új püspökség alapításáról a magyar kormány és a Vatikán közötti tárgyalások már a befejezéshez közeledtek és csak az alapító bulla kiadása volt hátra, amikor a fővárosban 1912. február 12-én olyan tartalmú újságcikk jelent meg, miszerint Róma hozzájárult a magyar liturgia bevezetéséhez. A közleményben ez hasonló bombaként robbant, mint másfél évtizeddel korábban a budapesti Egyetemi templomban tartott magyar nyelvű görög katolikus miséről szóló tudósítás. A magyar kormány hónapokon át tartó magyarázkodásra kényszerült, mert a bécsi nunciatura a Szentszék félrevezetésével vádolta meg. A helyzet tisztázása után a budapesti kabinetnek írásbeli kötelezvényt kellett adnia arról, hogy megakadályozza a magyar nyelv liturgikus használatát.

Ezt követően a magyar közjogi előírásoknak megfelelően Ferenc József mint legfőbb kegyúr 1912. május 6-án megalapította a hajdúdorogi egyházmegyét. Mindössze egy hónap múlva, június 8-án X. Pius pápa az akkor kiadott *Christifidelis Graeci* kezdetű bullájával kanonizálta az új püspökséget, amelynek metropolitája az esztergomi érsek lett. A magyar parlament az egyházmegye felállításáról szóló határozatot a következő évben, az 1913. évi XXXV. törvénycikként az ország törvényei közé iktatta, és egyben főpásztorának megadta a főrendiház tagságát.

A hajdúdorogi püspökségbe a Szentszék összesen 162 parochiát osztott be, melyeknek addig csaknem fele – 70 – a munkácsi, mintegy negyede – 44 – a nagyvárad, ötöde – 35 – a fogarasi (ezek többnyire székely egyházközségek voltak), 8 az eperjesi, 4 a szamosújvári és egy (a budapesti) az esztergomi egyházmegyéhez tartoztak. (*Pirigyi*. 1991:50.) A fogarasi püspökségtől elcsatolt lelkészségek a hajdúdorogi új központtól távol, több mint 400 kilométerre, a Székelyföldön feküdtek, ezért a pápa engedélyt adott arra, hogy azokat a püspök az általa kinevezett külhelynök segítségével kormányozza. A vikáriátus központjaként először Székelyudvarhely került szóba, de végleges felállításakor, 1915-ben Marosvásárhely lett a székhelye. Az alája rendelt 35 parochiához 19 495 hívő tartozott, akik közül 16 845-nek az anyanyelve magyar volt. (*Szabó O.* 1913:297.) Az egyházmegye felállításakor X. Pius pápa a hajdúdorogi templomot székesegyház rangjára emelte annak minden kiváltságával.

A munkácsi püspökségtől átszatolt 70 parochia nemzetiségi megoszlása az 1908-ban Ungváron megjelent schematismus szerint a következő volt: 53 parochiához 85 058 magyar, 1 parochiához (Szatmárnémeti) 971 magyar, ruszin és román, 16 parochiához pedig 26 731 magyar és ruszin hívő tartozott. Egyébként a hajdúdorogi püspökséghez áthelyezett 44 nagyvárad egyházmegyei parochia közül 27 eredetileg, 1823-ig szintén a munkácsi püspökséghez tartozott. Hasonlóan, a szamosújvári egyházmegyéből a hajdúdoroghoz került négy parochia is, amelyek 1856-ig voltak a munkácsi főpásztor kormányzása alatt. (*Bendász-Koi*. 1994:20-21.) A szerzők ábécérendben közlik parochiák nevét, de az említett 70-nel szemben eggyel többet sorolnak fel, mert Kisvárdát közvetlenül az egyházmegye felállítása után szervezték önálló egyházközséggé.

A hajdúdorogi püspökség szervezésénél fontos azt is megvizsgálni, hogy a munkácsi püspökségtől elcsatolt 70 egyházközség mely vármegyékben feküdt: közülük Szabolcsban 39, Zemplénben 16, Szatmárban 14, végül Ugocsában kettő – Kökényes és Túrterebes –, valamennyi a munkácsi egyházmegye peremvidékén. A parochiák több mint fele Szabolcs vármegye keleti részén található, a pápa által kijelölt székhelytől, Hajdúdorog-

tól mintegy 50-80 km sugarú félkörben. A magyar ajkú hívők leválasztásával a munkácsi püspökség tovább homogenizálódott, befejeződött egy a főpásztorai által sohasem hangoztatott, de a valóságban érzékelhető folyamat, amely az egyházmegye ruszin jellegűvé válásához vezetett.

A munkácsi püspökség – emlékszünk rá – a XVIII-XIX. század fordulóján érte el legnagyobb területi kiterjedését, joghatósága ekkor 13 északkelet-felvidéki vármegyében érvényesült Bacsinszky András főpásztorsága idején. Az eperjesi egyházmegye 1823. évi kanonizálásakor az elcsatolt 194 parochiához tartozó kereken 160 ezer hívőből 130 ezer ruszin volt, de ekkor még elsősorban a püspökség kormányzásának megkönnyítéséről volt szó. Ugyanebben az évben a munkácsi egyházmegye szatmári vikáriátusához tartozó 72 parochiát a nagyváradi püspökséghez osztották be, az 54 095 hívő mintegy 80%-a román ajkú volt. A szamosújvári püspökség létrehozásakor 94 parochiát csatoltak el Munkácstól 104 977 hívővel, akiknek több mint 80%-a román görög katolikus volt. A hajdúdorogi püspökség 1912. évi felállításakor – mint az imént láttuk – a magyar hívők jelentős részét rendelték az új egyházszerkezethez. Mindezekkel a változásokkal az első világháború kitörése előtti időben a munkácsi egyházmegyében már túlnyomó többségben ruszin ajkú görög katolikus hívek éltek, így az 1910-es évek elejére a püspökség lényegében ruszin nemzeti egyházzá vált, amelynek döntő szerepe volt a ruszin nép életében. Különösen Firczak Gyula megelőző két évtizedes főpásztorsága idején, aki az egyházmegye pasztorális és oktatási intézményrendszerével segítette elő a ruszin nép gazdasági és műveltségi színvonalának emelését, nemzeti öntudatának ébresztését. *A görög katolikus egyház ily módon a ruszin nemzetté válás, a ruszin nemzettudat építésének legfontosabb eleme lett Kárpátalján.*

Szükséges megemlíteni az ekkori országos adatokat is, ezek szerint 1910-ben 169 magyar görög katolikus parochia működött, amelyekhez 304 322 hívő tartozott. Az újonnan szervezett hajdúdorogi egyházmegyéhez ebből 162 egyházközség és 215 498 hívő került. Ezek közül 183 757 magyar, 26 823 román, 1623 szlovák, 968 rutén és 2509 egyéb anyanyelvű volt. A nem magyar ajkúak közül 24 094-en beszéltek magyarul és csak 7829-en voltak járatlanok nyelvünkben. A parochiák több mint 10%-ánál – 21 egyházközségnél – a hívek túlnyomó többsége román anyanyelvű volt. A görög katolikus magyarok 40%-a, vagyis 120 747 lélek azonban nem került a hajdúdorogi egyházmegyébe. Közülük 80 747-en a ruszin többségű munkácsi, illetve eperjesi, kereken 40 000-en pedig erdélyi román püspökségek joghatósága alatt maradtak. A hajdúdorogi püspökség megalakulása után továbbra is zavartalanul érvényesült a magyar liturgikus nyelv a munkácsi, illetve az eperjesi egyházmegye magyar egyházközségeiben, ahol a magyar hívek az igényeiknek teljesen eleget tévő lelkipásztori gondozásban részesültek. *(Pirigyi. 1990.II:112.)*

A bécsi nuncius 1912. november 17-én adta ki a pápai bulla végrehajtásáról intézkedő dekrétumát, amelyben a Szentszéktől kapott felhatalmazása alapján Papp Antal munkácsi püspököt nevezte ki a hajdúdorogi egyházmegye apostoli kormányzójává. Róma fél évvel ezután, 1913. április 21-én nevezte ki az első hajdúdorogi főpásztort Miklósy István (1857-1937) sátoraljaújhelyi parochus, Zemplén megyei főesperes személyében, akit még az év október 5-én Hajdúdorogon püspökké szenteltek. Ezzel megkezdődött az

új egyházmegye önálló élete, de ezzel még nem ért véget a „görög katolikus magyarság utolsó kálváriautja.” (*Iratok*. 1913-1914. VI:196-201.)

Az alapító bulla az egyházmegye székhelyéül Hajdúdorogot jelölte meg, annak azonban a püspökség felállításához nem voltak megfelelő épületei. Ezért a parochiák többsége és az Országos Bizottság is Nyíregyháza mellett foglalt állást, de szóba került Nagykároly is. Az ideiglenes székhely Debrecen lett, ahonnan az 1914. február 23-án a Csernovicból a püspökségre érkezett csomagbomba felrobbanása után – a merénylet három halálos áldozatot követelt – a főpásztor átköltözött Nyíregyházára. (*Gulya*. 1968:15-19.)

Firczák Gyula főpásztorságának második évtizedében a kezdődő skizmatikus parasztmozgalom hatására a „rutén kérdés” megoldására két irányzat bontakozott ki. Az egyik a nép anyagi, szociális felemelése a magyar kormányzat által indított és Egán Ede nevéhez fűződő ún. hegyvidéki akcióval, amelyről korábban már részletesen szoltunk. A másik irányzat a pravoszlávia elleni hatósági és bírósági fellépés – ezek az ún. skizmapörökben tetőztek –, de ezzel párhuzamosan olyan reformtervek megvalósítása is előtérbe került, amelyek a magyarországi görög katolikus egyház elszigetelésére törekednek az orosz birodalmi ortodox egyháztól. A kiindulás nem lehetett más, mint a templomokban használt szerkönyvek beszerzésének a szabályozása. Már utaltunk arra, hogy az Oroszországban nyomtatott egyházi jellegű könyvek tartalma a magyarországi egyházi törvényekbe ütközött, ezen kívül beszállításuk kiváló alkalmat nyújtott más, izgató szellemű röpiratok, broszúrák becsempészésére is. A Monarchiához tartozó Galíciában, a lembergi katolikus nyomdában készült és görög katolikusoknak szánt könyvek ára meglehetősen borsos volt a kárpátaljai hívők számára, de tartalmuk is eltért. „A hazai rutén mise ... más, mint a galíciái – írta Vályi János eperjesi püspök 1896. október 10-én a kultuszminisztériumhoz küldött feliratában. – Ámbár az ottani könyveket használjuk, de a kijevei liturgikont követjük, mely egyezik a Rómában kiadott görög nyelvű Euchologionnal.” Ebben a helyzetben a szerkönyvek hazai kiadása kínálkozott az egyetlen megoldásként, amelyet azonban csekély anyagi ereje miatt a görög katolikus egyház nem tudott vállalni.

A megfelelő szerkönyvek hiánya már a XVIII. század végén sok gondot okozott az egyházi és világi hatóságoknak, a feladatot az 1770-ben húsz évre szabadságlevelet kapott bécsi cirill betűs nyomda igyekezett megoldani. Budán létesített fiókja 1805-ben a pesti Egyetemi Nyomda tulajdonába került, amely már a század végén is adott ki orosz nyelvű szerkönyveket, de ezeket nem dolgozták át a magyarországi egyházi viszonyokra. Így voltak bennük olyan megbotránkozató kitételek, mint például: „Szent Vladimir, könyörögj orosz birodalmad tisztviselői, cárja és alattvalói üdvösségéért!” Az 1895-ben megjelent imádságoskönyvben (*molitvoszlovban*), amelyet Jäger Bertalan ungvári nyomdájában készítettek, az iménti officiumot, vagyis miseszöveget a következőképpen változtatták meg: „Szent Vladimir, könyörögj lelkünk üdvösségéért!”

A Lembergben és Kijevben kiadott ószláv nyelvű liturgikus könyvek számos tekintetben szintén nem feleltek meg az itthoni liturgikus gyakorlatnak, mert nem voltak bennük például magyar szentek, a könyörgésekben, az imádságokban és a megemlékezésekben – mint láttuk – a cár szerepelt stb. Firczák Gyula püspök már 1893-ban kérte a magyar kormányt, hogy az állam gondoskodjon a szerkönyvek kiadásáról, de anyagiakra hivat-

kozva a kérés nem teljesült. Három év múlva az ügyben a kormány tárgyalásokat kezdett a görög katolikus püspöki karral. A kezdeményezést Vályi püspök is üdvözölte, pedig korábban védelmezte a teljesen ószláv rítusú, Kijevben nyomtatott szerkönyvek használatát. Firczák Gyula viszont a kultuszminisztériumhoz 1896. október 6-án elküldött felirati válaszában közölte: „a munkácsi egyházmegye átlag lemergi könyveket használ, kievi könyv csak itt-ott van, de még az uniós korszakból. A szakadár könyveket is a hazai direktórium (irányító testület, minden bizonnyal a püspöki kar) elvei szerint használják, a Vladimir-officium [mise] pl. hiányzik, de megvan Szent Istváné. 1893-as indítványát annál készségesebben ismétli meg, minthogy a templomok szegénysége miatt a 38 kötetből álló sorozat kicserélése 3-400 évig (!) is eltarthat.” (*Darás*. 1936:65.)

A szerkönyvek megjelentetésére a budapesti egyetemi, illetve az ungvári nyomda kínálkozott megfelelőnek, ez utóbbit Firczák püspök pártfogolta. A főpásztornak 1897-ben fontos szerepe volt a cirill betűs *Nauka* ('Tudomány') című lap megindításában, két év múlva pedig a szláv nyelvű nyomtatás fejlesztésére nyomdaberendezést vásárolt Munkácsról. A szerkönyvek kiadásának teljes jogát az ungvári Unió Nyomda akarta megszerezni vetélytársa, a pesti Egyetemi Nyomda előtt. Emiatt még 1911-ben is folyt közöttük a versengés, a vita, amely Vályi püspök nyomására az utóbbi javára dőlt el.

Közben a magyar kormány – felismerve a kérdés jelentőségét – a századfordulón már hajlandó volt az állam költségén kiadni a liturgikus könyveket, és 400 000 forintot irányzott elő erre a célra. Ebből 100 000 forintot az 1903. évi költségvetésbe már be is iktatott, de nemcsak ószláv, hanem magyar liturgikus könyvek kiadására is sor került volna. (*Pirigyi*. 1990. II:69.) A végrehajtás körül azonban számos bonyodalom keletkezett, ugyanis az ószláv nyelvű szerkönyvek tervezett állami kiadásával kapcsolatban felmerült, hogy azokat – szintén állami pénzen – magyar nyelven is megjelentessék. Ezzel az ügy a magyar liturgiáért folytatott küzdelembé torkollott, ami alaposan megnehezítette a terv végrehajtását. Vita bontakozott ki akörül, hogy a kiadandó magyar nyelvű görög katolikus szerkönyvek milyen liturgikus részeket tartalmazzanak, illetve meg kellett állapítani az egységes és hiteles fordítást. Ez utóbbiról is megindult a disputa: a szöveg átültetése az eredeti ógörögből, vagy a későbbi ószláv kiadásokból történjen-e. Az előbbi – mivel egyes későbbi elemek, például az október 1-jei Mária-ünnep hiányoztak belőle –, a görögből való fordítás a liturgikus eltérést, az ószlávból való átültetés pedig liturgikus egységet hozná magával a magyar és az ószláv szertartású egyházközségek között. „A magyar nemzeti politika szempontjából mindkét eshetőségnek megvoltak az előnyei. A liturgikus eltérés jobban elválasztotta volna a magyar hitközségeket az ószláv kerületektől és Kijevtől. A liturgikus egység pedig megkönnyítette volna újabb községek áttérését a magyar liturgiára.” (*Darás*. 1936:67.)

A görög katolikus szerkönyvek magyarra fordításáról a *Görögkatolikus Hírlap* 1904. évi számaiban élénk vita zajlott, az e tárgyú cikkeket Melles Emil, Szémán István és Demkó Kálmán írta. Sürgették a fordítások mielőbbi elvégzését és ezzel – a Magyar Görögkatolikusok Egyesületéhez hasonlóan – lényegében meghaladták a Görögkatolikus Szertartású Magyarok Országos Bizottságának programját, amely csak a magyar nyelvű liturgiáért küzdött. A *Hírlap* nem véletlenül róta meg az ellenlábás *Görögkatolikus Szemle* könyvhirodetési rovatát, mivel az szerinte alig ismertetett magyar nyelvű görög

katolikus vallásos irodalmat, ószláv nyelvűt viszont annál többet. Példaként hozta fel, hogy az olvasóknak ajánlott 44 ima- és énekeskönyv közül mindössze kettő volt magyar nyelvű. A ruszin nemzeti értelmiség törekvéseit megjelenítő, Ungváron megjelenő *Görögkatolikus Szemle* és a Budapesten kiadott, a fővárosi asszimilálódott ruszin „előkelőség” fóruma, a *Görögkatolikus Hírlap* között 1905-től éles vitasorozatok bontakoztak ki, amelyek gyakran a személyeskedésektől sem voltak mentesek.

A szerkönyvek kiadása körüli disputa közben a kormány e művek megjelentetésére országos hatókörű végrehajtó bizottságot szervezett, amelynek elnöke Vályi János eperjesi püspök, tagjai a munkácsi, az eperjesi és a körösi egyházmegyék képviselői lettek. A testület munkájának alapelveit a belügyminiszter határozta meg 1905. február 11-én kelt és a kultuszminisztériumnak küldött átiratában: az újonnan kiadandó könyvekből ki kell hagyni az orosz cár nevét. Csak a Róma által kanonizált és elsősorban a magyar szentekhez szóló imádságok legyenek bennük, hogy ily módon „fényes nemzeti múltunk tisztelete görögkatolikusaink vallási életében meghonosodjék s a magyar hazához való ragaszkodásnak egyik csendesen, de annál eredményesebben működő erőforrását képezze.” A belügyminiszteri átirat végül legszögezi, hogy a szertartáskönyvek magyarra fordítása ne az egymástól számos tekintetben eltérő ószláv kiadások, hanem az eredeti ógörög szöveg alapján történjen, mert az a pápa tetszését is elnyerheti, ha „utalás történik rá a római kúriával szemben a magyar kormány részéről később hasznosnak és indokoltnak látszó más szertartási ügyben.”

A kormány által összeállított – már említett – végrehajtó bizottság 1905. november 24-én tartott országos ülésén két albizottságot alakított, amelyek a következő feladatokat kapták. Az egyik a szertartáskönyvek ószláv szövegének a felülvizsgálatát és nyomdai előkészítését, a másik a magyar fordítások lektorálását és a végleges magyar szöveg sajtó alá rendezését. Az értekezlet a munkálatokra szigorú alapelveken nyugvó ütemtervet készített: összehasonlító módszerrel először meg kell állapítani a hiteles ószláv szöveget, ennek alapján végezzék el a magyar fordítást, a vitatott helyeken azonban figyelembe kell venni az eredeti ógörög szöveget is. Róma tilalmát méltányolva azonban csak a nép által énekelt liturgikus részek magyar fordítását engedélyezte a püspöki kar. Az ószláv szerkönyveket felülvizsgáló albizottság elnöke Drohobeczky Gyula körösi püspök lett, de 1908-tól a testület irányítását már teljes egészében Vályi vette át, aki az eperjesi, illetve a munkácsi konzisztóriumok által alakított testületekre bízta a további tennivalókat. Ebből érzékelhető, hogy a főpásztorok nézetei nem mindenben fedték a kormány és a mögötte álló Országos Bizottság szerkönyvekkel kapcsolatos álláspontját. Az utóbbi a tanácskozás után fellebbezett a kultuszminiszterhez, és kérte, hogy az állami költségvetésből a szerkönyvek kiadására évenként fordított összeg 30%-át nemcsak a népies liturgikus részek, hanem a teljes liturgia magyar fordítására költse. Az elvi ellentétekhez személyiek is járultak, előbb Vályi és Drohobeczky, később az eperjesi és az ungvári lektoráló testületek között, ráadásul a munkálatokat az országban különböző helyeken élő, elfoglalt emberek irányították. Mindezekből következett, hogy 1909-ben még csak az ószláv liturgia javított változata készült el nyomdába adható állapotban. Ugyanebben az esztendőben egyéves pályázatot írtak ki a liturgia fordítására, amelyet a munkácsi és az eperjesi bizottságok nyertek el. Az általuk magyarra átültetett misekönyvet, illetve

Euchologiont (szertartási könyv; benne több mint 20, kereszteleési, esketési, temetési, templom-, pászkaszenteleési stb. előírással) 1910-ben vetették szakmai vizsgálat alá, de még két év múlva sem jelent meg egyetlen ószláv vagy magyar nyelvű templomi könyv, pedig már a kapun zörgetett az újabb, a leghíresebb, a máramarosi skizmapör. A helyzet lényegében ezután sem változott, különben a világháború közepén a borzsovai kerület papságának emlékirata nem sürgette volna a szerkönyvek hazai kiadását. Az ügy újabb elodázását jelentette, amikor 1915 a nyarán Csernoch János hercegrímás, esztergomi érsek (1913-1927) elnökletével zajló konferencia a cirill helyett a latin írásmód bevezetéséről döntött.

A magyar nyelvű liturgia bevezetéséért folytatott küzdelem évtizedeiben – különösen Firczak Gyula főpásztorsága idején, 1891 és 1912 között – kiéleződtek az ellentétek az addig használatban lévő liturgiához ragaszkodók és az azt megújítani kívánók között. Ennek okai mindenekelőtt abban lelhetők fel, hogy a galíciaiak köréből kiindult liturgikus újítások – a lourdes-i Szűz Mária, illetve Páduai Szent Antal kultusza, a rózsafüzér és más ájtatosságok – Kárpátalján is egyre szélesebb körben terjedtek, ami megosztotta a papságot. A konzervatívok már az izai pör első évében, 1904-ben hangoztatták, hogy az iménti újításokkal éppen a legszerencsétlenebb időszakban kísérleteznek. Nézeteik elsősorban nem a legkisebb latin behatás elleni tiltakozásból eredtek, hanem attól tartottak, hogy egy szerény reform is elindíthatja a pravoszlávia terjedését. Félelmük egyébként nem volt alaptalan, mert a skizmatikus mozgalom vezetői azzal vádolták meg a görög katolikus egyházat, hogy a latinositás érdekében változtatják meg a szertartásokat.

A másik táborba tartozó reformerek viszont különbséget tettek a lényeges és kevésbé lényeges szertartások között, de az előbbieknél – mint hangoztatták – ragaszkodtak az ősi hagyományokhoz. A kevésbé lényegeseknél viszont alkalmazkodni kell a modern élet követelményeihez, ezért szükség van a újításokra, ugyanis a görög katolikus hitélet elavult formái, külsőségei a hívek igényeinek már nem tudnak eleget tenni. Firczak püspök – ismereteink szerint – szívesen bevezetett volna újításokat, egyszerűsítéseket a szertartások egyes elemeiben. Erre utal, hogy szabályozta a Rózsafüzér-, illetve az imatársulatok működését, de mint annyi egyházi kérdésben, a liturgikus újításokhoz is tartózkodóan viszonyult. (*Pirigyi*. 1990. II:70., *Darás*. 1936:81-83.)

A századforduló éveiben nem volt véletlen, hogy a közvélemény érdeklődéssel fordult a római katolikus, a görög katolikus és a görögkeleti vallások közötti viszony felé. Ennek az igénynek igyekezett eleget tenni „A munkácsegyházmegyei főhatóság jóváhagyásával” kiadott művében Bányay Jenő áldozópap, a hittudományok borostyánkoszorúsa, máramarosszigeti gimnáziumi hittanár, aki munkáját Firczak püspöknek ajánlotta. Fő gondolata, hogy „a latin és görög szertartású katolikus vallás lényegében egy és ugyanaz s e két különböző szertartás a hitnek ugyanazonosságával legszebben beleillik a katolikus anyaszentegyház egységének keretébe; a másik részben pedig ama gondolat domborodik ki, hogy mindazon hitelvi különbségeknek, melyek a görögkeleti egyházban föltalálhatók a katolikus egyház dogmáival szemben, nincs létjogosultságuk, mivel ugyanazok ellentétben állanak az ősi keleti egyház hitével és meggyőződésével is.” (*Bányay*. 1899:5.) Egy megjegyzés mindenképpen idekívánczozik: a Filioque-tant a keleti kereszténység mind a mai napig Róma tévedésének tekinti, mondván, ők János evangéli-

uma 15. fejezetének 26. versével igazolták, hogy Szentlélek nem a Fiútól, azaz Jézus Krisztustól, hanem az Atyától származik. Bányay korabeli, kibékítő szándéka ellenére a századfordulón is lényegesnek tekintették az iménti dogmatikus különbséget a latin, illetve a görög rítusú kereszténység között. (Ez a római hittétel volt egyébként az egyik oka az 1054. évi egyházszakadásnak.)

Firczák Gyulának a naptáregyesítés gondoljaival-bajaival is küszködnie kellett főpásztorsága idején. Ennek gyökerei is – mint a magyar nyelvű liturgiáé – hosszú évtizedekre nyúlnak vissza. A Szentszék már 1718-ban elrendelte, hogy a görög szertartású hívek akkor üljék meg ünnepeiket, amikor a latinok. A kérdést elsősorban a földesurak tartották napirenden, mert a gyakran még nem is deklarált görög katolikus ünnepeken nem adtak munkaszüneti napot jobbagyaiknak. 1775-ben Róma kompromisszumos megoldást talált, csökkentette az ünnepek számát, de az ortodox Julián-naptárt érvényben hagyta. Több mint egy évszázad múlva, 1897-ben a hegyaljai esperesi kerület papsága feliratot intézett Firczák Gyula munkácsi püspökhöz, amelyben kérte, hogy az egyházmegyében vezesse be a Gergely-naptárt és vasárnapra helyezze át a kisebb ünnepeket. A Bányay János által szerkesztett beadvány (*Felirat*. 1897.) arra emlékeztette a főpásztort, hogy már 1871. február 1-jén a Zemplén vármegyei görög katolikus papok és híveik a sátoraljaújhelyi megyeházán tartott gyűlésükön kérték a naptáregyesítést, mert a vegyes vallású, illetve szertartású vidékeken élő hívek nem tudták ünnepeiket megtartani. Egyre többen botránkoznak meg a hívek közül azon, hogy az egyházi vezetők nem változtatnak az áldatlan helyzeten, mivel – a felirat szerint – „a két szertartású kath. házaspár között a legtöbb családi viszály és házi botrány egyedül az ó naptár miatt kerül elő.”

Több konzervatív szellemű kanonok éles támadást indított Bányay János – mint neveztek – „reformátor” pap ellen, akinek törekvései mögé számos felvidéki és alföldi parochus felsorakozott. A már amúgy is felfokozott közhangulatot tovább szította Melles Emil kisdobrai lelkész, a bodrogközi kerület esperese a következő évben kiadott „Naptáregyesítés” című röpiratával (*Melles*. 1898.). Nagy hatású munkájában azt vizsgálta, „hogyan lehetne és kellene a görög szert. katolikus egyház által használt kronológiát helyettesíteni.” Az esperes többek között azzal érvelt – s ezt a hagyományokhoz ragaszkodó konzervatív lelkészek el is fogadták –, hogy a naptáregyesítés elvét tulajdonképpen már a 325-ben tartott niceai zsinat kimondta, amikor a húsvét és a többi ünnep egyszerű megülését sürgette valamennyi egyház és gyülekezet részéről. Ezért szerinte elengedhetetlen a naptáregyesítés, vagyis a Gergely-naptár bevezetése. (*Szabó O.* 1913:220-224., *Darás*. 1936:76.)

Firczák Gyula munkácsi püspök a következő évben, 1899. október 3-án körlevelet adott ki, amelyben elrendelte, hogy esperesi kerületekben ősszel tartandó gyűléseken a lelkészek vitassák meg a naptáregyesítés ügyét. A tanácskozásokon minden kerület papsága a reform mellett döntött. A püspök ezután népszavazást rendelt el a hívek körében az ügygel kapcsolatban, de az eredmény megmászította a papság döntését, mert a ruszin ajkú hívek döntő többsége a Gergely-naptár bevezetése ellen voksolt. A főpásztor, bár szerette volna a reformot megvalósítani, népe véleményére való tekintettel ejtette az ügyet. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszhatott, hogy a skizmatikus parasztmozgalom szervezői izgatásra használták fel a naptáregyesítés tervét. Mindössze a budapesti magyar görög

katolikus egyházközség tudta kivívni, hogy 1909. szeptember 1-jétől – a pápától kapott július 26-i engedély alapján – bevezethette a pravoszláv Julián helyett a katolikus Gergely-naptár használatát.

Firezák Gyula munkácsi püspök 1912. június 1-jén, életének 76. évében 21 esztendei főpásztori szolgálat után elhunyt. A halála előtti évben, pappá szentelésének 50. évfordulóján 43 000 koronát adományozott köz-, illetve jótékony célokra. Gazdag munkásságával vívta ki – bár sohasem vágyott rá –, hogy a „rutének prófétája”-ként emlegették, aki különösen sokat fáradozott népe lelki, szellemi és anyagi felemelésén. Munkásságáért joggal sorolhatjuk a munkácsi egyházmegye évszázaddal korábban működött legjelentősebb püspöke, Bacsinszky András mellé.

13. Görög katolikusok az első világháború éveiben (1914-1918)

Firczak Gyula főpásztor halála előtt két hónappal, 1912. április 3-án Ferenc József utódlási joggal Papp Antalt koadjutorrá (idős vagy beteg püspök [tartományfőnök, apát] mellé a Szentszéktől kirendelt segítő vagy helyettes) nevezte ki. E hónap végén – április 29-én – a küzikei vértanúk ünnepén X. Pius pápa prekonizálta vagyis kihirdette, az év végén, október 14-én – pravoszláv Julián-naptár szerint Szűz Mária oltalmának ünnepnapján – pedig Drohobeczky Gyula kőrösi főpásztor Papp Antalt munkácsi püspökké szentelte.

A munkácsi egyházmegye új feje 1867. november 17-én született a Szabolcs vármegyei Nagykállóban. Teológiai tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ezt követően 1893. december 24-én Firczak püspök szentelte pappá. A főpásztori hivatalban kapott beosztást, 1897-ben püspöki titkárnak, majd irodaigazgatónak nevezték ki. 1905-ben apostoli protonotárius (a pápai kollégium magasrangú tisztviselője) lett és X. Pius pápa házi főpapja címet nyerte el. 1912 elején a munkácsi székeskáptalan kanonokjává nevezték ki, ugyanakkor a betegeskedő Firczak Gyula koadjutora lett, segédpüspöki rangban. Munkácsi főpásztorrá való beiktatása után csaknem egy esztendeig – 1912. november 17. és 1913. október 5. között – egyúttal az újonnan szervezett hajdúdorogi egyházmegye apostoli kormányzója tisztét is betöltötte.

Elődjéhez hasonlóan az újonnan beiktatott püspöknek is szembe kellett néznie a skizmatikus mozgalommal, amelynek második szakasza főpásztori működésének kezdetén bontakozott ki és a Máramarosszigeten 1913. december 29. és 1914. március 3. között lefolytatott több mint két hónapig tartó főtárgyaláson, az ún. „rutén skizmapör”-ben tetőzött. A főpásztor elnökletével tartott tanácskozáson feliratot fogalmaztak a magyar kormányhoz, amelyben kérték a hazára veszélyes mozgalom elfojtását. A megoldáshoz intézkedéseket is javasoltak, így például alapos vizsgálatok után el kell kobozni a skizma eszméit terjesztő könyveket, füzeteket, írásokat, betiltani ezek postai, illetve vasúti szállítását és a mindebben közreműködő, bűnösnek talált személyeket nagy összegű pénzbírságokkal kell sújtani. A leginkább érintett vidék, Máramaros vármegye főispánja, báró Perényi Zsigmond pedig „felségárlás” címen sürgős és különleges intézkedéseket kért az igazságügyi minisztériumhoz küldött felterjesztésében.

Papp Antal munkácsi püspök körlevélben ítélte el a skizmatikus mozgalmat, és annak okaira is rámutatott: „Most legújabbán némely vidékeken sajnálatos zavarok, veszedelmes vallási és társadalmi mozgalmak terjednek, amelyek ragadozó farkasok módjára el akarják rabolni Krisztusnak sziklaszilárd oszlopától és erősségétől, az egyedül üdvözítő katolikus Egyháztól. Idegen hatalomtól támogatott vakmerő izgatók járják be északkeleti Magyarországot, soha be nem váltható vallási és hazafias jelszavakkal, hamis ígére-

tekkel ámitják a mi felvidéki népünket és azon vannak, hogy ezt szent hitétől és atyáitól örökölt honszeretétől eltántorítsák. Gazdagsággal, boldogsággal, jóléttel kecsgetetik a téves útra vezetett híveket, de azért, hogy megrontsák és hithagyásba döntsék őket.

Egyházmegyénk néhány hitközsége meg van fertőzötve, a buzgó nép lelkében megingott az igaz hit – és mi okból? Elismerem: nagy részt amiatt, mert egyes helyeken híveik értelmi kiskorúságát, nyomasztó anyagi helyzetét és akaratgyengeségét céltudatos álnoksággal, titkon dolgozó vallási és politikai kalandorok saját önző céljaikra használták ki. Azt is megengedem, hogy e mozgalomnak mélyreható szociális okai is vannak, s a kizsákmányolt nép szegénysége nagyban megkönnyítette a hitrontók ádáz gyűlölettel táplált munkáját... De, midőn egyházmegyém buzgó papjainak áldásos tevékenysége előtt tisztelettel hajlom meg, ugyanekkor kénytelen vagyok kijelenteni azon meggyőződésemet, hogy ezen, szórványosan bár, de mégis veszélyesen fellépő skizmatikus mozgalom elterjedését nagyrészt az illető lelkészek, vagy elődeik kötelességmulasztásai, visszaélései, a néppel gyakorolt hideg, szeretetlen bánásmódja idézték elő.” (Szabó O. 1913:237-238.) A főpásztor körlevelében végül arra kéri lelkészeit, hogy „legyenek példás, tiszta életűek, híven végezzék kötelességeiket, legyenek fáradhatatlanok híveik Krisztus szelleme szerinti felvilágosításában, megszentelésében és megerősítésében, legyenek híveikhez nyájasak, tehetségükhöz mérten segítsenek rajtuk és akkor Isten segítségével ez a veszélyes áramlat lassankint megszűnik.”

A máramaroszi „rutén skizmapör” közvetlen előzményeinek rövid összefoglalása igen fontos az események megértése szempontjából. Az 1912. április 22. és 1913. június 3. között hivatalban lévő, Lukács László vezette kormány bizalmas megbízást adott korábbi politikai ügynökének, a Bereg vármegyei ruszin görög katolikus származású Duliskovics Arnold rendőrtisztnek, hogy nyomozza ki a skiznamozgalom nagyoroszlalait. Az ügynöknek a pörben is homályban maradt összeköttetései révén sikerült felvennie a kapcsolatot a Szentpéterváron élő Bobrinszkij Vladimir gróffal, a Duma centrumpárti képviselőjével, az ott székelő Galíciai Orosz Egyesület elnökével, aki jelentős szerepet játszott az orosz ortodox mozgalmakban. Ő ismertette meg Duliskovicsot a szintén az orosz fővárosban élő Gerovszkij Roman orvossal, s a rendőrtiszt az ő révén lépett kapcsolatba annak Csernovicban élő fivérelével, az ügyvéd Alekszejel és a mérnök Georgijjal. A két testvér csernovici kastélya – mint már említettük – ekkor már két évtizede fogadta a kárpátaljai ruszin zarándokokat, akiket mindig bőségesen elláttak orosz nyelvű szertartási és imakönyvekkel. Bár mindketten gazdag földbirtokosok, az említett propagandacélokra Bobrinszkij gróf – vele az 1908. évi Prágában tartott pánszláv kongresszuson ismerkedtek meg a Gerovszkij testvérek – közvetíti az orosz cári udvar anyagi támogatását. (A három fivér anyai ágon egyébként az első ruszofil nemzedék legendás triászja az egyik főalakjának, az 1901-ben elhunyt Dobránszky Adolfnak az unokája volt.)

Az 1906 májusában ítélethozatallal befejeződött izai per után tevékeny szerepet vállalnak a skizmatikus mozgalom újjáélesztésében. A következő években ők karolják fel azt a néhány embert, akik Kárpátalján a pravoszlávia legaktívabb terjesztőivé válnak. Így a négy elemít végzett Pircsák Illést, aki Munkácsdon dolgozott másolódíjnokként, de falujában, Nagylucskán a település okos emberének tartották, aki csekély ellenszolgáltatáso-

kért tanácsot adott és eljárt a hivataloknál az emberek ügyes-bajos dolgaiban. Népe életéről kezdett cikkeket írogatni a budapesti *Néplap*ba, majd orosz újságokba is. Ottani állással kecsegtették, ezért falubelijével, az Amerikát megjárt földművessel – ki két ízben is beadványban kérte a kultuszminisztériumban az áttérések engedélyezését –, Házi Jánossal Oroszország felé indultak. A határrendőrség azonban letartóztatta és néhány hónapra Lembergben vizsgálati fogságba vetette őket. Kiszabadulásuk után megismerkedtek az egyik lebergi újság szerkesztőjével, akinek révén eljutottak a Gerovszkij fivérekhez, Csernovicba.

A majdani máramarosi per fővádlottja, Kabalyuk Sándor – a későbbi „Alekszij atya” – ez időben Kőrösmező környékén favágó volt, furcsa, zárkózott ember, misztikus hajlamokkal. Mind kevésbé elégítették ki görög katolikus egyháza szűkre szabott szertartásai, ezért az egykori batykók késői utóadaként búcsújárásokon maga köré gyűjtötte az embereket, prédikált, zsolozsmázott nekik. Hamarosan csatlakozott hozzá társul Vorobcsuk György kántorhelyettes, harangozó és sekrestyés. Kabalyuk a Gerovszkij fivérek támogatásával 1908-ban még a Szentföldre is eljutott. A következő évben beöltözött kalugyernek (bazilita szerzetesnek) a híres görögországi Athosz-hegyi görögkeleti kolostor-köztársaságban. Tanulmányai végeztével – Bobrinszkij gróf közbenjárására – 1910. augusztus 15-én Kabalyukot az oroszországi cholmi püspök pappá szenteli, ekkor veszi fel az „Alekszij atya, a lelkek orvosa” címet. Így vált az egykori kárpátaljai favágóból az első ruszin származású ortodox lelkész, aki nyomban misszióútra indult szülőföldjére. (*Darás*. 1936:26-30.)

A következő évben Pircsák meghívására Nagylucskán felszentelte az időközben elkészült pravoszláv templomot, emiatt főszolgabírói utasításra Kőrösmezőre internálták. A közigazgatási hatóságok azonban felületesen végezték Kabalyuk ellenőrzését, aki ezt kijátszva álruhában járta a vidéket, osztogatva az emberek között a pravoszláv könyveket és röpiratokat. Titkosan végzett esti-éjszakai szertartásaihoz a szinte minden faluban működő rózsafüzéregyleteket, illetve azt a szokást használta fel, hogy a halottért minden nap más portán zsoltaóznak. „Alekszij atya” 1912 februárjában Kőrösmezőről Izára érkezik, hogy a huszti főbíró engedélye alapján misszónapot tartson, ahol hatalmas tömeg várt rá. Csendőrok tartották fenn a rendet, miközben 210 embert megkeresztelt, 1020-at meggyónatott és 19 ifjú párt házasított össze. Az izai missziósnapi pravoszláv propaganda teljes sikerével zárult, de ez volt az a pont, amely radikális fellépésre készítette a hatóságokat és a létében veszélyeztetett görög katolikus egyházat. Izán például egyetlen esztendő alatt a falu 1563 portájának népe közül mindössze 70-nek a lakói maradtak görög katolikusok, a túlnyomó többség – kik 1493 portán éltek – áttértek a pravoszláv vallásra. Az utóbbi rohamosan terjedt a környéken, az addigi központjainak számító Iza, Nagylucska és Kőrösmező mellett sok ezren tértek át az ortodoxiára a környező vidékeken. Így Bereg vármegyében Árdánházán, Bilkén, Füzesmezőn, Iloncán, Medencén, Szajkófalván; Máramarosban Alsóbisztrán, Dulfalván, Huszton, Lipcsén, Nagybocksón, Talaborfalván, Tereselpatakon, Újbárdon; Ugocsában pedig Ilonokújfalun, Nagycsongován, Szőlősegresen és Tiszakirván, hogy csak a legfontosabb gócpontokat soroljuk fel. A falvak fekvése egyben az áttérések földrajzi kiterjedését is jelzi azt, hogy Nagyszőlős mellől Kőrösmezőig több mint 100 kilométer hosszú sávban terjedt a Tisza,

a Talabor és a Nagyág folyók, illetve néhány beléjük ömlő patak völgyében fekvő falvakban. (*Netocsajev*. 1957.)

Az izai missziósnap után tovább nőtt a feszültség a nép körében, és a felfokozott hangulatban az emberek két táborra oszlottak. A görög katolikusoknak maradt hívőket az áttérők „latinok”-nak vagy „kalakuták”-nak, azaz hagyományosoknak (önkívülettel járó lázas állapotban lévőeknek) gúnyolták. Az újonnan áttérőket viszont „muszkák”-nak, pópáikat pedig a szakálluk miatt „kacap”-nak, azaz bakkecskének emlegették. Napirenden voltak a fenyegetések enyhébb vagy durvább formái is a hívők két csoportosulása között. Mindezek a sajtóban nagy visszhangot kaptak, különösen a *Görögkatolikus Szemle* 1912. évi számaiban sürgették a hatóságok fellépését Kabalyuk és követői ellen. „A lelkek orvosa”, Alekszij atya, érzékelve a számára mind veszélyesebbé váló helyzetet, 1912 pünkösdjén titokban, útlevél nélkül Oroszországba szökött, onnan pedig – feltehetően Bobrinszkij gróf segítségével – Amerikába utazott, a pravoszlávia másik központjába, ahol a New York-i ortodox püspök lelkészként alkalmazta.

Közben Duliskovics Arnold rendőrtiszt – később a máramarosi „rutén skizmapör” egyik koronatanúja – csaknem egy évig dolgozott a mozgalom hálózatának felderítésén. „Künn járt a Gerovszkijaknál és ajánlólevéllel ment Bobrinszkijhoz is, aki későn fogott gyanút. A kiváló rendőrtiszt bravúros nyomozással felderítette a mozgalom politikai hátterét és azokat a messzemenő intézkedéseket, amelyeket a kárpátaljai pravoszlávok vezetői egy eljövendő háború esetére kilátásba helyeztek.” (*Kemény*. 1939:65.) Jelentése nyomán a hatóságok erélyes intézkedéseket foganatosítottak. 1913 tavaszán Brenner Mihály vizsgálóbíró bezáratta az újonnan épült izai pravoszláv templomot, a hármás ferdekeresztet kiásatta a földből és húsz helybeli pravoszláv hangadót letartóztatott. (A hármás ferdekereszt az orosz pravoszláv nemzeti egyház jelképe. Használatát a Szent-szék a galíciai görög katolikusoknál 1887-ben betiltotta.) Ezekben a hetekben a budapesti belügyminisztérium is vizsgálóbizottságot küldött ki, amely határrendőrökkel, csendőrökkel és katonasággal együttműködve több zsáknyi pravoszláv és nagyorosz eszmét terjesztő röpiratot, illetve mise-, valamint imakönyvet kobozott el. Mindegyik Oroszországból származott, az előbbieken rajta volt az orosz címer és a felszólítás: „Imádkozzatok a cárárt!” Az utóbbiakban pedig imádságok a cári család egészségéért és az orosz fegyverek győzelméért. A nyomozás kapcsán három hét alatt több mint félszáz „szakadár” ruszint vettek vizsgálati fogságba.

A nyár elejéig további letartóztatások is történtek, összesen 189 személyt fogtak le, köztük Kabalyuk Alekszijt, aki – tudomást szerezve a követői elleni nyomozásokról – időközben önként hazatért Amerikából és alávetette magát a pernek. A nyomozás befejezése után a máramarosi királyi ügyészség 1913. július 23-án kelt vádiratában csak az előzetes fogvatartottak fele, 94 személy ellen indított eljárást. A tárgyalás folyamán azonban ezek több mint harmadát szabadon engedték, és csak 58 vádlott volt mindvégig fogságban. Közülük a kéthónapos tárgyalás után hozott ítéletben csak 35-öt marasztaltak el, 23-at felmentettek. Ez is mutatja, hogy a vádirat fő vádpontját, a magyar állam elleni lázítást, valamint a magyar nemzet, a görög katolikus felekezet és papság elleni izgatást nem sikerült maradéktalanul bizonyítani. (*Aradi*. 1914.)

Pedig a vádirat részletesen felsorolja a vádlottak külföldi összeköttetéseit, illetve azt, hogy Bobrinszkij gróf és a Gerovszkij fivérek segítségével államellenes akciót szerveztek, az áttérések révén pedig a ruszinlakta megyéket az orosz cár egyházfői és politikai főhatósága alá akarták helyezni. Ennek keretében Bereg, Máramaros és Ugocsa vármegyében elsősorban az orosz nemzeti eszmét szolgáló ortodox vallás iránti szeretetből 1908-1912 folyamán a Monarchia területén terjesztették a csernovici Gerovszkij-nyomda termékeit, amelyek előállítását a szentpétervári Galíciai Oroszok Egyesülete anyagilag támogatta. Ezen kívül a vádlottak izgattak és lázítottak szóval, a nyilvános gyülekezetekben is.

A máramarosi „rutén skizmapör” iránt óriási volt a hazai és a nemzetközi közvélemény érdeklődése. A Monarchia sajtóján – benne a nemzetiségi lapokon – kívül számos orosz lap képviselője ott volt a tárgyaláson. A magyar sajtó eleinte szenzációként tálalta az ügyet, később megunt, és az eljárás döntő mozzanatait a napi hírek néhány sorában tudta le. Pedig a perben a pravoszláv mozgalom valódi céljai is lelepleződtek, hiszen az ortodox vallás és az orosz nemzeti érzés egy és ugyanaz. (A pravoszlávia akkor államvallás, és napjaink Oroszországában több mint hét évtizedes kényszerszünet után az 1990-es évek elejétől ismét, egyre erőteljesebben azzá válik.)

A skizmapör közben a Monarchia bukovinai tartományának székhelyén, Csernovicban a rendőrség letartóztatta a *Ruszszkaja Pravda* (‘Orosz Igazság’) című lap szerkesztőjét, valamint a Gerovszkij testvérek közül kettőt, Alekszejt és Romant, Krakkóban pedig ugyanebben a hónapban még másokat. Ezek az események „a galíciai rutének ukranofil és katolikus érzelmű többségét is megdöbbenették, mert ez a tábor ép(p) úgy ellensége volt Bobrinszkij nagyorosz és pravoszláv irányzatának, akár mi, magyarok. Az ukranofil sajtót nem lehet a magyarsággal különösen rokonszenvezőnek minősíteni, hisz minduntalan szemünkre veti az erőszakos magyarosítást és a Kárpátokon inneni ruténség gazdasági elnyomását. Mégsem habozik kimondani, hogy a (máramaros)szigeti pör minden kétségen kívül helyezi az orosz irredenta szerepét, mely a monarchia oroszlakta területeit az orosz államhoz készül csatolni. Akárcsak a magyar vádiratot olvasnók! És mi a teendő? A monarchia mind osztrák, mind magyar felében ragadja meg a célszerű eszközöket az orosz irredenta visszaszorítására.” (*Darás*. 1936:44.) Fontos megjegyezni, hogy a skizmapör nem volt elszigetelt jelenség, hanem csak egyik láncszeme az első világháború előtti kémkedési és irredenta ügyeknek, mint például az 1909. évi zágrábi, az ún. Friedjung-pör, de hasonlóan Marcenko, majd Cankjevics bécsi orosz katonai attasék kiutasítási afférjához is.

A tárgyaláson a vádlottakat 16 ügyvéd képviselte, akik a magyarországi nemzetiségek vezetőiből, a *Világ* című lap és Jászi Oszkár körül tömörülő radikálisokból, általában az ellenzék és az antiklerikálisok soraiból kerültek ki. A védelemnek hatalmas lendületet adott, hogy 1914. február 4-én Bobrinszkij gróf orosz képviselők és újságírók társaságában megjelent a tárgyaláson. „Már maga az a tény, hogy a gróf ausztriai kiutasítása ellenére is kockáztatta a máramarosi utat, mutatja, hogy a hatalmas orosz birodalom állt a háta mögött, de mutatja a kettős monarchia gyöngeségét is. A kezdeményezés Szentpétervárról történt, ahonnan az iránt érdeklődtek, hogy Ausztria ragaszkodik-e a gróf kiadatásához. Berchtold (Leopold, 1912-1915 között közös külügyminiszter, előtte öt évig szentpétervári osztrák-magyar nagykövet) hivatalos jegyzékben közölte, hogy a gróft

letartóztatják s elítélik, amennyiben Ausztria területére lép. A magyar állam területére szóló vízum kiadása elé azonban a kormány nem gördített akadályt, bár utóbb Bobrinszkij azt hangoztatta, hogy megfenyegették s útjának szerencsétlen kimenetelt jósoltak.” (Darás. 1936:47.)

A gróf megjelenése a tárgyaláson nagy hatást keltett, vallomása kezdetén orosz nyelven üdvözölte a vádlottakat: „Köszöntelek benneteket, pravoszlávia szent vértanúi!”, ezután tolmács segítségével franciául tett vallomást. A gróf azt igyekezett bizonyítani, hogy az általa vezetett galíciai egyesület nem politikai, hanem kulturális jellegű és nem áll kapcsolatban sem az orosz kormánnyal, sem az ortodox szinódussal, sőt Gerovszkijekkel sem. Jellemző a bíróság magatartására, hogy a koronatanú Duliskoviccsal történt drámai szembesítés után nem a grófot, hanem az ügyet felderítő rendőrtisztet esketi meg vallomására. Bobrinszkij vádlottakat menteni akaró vallomása ily módon súlytalanná vált, szereplését az ellentábor keményen bírálta. Még erősebbek voltak ezzel kapcsolatban a *Gyilo* ('Tett') című galíciai ukrán lap 1914. február 7-i számában megjelent sorok: „Az oroszosítás hőisének hazudozása oly nyilvánvaló volt, hogy a magyar bíróság ellenezte megesketését. S csak ezen kibúvó révén kapott Bobrinszkij gróf kegyelmet, mert különben ezt a notórius hazudozót bírói szék elé kellett volna állítani, nem mint politikai vértanút, hanem mint hamis esküt.” (Darás. 1936:48.)

A vádlottak az előkelő pártfogók láttán felbátorodtak, bűnösségüket csak néhányan és részben ismerték el, majd visszavonták, ellentmondásba keveredtek önmagukkal. A védők még abban az alapvető tételben sem tudtak megegyezni, hogy az ügy tisztán vallási kérdés, de időnként kénytelenek voltak beismerni, hogy a mozgalom legalábbis *nacionális*, vagyis nemzeti színezetű. Aztán gazdasági okokkal magyarázták, viszont jellegét a ruszin nép elmaradottsága miatt vallásinak mondták. Elvont okoskodással igyekezett a védelem az ügy politikai jellegét cáfolni, mondván, Kabalyuk és Bobrinszkij azért jelentkezett önként a magyar bíróság előtt, mert tudatában voltak ártatlanságuknak.

A bíróság 1914. március 3-án hozott ítéletet. Kabalyuk Alekszijt négy és fél, Pircsákot két és fél, az utóbbi munkatársát, Palkaninecet két, Vorobcsukot másfél évi, a többi vádlottat egy év alatti államfogházzal és pénzbüntetéssel sújtotta. Föllebbezéssel az ügy a debreceni királyi ítélőtábla elé került, amely november 25-i főtárgyalásán helybenhagyta a máramarosszigeti elsőfokú ítéletet, azonban Vorobcsuk büntetését megvesztegetési kísérlete miatt súlyosbította. Hasonlóan döntött a legfelsőbb bírói fórum, a Kúria, de ítélete a pör legfontosabb történelmi okirata, mert ezt a testületet már nem feszélyezték politikai megfontolások. A vádlottak cselekedetét súlyosabbnak tekinti – még ha nem is változtatta meg az alacsonyabb törvényszékek ítéletét –, és meg nem határozott célből létrejött szövetség büntetett állapotba állapította meg. (Kemény. 1939:69.)

A sajtó által világszenzációvá felnagyított „rutén skizmapör” az első világháború előestéjén sokat ártott Magyarország nemzetközi tekintélyének és rendkívül felerősítette a Monarchia-ellenes közép-kelet-európai, sőt tengerentúli nemzetiségi mozgalmakat. Pedig nem volt jellegzetesen „nemzetiségi pör”, alapját a kárpátaljai görög katolikus egyház és a beszivárgó pravoszláv egyház küzdelme adja. Külpolitikai vonatkozása, amely a magyar államhatalmat veszélyeztette, kizárólag a pravoszlávia orosz nemzeti-államegyházi lényegéből fakadt. (Aradi. 1914., Miskolczy. 1928., Grabec. 1934.)

A skizma-pörrel kapcsolatban még egy fontos, elgondolkoztató eseményről kell szólnunk: néhány nappal a vád- és védőbeszéd elhangzása előtt, 1914. február 23-án – mint említettük – a hajdúdorogi püspökség ideiglenes debreceni épületében pokolgépes merénylet történt, amely három ember életébe került. A nyomozás szálai Bukarestbe vezettek, de a román rendőrségnek sikerült a bomba földadóját, a román-orosz származású, Ilie Cetereut (oroszosan Katerrevet) a magyar igazságszolgáltatás elől megszöktetnie. Több gyanús körülmény mutatott arra, hogy orosz-román politikai együttműködés áll a merénylet mögött, mert mindkét állam ellenezte a magyar püspökség felállítását. Évekkel később derült ki, hogy február 4-i máramarosszigeti kihallgatása után Bobrinszkij gróf Brassó érintésével, Predealon át Romániába utazott, ahol az ország legfelső politikai vezetőivel találkozott, s akiknél örömmel tapasztalta az Oroszország iránti barátságot. Az is tény, hogy a gyilkos bombát a magyar püspökségnek megcímző Ilie Cetereuval, a román katonai akadémia tanárával is beszélgetett, amint azt két évtized múlva egy interjúban elmondta a *Ruszszkaja Zemlja* ('Orosz Föld') című lap 1934. évi 11. számában az első világháború előtti romániai útjáról. Mindez nem bizonyítja Bobrinszkij közvetlen részvételét a magyar püspökség elleni merényletben, de mutatják az irányt, hol kell annak az értelmi szerzőt keresnünk.

Alig négy hónappal a máramarosi skizmapörben hozott ítéletek után, 1914. június 28-án Szarajevóban Gavrilo Princip szerb diák megölte Ferenc Ferdinánd osztrák-magyar trónörökösét és feleségét. A casus bellinek számító cselekményre válaszul július 28-án a Monarchia nagykövete Belgrádban hadüzenetet nyújtott át Szerbiának. Az antant-, illetve a központi hatalmak között lezajlott kölcsönös hadüzenetváltások nyomán augusztustól a harcok is megindultak különböző frontokon. Esetünkben a Monarchia és Oroszország viszonylatában, Galícia térségében, ahol a szeptember 6-11-i leMBERGI csatában az osztrák-magyar sereg vereséget szenvedett az oroszoktól. A cári birodalom egyik fő célja volt a Monarchia ukrán- és ruténlakta területeinek megszerzése a pravoszláviával is alátámasztott nagyorosz-pánszláv eszmék törekvéseinek megfelelően. Ebből következett, hogy a számára kedvező helyzet alakulásakor, a Monarchiához tartozó Galícia elfoglalása után, Magyarország északkeleti, döntően ruténlakta területeire való betörést is megkísérelte. Ez hamarosan így is történt, és ez közvetve igazolja a máramarosi pörben a bíróság által kellően figyelembe nem vett vádirat azon pontjait, amelyek a pravoszlávia mögé bújó orosz birodalmi törekvéseket vetették fel.

A szeptemberi vesztes csata ellenére Lemberg és a bevehetetlennek tartott híres erőd, a körülzárt Przemysl vára még az osztrák-magyar csapatok kezén maradt – csak 1915. március 22-én veszik majd be az oroszok –, de már ekkor hatalmas menekültáradat indult meg Galíciából Kárpátalja felé. Nyomukban a lendületben lévő orosz hadsereg, amely ekkor Galícia keleti felét és egész Bukovinát birtokolta, és jó alkalmat látott Magyarországra, illetve Északkelet-Felvidék a lerohanására. A Kárpátok hágóin azonban nem volt megfelelő katonai erő – csakúgy mint 1849 tragikus tavaszán –, mindössze néhány népfőlkelő-, hadtáp-, híd- és vasútbiztosító osztag, csendőr-, illetve pénzügyőralakulat védte a legfontosabb pontokat. Néhány órházon kívül semmiféle katonai építmény, vagy erődítmény nem létezett, csak néhány osztag épített magának később fedezéket a hegyekben, de ezek sem az ellenség, sem a kemény tél ellen nem adtak védelmet. A vidéket

ekkor még katonailag sem erősítették meg, pedig a kormány már a Szerbiával fennálló diplomáciai kapcsolatok megszakítása után, július 25-től alkalmazta „A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről”, valamint „A hadiszolgáltatásokról” szóló törvényt. Az utóbbi értelmében az állam a polgári lakosságtól személyi és dologi szolgáltatásokat kérhetett, a munkaképes férfiakat pedig 50 éves korig hadi érdekű munkára kötelezhette.

A Bruszilov tábornok vezette orosz csapatok először 1914. szeptember 24-én törtek be az Uzsoki-, a Verecke- és a Tatár-hágón, valamint több kisebb szoroson Kárpátaljára, de a két legjelentősebb várost, Ungvárt és Munkácsot nem tudták elfoglalni, azonban október 4-én Máramarosszigetet bevették. A ruszin elpártolásra jó alkalom nyílt volna. „Ehelyett azonban csak az agitációról hullott le a lepel. A nép hűsége és hazafiassága, az üldözés és gyanúsítás dacára az orosz betörés egész tartama alatt megingathatatlan volt. Az amúgyis szegény területen az ellenség igen nagy károkat okozott, 28 magyarorosz (ruszin) község berendezését összerombolta, több házat felgyújtott, a lakosság marháját, szénáját, élelmiszereit elvitte vagy elpusztította. A szegény ruszinokat a legnagyobb éhínség fenyegette. És ezek az egyszerű, meggyötört emberek, örömtől könnyes szemmel tódultak akkor is az utcára, amikor 1914. október első napjaiban megindult az ellentámadás a hágók visszaszerzésére. Különösen Uzsoknál és Máramarosszigetnél voltak elkeseredett harcok.” (*Hadtörténet*. 1941:57.)

Október 22-ére az orosz csapatokat a magyar haderő kiszorította Kárpátalja területéről, ahol azonnal megkezdődött a romok eltakarítása és az újjáépítés. A harcok elülte után Tisza István miniszterelnök már másnap, október 23-án északkelet – felvidéki körútra indult a Miskolc–Kassa–Eperjes–Homonn–Sátoraljaújhely–Ungvár–Uzsok–Ungvár–Csap–(Munkács–Alsóverecke–Ökörmező kitérővel), a Munkács–Máramarossziget–Körösmező vonalon. Innen a Tisza-völgyén át, Királyháza–Szatmárnémeti–Debrecen érintésével október 28-án reggel érkezett vissza Budapestre. A kormányfő vonattal tett utazásának célja az volt, hogy felmérje az orosz betörés anyagi és belpolitikai, mindenekelőtt nemzetiségi és egyházi-vallási következményeit, valamint a helyszínen feltérképezze és ellenőrizze a katonai viszonyokat. A miniszterelnök a helyreállítás és az anyagi károk megtérítése mellett nagy súlyt helyezett az orosz katonaság jelenléte idején a kárpátaljai ruszin értelmiségiek szűk körében felbukkanó ruszsofil tendenciák visszaszorítására.

Körútja után két nappal, október 30-án Tisza István a nyilvánosságnak is szánva, levelet intézett a harcok által sújtott vidéken működő görög katolikus egyház két főpásztorához. Papp Antal munkácsi és Novák István eperjesi püspökhöz, amelyben védelmébe vette az unitus papságot. A miniszterelnök kijelentette: „Kötelességemnek tartom ezen út tanúsága gyanánt megállapítani, hogy orosz betörés által érintett vidékek egész görög-katolikus papsága kivétel nélkül kifogástalan, hazafias magatartást tanúsított. Nekem, aki annak a néhol lappangó felvetésnek, minthogy ha e lelkeszi kar egyes tagjai russophil érzelműek volnának, soha nem adtam hitelt, jól esik konstatálnom, hogy e lelkeszi kar hazafisága minden megingás nélkül állotta ki a közelmúlt válságának próbakövét, s arra vallott a betört orosz csapatok magatartása is, miszerint törekvéseik útjában álló ellenségnek tekintik a gör. kath. papságot. Ennek a papságnak hazafiasságában ezek után az események után senkinek sincs joga kételkedni s az egész magyar közvéleménynek kell elégtételt adnia az itt-ott felmerült és hazafias lelküket mélyen sebző méltatlan gyanúért.

Fájdalom, ez a gyanú egyes konkrét cselekedetekben is nyilvánult. Egyes katonai és rendőri közegek, könnyelműen hitelt adva nyomorult denúnciánsok besúgásainak, eljárás indítottak egyes lelkészek ellen.” (*Iratok*. 1914-1916. VII.:521.)

Az oroszok kivonulása után – többnyire személyes bosszúból – falusi jegyzők, kocsmárosok és mások a hatóságoknál jónéhány parochust feljelentettek, kémkedéssel a betörő ellenséggel való együttműködéssel vádolva őket. A csendőrök sok lelkészt megfigyelés alatt vagy háziőrizetben tartottak, ami elkeseredést váltott ki a papok körében. Néhány konkrét, terjedelmes vizsgálati anyag szerint a miniszterelnök az Ung, illetve Máramaros vármegyei főispánok segítségével igyekezett teljes anyagi és erkölcsi kártérítést, illetve elégtételt adni a meghurcolt lelkészeknek. A két püspöknek írt levelében arra kérte őket, hogy közölgék érintett papjaikkal: a tudomására jutott ügyekben mindent megtett a sérelmek elhárítására és kellően indokolt panasz esetében eljár azok ellen, akiket felelősség terhel valamely e téren elkövetett mulasztásért vagy hibáért.

A kormányfő egyúttal remélte, hogy az egész görög katolikus papság segíti a kormányt és a társadalmat, hogy a rutén népet anyagilag, szellemileg és erkölcsileg felemelje. „Az utóbbi hetek azt is megmutatták – írja levelében Tisza –, hogy ezen a téren igen sok a teendő. A betört orosz csapatoknak nagyon is öntudatos, rendszeres aknamunkája bűnrésszé tette e csapatok fosztogatásaiban az illető községek lakosságának nagy részét. A kifosztott boltok és magánlakások, az üres szobák padlózatán heverő összezúzott tárgyak, az orosz katonák s a ruthén nép együttes munkájának tanújelei. Végzetes tévedés volna valamely hazaellenes, faji vagy nemzetiségi áramlat öntudatos megnyilatkozásait látni ebben a fosztogatásban. Hűtlenség vagy hazaárulás jellegével bíró cselekmények csak kivételesen, néhány elcsábított ember részéről fordultak elő. Közönséges büntettek ezek, amelyekben minden öntudatos cél nélkül nyilvánultak meg a primitív népléleknek naivan brutális romboló szenvedélyei. Hiszen – hogy többet ne említsek – összezúztak mindent az ő jóvoltukat szolgáló szövetkezeti boltokban és a gyógyszertárakban. Nem hazaárulás, hanem a lelki elmaradottságnak és elvadultságnak olyan jelenségei ezek, amelyek nemcsak megtorlást, hanem az állam és társadalom részéről anyagi és lelki építő munkát kívánnak.” (*Iratok*. 1914-1916. VII.:522-523.) A miniszterelnök által felvázolt népi kilengések nem említettek az iménti hadtörténeti vonatkozásban. Ennek oka, hogy a Nyáry Iván alezredes által az 1914. őszi kárpátaljai orosz betörésről írt tanulmány néhány hónappal Kárpátalja 1939. évi visszacsatolása után készült, amikor újra fontos politikai szempont a rutén nép Magyarországhoz való hűségének hangoztatása.

Visszatérve Tiszának a püspökökhöz intézett leveléhez, abban végül felszólítja a két főpásztort: tekintélyük egész súlyával irányítsák és buzdítsák egyházmegyéjük lelkészi karát, hogy valóban pásztora, vezetője és tanácsadója legyen a gondjaira bízott görög katolikus hívők nyájának. Segítsék e nép felemelését, mert feldúlt lelkészi lakok sorozata is mutatja lelki elvadultságának szomorú következményeit. Az iménti, nyilvánosságnak szánt levelet „Miniszterelnöki elismerés” címmel első oldalán közli a *Görög Katolikus Szemle* 1914. november 8-i számában, amelynek bevezető kommentárjában sokatmondóan jegyzi meg: „Megnyugvással vesszük, hogy a miniszterelnök azon határozott ígérete is teljesülni fog, hogy ezek az oktalan hatósági közegek, főként pedig azoknak félrevezere-

tői, a lelketlen besúgók, kiket többnyire aljas bosszúállás vagy felekezeti düh vezetett, megkapják a jól megérdemelt büntetésüket.”

Kortünet, hogy Tisza a nyilvánosságnak is szánt, a két főpásztornak küldött leveléhez egy bizalmas kísérőlevelet is mellékel, amelyben nyomatékosan hívja fel a figyelmet a következőkre: a görög katolikus lelkészeknek az eddiginél is nagyobb buzgalommal kell a rutén nép nevelésén fáradozniuk, emelni kell a papképzés színvonalát. „Másfelől közvetlenebbül, drasztikusabban, mint bármikor ezelőtt, áll most a moszkovizmus veszedelme mindnyájunk szemei előtt. A lelkészi karnak hazafias és egyházi kötelessége mentől mélyebb árkot ásni híveinek lelki világa és a moszkovizmus kulturális törekvései (ti. pravoszlávia) közé.” (*Iratok*. 1914-1916. VII.:519.) Az utóbbi tekintetében a miniszterelnök aggályai nem voltak alaptalanok, mert a betörő cári katonaság védelmezőként lépett fel és azt hangoztatta, hogy az orosz uralom a rutén nép boldogulását hozza el. Az övék lesz minden, ami most a náluk gazdagabbaké, és fosztogatásra biztatták a népet. Az agitációnak tudja be, hogy néhány rutén személy felvilágosítást adott vagy vezetőül szolgált az ellenségnek. Ezeket kevés kivétellel életveszélyes fenyegetés hatása alatt követték el, így nem sújthatják őket súlyos ítélettel. Evvel szemben több rutén személy mártírhalált halt, mert nem akart felvilágosítást adni az ellenségnek, mások életük veszélyeztetésével rejtették el és ápolták a magyar katonákat, vagy szembeszálltak polgártársaik fosztogatósaival. Ezeket az eseteket összeírják. (*Iratok*. 1914-1916. VII.:524-525.)

Papp Antal munkácsi püspök három nap múlva, november 3-án válaszol Tisza István levelére, amelyben „őszinte és mély hála” kifejezésével köszöni meg, hogy a kormányfő az ártatlanul meggyanúsított és meghurcolt papságának elégtételt szolgáltatott. A püspök elismeri, hogy a köznép elmaradottsága miatt bizonyos vád a nép lelki vezetőit is érheti, de megjegyzi: „...a közigazgatás és más hatóságok részéről is történtek itt mulasztások. A papságnak a nép javára irányuló törekvéseit számos esetben bénította meg a hatóságok részéről tapasztalt bizalmatlanság, mely legtöbb esetben a mélyebb belátás hiányából származott. E tekintetben én a helyzet lényeges megjavulását a közigazgatás tervbevett államosításától várom, ... népünk kulturális elmaradottságának legfőbb oka ... mégis a népünket és egyházunkat jellemző nagy szegénység. Ahol a nép 100, 500 meg 1000%-os iskolaadót is elvállal egy iskola felépítése és fenntartása érdekében, ahol a párbér s egyéb egyházi szolgáltatások az állami adót tetemesen meghaladó teherként nehezeden a föld rögéből élő földművesre, ahol épp ezért a község egy fillért sem áldozhat könyvre, újságra és fiai iskoláztatására, ott az államhatalom nagyobb arányú szociális beavatkozása nélkül a kultúra javait a nép szélesebb rétegeibe bevinni nem lehet.” (*Iratok*. 1914-1916. VII.:528-529.) Ezért papsága nevében örömmel fogadja a miniszterelnök felhívását, és ebben látja a biztosítékát annak, hogy a nép anyagi és lelki építését szolgáló munkájukhoz a jövőben a kormányzattól az eddigieknél hathatósabb anyagi és erkölcsi támogatást kapnak.

A kormányfő napok alatt intézkedett az orosz betörés folytán kárvaltott lelkészek segélyezése ügyében, erről tanúskodik Halatkovich Bertalan Alsóverecén működő görög katolikus esperes-lelkészhez november 3-án küldött levele. Tisza arról értesíti a főtisztelendőt – kihez több, Vereckei-hágó környéki egyházközség, illetve parochus tar-

tozott, ahová a cári katonaság leghamarabb zúdult át a Kárpátok gerincén –, hogy ügyüket kiterjeszti arra a körülményre is, hogy papjai az okvetlenül szükségesek beszerzése végett sürgős segílyt is kapjanak. (*Iratok*. 1914-1916. VII.:527.)

A miniszterelnök a katonai hatóságoknál is eljárt a görög katolikus lelkészek ellen foganatosított és szerinte indokolatlan és megszegyenítően sérelmes intézkedései ügyében. 1914. november 8-án levelet írt Karl von Pflanzner-Baltin (1855-1925) lovassági tábornokhoz, aki ez év októberétől a máramarosi és erdélyi csapatok főparancsnoka volt. „Egyes helyeken gyanú fészkelte be magát a papság tagjai ellen – írja Tisza. – Többüket bírósági vizsgálatnak vetették alá, mégpedig oly módon, ami mélyen bántotta ennek a testületnek jogos öntudatát, és tekintélyüknek az egész lakosság előtt csorbát kellett szenvednie. Amennyiben én tudom, a vizsgálat minden esetben negatív eredményre vezetett. Legtöbbüket az első kihallgatás után néhány órán belül ismét szabadon engedték. De nem lehetett eltörölni a megszegyenítő és sértő tény, hogy a csendőrség vagy a katonaság letartóztatta, szuronyok közt elhurcolta és az egész lakosság előtt mint kéme- ket és hazaárulókat csúfolta őket, ami elmaradt volna, ha az illetőket egyszerűen megidéztek volna, és csak akkor alkalmaztak volna erőszakot ellenük, ha nem tettek volna eleget az idézésnek... A legnagyobb mértékben szükséges volna azonban az ilyen események megisméltődését megelőzni, és ... erélyes utasításokat adni, hogy minden katonai parancsnokság tartózkodjék a felesleges zaklatásoktól, jó viszonyt tartson fenn a közigazgatási hatósággal és a hadseregfőparancsnokság pontos parancsai értelmében csak a közigazgatási hatósággal egyetértésben járjon el a politikailag gyanúsítottakkal szemben.” (*Iratok*. 1914-1916. VII.:531-532.)

A máramarosi és erdélyi csapatok parancsnoka Tisza hangsúlyozottan magán-, és nem hivatalos levelére napokon belül válaszolt, közölve: „az alárendelt parancsnokságok utasítást kaptak, hogy a görögkeleti (!) lelkészséggel szemben adott esetben a társadalmi állásuknak megfelelő módon, és egyáltalában a politikailag gyanúsakkal szemben csak a közigazgatási hatóságokkal egyetértésben járjanak el.” (*Iratok*. 1914-1916. VII.:534.) Papp Antal egyik ekkori körlevelében elégedetten nyugtázza: „a nem mindig önzetlen forrásból eredő vádak egyházmegyém egyetlen papja ellen sem nyertek igazolást.” Az ezekben a hetekben megfigyelés alatt álló görög katolikus papok számát – kik közül többeket le is tartóztattak – Volosin 30-ra, Kontratovics 100-re becsüli, az utóbbi a két, a munkácsi, illetve az eperjesi egyházmegyében. (*Darás*. 1939:96.)

Az orosz csapatok első betörése Ung és Bereg vármegyék északi sávját, mindenekelőtt az Uzsoki-, illetve a Vereckei-hágó környéki falvakat, valamint Máramaros vármegye nagyobb részét érintette. Az utóbbi keleti felében húzódó Kőrösmező – Máramarossziget közötti vasút szolgálati épületeit fölglyújtották. A cári katonaság második támadása november 17-én kezdődött, most csak az Uzsoki-hágón zúdult le, így a csapás csak Ung vármegye északi peremének településeit érintette. Az orosz hadvezetés célja változatlan, most is a magyar Alföld megszállása volt. Jelentősebb területet sikerül elfoglalnia a Kárpátok gerincének peremén, összesen 83 települést. Ezek többsége azonban nem Ung, hanem a szomszédos Zemplén vármegyében fekszik, ahol az oroszok két járási székhelyet, Mezőlaborcot és Homonnát is elérik. A magyar csapatok báró Szurmay Sándor altábornagy, akkori honvédelmi államtitkár vezetésével az Ung, illetve a Círóka folyók

völgyében indították ellentámadásukat és három hétig tartó véres harcok után, december 9-én kiszorították az orosz erőket az ország területéről.

Még két hónapig sem tartott a béke, amikor 1915. január 28-án megindult a harmadik orosz betörés Kárpátalja ellen, amely ismét elsősorban az Uzsocki-hágótól nyugatra fekvő északi Ung, illetve Zemplén vármegyei részeket sújtotta. Március 22-én az oroszok bevették az előző év szeptember 16-a óta majdnem egyfolytában körülzárt galíciai Przemysl várát, amellyel Magyarország ismét közvetlen veszélybe került, hiszen az Uzsocki-hágó ekkor január végétől már az oroszok kezén volt. A szoros előtt Szurmay alakulatai Csontos, Malomrét és Fenyvesvölgy térségében voltak védőállásban. Az ő vezetésével indult április 2-án az ún. kárpáti csata az Uzsocki-hágó, végső soron pedig a galíciai területek visszafoglalására. Április 13-ára ismét sikerül az orosz seregeket kivetni Kárpátalja területéről. (*Magyar Katona*. 1944:78-79., 154-168.)

Az orosz csapatok 1914. szeptember 24. és 1915. április 11. között tartózkodtak Kárpátalján – igaz, kétszeri megszakítással –, de a ruszin nép magyar államhoz, görög katolikus egyházához való ragaszkodását nem tudták megingatni. Tény viszont, hogy propagandájuk egyesekre hatott, és a téli hadjárat idején a hadsereg irányítása alatt álló Kárpátalján az ellenséggel való együttműködés vádjával halálos ítéletekkel járó intézkedéseket is hoztak. Sőt 1915 márciusában a hadsereg-főparancsnokság a katonai rögtönítélő eljárási gyakorlatot – ez egyébként bármely hadiállapotban lévő ország hadművelési területein természetes – az északi-északkeleti vármegyékre és Miskolc városára is kiterjesztette.

Tanulságos az összességében négy hónapig tartó kárpátaljai orosz megszállás mérlege: a Máramarosba betörő orosz csapatok agitációja a rutének „felszabadítását” hangoztatta, de csak keveseket tévesztett meg. A propagátorok elsősorban a hadakkal érkező pópák voltak. Kémkedési és hazaárulási perek is előfordultak, de korántsem olyan mértékben, mint a szomszédos Galíciában vagy a Délvidéken a szerbek körében. Október 12-én – a *Máramaros* című lap 1914. október 24-i száma szerint – három kisbocksói gazdát végezték ki akasztással, mert Máramarosszigetről Nagybocksón át történő visszavonulásuk alkalmából segítettek az oroszokat abban, hogy kicsúszsanak az őket üldöző magyar katonaság csapásai alól. A cári alakulatok sokakat magukkal hurcoltak, mások félelemből csatlakoztak a kivonulókhöz, hogy fosztogataik, különböző kihágásaik miatt rájuk váró magyar hatósági számonkérését elkerüljék. Az ökörmezői járásból így veszett nyoma 120 parasztfiúnak, ugyanerről a vidékről 238 személy költözött ki a kivonulókkal, akiknek Oroszországban ingyen földet, házat és gazdasági felszerelést ígértek.

Az orosz fronton hadifogságba esett ruszin származású magyar katonák közül már 1914 őszétől tanfolyamon képezték az eszesebbeket, hogy majd hazatérve mint fogjanak hozzá a pravoszlávia terjesztéséhez. Itthon pedig a magyar hatóságok elkövezték azt a hibát, hogy orosz hadifoglyokat kárpátaljai rutén gazdákhöz szállásoltak be munkásnak. Emiatt gyakran előfordult, hogy az ilyen „muszka” a szikmatikus, illetve pánorosz eszméket terjesztett falusi környezetében. A megoldás az lett volna, ha az orosz hadifoglyokat színmagyar vidékekre internálják. Érdekes megemlíteni, hogy amikor az orosz csapatok elfoglalták Máramarosszigetet, Csernovichból a Gerovszkij fivérek is velük érkeztek és lázasan kutattak az 1913-1914. évi „rutén skizmapöri” aktái után. A már említett

Halaktovich Bertalan alsóvereckei görög katolikus parochustól tudjuk – de így volt a többi elfoglalt területen is –, hogy az orosz megszállás alatt az unitus templomban pravoszláv misét kellett tartani.

A rutén-orosz érintkezés – ha sajátos formákban is – tovább folytatódott az első világháború esztendeiben. Végezetül – e téma lezárásaként – még el kell mondanunk, hogy a rutén köznép, kevés kivétellel az ország összeomlásáig, mind otthon, mind a harctéren hűséges volt a magyar hazához. Ha már az ettől elhajlókat említettük, akkor az előbbivel kapcsolatban is fontos néhány példa a sok közül. Az orosz betöréskor Kurtyák Mihály alsóhidegpataki parasztgazda egy hónapig rejtegetett a házában három, az alakulatától leszakadt magyar bakát. Soplyák Vaszil keletcsényi földműves egymaga hat „muszkát” fogott el és adott át a hatóságoknak. Az alsóvereckei járásban fekvő Timsor községben egy paraszttaszony az orosz katonákat nem a magyar csapatok háta mögé, hanem elébe vezette, amiért a kozákok a helyszínen felkoncolták. (*Darás*. 1936:93-95.)

A ruszinok az 1910. évi népszámláláskor az ország összlakosságának 2,3%-át – több mint 400 ezer fő – alkották. Az iménti alapadatot vették figyelembe, amikor a világháborúban az egyes magyarországi nemzetiségek hadiveszteségeit számították ki. Ezekből az adatokból kiderül, hogy a ruszinok a számarányuknak megfelelően vették ki részüket a küzdelemből. Az 1914. augusztus közepén Szerbia, majd szeptember elejétől az Oroszország elleni harcok első nyolc hónapjában a ruszinok körében így alakultak a legénységi veszteségek a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal igazgatójának a Tisza István miniszterelnökhöz küldött jelentése szerint. 1915. január 23-án, amikor „a Magyarbirodalmon belül a magyarság áldozatai egyre nagyobbak, s a népességi arányt meghaladják”, a nemzetiségeké kisebb, „legkedvezőbb pedig a románok és horvátok veszteségi aránya.” A ruténeké magasabb volt mint a népszámlálási arányuk. A közös hadseregbeni gyalogezredekben harcolók közül 2,8%-uk meghalt, 2,6%-uk megsebesült, a honvédségben ez az arány jóval kisebb, 1-1%. (*Iratok*. 1914-1916. VII:662-664.)

Az április 9-i – szintén Tisza Istvánnak küldött – statisztikai hivatali jelentés szerint a ruszinok vesztesége így alakult: a közös gyalogezredekben harcolók közül a meghaltak aránya 2,2, a sebesülteké 2,1, ugyanez a honvéd gyalogezredekben 1,1-1,1, a hadifoglyok között 2,1%. Az utóbbi mértéke minden bizonnyal megnövekszik, ha a március 22-én elesett galíciai Przemysl váránál orosz fogságba esett 120 000 monarchiabeli katona is a veszteségi kimutatásba kerül. A statisztikai hivatali igazgató azt is megjegyzi, hogy „a népességi arányt jóval meghaladóan csak a román és szerb ajkú legénység esik foglyul... a magyarság veszteségeit most még súlyosabbnak látjuk, mint az előző összeállításoknál (a 48,1%-os népességi aránnyal szemben úgy a halottaknál, mint a sebesülteknél több mint 51%-ot). Jellemző viszont, hogy a hadifoglyok sorában a magyarság mily kevésbé részesedik (44,5%).” (*Iratok*. 1914-1916. VII.:742-745.)

Az első orosz betörés után, 1914. október végén tett „felvidéki körútjának” tapasztalatai után – mint láttuk – Tisza István számos intézkedést tett a kialakult helyzet orvoslására. A kormányfő a többségében elmagyarosodott ruszin értelmiségre és a gyakorlatilag egészében lojális görög katolikus papságra támaszkodva akcióttervet dolgoztat ki Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszterrel az addig használatos cirill betűs rutén liturgikus könyvek-, illetve tankönyvek, valamint a naptár egyesítésére, azaz a

Julián- helyett a Gergely-naptár bevezetésére. E törekvések nem újkeletűek, előzményeiről már szóltunk a szerkönyvek 1900-as évekbeli felülvizsgálatával kapcsolatban. A magyar liturgiáért folytatott küzdelemmel párhuzamosan napirenden volt a latin betűk bevezetésének igénye is. Még Firczák püspök idejében nagy visszhangot váltott ki, amikor Romanecz Aladár görög katolikus lelkész, címzetes esperes tiszabogdányi templomának ikonosztázára (szentképfalára) latin betűs felírásokat festetett, a templomkapu fölé pedig két magyar szót: „Isten háza”. 1912-ben már a *Nauka* (‘Tudomány’) című néplap is kétféle – cirill és latin – betűs írással kísérletezett, a földművelésügyi minisztérium támogatásával Budapesten kiadott, főként gazdasági kérdésekkel foglalkozó ruszin népnyelvű *Nedelja* (‘Hét’) pedig teljesen áttért a latin írásmódra. Az 1912-1913. évi tanévben Vargha Géza ungvári hittanár összes növendékének aláírásával kérvényt nyújtott be Papp Antal munkácsi püspökhöz, hogy az olvasott diákmisék alatt a görög katolikus ifjak magyarul énekelhessenek. (*Harcász*. 1944:58.)

Tisza István intenciói alapján Jankovich Béla kultuszminiszter már 1914. november 11-én átiratot intézett Csernoch János esztergomi érsekhez, amelyben részletesen foglalkozik az iménti kérdésekkel. Abból indul ki, hogy a skizmatikus mozgalom „úgy a magyar állam, mint a katolikus egyház szempontjából különös fontossággal bír, mert az (1646-ban Ungváron megkötött) Unió az, mely a magyarországi ruténséget a gör. keleti világtól és a pánszláv törekvésektől elválasztja. Önként értendő, hogy a törvényszabta lehetőség keretén belül jogi és közigazgatási szempontból minden meg fog történni ennek a túlnyomó részben politikai indokból fakadó és a vallás mezében inkább csak megjelenő mozgalomnak gyengítésére... a bajok tisztán jogi és hatalmi eszközökkel alig orvosolhatók... a védekezés súlypontjának az egyház valláserkölcsei eszközeire kell esnie.” Mivel az úgy az egész magyar katolikus egyház számára kiemelkedő fontosságú, a kultuszminiszter a hercegprímás tanácsát és közreműködését kéri a tennivalókban.

Jankovich ezután felvázolja a kultuszárca elképzeléseit, hogy miként kellene növelni a ruszin nép körében a görög katolikus papság befolyását. Erre két módot lát, az egyik a keleti, a másik a nyugati egyház szellemének felel meg. 1. „Karjaiba vetheti magát a rutén nacionalizmusnak, játszhat rutén nemzetiségi törekvésekkel, felveheti a versenyt hosszú és fényes szertartásokkal a keleti egyházzal és a lithurgia címén megtaníthatja a népet a cirill írásra és olvasásra, úgy számítván, hogy ha nem tud a népnek lelki vezére lenni, legalább legyen nemzetiségi vezetője a gör. keleti nemzeti egyházak szellemében.” (Ilyen törekvések voltak ekkoriban a római katolikus horvát klérus egy részénél, amely a glagolit liturgia fejlesztésével kísérletezett.) 2. A görög katolikus papság másik útja a nyugati római egyházé, amely „a hívek lelki gondozásának és a s(z)ociális munkájának felkarolásával, a hitélet fellendítésével erősíti a papság befolyását. Se magyar állami, sem katolikus vallási szempontból nem lehet kétséges, hogy a munkácsi és eperjesi egyházmegye papságának ezt a második utat kell járnia, és nekünk csak az lehet feladatunk, hogy a papságot szóval és tettel erre az útra tereljük.” Megvalósítása kulcskérdésének a papnevelést tartja és javasolja: a katolikus budapesti központi szemináriumba, valamint az érseki és a püspöki papnöveldekkbe irányítsák a görög katolikus parochusi pályára készülő ifjak egy részét, hogy jobban magukba szívják a katolikus egyház szellemét.

A kultuszminiszter arra hívja fel a hercegprímás figyelmét, hogy a pravoszlávia és a russzofil áramlatok az ország északkeleti Felvidékére a szomszédos Galíciából, Kijevből és Amerikából „özönlenek be” újságok, röpiratok, imádságos- és szertartási könyvek útján. A rutének számára a cirill írás ismerete teszi ezeket hozzáférhetővé. Ezt a továbbiakban még inkább elősegíti a magyar kormány ez évben kiadott 114 000/1914. számú rendelete, miszerint „az anyanyelv még az állami iskolákban is az alsó két osztályban kiegészítő nyelvként használtassék, a III., IV. és V. osztályban pedig mint tantárgy taníttassék... ebben a jótéteményben a ruténség is épp oly mértékben fog részesülni, mint Magyarország egyéb nemzetiségei. Az anyanyelv tanítását azonban annyival kevésbé szabad összekeverni a cirill betűs írás és olvasás tanításával, mert nemcsak latin betűkkel nyomott rutén tankönyvek, hanem ilyen betűkkel nyomott rutén imádságos könyvek is vannak birtokomban, és így lithurgikus tekintetek sem kívánják a cirill betűs írás és olvasás tanítását.” A miniszter ezért följánlja közbenjárását, hogy előteremti az anyagi eszközöket a már meglévő „magyarbetűs” (ti. latin írású) imádságos és elemi iskolai tankönyvek helyett azoknál minden tekintetben megfelelőbb könyvek kiadására.

Jankovich arra kéri az esztergomi érseket, mint az érdekelt püspökségek metropolitáját, hogy tájékoztassa a pápai nunciust: „akciónk alapjául nem magyarosítási, vagy hasonló sovén tekintetek szolgáltak, hanem a russzofil törekvésekkel összenőtt görögkeleti propaganda elleni védekezés.” A kultuszminiszter azért kéri Csernoch hercegprímás közbenjárását, mert bizonyos osztrák körök abban ringatták magukat, hogy ha a görög katolikus egyház felkarolja a rutén nemzeti törekvéseket, akkor nemcsak megerősítheti saját pozícióit, hanem esetleg még Oroszország területén is végezhet missziós munkát. Bár ennek a valószínűsége az utóbbi időben, az Oroszországgal vívott háború következtében egyre kisebbedett, de az előbbieken érdekelt körök – Jankovich ettől tartott – a pápai nunciustól lépéseket tesznek a cirill írás védelmében és a miniszter akciója ellen. A kultusztárca vezetőjének félelme nem volt alaptalan, mert a következő évben a munkácsi püspökségnél csoportosult ellenzéki lelkészek tiltakoznak a pápai nunciustól, ami az akció csöndes lefolyásában reménykedő magyar kormányzatot kínos helyzetbe hozta. Egyelőre még arról volt szó, hogy szorgalmazza a görög katolikus szertartási könyvek hazai kiadását, és elejét veszik az oroszországi behozataluknak. Az akció nem volt új, hiszen az már korábban, az 1890-es évek második felében a Bánffy-kormány idején is napirenden volt, de Firczak Gyula munkácsi és Vályi János eperjesi püspökök halála (1912-ben, illetve 1911-ben) következtében az ügy abbamaradt. Ezért most a hercegprímás elnökletével új vegyes bizottságot kell alakítani a görög katolikus szerkönyvek hazai kiadásának irányítására. (*Iratok*. 1914-1916. VII:545-548.)

Kormányzati körökben egyöntetű volt az álláspont: a magyar államnak és a görög katolikus egyháznak közös érdeke, hogy a hazai ruténség ifjú nemzedékeit az anyanyelven való írásra és olvasásra az addigi cirill helyett latin betűkkel tanítsák meg. Készségesen csatlakozott ehhez a katolikus egyház – egyben az unióval hozzákötődő görög katolikus is –, ezt bizonyítja Csernoch 1915. január 24-én keltezett átirata Tisza István miniszterelnökhöz: *Készségesen hozzájárulok Nagyméltóságod véleményéhez, hogy a hazai rutén nép vallási és nemzeti védelmét célzó akció már a háború tartama alatt megindíttassék. A bécsi apostoli nuncius biztosított róla, hogy a római Szentszéknek nincs*

és nem is lehet a tervezett intézkedések ellen kifogása...Nincs tehát semmi akadálya annak, hogy a m. kir. kormány a cirillbetűk tanítását beszüntesse és a liturgikus könyveknek latin betűkkel hazai nyomdáknak való kiadása tárgyában a tárgyalást megindítsa.” (Iratok. 1914-1916. VII.:552.) (A kiemelések Tisza aláhúzásait jelzik.) A hercegprímás még azt is közli a kormányfővel, hogy fölkérte a kultuszminisztert, hogy a munkácsi, az eperjesi és a hajdúdorogi püspököket, valamint őt mint metropolitát tanácskozássra hívja össze, ahol a liturgikus könyveken kívül a görög katolikus papság nevelését és a naptár-egyesítés ügyét is megbeszelnék.

Ez utóbbi kérdés is régóta húzódtott – korábban már szóltunk e témáról –, és még az első világháború idején is a Julián-naptárt használták a görög katolikusok. Egy hónappal a hercegprímás imént idézett átirata előtt, Ihnatko Emil zempléni unitus főesperes vetette fel a *Budapesti Hírlapban* közölt cikkében, amelyre „Revizor” válaszolt a *Görög Katholikus Szemle* 1914. december 20-i számában. A főesperes a naptár-egyesítés mellett a liturgikus ószláv szövegekben szorgalmazza a „cár” szó elhagyását, és helyette a „kormány” (király) szó alkalmazását, valamint azt, hogy a parochusok a királyért végzendő ekténiát (litániaszerű könyörgés) magyarul énekelhessék. Ihnatko a következő esztendőben mindezekért mozgalmat indított, amiben jó társra akadt Melles Emil személyében, aki a budapesti görög katolikus plébánia esperes-lelkésze volt. Az utóbbi tervezetet készítette az egyes officiumok hazafias módosítására, amelyben javasolta: a szertartásból hagyják ki a külföldi, „szláv nemzeti színezetű” szenteket, azokat magyar szentekkel helyettesítsék, és felvetette az ószláv szerkönyvek latin betűkkel való átirási módjait is.

Csernoch hercegprímás a kormányfőnek küldött január végi átirata – melyben hozzájárult „a rutén nép vallási és nemzeti védelmét célzó” kormányzati akcióhoz – szellemében szólal fel márciusban a katolikus irodalmi és könyvkiadó vállalat, a Szent István Társulat 61. közgyűlésén. A *Görög Katholikus Szemle* 1915. március 18. száma beszámol arról, hogy beszédének nagyobb felében a görög katolikus egyházzal foglalkozott, amelynél – szerinte – a nyelv és a vallás nem köthető szorosan egymáshoz, mert ameddig az előbbi változhat, az utóbbi nem. Ezzel kapcsolatban jogosnak tartotta az állam törekvéseit a görög katolikus egyház hazafias jellegének megerősítésére, mert így védekeznek a keleti orosz szellemiség ellen.

1915 elején már intézkedési terv születik arra a kultuszminisztériumban, hogy az eperjesi egyházmegyében milyen jellegű könyvek kiadásával lehetne „a cirill betűket kiküszöbölni és helyettük a latin betűket behozni”. A tervezetben az anyanyelv oktatására kijelölt, III., IV. és V. osztályos elemi népiskolai olvasókönyv, három különféle nagyságú imakönyv (gyermeknek, felnőtteknek, egy szertartásokhoz szükséges *Zbornik* [‘Gyűjtemény’]), egy népies naptár, valamint egy hetente megjelenő képes néplap kiadását irányozták elő. (Iratok. 1914-1916. VII.:554-557.) Jankovich Béla kultuszminiszter a fenti könyvek kiadása, a görög katolikus papnövendék nevelése, a naptár-egyesítés és a szóban forgó kormányakció más ügyeiben 1915. március 19-re konferenciát hívott össze. Itt döntötték el az akció vezetői, Csernoch hercegprímás és Jankovich kultuszminiszter, valamint a bizottság tagjai, a munkácsi, az eperjesi, a hajdúdorogi püspökök és a minisztérium képviselői a pontos menetrendet, és igyekeztek a célokat, valamint az eszközöket tisztázni. Munkájukat a kezdetektől mindvégig Tisza miniszterelnök megkülönböztetett figyelemmel kísérte.

A kormányzat céljai megvalósításában kitűnő közreműködőre talált Novák István eperjesi püspök (1912-1920) személyében, a munkácsi egyházmegyében azonban a pap-ság egy része ellenállt. Csernoch hercegprímás említett, a Szent István Társulat közgyűlésén tartott beszéde után az ungvári püspöki szék emlékiratot intézett az esztergomi metropolitához, amely „voltaképpen a cirillbetűk védelmében íródott – közli Tiszával a kultuszminister május 6-i átiratában. – El kell tehát készülve lennünk arra, hogy Ungváron nehézségekkel kell majd megküzdeni, és ezért kétszeres fontossággal bír az eperjesi püspök loyaltitása, és az, hogy jó példájával elől fog járni.” (*Iratok*. 1914-1916. VII.:869-871.) Novák főpásztor könnyebb helyzetben volt a kormányzat nyomásával szemben, mert egyházmegyéje területén a görög katolikus hívek jobban hozzászórtak a latin betűhöz. E vidékeken sok ezren járatlak magyar és szlovák újságokat, és különösen a szoták dialektust – a szlovák és ruszin közötti átmeneti nyelvjárást – beszélő népcsoport az Ung és a Laborc folyók alsó folyása mentén, Közép-Zemplénben viszonylag rövid idő alatt elszlovákosodott. (*Szabó O.* 1913:30-31.) Volosin emlékrata szerint 1870 és 1900 között több mint 160 ruszinlakta település népe asszimilálódott a latin nyelvű sajtó következtében és vált szlovák nemzetiségűvé. (*Volosin.* 1923:76.) A fenti átirat idejében, 1915 tavaszán az eperjesi egyházmegyében már csak 10 ruszin, illetve szlovák tannyelvű görög katolikus elemi népiskola működött, amelyeket később fokozatosan magyar tannyelvűvé kívántak átalakítani. Egyébként az egyházmegye magyar állami iskoláiban a gyerekeknek oktatták ruszin, illetve szlovák anyanyelvüket, ezért szándékozott a kormányzat az előbbi tanulóknak latin betűs, ruszin nyelvű tankönyveket kiadni.

Csernoch János elnökletével – a kormányt Klebelsberg Kunó államtitkár képviselte – június 1-jén konferenciát tartottak a három illetékes görög katolikus (a munkácsi, az eperjesi és a hajdúdorogi) püspök, valamint munkatársaik és a szakértők, – Asbóth Oszkár (1852-1920), Bonkáló Sándor és Melich János (1872-1963), a szlavisztika jeles művelője – részvételével. A tanácskozás úgy döntött, hogy magyaros fonetikával használt latin betűket kell bevezetni az összes egyházi és tankönyvekbe. Itt tárgyalták meg Szémán István eperjesi hittanár által elkészített, „a cyrill- (ósláv) betűknek a magyar helyesírás jeleivel való átírását” szolgáló ábécé tervezetét. A véglegesített változat a tervezet néhány kompromisszus megoldása helyett a magyar betűalakok következetes alkalmazásáról döntöttek. (Ez lett az ún. „Magyar betűs rutén abc”, amelyet egy év múlva, 1916. július 28-án Jankovich kultuszminister látta meg.)

Elfogadtatása azonban nem volt könnyű az értekezleten, ez olvasható ki abból az átiratból, amelyet a tanácskozás után egy hónappal, július 1-jén küldött a kultusztárca vezetője Tisza miniszterelnöknek. A „tárgyalás alkalmából újból kitűnt, hogy a munkácsi püspök úr a kellesténél inkább befolyása alatt áll káptalanjának, nevezetesen Suba (György) és Gebe (Péter, a következő munkácsi püspök) kanonokoknak, valamint Volosin Ágoston tanítóképezdei helyettes igazgatóknak, akik szláv szelleműek és a cirill betűket csak azon az áron akarnák a latin betűkkel felcserélni, hogy a ruthének is áttérjenek a latin betűkkel író szláv népek helyesírására (č, ć, ř és ž), ami természetesen igen aggyályos lenne.” (A kiemelések Tisza aláhúzásai.) A kormány igazi aggodalmait már három héttel korábban megfogalmazta Jankovich az eperjesi püspökhöz intézett, június 8-án kelt levelében, amelyben így érvelt: „...a latin betűkkel kiadandó rutén könyvekben lehetőleg

a magyar nyelv fonetikájához kell majd alkalmazkodni, mert a latin betűkkel író szláv népek (csehek, szlovákok, horvátok, szlovének) helyesírásához hasonló új rutén helyesírás megkonstruálásával a cseh-tót(szlavák) egység megteremtésére irányuló törekvéshez saját magunk csatolnánk hozzá a ruténséget, ami magasabb tekintetekből egyáltalán nem kívánatos.” Az eperjesi püspök együttműködési hajlandóságát kihasználva a kultuszminiszter levelében azt is közli a főpásztorral, hogy az eperjesi és a munkácsi egyházmegyékben egyaránt tervezett akciót nem kapcsolja egybe. Teszi ezt annak ellenére, hogy jelentékeny anyagi megtakarítással járna a kormányzat számára, sőt az eperjesi akcióhoz külön pénzügyi támogatást nyújt.

A latin betűk bevezetését célzó akciót erőteljesen támogatta Csernoch János, de Papp Antal is hajlott a kormányzat kéréseinek a teljesítésére. A június 1-jén tartott konferencián a reformokra létrehozott két, a tankönyv-, illetve a templomi könyvbizottság közül az előbbi mindössze egyetlen ülést tart (június 15-én). A tanácskozáson Volosin Ágoston, a munkácsi egyházmegye képviselője azt javasolta, hogy legalább a templomi könyvekben maradjon meg a cirill betűs írás, a tankönyvekben pedig a fonetika legyen szláv. Szémán István eperjesi hittanár ezzel szemben védelmezte a magyaros fonetikát és tervezetet nyújtott be a betűk átértékelésére. Novák István eperjesi püspök felvetette, hogy a latin betűkkel ne csak a ruténség egészét szigeteljék el az orosz birodalomtól, hanem az eperjesi egyházmegye „tótos” népét is a munkácsi egyházmegye ruszinjaitól. Ennek érdekében a két püspökség részére külön tankönyvek kiadását javasolta a különböző tájszólások figyelembevételével, a már meghonosodott magyar kölcsönszavak, magyaros szólamok fölhasználásával és magyaros fonetikával.

A templomi könyvek írásmódját illetően a Volosin Ágostonból, Gebe Péterből, Suba Györgyből és Szabó Simonból álló ungvári bizottság tagadó álláspontot foglalt el. Amikor a magyar kormány sürgette, a testület június 22-én óvást emelt a bécsi pápai nunciushoz, akihez Suba György közreműködésével juttatta el emlékiratát. A bizottság tagjai ugyanis jól tudták, hogy Róma a skizma terjedésétől tartva, az unió szellemének megfelelően őrködik a görög katolikus egyház keleti szertartásainak tisztasága felett. (Már 1830-ban megtiltotta például a galíciai rutén szerkönyvek tervezett latinositását.) (*Darás*. 1936:79.)

A kormányzat akciót indít, hogy Papp Antal munkácsi püspököt határozottabb állásfoglalásra készítse az ügyben a kívánatos végeredményért, miszerint „a cirill betűk ismerete a hazai ruténség köréből kiküszöböltessék.” Jankovich kultuszminiszter július 1-jén keltezett levelében számos – általunk már korábban ismertetett érveléssel – igyekszik a főpásztort meggyőzni arról, hogy miért van szükség erre az akcióra. Mindenekelőtt a skizma ismert külföldi okaira hivatkozik, majd azt hangoztatja: „*a legnagyobb súlyt fektetem arra, hogy a tervezett akció következtében a ruthénség se vallásának gyakorlatában, se anyanyelvének használatában ne korlátoztassék.*” Hogy vallásának gyakorlatában még a legtávolabbról se legyen érintve, *hajlandó vagyok latin betűs imádságos könyvek kiadását elősegíteni.*” Tájékoztatásul közli a főpásztorral, hogy az eperjesi püspök kívánságára már megindultak egy latin betűs katekizmusnak, a képes bibliának, egy kis imakönyvnek és egy *Zbornik*nek a kiadási munkálatai. A kultuszminiszter felajánlja, hogy ha a felsorolt könyveket a munkácsi egyházmegyében külön előállítják, akkor azt anyagilag támogatja. Erre viszont a püspök tegyen előterjesztését.

A kultuszminiszter még arra hívja fel a püspök figyelmét, hogy egyházmegyéjében a fennálló görög katolikus felekezeti iskolák anyanyelv tekintetében ugyanolyan helyzetben vannak, mint az ott működő állami iskolák. Ezért célszerűnek tartaná, ha a főpásztor utasítást adna ki az előző évi kultuszminiszteri rendelet (114.000/1914. V.K.M.) alapján a rutén nyelv tanítására az egyházmegyei elemi népiskolákban. Így ezekben és az állami népiskolákban azonos tanterv lépne életbe és ugyanaz a tankönyv lenne használható. Az egységes tantervhez az eperjesi püspök hozzájárulását adta és már meg is kezdték a latin betűs tankönyvek írását, amelyeket a rutén nyelv oktatásánál az állami és a görög katolikus felekezeti iskolákban egyaránt használni fognak. Ezek természetesen nem helyettesíthetik a magyar tankönyveket és csak az anyanyelv, mint tantárgy tanítását szolgálják. E könyvek a munkácsi egyházmegyében is használhatóak lesznek, de ha a püspök külön könyveket akarna íratni, a kultuszminiszternek az ellen sem lenne észrevétele. Jankovich végül megjegyzi: „nyomatékosan kívánok rámutatni arra, hogy a tervezett akciónak a munkácsi egyházmegyében is mielőbbi megindítását összeeső állami és egyházi érdekek sürgetik.” (Iratok. 1914-1916. VII:964-967.) (A szöveg kiemelései a miniszterelnökségen történt aláhúzások.)

A következő napokban tovább erősödött a kormányzati nyomás az ügyben visszafogott álláspontot elfoglaló Papp Antal püspökre. Július 5-én Tisza miniszterelnök küld átíratot a főpásztornak, tartalmát a „legnyomatékosabban” ajánlja a figyelmébe. „A most folyó háború – írja a kormányfő – egyfelől örvendetes bizonyítékát szolgáltatta annak, hogy ruthén népünket az orosz agitáció csak szórványosan tudta inficiálni (megfertőzni)... Másfelől pedig a ruthének között fellépett szláv izgatásnak Galíciában elért eredményei kétségtelenül meggyőzhettek mindenkit hatékony intézkedések szüksége felől. Ilyen körülmények között nagyobb nyomatékkal kell a kormánynak ezt az ügyet felkarolnia, mint eddig tette, és feltétlenül számíthatnia kell a ruthén papság, elsősorban pedig a szóbanforgó egyházmegyék élén álló főpapok odaadó és erélyes támogatására. Avval a várakozással fordulok Méltóságodhoz, hogy a kormány e törekvésében Méltóságodnál is buzgó és sikeres támogatására talál.”

Egy nappal később – július 6-án – a kormányfő átíratot küld kultuszminiszteréhez, Jankovichhoz annak a munkácsi püspökhöz küldött leirata tárgyában. Ebben Tisza aggályait fejezi ki a levél célszerűségével kapcsolatban, tart az esetleges kedvezőtlen visszahatásától, majd felvázolja azt a taktikát, amit az ügyben – szerinte – a munkácsi egyházmegyében kell követni: „...nem a püspök úr ellen, de a püspök úrtól függetlenül kell a Nagyméltóságod által helyesen körvonalazott iskola- és óvodaügyi törekvéseinket megvalósítani, szorosán egyházi téren pedig az újítások súlypontját az eperjesi egyházmegyére helyezni s az ottani jó példától és egyházi részről jövő erkölcsi nyomástól várni a munkácsi püspök úr helyes irányítását. Ebben az irányban a legszebb reményeket nyújtja az az éppen olyan hazafias, mint amilyen határozott állásfoglalás, amelyet ebben a kérdésben a hercegprímás úrnál tapasztalunk.”

A munkácsi püspök válaszát Jankovich küldte át a kormányfőnek, aki július 23-án a következőképpen véleményezte: „a püspök úr álláspontjával csakis annyiban érthetek egyet, miszerint a cyrill betűk használatának államhatalommal való eltiltását helyesnek nem tartanám. Viszont azonban nagy súlyt helyezek arra, hogy ez az írásmód az egyházi

hatóságoknak saját hatáskörén belüli *spontán* intézkedéseivel lehetőleg kimenjen a használatból és a magyar nyelvben is használt latin betűkkel helyettesíthessék. Ebből kifolyólag *éppen olyan kevésbé tudnám helyeselni*, hogy a cyrill betűk a nem állami iskolákban az oktatás alapjául megtartassanak, mint azt, hogy egy olyan ábécével helyettesít(te)sse-nek, amely a magyar nyelven használt ábécével szemben lényeges eltérést mutat fel és a magyarban ismeretlen írásjegyeket tartalmaz.” (*Iratok*. 1914-1916. VII.:968-970.) A „Sürgős” jelzésű iraton az is olvasható: „megsürgendő VIII/9 Tisza s.k.”, s a kiemelések ceruzával aláhúzva.

A június 1-jei konferencián létrehozott tan-, illetve templomkönyvi reformbizottság augusztus 5-én együttes ülést tartott, hol az esztergomi érsek kijelentette: szerinte a cirill írásmód azért veszélyes, mert skizmához vezet. Beszéde éles vitát váltott ki Volosin Ágoston és Melles Emil között, majd amikor Suba György beszámolt bécsi útjáról, a tanácskozás eredménytelenül szétoszlott. Az esetet több magyar újság hosszú cikkeiben tárgyalta és Papp Antal püspököt okolták a kudarcért. Négy nap múlva, augusztus 9-én az ungvári bizottság ismét emlékiratot juttatott Rómába, amelyben tiltakozott a cirill betűk tervezett „kiküszöbölése” ellen. Az akció következtében tárgyalások kezdődtek a magyar kormány és a bécsi pápai nuncius között, amelynek eredményeképpen az egyházi szerkönyvek ügyét elválasztották a tankönyvekéétől. A kabinetnek meg kellett elégednie az iskolai írásreform bevezetésének a lehetőségével.

A Tisza-kormányzat sokkal nehezebben tudta volna elérni a félsíkert az eperjesi püspök támogatása nélkül, aki a saját meggyőződéséből adta ki 1915. szeptember 29-én a 3179. számú körrendeletét „a latin betűknek a rutén nyelvű tankönyvekbe való bevezetése tárgyában”. (*Iratok*. 1914-1916. VII.:971-981.) Ezzel a Sáros és Szepes vármegyékben, valamint Zemplén északi és Gömör keleti részein fekvő eperjesi püspökségben az 1915/1916-os tanévtől megkezdődött az iskolákban a magyar betűs rutén ábécé alkalmazása. A kormány ezután – az előzményekből érthető okokból – nem akarta, hogy az eseménynek visszhangja legyen a közvéleményben. Tisza miniszterelnök ezért – szeptember 30-án számjeles táviratot küld az északkeleti vármegyék – Abaúj, Bereg, Máramaros, Sáros, Ugocsa, Ung és Zemplén – főispánjaihoz a témával kapcsolatos sajtóközlemények mellőzése tárgyában, amelynek szövege a következő: „Nem kívánatos, hogy a sajtó *Novák István püspöknek a cyrill betűk eltörlésére* vonatkozó rendeletével foglalkozzék, még akkor sem, ha *ez szimpatikus irányban* történne, mert az *ügynek ártunk, ha idő előtt lármát csapunk vele*. Szíveskedjél a lapokra ilyen értelemben befolyást gyakorolni.” Az utasításnak az Északkelet-Felvidéken megjelenő rutén nyelvű sajtó eleget tett, a magyar nacionalizmus korabeli szócsöve, a *Budapesti Hírlap* azonban gondoskodott az „idő előtti lármáról”. Október 5-i, illetve 6-i számaiban beszámolt a cirill betűk eltörléséről az eperjesi egyházmegyében, a második napi írás szerzője Sztripszky Híador. (*Iratok*. 1914-1916. VII.:982-984.)

A munkácsi egyházmegye papságának egy része továbbra is ellenállt a kormány törekvéseinek, s Papp Antal püspök is tartózkodóan viselkedett a rutén iskolai írásreformmal kapcsolatban. Ez derül ki Tisza miniszterelnöknek abból a német nyelvű bizalmas, „Kizárólag saját kezéhez” jelzetű fogalmazványából, amelyet október 30-án korábbi legfőbb külpolitikai tanácsadójához, 1915-1916-ban közös külügyminiszterhez, Burián Istvánhoz

intézett. Ebben először arra hivatkozik, hogy a cirill írás használatát nem állami tilalommal, vagy kényszerintézkedések alkalmazásával akadályozza meg a kormány, hanem az esztergomi érsek segítségével a két érdekelt egyházmegye, az eperjesi és a munkácsi püspökök által vitetik keresztül. Az akció két irányba ágazik: az egyik, hogy a jövő generációknak a népiskolákban már ne tanítsák a cirill írást, a másik, hogy azokat a liturgikus könyveket, amelyeknek új kiadása szükséges, ne cirill, hanem latin betűkkel jelentessék meg. A munkácsi egyházmegye papságának szlavofil irányzatú kis csoportja – azaz az ungvári bizottság – e törekvésekkel szembeszállt és a bécsi pápai nunciussal is közbenjárt. Ezért Tisza arra kéri Burián külügyminisztert, hogy „...folytasson komoly megbeszélést a nunciussal, minden kétséget kizárva arra nézve, hogy a m. kir. kormány a hercegprímás közbenjárása után kínos meglepetéssel értesült a Suba kanonokkal folytatott megbeszéléseiről és a kormány erősen reméli, hogy a nuncius a jövőben nem fog tárgyalásokba bocsátkozni Gebe, Suba, Hadzsega és Volosin urakkal, valamint érdektársikkal. Egyben ... szíveskedjék a nunciussal közölni, hogy a m. kir. kormány a legnagyobb súlyt fekteti a hercegprímás által a liturgikus könyvekre nézve kért felhatalmazás mielőbbi megadására. A m. kir. kormány szilárdan meg van győződve arról, hogy most, midőn a Monarchia létérdekeiért áll harcban a görögkeleti világgal, a hazai rutén lakoságnak a nagyorosz kultúrközösséghez való mindennemű elvágására törekedve nemcsak saját állami érdekeit, hanem a katolicizmus érdekeit is védelmezi, és jogosultnak véli annak elvárását, hogy a Római Kúria ebben nemcsak nem gátolja, hanem a legteljesebb nyomatékkal támogatja.” (*Iratok*. 1914-1916. VII.:985-988.)

Papp Antallal azonban továbbra sem tudnak dűlőre jutni az írásreform kérdésében. Jankovich kultuszminiszter november 26-án keltezett, Tiszának küldött átiratában közli, hogy a főpásztor hozzá intézett bizalmas levelére újabb hivatalos beadványt adott, mely a kormány álláspontjához bizonyos közeledést mutat. „Több tekintetben azonban homályos és néhány betű számára *a magyar fonetikától eltérő új írásjeleket hoz javaslatba, melyek alkalmasak lennének az egész akció komolyságába vetett hit megdöntésébe*. A beadvány kétértelműségével szemben szükségesnek láttam álláspontunkat még egyszer körvonalaizni és részben meg is okolni.” (*Iratok*. 1914-1916. VII.:989-994.)

A kormány álláspontjának határozott közlése ellenére a kultuszminiszter levelére a munkácsi püspök nem válaszolt. Öt hónap múlva, 1916. április 29-én Jankovich az előbbinél is határozottabb hangvételű levelet juttat el a főpásztorhoz. Emiatt, illetve a folyamatosan reá nehezedő mind erőteljesebb kormányzati nyomás hatására a püspök 1916. június elején elvi beleegyezését adja az iskolai írásreform végrehajtásához. Ezután az események felgyorsulnak, azonban a fejleményekből látjuk, hogy a liturgikus nyelvhasználatban a kormányzat nem tudott olyan radikális változást elérni, mint az oktatásban. Így június 18-án a kultuszminiszter – Papp Antal válaszelevelére hivatkozva – már arról értesítheti a miniszterelnököt, hogy „a püspök mégis kezdi leküzdeni szlavofil környezetének ellenállását, mely most már csak részletekben igyekszik az akció útjába akadályokat gördíteni. A püspökkel folytatott tárgyalás ezeket az akadályokat is, amint látszik, elhárította s így a *bíbornok-hercegprímás érseki tartományába tartozó mind a három püspökségben (az eperjesiben, hajdúdorogiban és munkácsiban) nemcsak a naptár egyesítés van megvalósítva, hanem a cirilli-*

kának a népiskolákból való kiköszöbölése is keresztül lesz vive.” (Iratok. 1914-1916. VII.:1500., 1503.) (A kiemelések Tisza aláhúzásai.)

Jankovich levelére a munkácsi püspök július 12-én válaszolt, amelyben hangsúlyozta: nagy szüksége van a kultuszminiszter támogatására, mert „e reform nagyon is konzervatív természetű népünk ősi tradícióit érinti főképp egyházmegyémben ... imakönyveinknek, illetőleg imáinknak megszokott nyelvezete az irodalmi irányzatok változó jelszavai szerint nem bolygatható s így annak módosítása most sem engedhető meg. Egyházmegyém szentszéke egyes, a galíciai ukraínecek nyelvújító hatása alatt álló írók törekvésével szemben ismételtlen foglalkozott a hittani könyvek nyelvezetének kérdésével és megállapodásunk az, hogy ennek megbolygatását sem szükségesnek, sem célszerűnek nem tartjuk.” (Iratok. 1914-1916. VII.:1504-1510.) A püspök végül arra kéri a kultuszminisztert, hogy a részéről véglegesen megállapított ábécét sürgősen, jóváhagyólag láttatja és a felterjesztés többi pontjaiban soron kívül intézkedjen.

A miniszterelnököt a munkácsi püspökkel megejtett levélváltásáról július 28-án tájékoztatta a kultuszminiszter, ahol többek között „a magyar betűs rutén ABC-nek a munkácsi egyházmegyére megállapított jegyzékét” is megemlíti. Ebből a megfogalmazásból arra következtethetünk, hogy az 1915. június 15-én tartott szakértői értekezlet által jóváhagyott és a Jankovich által 1916. július 28-án elfogadott latin betűs rutén ábécé több ponton nem volt teljesen azonos az eperjesi és a munkácsi püspökségben. Az átírási táblázat összesen 42 betűt tartalmazott, ezen belül a betűk ún. „templomi” és „polgári” írott cirill jeleit, illetve ezek nyomtatott és írott „magyar” jelzéseit. A táblázatban külön rovat tartalmazza az ún. lágy mássalhangzók (gy, je, z', ly, ny, r', sz', ty, c') jelölését, a magyartól eltérő hangok körülírását és a pozíciótól függően változó hangok (például: a szó eleji ja, je, illetve a szóvégi gy, ny, ty stb.) jelölését.” (Iratok. 1914-1916. VII.:1511., 963.) A Jankovich által láttamozott ábécé véglegesített formája jelzi a magyar kormányzat félelmét a cseh és délszláv mellékjeles latin betűk használatától, hiszen azokat azért nem engedélyezte, mert a szláv kulturális együttműködés mögött mindig politikai egységtörekvéseket gyanított.

Papp Antal 1916. augusztus 15-én Ungváron kiadott körlevelében így intézkedett: „...ezennel elrendelem, hogy egyházmegyém összes népiskoláiban folyó évi szeptember hó 1-től kezdve a hittan és ruthén nyelv tanításában kizárólag a magyar betűs írásmód szerint kiadott tankönyvek vezetessenek be. E könyvek megrendelendőik Ungvárt, az Unio könyv nyomdában... Az anyanyelv, mint kiegészítő nyelv csupán akkora területen használtassék, amennyit a magyar nyelvre való tanítás könnyítése és a magyar nyelven történő tanulás eredményessé tétele megkíván... Meg vagyok róla győződve, hogy ezen nép természetes fejlődése folytán előállott reform előmozdítja népünk vallásosságát és művelődését, s ezzel megerősíti a kath. egyházhoz és a magyar hazához való öntudatos ragaszkodását, meggyöngíti a nép kath. hite és magyar hazafisága ellen netalán felmerülő támadások és izgatások hatását és megkönnyíti a valláserkölcsös és hazafias irányú kultúra terjesztését.” (Iratok. 1914-1916. VII.:1515-1522.)

A munkácsi püspök iménti pásztorlevelét követően az 1916/1917-es tanévtől az egyházmegye összes állami és görög katolikus felekezeti elemi népiskolájában, az összes tankönyvben – így a hittani, illetve a rutén anyanyelvekben is – kötelező lett a latin betűs

írás a kultuszminiszter által kiadott rendelet alapján. A következő évben pedig szintén az ő 117.370/1917. számú rendeletével a munkácsi, a máramaroszigeti, valamint a budapesti I. kerületi állami tanítóképzőkben vezették be a rutén nyelv tanítását.

A ruszin nép túlnyomó többsége még az első világháború éveiben is írástudatlan volt, ezért még az ukranofil nézetéről és Papp Antal egyik ellenlábasként ismert Volosin is kénytelen elismerni emlékiratában, hogy ennek következtében a köznép nem sokat törődött a betűreformmal. (*Volosin*. 1923:86.) Pontosabban fogalmazva, a cirill betűk „kiküszöbölése” miatt nem mutatta ki ellenszenvét, már csak azért sem, mert a templomi szertartáskönyvekben továbbra is megmaradt az ószláv írás. Ezt a felemás helyzetet egy korábbi példa is tükrözi, amikor az ungvári Unio Rt. kiadásában megjelenő, nagy múltú lap, a *Nauka* (‘Tudomány’) kétféle – a cirill mellett latin – betűket kezdett használni hasábjain, már 1914 végén érdektelenség miatt megszűnt.

1917-1918 fordulóján azonban a pánorosz, illetve ukrán agitáció ráirányította a rutén közvélemény figyelmét a cirill betűk használatának a fontosságára, különösen a világháború utolsó évének tavaszán. A görög katolikus egyházra e tekintetben mind nagyobb nyomás nehezedett, emiatt, valamint az idősebb ruszin nemzedékekre tekintettel, 1918. június 5-én Papp Antal püspök ismét megjelenteti a cirill betűs *Naukát*. Néhány hónap múlva, az *Ungvári Közlöny* október 22-i számában a következőképpen indokolta a lap újraindítását: „...olyan betűkkel, olyan nyelven kell a pánorosz és pánukrán eszmékkel fertőzött köznépet fölvilágosítani, amelyet az megért. Ezt a célt szolgálja a *Nauka*, melynek betűje ugyan cirill, de tartalma hazafias. Éppen ezért a legnagyobb mértékben kell helytelenítenem a hivatásos közigazgatási funkcionáriusoknak mozgalmát, akik a cirill betűk teljes kiküszöbölésével akarnak hazafias eredményeket szerezni.” Az interjú után mindössze három héttel, november 10-én ismerteti a *Görög Katolikus Szemle* a munkácsi püspök azon rendeletét, amelyben hatályon kívül helyezi a hittani és a rutén anyanyelvi könyvek latin írásmódjára kiadott 1916. augusztus 15-i rendelkezését. Ezután az iskolákban a cirill vagy latin betűk használata fakultatív lesz, bevezetéséről az iskolaszékek döntenek. De bármilyen is ezek határozata, az iskoláknak tanítaniuk kell a templomi könyvekben használt ószláv írást.

Az őszirózsás forradalom hónapjaiban megtörténik a cirill írás teljes visszaállítása, sőt az Északkeleti Felvidék olyan vidékein való elterjesztésére is, ahol addig nem használták. Már 1918 decemberében az eperjesi egyházmegye zempléni területéről – ahol jobban hozzászótkak a latin betűkhöz – a görög katolikusok amiatt panaszkodnak, hogy nem tudják elolvasni a cirill betűs *Naukát* és helyette latin írásmóddal készült újságot kérnek. Szabó Eumén görög katolikus lelkész, a lap hosszú évek óta egyik vezető cikkírója azt üzeni a zemplénieknek, hogy a cirill betű ismerete nélkül is csatlakozhatnak Ungvárhoz, mert a ruszin nép zöme úgyis írástudatlan.

A latin írásmód bevezetése csak ideiglenes sikert hozott, a cirill betű helyzetét igazából nem sikerült és nem is sikerülhetett megingatni a ruszin értelmiség és a köznép körében. Láttuk, hogy Papp Antal püspök is milyen nehezen egyezett bele a latin írás alkalmazásába, s azt is, hogy e tekintetben milyen erőteljes nyomás nehezült rá a ruszin értelmiség köréből. Itt elég, ha példaként Kaminszky Viktornak, a ruszin nemzeti értelmiség egyik vezető alakjának a háború éve alatt híressé vált memorandumára gondolunk, amelyet a

főpásztornak nyújtott be a latin betű bevezetése és a naptáregyesítés ellen. Az ukranofil Volosin – mint emlékiratából kiderül – nem egyházi, technikai vagy célszerűségi okok miatt ragaszkodott a cirill betűkhöz, hanem elsősorban politikai okokból: „A cirillika körül dúló harc 1915-től 1917-ig azzal fenyegetett bennünket, hogy teljesen elszakadunk Kárpátokon túli testvéreinktől... A cirill betű legerősebb őrzője a szláv műveltség hagyományainak, s a rutén népet Kárpátokon túli testvéreihez fűzi.” (Volosin. 1923:73., 86.)

Az 1913-1914. évi máramarosi „rutén skizmapör” és az 1914-1915 őszen-telén Kárpátaljára betört orosz csapatok magatartása számos tanulsággal szolgált a hatóságok számára. Ezek közül az egyik legfontosabb annak felismerése, hogy a cirill ábécé mellett milyen erős összekötő kapcsolatot jelent a Julián-naptár a szláv népek között. A kedvezőnek vélt helyzetben – az orosz csapatok kárpátaljai kiszorítása után – tárgyalások indulnak a naptár egyesítésére, azaz a Gergely-naptár bevezetésére. E törekvéseket külföldi példák is ösztönözték, az örmény egyház 1913-ban, a bolgár a világháború elején tért át a nyugati időszámításra. Emlékszünk rá, hogy már hazai – igaz, szerény – gyakorlat is volt e tekintetben, hiszen a naptáregyesítés itthoni küzdelmének előző szakasza betetőzéseként 1909. szeptember 1-jén a budapesti görög katolikus egyházközség pápai engedéllyel áttérhetett a Gergely-kalendáriumra.

A naptáregyesítésben érdekelt három görög katolikus főpásztor – Miklósy István hajdúdorogi, Novák István eperjesi és Papp Antal munkácsi püspök – 1915-től rendszeresen tárgyalásokat folytatott a kérdéstről Ungváron, illetve Nyíregyházán. Közben konzultáltak egyházmegyéik érsek-metropolitájával, Csernoch János bíboros-hercegszékprímással is. A három főpásztor végül 1916. május 4-én kezdődő kétnapos nyíregyházi tanácskozásán hozott döntést a naptár egyesítéséről. Megállapodtak abban, hogy az ortodox naptár szerinti Szent György-napi kelettel közös pásztorlevelet bocsátanak ki. Ebben tudomására hozzák híveiknek, hogy a munkácsi, az eperjesi és a hajdúdorogi egyházmegyéikben a Julián kalendárium használatáról áttérnek az úgyszólván az egész keresztény világban alkalmazott Gergely-naptár szerinti időszámításra.

A Budapesti Hírlap 1916. május 7-i száma a – „A naptáregyesítés végrehajtása” címmel – így számolt be a három püspök intézkedésének lényegéről: „Az új időszámítás életbelépte után a görög (ti. görög katolikus) egyház ünnepei azonosak lesznek a római egyház ünnepeivel s így az ünnepek megülvése is egy napon lesz. Az új időszámítás a pünkösöd utáni első egyházi ünnepen lép életbe, ez pedig Keresztelő Szent János születésének ünnepe, vagyis június 24., melyet már mindkét egyház együttesen fog megünnepelni. Hogy ez megtörténhessék, a görögök a maguk naptárába(n) 13 napot átugranak, mint annak idején tette az egész világ, amikor XIII. Gergely pápa naptárrevízióját elfogadta, és amikor október 4. után 1582-ben október 15. következett. Ezúttal az átmenet akként fog megtörténni, hogy a magyarországi rutén görög-katolikusok június 10. után következő napként június 24-ét fognak írni, amely nap összeesik a Gergely-naptár megfelelő napjával. Így tehát a görög-katolikusok ezidén július 7. helyett június 24-én ülik meg a római katolikus hívekkel együtt Keresztelő Szent János ünnepét.”

Az új naptár bevezetésével kapcsolatban a három püspök megállapodása alapján néhány nap múlva kiadott körlevelében Papp Antal szerint azért volna a régi kalendárium további használata célszerűtlen, mert „az egyházi ünnepek megtartásában bizonyos elszí-

geteltséget von(na) maga után, melynek káros hatása híveinkre nézve a gazdasági és szociális élet minden más vonatkozásában nem volt többé tagadható.” Az új időszámítás alkalmazása számos bonyodalom okozója lett, mert többek között nem rendezték a vásárok idejét. 1916-ban a reform bevezetések az újságok azt közölték, hogy a görög katolikus ünnepeken nem tartanak majd vásárokat. Ökörmezőn például éppen a naptár-egyesítés második évfordulóján, június 24-én tartottak vásárt. E bajokat az okozta, hogy a három püspök intézkedésekor nem szüntette meg a görög katolikus egyház eltérő ünnepi rendjét, amelyből három római katolikus ünnep hiányzott, ugyanakkor az utóbbiban tizenegy görög katolikus ünnep nem volt meg. A megoldás – hasonlóan, mint a galíciai unitus egyházban – az ünnepek vasárnapra való rögzítése lett volna, amit azonban csak újabb naptárreformmal lehetett volna megvalósítani.

A naptár-egyesítésről döntő értekezlet után közel két esztendő múlva a munkácsi, az eperjesi és a hajdúdorogi görög katolikus püspökök 1918. január 23-án ismét tanácskoztak Nyíregyházán. Megállapították, hogy a döntésük óta eltelt időszak azt bizonyítja: egyes vidékeken a nép e szükséges reformtól idegenkedik, sőt lázong ellene. Ezért határozatot hoznak, miszerint kérik a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot, hogy a Gergely-naptár használatát az egész országban tegye kötelezővé. A főpásztorok abban reménykedtek, hogy ha állami rendeletre a Gergely-naptárt az ortodoxok is bevezetik, a naptár-egyesítéssel kapcsolatos viták és ellentétek megszűnnek. Ezenkívül a naptár-egyesítésnek nemcsak vallási, hanem társadalmi és gazdasági vonatkozásai is vannak, ezért ésszerűnek tűnik számukra, hogy megvalósítását állami törvény írja elő. Az ország összeomlása következtében kérésük már nem teljesült, hasonlóan hiába kérelmezték Rómánál az új egyházi törvénykönyv, a Codex hatályának a kiterjesztését a munkácsi, az eperjesi és a hajdúdorogi egyházmegyére, mondván, ezekben már „hosszabb gyakorlat óta szokásjog alapján a nyugati egyház joga irányadó”, hosszú évekig nem érkezett válasz. Közben a trianoni béke következtében az ország, s azzal a három püspökség is feldarabolódott.

A püspöki értekezlet visszautasította a Görögkatolikus Szertartású Magyarok Országos Bizottságának 1917. június 8-án közzétett emlékiratát „a hajdúdorogi egyházmegyén kívül maradt görög katolikus magyarok egyházi beosztása tárgyában”. A testület memorandumában azt javasolta, hogy az iménti hívek egyházi beosztását a budapesti románok esetében alkalmazott módszerrel oldják meg. Nevezetesen, az egyházmegyéjükön kívül élő görög katolikusokat vegyék ki a rutén, illetve a román lelkészek joghatósága alól és helyezték őket a római katolikus plébánosokhoz. Egyúttal kötelezzék őket arra, hogy istentiszteletre a római katolikus templomba járjanak, ott vegyék fel a szentségeket, gyermekeiket hitoktatásra a plébánosokhoz küldjék. Az Országos Bizottság ezzel a tervvel azt remélte, hogy a római egyház joghatósága alá kerülő híveket így egyaránt meg tudja őrizni a magyarság és a görög szertartás számára. A három püspök az Országos Bizottság javaslatát határozottan elutasította, mondván, hogy a terv megvalósulásával megbomlana a magyarországi görög katolikusok egysége, valamint veszélyeztetné a latin és görög szertartású hívek közötti békét. Ugyanakkor arról is döntöttek, hogy a magyar kormány közvetítésével kérik a Szentszékét: a magyarországi görög katolikusok megnevezésénél a továbbiakban ne alkalmazza a rutén, román nemzetiségi jelzőt, mert az megoszlást idéz elő közöttük. (Pirigyí. 1990. II:119-120.)

Visszatérve a naptáregyesítésre, azt a hadiállapotban lévő országban gyakorlatilag nem lehetett végrehajtani. Annál is kevésbé, mert a görög katolikus hívők az 1916. évi püspöki rendeleteket csak ideiglenes háborús intézkedéseknek tekintették. A bevezetésével kapcsolatos bonyodalmakat a pravoszláv propaganda ügyesen kihasználta. A *Görög Katholikus Szemle* 1918. március 31-i száma arról tájékoztatta olvasóit, hogy egy ukrán pap néhány falusi egyénnel összefogva Bécsbe utazott, ahol a pápai nuncius titkáranak memorandumot adtak át, amelyben tiltakoztak a naptáregyesítés ellen. Egyesek a magyarországi görög katolikus klérus tagjai között vélték megtalálni az akció értelmi szerzőit, az újság azonban felelőtlen vállalkozásnak tartotta a bécsi akciót, amely a haladó korral semmiképpen sem egyeztethető össze. Ugyancsak a *Görög Katholikus Szemlében* – az 1918. június 16-i számban – látott napvilágot az a cikk, amelynek „Revizor” aláírású szerzője viszont úgy látja: „aki kedvezően oldja meg a naptárkérdést, nagy jötevője lesz a ruténségnek”. A kialakult felemás helyzetet Papp Antal is érzékelte, amikor 1918 nyáru-tói főpásztori szózatában kijelentette: „Lelketlen izgatók felhasználták híveinknek ősi szokásaikhoz való merev ragaszkodását és túlhajtott konzervatívizmusát, őket a fennálló rend ellen felizgatták s a naptárreformmal szemben ellenállásra, sőt egyes helyeken (görög) katolikus hitők elhagyására csábítgatják... A naptárreform elleni zúgolóadás per-sze ma már több helyen csak köpeny, mely alatt egyéb bajok, elégedetlenségek és veszedelmes törekvések is rejlenek.” (*Darás*. 1936:77-78.)

Az őszirózsás forradalom után a munkácsi püspök kérdést intéz az egyházközségekhez: kívánják-e továbbra is a naptáregyesítés fenntartását? A konzisztóriumhoz visszaérkezett válaszok arról tanúskodnak, hogy a hívők hitükhöz és hazájukhoz mindenkor ragaszkodni fognak. A pravoszláv propaganda hatására a közhangulat mindinkább a régi naptár visszaállítása felé fordult, sőt az ungvári Unio Rt. könyvnyomda közzéteszi, hogy megkezdte a Julián-naptárak árusítását. Ebben a helyzetben Papp Antal püspök újabb körlevelet bocsátott ki, amelyben 1918. november 21-i hatállyal, a Julián-naptár szerint Szent Mihály arkangyal ünnepén visszaállítja a régi naptárt. Az eperjesi főpásztor, Novák István ezt csak részben követi, egyházmegyéjében fakultatívvá teszi a Julián-naptár használatát. A zömében magyar ajkú híveket tömörítő hajdúdorogi egyházmegyében a naptáregyesítés kezdettől gyakorlatilag zökkenőmentesen történt.

Végezetül a Bereg vármegyei hazafias rutén mozgalomnak a világháború második évében indult kezdeményezéséről kell szólnunk, ugyanis sok körülmény utal arra, hogy nem volt független a magyar kormánynak a cirill betűk „kiküszöbölését” és a rutének elmagyarosodását szorgalmazó akciójától. Az ezzel kapcsolatos miniszterelnökségi dokumentum borítóján a „Tárgy” rovatban a következő iratmeghatározás olvasható: „Bereg vármegye törvényhatósági bizottsága az alsóvereckei járási községek képviselőtestületeinek, a nevezett járásbeli községek lakosságának ama kívánsága tárgyában, hogy templomaikban magyarul imádkozhassanak, iskoláikban gyermekeiket magyarul tanítsák, a naptáregyesítés keresztül vitessék, s őket többé sem ruthéneknek, sem kis oroszoknak, hanem görög kath. magyaroknak nevezzék stb.” A mozgalom nyomában a kormány támogatását élvezte, ezt az is bizonyítja, hogy 1915. június 21-én maga Tisza miniszterelnök küld átiratot az ügyben a kultuszminiszterhez, és abban azt kéri: alsóvereckei járásbeli községek képviselőtestületeinek határozatait vegye figyelembe a már folyamatban lévő

tárgyalásoknál. Ugyanekkor felhívja Bereg vármegye közgyűlését, hogy a kormány nevében tolmácsolja elismerését a falvak lakossága előtt. A kabinet „a nevezett községek lakosságának eme hazafias törekvését a legnagyobb jóindulattal szándékozik felkarolni s azok mielőbbi megvalósítását a maga részéről is hatékony módon fogja elősegíteni.” Egyúttal utasítja a sajtóosztályt, intézkedjen, hogy a községek törekvéseit a lapokban megfelelően ismertessék. Az iraton itt a lapszélien piros ceruzával írva: „megtörtént!”

Az alsóvereckeai községi jegyzőkönyvet ugyanis már szó szerint közölte a *Görög Katolikus Szemle* 1915. május 16-i száma. A június 6-i számában megjelent „Megfigyelések” című írásában viszont nehezményezi a rutén népnév elhagyását, s helyette a görög katolikus magyar fogalom alkalmazását. Célzatosan közli a rutén nemzetiségű katonák hősiességét bizonyító hadparancs szövegét, majd leszögezi: „Ez a nép szereti hazáját. Nem kell ezt a népet magyarnak nevezni, maradjon ő csak megkülönböztetésül az orosz-tól rutén, legfeljebb magyar rutén!” A továbbiak miatt célszerű felsorolni a közös határozathoz csatlakozó 31 falut: Alsóhatárszeg, Felsőhatárszeg, Volóc, Nagycserjés, Perekháza, Beregbárdos, Hidegrét, Beregsziklás, Izbonya, Szarvasháza, Vezérszállás, Felsőgereben, Rekesz, Zúgó, Kanora, Kisszolyva, Jávor, Felsőverecke, Ábránka, Tincsor (helyesen: Timsor), Rákócziszállás, Verebes, Újrosztoka, Medvefalva, Csendes, Katlanfalu, Sebesfalva, Bagolyháza, Miskafalva, Borzfalva és Latorcfő. Meg kell jegyeznünk, hogy a sajtóközlemények a járás községeinek határozatait méltató írásaikban különösen azt emelik ki, hogy maguk a rutének – valójában azonban az előjáróságok – kérték: ezután görög katolikus magyaroknak nevezzék őket.

A kezdeményezés felkarolása alapos körütekintést kívánt az ügy kényes volta miatt, erről tanúskodik az az 1915. július 2-án kelt bizalmas átirat, amit Jankovich kultuszminiszter küldött Tisza miniszterelnöknek. Azzal kezdi, hogy „...ezek a határozatok is megerősítenek abbéli meggyőződésemben, hogy a hazai ruténségnek és szoták tótságnak túlnyomó többsége nemzetiségi öntudattal alig bír, és középosztálya sem lévén, a magyarságba fokozatosan be fog olvadni. A népnek még ekkora jóindulata mellett sem szabad nézetem szerint a célon túllőni, mert túlbuzgalommal esetleg reakciót idézhetnénk fel. Ellenkezőleg olyan intézkedéseket kellene tennünk, melyekkel a népnek jóakarata megvalósítását megkönnyítjük. A fokozatos, mondhatni szerves magyarosodási folyamatot pedig tapasztalat szerint leginkább az óvodák könnyítik meg, melyek a magyar tannyelvű népiskolának legbiztosabb alépfelményét képezik.” (*Iratok*. 1914-1916. VII:936-939.)

A kultuszminiszter úgy véli, hogy az alsóvereckeai járás népének jóakarátát „az állam részéről kulturális téren azzal kellene mintegy meghálálni, hogy a népesebb községekben (Beregbárdos, Felsőgereben, Kamora, Kisszolyva, Rákócziszállás, Szarvasháza) anyagi megterhelhetőségük nélkül állami költségen magyar foglalkoztatási nyelvű óvodákat állítsunk.” Jankovich még azt is jelzi Tiszának, hogy az előbbiről, illetve az alsóvereckeai határozatokban érintett egyházi ügyekben félhivatalos levelet intézne Papp Antal püspökhöz, amelyet mellékel véleményezésre. Ez a dokumentum nem található az irat mellett, de tartalmára Jankovich leveléből következtethetünk, témája „a nemzetiségi politikával és a magyar liturgia ügyével való kapcsolat”. Hasonlóan nincs meg az a kimutatás, amely a járás népoktatási helyzetét tárja fel.

Az alsóvereckei vidék községeiből indult „hazafias mozgalom”-ba a görög katolikus egyház is bekapcsolódott. Erről tanúskodik a (nagy)borzsovai egyházkerület 1915. augusztus elején korábbi lapszerkesztő, most borzavölgyi esperes és tiszteletbeli kanonok, Romanecz Aladár, valamint Gorzó Jenák jegyző aláírásával készített beadványa „a rutén kérdés rendezése” tárgyában, amelyet Tisza István miniszterelnöknek küldtek. A terjedelmes, 13 gépelt oldalas irat készítői – kik mint „*a hazafias rutén népek vezetői*” határozzák meg magukat (kiemelés az eredetiben) – emlékeztetnek arra, hogy a háború tanulságai közül a legelsők közé sorolható az ún. „*rutén kérdés*” felszínre vetődése az oroszországi pánszláv terjeszkedés következtében... „*a vallási és nemzetiségi, faji és nyelvi különbségek összeharagjából* eredtek azok a sajnálatos félreértések, melyek a rutén népet a testvér magyartól elválasztani vagy legalábbis elidegeníteni igyekeztek. A vallási szempontokat nemzetiségekkel cserélték, a faji leszármazást az anyanyelvvél tévesztették össze; megcsúfolván ezzel a közös múlt és együvé-tartozandóság megszentelt hagyományait, melyek szerint a rutének a közéletben vallásukra nézve mindenkor mint görögkatolikusok, nemzetiségükre nézve mint magyarok szerepeltek. Innen keletkezett aztán az a balhiedelem, hogy a rutén nép vallása révén tulajdonképpen orosz nép, s bár ennek épp az ellenkezője igaz, amennyiben a rutén nép hitét egyházilag is óriási különbség választja el az oroszországi skizmatikus pánszláv vallástól; a hazai közvéleményben mégis az egész a legutóbbi időkig úgy szerepelt, mint orosz vallás, temploma mint orosz templom, papja pedig orosz pap!” A beadvány írói szerint ez a tévhit erősödött a hajdúdorogi magyar görög katolikus püspökség felállítása óta, ami akaratlanul is élesebben domborítja ki a rutén görög katolikus jelzőt. Mindezekből azt a következtetést vonják le, hogy „a rutén nép helyzete úgy vallásilag, mint nemzetiségileg rendezésre szorul”. Az előbbit a szerkönyvek kinyomtatásával lehet megoldani, az utóbbit a hatóságok intenzívebb támogatásával, rendkívüli óvintézkedésekkel, melyekkel „a hűtlenségre és elszakadásra csábítókkal szemben szigorúbb rendszabályok léptetnének életbe.”

A nép vezetésére hivatott lelkészeket és tanítókat az állam ne hagyja magára, mert egyedül nem képesek megbirkózni a pánszláv skizma terjedésével. Így volt ez már a háborút megelőzőleg is, amikor a pravoszlávia „által kiküldött lélekvasárlók megkezdtek aknamunkájukat, mellyel szemben részint a félrevezetett nép tájékozatlansága, részint az ide vonatkozó törvények és szabályok hézagossága miatt a pusztán békés fegyverekkel működő papság és közigazgatás sikerrel nem tudott megküzdeni... a váratlan támadással szemben nem voltak kellően fölszerelve!! ... A *Bereg, Ung, Máramaros, Ugocsa és Zemplén* megyékben élő rutének *egyházi főhatósága* (ti. munkácsi püspökség) azóta ez irányban is *minden tőle kitelhető megtett*, amivel a bajt ellensúlyozhatná, a papok és tanítók intenzívebb működését előmozdíthatná. Mostmár az államkormány, egyházi és világi körök kötelessége, hogy az üdvös munkát gyámolítsák!”

Ezután kifejtik, hogy a rutén nép anyagilag és szellemileg az addiginál sokkal nagyobb segítségre szorul, mert „*anyagi* istápolására a hegyvidéki 'kirendeltség' nem eléggé felel meg rendeltetésének, minek részben az évenként e célra nyújtott állami segítség *fokonkénti leszállítása az oka: szellemileg* pedig a nép kulturális és erkölcsi művelését munkáló közvetlen *tényezők* vitális érdekeinek elhanyagolása szolgált kerékkötőül.” A bajok egyik forrásaként említik az úrbéri rendszer maradványát, a papságnak fizetendő párbért

és ledolgozandó napszámot, amit a jól fizetett skizmatikus pópák nem kérnek, amely „a hitéletnek nagy kárára szolgáló szégyenteljes versenyt feltétlenül *ez utóbbiak javára* dönti el!!!” Aztán arra hívják fel a miniszterelnök figyelmét, hogy a háború addigi folyamán a rutének lakta vidékeket sújtotta legjobban az országban, de az itteni nép sokat veszített erkölcsileg is, mert heteken át idegen, orosz uralom alatt kellett élnie. Ezért „az északkeleti felföldön a magyar nemzeti eszmék iránti hűséget ezután az *eddiginél nagyobb* erővel és odaadással kell majd ápolni!”

A kormány mindezekért indítson hathatós akciót a „rutén kérdés” rendezésére, hogy „a lelkek egységét s ezzel a (nép) fölzavart hitbéli s nemzetiségi egyöntetűségét megteremtsek”. Az egyház, illetve a tanügy képviselőinek nem szabad feledniük, hogy olyan elhagyott néppel van dolga, amely „egyedül hitének emlíni táplálkozva az emberszeretet és humanitás tapintatos üdvhozó munkájától várja revelációját!!!” Ezért a lelkészeket anyagilag képessé kell tenni honmentő hivatásuk teljesítésére, de elsősorban megfelelően kártalanítani kell az orosz háborús betörések folyamán kárt szenvedett papokat és tanítókat. Állami költséggel építsenek a ruténlakta végvidékeken templomokat és iskolákat, adjanak ki szertartási könyveket és sürgősen léptessék életbe rendeletileg a naptáregyesítést. Kéri azt is, hogy a „nemzeti vonatkozások kiküszöbölésére” a hivatalos és társadalmi érintkezésekben mellőzzék a „rutén” elnevezést. Kapjon több anyagi támogatást, illetve fejlesszék az utóbbi években mind kevesebb támogatást kapott „hegyvidéki akciót”. Az idegen befolyás elleni küzdelemhez pedig a közigazgatási és bírósági hatóságoknak adjanak kivételes felhatalmazásokat. Az állam nyújtson nagyobb támogatást a rutén nép által lakott területeken működő Bereg, Máramaros, Ugocsa és Ung vármegyék közművelődési egyesületeinek, hogy e népet szellemileg fölkarolják, s terjesszék a magyar nemzeti eszméket.

A fentiekkel a nagyborzsovai görög katolikus egyházkerület vezetősége gyakorlatilag programot vázolt fel a kormányzatnak a rutén nép felemelésére. Ezt különösen jelzi a papi párbér és a napszám állami segítséggel való megszüntetésének igénye, hiszen ha ezeket ellenszolgáltatás nélkül, csak egy adminisztratív intézkedéssel törlik el, akkor a papság egyik legfontosabb anyagi lételapját rendítik meg. A kérdések egy részének – és éppen a hitbelieknek – a megoldását a hatósági fellépésben látták a beadvány készítői. Így például azt javasolták, hogy a Kárpátok gerince mentén fekvő községek csendőrőrseinek állományát egy-egy tapasztaltabb detektívvel egészítsék ki, hogy „a háborúból visszatérő s az oroszok fogságában mindenféle eszmékkel és tanokkal átítatott nemzetiségi elemeket figyelemmel kísérjék; nehogy az egész vonalon megindult magyar nemzeti fejlesztés munkája alattomban működő egyénektől meghíúsítottassék”. A rutén nép körében a háború ellenére is előforduló skizmatikus és szombatos (zsidó eredetű) szekták ellen kivételes törvényeket szorgalmaznak, melyek „a hazaáruló és osztály elleni tendenciákkal dolgozó lélekvasárlásokat a vallás szabad gyakorlata, felekezeti és áttérési szabadság szabályai alól kivennék és súlyosabb börtönbüntetésekkel sújtják. Sőt még az ily bűnököt pártolók, palástolók és rejtegetők ellen is nagyobb rendszabályok hozatnának, melyek az aknamunka sikerét egyáltalán lehetetlenné vagy legalább hatástalanná tennék!” (*Iratok. 1914-1916. VII.:940-949.*)

Tanulságos szólni arról a kísérőlevélről is, amelyet 1915. augusztus 12-én keltezett Buttykay Ferenc, Bereg vármegye főispánja, amikor továbbította a nagyborzsovai egyházkerület beadványát Tisza Istvánhoz. A főispán „túlzott állításnak” tartja Romaneczék azon véleményét, hogy az oroszországi pravoszláv térítők „fenekestől felforgatták a békés nép életét”, mert – szerinte – „a szerencsére nagyon is szórványosan tapasztalt schizmatikus jelenségek a hatóságok éber őrködése mellett visszafejlődtek”. A különböző, sokszor vallásosságba bújó államellenes törekvések megfékezésére a főispán is kivételes és szigorú törvényeket javasolt. Bereg vármegye vezetője támogatta a beadvány készítőit abban, hogy szorgalmazzák a szertartási könyvek hazai kiadását, a lelkészek javadalmazásának állami segítségével történő rendezését, a rutén nép szellemi felemelését. „Hiszen a ruthén – tapasztalat szerint – igen hálás anyaga a magyarosításnak, ott, ahol állami iskolák vannak, e munka akadálytalanul és szép eredménnyel folyik; a nép az állam nyelvének érvényesülése ellen soha szót nem emel, s ha észlelhető gáncs, az csak a hittan és egyházi ének tanításával kapcsolatban, felekezeti érdekeket képviselő egyének részéről jön. Épp ezért – amit a beadvány érthető indokból nem hangsúlyoz eléggé – csak az állami iskola lehet az, melyben a magyarosítás munkája minden mellék-befolyástól menten, feltűnés nélkül, a joggal kívánható mértékben és feltétlenül biztosítva leend.”

Ehhez viszont az szükséges, hogy államilag rendezzék a görög katolikus rutén papság javadalmazását és akkor elvileg sem emel majd kifogást a magyar nyelv korlátlan érvényesülése ellen – javasolja a főispán. Megvalósításához azonban csak egy ilyen szellemenben nevelkedett új papi generáció alkalmas. Annál is inkább, mert „a beadvány ugyan végső fokon a szertartási nyelvnek is magyarrá tételéről szól, ennek azonban elengedhetetlen előfeltétele egy állami iskolákban, nyelvben és érzésben is teljesen magyarrá tett ruthén ifjúság”. A papság – szerinte – ugyanis jelenleg a vallási érdekeit félti a rutén nép magyarosodásától.

A főispán visszautasítja a beadványnak a „hegyvidéki akció”-val kapcsolatos bírálatát, majd visszaesésének okait igyekszik megmagyarázni. Természetesnek tartja, hogy működésének keretei mások most, a háború éveiben, mint indulásakor. „Az actio kezdetén az orosz-lengyel zsidó elem uzorájának karmai közül kellett kimentenie a szipolyozóival szemben teljesen tehetetlenné vált ruthént, mely cél tetemes anyagi áldozatot követelt. Részben talán túl is ment a szükséges mértéken az actio, mert a ruthént nagy anyagi befektetéssel a gazdasági jólét bizonyos fokára igyekezett emelni, e fokot azonban megfélelő intelligencia hiányában a ruthén sajnos azonnal elvesztette, mihelyst az állam támogató karja őt saját erejére bízta. Szipolyozói segítettek neki, hogy visszasüllyedjen régi alacsony helyzetébe. Ilyképp(en) tény, hogy a ruthén acito célját csak részben érte el, mert a gazdasági nevelés és gyámolítás az alapismeretekre tanító iskolai nevelés nélkül teljes sikerrel nem is járhat. Mindamellett a ruthén aciónak köszönhető, hogy e nép állati sorsából kiemeltetett s alkalmassá vált a további nevelésre. A memorandum nem emeli ki külön a ruthén nép körében elharapódzott iszákosságot: pálinkaivást. Külön jelentésben előterjesztést tettem Nagyméltóságodhoz e baj gyökeres orvoslásának szükségességéről ... Határozott meggyőződésem ugyanis, míg e baj orvosolva nincs, a ruthén elnyomóinak kezében oly eszköz van, mellyel boldogulása megbénítatik.” (*Iratok. 1914-1916. VII.:950-953.*)

Azért tartottuk fontosnak hosszabban elemezni a Bereg vármegyei, Bilke központú nagyborzsovai görög katolikus egyházkerületnek a beadványát, mert szemléletesen mutatott rá azokra a legfájdalmasabb pontokra, amelyek az ún. „rutén kérdést” még az első világháború éveiben is jellemezték. A hatóságok az alsóvercekei járás görög katolikus híveinek hazafias mozgalmát igyekeztek népszerűsíteni. Egyébként ezt kérték a nagyborzsovai beadvány készítői is, akik az akcióban jelentős eredményeket elért személyeknek jutalmakat javasoltak, mint „nemzeti eszmék felvirágoztatására indítandó *békés* harc érdemeinek honorálására.” A kísérőlevél írója, Buttykay Ferenc Bereg vármegyei főispán óvott ettől, mondván, kellő ok nélkül ráterelődne a figyelem az ügy „nemzetiségi jellegére”.

Nem osztotta ezeket az aggodalmakat Ung vármegye közgyűlése, amely 1915. szeptember 16-án tartott rendes őszi közgyűlésén a következő határozatot hozta: „*A törvényhatósági bizottság fölemelő érzéssel értesül Bereg vármegye közönségének átiratából az alsóvercekei járási g. kath. papság és a járási összes lakosság (!) hazafiasságának ezen szép megnyilatkozásáról s midőn a szomszéd Bereg vármegye közönségének e fölötti örömeiben őszintén osztozik, azon biztos reményének, sőt meggyőződésének ad ezen alkalommal is kifejezést a törvényhatósági bizottság, hogy a vármegye ruthén ajkú g. kath. lakossága – melynek jóvoltáért, boldogulásáért az állam és a társadalom mindenmű áldozatra készen most is vállvetve munkálkodnak – őseitől öröklött hagyományos hűségének és hazafiságának újabb bizonyítékául, benső meggyőződését követve, *sietni fog csatlakozni e szép mozgalomhoz és nemcsak érzelmeiben, de nyelvében is magyar akar lenni és büszkén fogja viselni a g. kath. magyar nevet.*”*

Az Ung vármegyei főispán, gróf Sztáray Gábor a határozattal kapcsolatos jelentésében azt is kénytelen közölni Sándor János belügyminiszterrel, hogy az ottani mozgalmat ismertető Bereg vármegyei átirat közgyűlési tárgyalásakor hozzászólt Hadzsega Bazil (1864-1938) görög katolikus kanonok, aki „a kérdést a bizottság által nem várt beszédben fejtegette”. A beregi átirat úgymond azt is említi, hogy a hívők magyarul imdákozhassanak, ezt eddig bárki cselekedhette, de ha az átirat ezen a templomi szertartás nyelvét gondolja, az más kérdés. Bár a helyi lapok már foglalkoztak azzal, hogy a cirill betűket „küszöböljék ki”, e törekvést nem helyesli, mert az megszentelt keresztény találmány. Szerinte a szegény rutén népet a cirill betűkön nyugvó ősi hite tartotta meg a katolikus vallásnak és a hazának. Ezért nem szabad üszköt dobni a jó egyetértés közé, hazafiatlanság volna megbontani a rutén nép összetartozását. Egyébként elfogadja Bereg vármegye átiratát, de észrevételeit kénytelen volt megtenni. Hadzsega hozzászólását két bizottsági tag elítélte, egyikük, Bánóczy Béla vármegyei főjegyző azt fejtegette: „*a határozat minden lehet, csak nem üszök... Ha a vármegye nem fejezné ki örömét az alsóvercekeiek hazafias kérelme és a beregi határozat fölött, ekkor ez a vármegye és ez a bizottság nem lenne magyar.*” (*Iratok*. 1914-1916. VII.:954-956.) Hadzsega Bazil a századfordulótól a *Nauka* szerkesztője, az első világháború éveiben egyike a munkácsi püspökség azon vezető papjainak, akik nyíltan védelmezték a cirill betűt és felléptek a kormány törekvéseivel szemben.

Az alsóvercekei mozgalom a körülmények alakulása folytán nem tudott széles körben hatást kifejteni Kárpátalján. A ruszinok lakta vidék először hadszíntér 1914-1915 fordulóján, utána hadtápterület, hiszen a Kárpátok túlsó oldalán, Galíciában és Bukovinában

az oroszokkal vívott háború frontjai hol közelebb, hol távolabb húzódnak az évek folyamán. Az Egán indította hegyvidéki akció folytatása ebben a helyzetben szinte lehetetlenné vált, a hosszú katonáskodás miatt a gazdák a meglévő földjeiket is alig tudták megművelni, legelőiket, állatállományukat gondozni. A férfi lakosság mintegy 10%-át mozgósították a katonai hatóságok 18-tól 42 éves korig a kárpátaljai településeken is. A Máramaros vármegyei 1890 lelket számláló, 98,5%-ban ruszinok által lakott Tiszalonkáról például 186 férfit vonultattak be katonának. Olyan vitézül helytálltak a háborúban, hogy közülük az évek folyamán csak 23-an maradtak közlegényi sorban, a többi előléptették, „sarzsis” lett: 2 tiszthelyettes, 5 törzsőrmester, 6 őrmester, a többiekből 1-2-3 csillagos vitéz, őrzetű, tizedes vagy szakaszvezető vált. (*Marina*. 1977:7., 16.)

Kárpátalján elsősorban a hadiállapotok következtében esett vissza a mezőgazdasági termelés. A háborús veszteségek ellenére a vidéken még mindig jelentős volt az állatállomány. 1917-ben például Bereg, Máramaros és Ung vármegyékben 15 173 lovat, 178 243 szarvasmarhát, 108 466 juhot és 66 945 darab sertést tartottak. A kormányzat igyekezett segíteni a nélkülözö ruszin lakosságon is. Az Egán-akció megindulása után a legelők feljavítására 20 éven keresztül 702 732 koronát fordított a magyar kormány, a rossz aratások idején szervezett ínségakciók és a háborús pusztítások okozta károk után kifizetett összegek meghaladták a 20 702 000 koronát. (*Kemény*. 1939:151.)

Megmaradt azonban a földhiány, illetve a nép vágya a megélhetését biztosító föld után, mert a kormány hegyvidéki akciója a háború utolsó évére teljesen elsorvadt. Nem meglepő, hogy az orosz forradalom után a szabadságra hazatérő ruszin katonáktól az otthoniak érdeklődéssel hallgatták az oroszországi földosztásról hozott híreket. Jelentősen javíthatott volna a nép anyagi helyzetén, az általános pénzhiányon egy megfelelő mezőgazdasági hitelbank alapítása. Hiába sürgette éveken át az egyik szakember, Egressy Gyula az egyházmegyei alapítványi pénztárak reformját, kezdeményezései eredménytelenek maradtak – tudjuk meg a *Görög Katolikus Szemle* 1918. december 8-i számából, már az összeomlás után. Úgy vélte, hogy a Máramaros vármegyei Talaborfalván nyoma sem lett volna a skizma-mozgalomnak, ha a nép az alapok pénzforrásából meríthetett volna hitelt a „guruló orosz rubelek” helyett. Hiába sürgették a párbér állami rendezését a háború éve alatt, az sem valósult meg. 1918-ra a kárpátaljai területeken – az ország más vidékeihez hasonlóan – katasztrofálissá vált az élelmiszerhiány, amely a sajátos természeti viszonyok miatt a ruszin népet még érzékenyebben sújtotta, legfőbb táplálékát, a burgonyát is alig tudta már megtermelni. Mindezek következtében a háború végének időszakában mindinkább táptalajra lelt az a propaganda, amelynek döntő szerepe volt Kárpátalja elszakításában és egy új államalakulathoz, Cseh-szlovákiához való csatolásában.

14. Az elszakítás után – háttérbe szorítottan (1919-1939)

Kárpátalja megszállása, majd elszakítása a történeti Magyarországtól 1919-1920-ban nem előzmények nélküli, a hozzávezető okokat előző fejezeteinkben a görög katolikusok helyzetének tárgyalásakor egy-egy villanásra már érintettük. Ezek egy bő évtizedre nyúlnak vissza, így a századforduló kivándorlási hullámához, a jórészt ennek hatására jelentkező skizmatikus parasztmozgalomhoz, a máramarosi pörhöz, az egyre erősödő pravoszláv propagandához és nem utolsósorban az amerikai ukrán, ruszin, cseh-szlovák agitációhoz. Az utóbbi azért különösen jelentős a kérdés megoldási módjainak alakulásánál, mert nemzetköziesíteni igyekszik a ruszin nép ügyét, de azzal a hátsó szándékkal, hogy a saját érdekszférájába fogja azt. A helyzet több kibontakozási utat kínál, de ezek mind egységesek a rutének Magyarország államterületéből való kiszakításában. Már 1914-ben, a máramarosi ítélet hatása alatt ismeretlen „rutén” ifjak az „elnyomott” ruszin nép megmentéséről szónokolnak a prágai pánszláv kongresszuson.

1915. november 28-án megalakult az észak-amerikai Pittsburgban a Narodna Obrana ('Nemzeti Védelem') nevű ruszin politikai egyesület, amelynek elnökévé Pacsuta Nikolaj lapszerkesztőt választották. A szervezet legfontosabb célja: minden lehetséges eszközzel munkálkodni Kárpátaljának az orosz birodalomhoz való csatolásáért. Ez a pravoszláv irányzat a *Szvet* ('Világ') című, tízezer példányban megjelenő lap szerkesztőgárdája körül tömörült és vált a rutén szeparatista mozgalom meghatározó, hangadó erejévé. Ezt olyan sikeresen valósította meg, hogy hamarosan háttérbe szorította a negyvenezer példányban napvilágot látó, a magyar államhoz és a görög katolikus egyházhoz lojális *Amerikanszkij Ruszszkij Vesztnik* (más forrásokban: *Amerikansky Rusky Viestnik*, 'Amerikai Orosz Közlöny') befolyását. A Narodna Obrana elnöke mindössze két év alatt, moszkvai, prágai és párizsi utasításokat követve „megdolgozza” az egyesület vezetését, hogy csehbarát irányzatot kövessenek. Eközben igyekeznek összefogni a Monarchiában – Galíciában, Bukovinában és Északkelet-Magyarországon – élő ruténeket, akiket az addig használt magyar-rutén (uhro-ruszin) elnevezés helyett kárpátorosz népként igyekeznek népszerűsíteni.

Az amerikai rutén mozgalom az 1917. februári orosz forradalom után vett új lendületet. A Narodna Obrana július 13-én New Yorkban rendezett kongresszusa mondta ki először a Monarchiától való elszakadást és egy autonóm Kárpát-Oroszországnak az orosz birodalomhoz való csatlakozását. Ennek megvalósítását az időben lehetetlenné tették a zavaros oroszországi viszonyok. A Narodna Obrana vezetésében ekkor átmenetileg a nagyukrán megoldás vetődött fel: Kárpát-Oroszország autonóm tartományként nem az egész orosz birodalomhoz, hanem annak csak déli – ukránlakta – részéhez csatlakozott volna. Ez a terv azért nem volt reális, mert németbarátságra épült, s így nem felelt meg a

nagyorosz és a pravoszláv politika céljainak. Ilyen körülmények között vált mind valószínűbbé az újonnan alakuló Csehszlovákiához való csatlakozás.

Ennek esélyei 1918 májusában jelentősen megnövekedtek, amikor Tomáš Garrigue Masaryk (1850-1937), a Csehszlovák Nemzeti Tanács elnöke propagandakörutat tett az Egyesült Államokban. A Narodna Obrana ekkor – szorosan együttműködve a Szlovák Ligával – tárgyalásokat indított a kárpátorosz (rutén) nép csatlakozásáról a jövőbeni Csehszlovákiához. Május 30-án Pittsburghben emlékiratot nyújtottak át Masaryknak, amelyben legfontosabb célként a következőt fogalmazták meg: az egész kárpátorosz nép egyesítése a csehszlovák állammal önkormányzati alapon. (A memorandum teljes szövege: *Darás*. 1936:119-127.) Az akció nagy megdöbbenést váltott ki a magyar államhoz lojális amerikai ruszin kivándoroltak tömegeiben, különösen a görög katolikus papság soraiban. Az Obrana csehbarátságát pravoszláviának és huszitizmusnak minősítették. Két hét múlva, július 13-án Homesteadben, az amerikai rutén kivándoroltak legfontosabb központjában ellenszervezetet alakítottak Amerikanska Národna Rada Uhroruszinov ('Amerikai Magyarorosz Nemzeti Tanács'), amelynek 23 elnökségi tagja közül 9, köztük az elnök Csopej Nikolaj, görög katolikus lelkész. A Narodna Rada szintén emlékiratot szerkesztett, de azt nem Masaryknak, hanem Woodrow Wilson (1856-1924) amerikai elnöknek juttatták el.

A memorandumban a rutén nép sorsának megoldására hármas lehetőséget vázolnak fel:

1. *A magyar és rutén nép legyen teljesen független,*
2. *ha ez nem lehet, engedjék meg a rutén népnek a galíciai vagy bukovinai ruténséghez való csatlakozás,*
3. *vagy legalább önkormányzatot kapjon valamely állam, esetleg Magyarország keretében.* (Kemény. 1939:108.)

Közben június 26-án a pennsylvaniai Mokesportban megalakul a Ruthenian American National Council, ('Amerikai Rutén Nemzeti Tanács') amelynek elnöke Zsatkovics Grigorij, rutén származású amerikai jogász, politikus, Podkarpatszka Rusz későbbi kormányzója, aki csak ekkor kapcsolódott be az amerikai rutén politikai mozgalomba. A Rutén Tanács is három lehetőséget állít fel a rutén nép jövőbeli sorsával kapcsolatban: az első a rutén nemzet teljes függetlensége, a második a galíciai és a bukovinai ukránokkal való unió, a harmadik – ha az íménti kettő sikertelen – a teljes területi autonómia. Nem tudjuk említés nélkül hagyni, hogy az említett három amerikai rutén szervezet azokban a hetekben, hónapokban készíti a terveket a Monarchiában élő testvérei sorsáról, amikor azok államukhoz lojálisan viszonyulva a frontokon harcolnak Oroszország ellen.

A Mokesportban, illetve Homesteadben a két ellenlábás szervezet által megfogalmazott nyilatkozatok első két pontjukban lényegében megegyeznek, a harmadikban éles az eltérés. A homesteadi nyilatkozat harmadik pontja a követelések teljesítése után nem tartja kizártnak a status quo fenntartását. A következő hónapok télenességgel teltek el, majd a Narodna Rada is elfogadta Zsatkovics emlékiratát október 1-jei scrantoni gyűlésén. Itt azonban szó sem esik a csehszlovák csatlakozásról, csak a fenti hármas lehetőségről. Ez megdöbbenette Masarykot, és Pittsburghben tárgyalásokat kezdeményezett Zsatkoviccsal az amerikai rutén követelések ügyében. Ezután kieszközölte Wilsonnal, hogy kihallgatáson fogadja tárgyalópartnerét, és ez október 21-én meg is történt. Az amerikai elnök határozottan

elutasította Zsatkovics hármias javaslata közül az első kettőt és a magyar megoldást (status quo), s helyettük egy szomszéd állammal való közvetlen tárgyalást ajánlott. Zsatkovics ezt követően már csak a cseh-szlovák-rutén államegységben látta biztosítva a rutén nép jövőjét.

A tárgyalások után közvetlenül, október 23-án a rutén népet fölverték az elnyomott középeurópai nemzetek – csehszlovákok, lengyelek, délszlávok, ukránok, litvánok, románok – uniójába. Tárgyalásokat folytattak Masarykkal, aki a rutének számára önkormányzatot és kedvező határ megállapítását ígérte. Október 26-án tartották a philadelphiai kongresszust, ahol az említett nemzetek függetlenségi nyilatkozatot tettek. A ruténeket Zsatkovics és három küldött képviselte a kongresszuson, amelynek termében a szónokok mögött függő kinagyított térképen az új államok között „Ruszinia” területét is feltüntették. Erről az országról Zsatkovicsék, mint „a csehszlovák államhoz önként csatlakozó független testvérállamról nyilatkoznak.” (*Magochi*. 1975.)

A híressé vált és annyiszor hivatkozott philadelphiai egyezmény – ez volt a rutén autonómia első érzékelhető jele – nem ezen a kongresszuson, hanem ugyanaznap délután a város egyik szállodai szobájában jött létre, Masaryk, ekkor még osztrák és Zsatkovics amerikai állampolgár között. „Ez a minden nemzetközi jogi alapot nélkülöző magánszerződés – Masaryk politikájára jellemzően – képletesen már délelőtt elfogadtatott a kongresszuson. Az egyezmény kimondja, hogy a magyarországi rutének élve azzal a polgári (?) joggal, hogy egy teljesen független nemzethez tartozzanak, egyesülni kívánnak a demokratikus csehszlovák köztársasággal azon feltétel alapján, hogy a magyar-rutén megyék, mint Szepes, Sáros, Zemplén, Abaúj, Gömör, Borsod, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros Kárpátaljához fognak tartozni.” (*Kemény*. 1939:109.)

Zsatkovics másnap a szerződést bemutatta Wilsonnak, és kérte, hogy az egyedüli tárgyalási alapként szerepeljen a párizsi békekonferencián. Az amerikai elnök megtagadta egy ilyen értelmű nyilatkozat kiadását és aláírását, sőt kijelentette: előbb küldjék meg az egyezmény másolatait a magyarországi rutén nép vezetőinek. Ez utóbbiak éppen ebben az időben alakítottak három, egymással ellentétes célokat kitűző nemzeti tanácsot Eperjesen, Ungváron, illetve Huszton.

A philadelphiai paktumban foglaltak jogi gyengeségét Masaryk is érzékelte, ezért népszavazást rendelt el az amerikai rutének körében. Ennek résztvevői zömében a *Szvet* című lap olvasói voltak, a voksolást senki sem ellenőrizte, nem tudni, hogy a kihozott eredmények mögött az Amerikában akkor élő, mintegy 300 000 főnyi ruténség mekkora hányada állt. Így „eredménye” alaposan megkérdőjelezhető, de Masaryk mégis fel tudta használni a philadelphiai határozat alátámasztására Wilson elnöknél. A „népszavazás” szerint az amerikai ruténség közül a Csehszlovákiához való csatlakozást 67, az Ukrajnához valót 28, a nagyorosz, galíciai mellett, illetve a Magyarországnál maradást 2, a teljes függetlenséget 1% kívánta. (*Darás*. 1936:108.)

Még ezt sem tarthatta Masaryk elég meggyőzőnek, mert utasította Zsatkovicsot: újra hívja össze az Amerikai Rutén Nemzeti Tanácsot, hogy helyesbítse a szerződés súlyos hibáit. Jogilag ugyanis az nem volt kellően megalapozva, így például az egyezményt megkötő Masaryknak és Zsatkovicsnak nem volt felhatalmazása arra, hogy az amerikai rutének nevében nyilatkozzanak, illetve szerződést kössenek. Tárgyalásaik idején a Ru-

ténföld, azaz Kárpátalja nemzetközi jogilag nem létezett, az egyezményben elszakításra kiszemelt északkelet-felvidéki vármegyék Szepesztől Máramarosig pedig Magyarország szerves részét képezték. Ugyanakkor Csehszlovákia sem létezett még nemzetközi jogi értelemben, mert csak a szövetséges és társult főhatalmak ismerték el. Másrészt csak a philadelphiai egyezmény után, október 28-án kiáltotta ki a Cseh Nemzeti Tanács Prágában a Csehszlovák Köztársaságot. Mindezeket korrigálják az ún. scrantoni egyezményben, amikor már létrejött Csehszlovákia, Masaryk pedig az új állam elnöke, s így már „jogosult” paktumot kötni az amerikai rutének vezetőivel. A scrantoni szerződés egyébként csak megismétli a philadelphiait, viszont nyomatékosan hangsúlyozza: 1918. november 12-től lép hatályba. Ezután már a többnyire a Monarchia külügyérei közül szerveződött csehszlovák diplomaták ügyességén múlik, hogy miként tudják az amerikai egyezményt a párizsi békekonferencián és Kárpátalján érvényesíteni.

A döntően ruszinok lakta Északkeleti Felvidéken tulajdonképpen 1918 őszéig keveset érzekelték a hátuk mögött és megkérdésük nélkül folyó amerikai rutén törekvésekről, valamint a cseh diplomácia nemzetközi mesterkedéseiről. „A rutén társadalom a világháború alatt kóros tüneteket is mutatott, amennyiben a köznépet inficiáló (megfertőző) schisma és szociális forrongás, az értelmiségben öntudatosá vált kultúrnacionalizmus olyan diszpozíciót teremtett, mely később megkönnyítette a magyarságtól való elfordulást. Konkrét és számszerűen mérhető adatokból az is nyilvánvaló, hogy a fönti tünetek egymagukban, külső erőszakolás nélkül soha nem vezettek volna a ruténföld elszakítására, mert ehhez sem erejük, sem egyetemességük nem volt.” (Darás. 1936:97.)

Az első világháború utolsó évének elején már érzékelhető volt az a tendencia, amely a rutén nemzeti jelleg halványulását mutatta. Amikor Vázsonyi Vilmos, a harmadik Wekerle-kormány tárca nélküli minisztere 1917. december 21-én (egyek források szerint 31-én) beterjeszti választójogi törvénytervezetét, s abban külön nemzetiségi képviselők állítását is lehetővé teszi, a ruszin papok és tanítók hivatalos lapjának tekintett *Görög Katholikus Szemle* tiltakozik az ellen, hogy a ruténiséget külön nemzetiségnek tekintsék. Az újság 1918. január 20-i száma szerint a rutén „ép(p) oly szerves tagja a magyarságnak, mint a színmagyar nép, s a kettő között csak annyi a különbség, hogy az egyik magyarul, a másiknak egy része ruténül beszél. Nemzeti kívánságaik a ruténeknek nincsenek, nem is voltak, mint a délvidéki szerbeknek, az erdélyi szászoknak vagy románoknak, amely nemzetiségek államot akarnak létesíteni az államban.”

A világháború utolsó esztendejére nemcsak a nemzetiségi jelleg, hanem a nép neve is elhomályosult. A „rutén” helyett egyre gyakrabban használták – elsősorban a sajtóban és közéleti eseményeken – a „görög katolikus magyar” kifejezést. A megnevezés nemcsak a magyarul beszélő vidékeken, hanem a többségében ruszinok által benépesített területeken is dívott. Emlékezzünk arra a mozgalomra, amelyet az alsóvereckei járás községeiben indítottak, mondván, őket ezután ne ruténeknek, hanem „görög katolikus magyarok”-nak nevezzék. Természetesen akadtak, akiknek mindez nem tetszett – erre utalt a *Görög Katholikus Szemle* 1918. március 31-i száma –, mert „azt, hogy rutének vannak, hogy ruténül beszélő, de magyarul érző emberek élnek Magyarország északkeleti részén, józanul gondolkodó ember nem tagadhatja; ezeket görögkatolikus magyaroknak elnevezni nem lehet; azokká lesznek valamikor, amint azzá lett a régi munkácsi egyházmegye

nagyon sok falva; ma azonban becsületes, magyarul érző rutének... Nem elkeresztelés kell a népnek, hanem magyarrá nevelés!” – jelentette ki a cikkíró, aki még azt is hangsúlyozta, hogy a ruszinok túlnyomó részénél még ekkor sem érzékelhetőek nemzetiségi törekvések, mint az ország más kisebbségi sorban élő népeinél, különösen a románoknál, szerbeknél, szlovákoknál. Sőt a ruszin népnek „tulajdonképpen fogalma sem volt a pánszláv propaganda – mely az ortodox görögkeleti vallás köntösében egyfajta társadalmi narkózis szerepét töltötte be – politikai indítékairól, ehelyett lelkesen fogadta magába Oroszország hagyományos vallását, mely felkeltette vallásos fantáziáját, és ugyanakkor a szegény parasztoknak saját nyelvükön kínált szent könyveket olyan környezetben, ahol az iskolák és a közigazgatás magyarosító politikája kielégületlenül hagyta a nép intellektuális vágyait.” (Jászi. 1982:491-492.)

A magyar állam sok tekintetben túlzottan engedékeny, liberális jellege mellett is szinte klinikai esetnek tekinthető az az 1918 júniusában fölröppent hír, amely alaposan felkavarta a kárpátaljai görög katolikus közvéleményt. Ekkor derül ki, hogy a négy és fél éves börtönbüntetéséből akkor szabaduló Kabalyuk Alekszejt, a máramarosi „rutén skizmapör” fővádlottját a hadsereg vezetése görögkeleti tábori lelkésszé szándékozik kinevezni. A ruszin nép túlnyomó többsége még az összeomlás előtti hetekben is lojális a magyar államhoz. Volosin Ágoston – ki néhány hónap múlva a cseh politika aktív támogatójává szegődött – a Munkácsyegyházmegyei Kántor Tanító Egyesület szeptember 5-i közgyűlésén többek között megállapítja: „az a nép, melyet mi tanítunk, mi vezetünk, a világháború megpróbáltatásai között oly példászerűen tette le az Egyház és a haza iránti hűség, a honvédelmi kötelességtudásnak nagy érettségi vizsgálatát – tudósít Volosin beszédéről a *Görög Katolikus Szemle* 1918. szeptember 8-i száma. – ... *Mi büszkén állapítjuk meg, hogy a hazai rutén nép szembeszállt a kísértés, csábítás erejének, az ellenséges betörés alkalmával sziklaszilárdan őrizte meg hazafias tradícióit és nem esett a hit- és hazaellenes áldemokrácia tüzebe!*” Az ukranofil nézeteiről ismert papi vezető, Volosin beszédében ezután azt sérelmezi, hogy a rutén egyház és iskola munkáját az állam soha sem ismerte el érdemeinek megfelelően, sem erkölcsileg, sem anyagilag.

Három hét múlva, október 30-ról 31-re virradó éjjel Budapest legfontosabb pontjainak katonai megszállásával győz az őszirózsás forradalom. A Nemzeti Tanácsban tömörült pártokból koalíciós kormány alakul, amelynek elnöke Károlyi Mihály gróf (1875-1955). A kabinetben a nemzetiségi önrendelkezési ügyek előkészítésével foglalkozó tárca nélküli minisztere Jászi Oszkár (1875-1957) lesz. A november 3-án Padovában megkötött és másnaptól életbe lépő fegyverszüneti megállapodás elrendeli a Monarchia hadseregének visszavonását az 1914. évi határokra, ezzel Ausztria-Magyarország számára lezárul az 1914. július 28-i hadüzenettel indult világháború. Ez egyúttal meghatározta azoknak a körülményeknek az alakulását, amelyek már a harcok első hónapjaiban megmutatták, hogy a galíciai ukrán kérdés teljesen a háború függvényévé vált, az évek folyamán mind meghatározóbbak lettek elszakadási törekvései, a megoldása pedig a háború kimenetelétől függött. A Monarchia vereségével a helyzet egyértelművé vált, és számolni kellett azzal, hogy a galíciai ukrán események alakulása befolyásolja a magyarországi ruszinok sorsát is.

A Károlyi-kormány a nemzetek önrendelkezési joga alapján közelítette meg a nemzetiségi kérdést. A horvátok, a szerbek, a szlovákok és a románok még a magyar őszirózsás forradalom előtt megalakították nemzeti tanácsaikat, a ruszinok csak az utána következő héten kezdték szervezni. Gebé Péter és Volosin Ágoston kanonokok vezetésével az értelmiség egy csoportja november 5-én előzetes tárgyalásokat folytatott, ahol Volosin azt hangoztatta: „a nemzeti tanácsra azért van szükség, hogy az ukránok, románok és tótok (szlovákok) annekváló törekvésével szemben az összes ruténség egy táborban tömörüljön.” (Darás. 1936:98.)

Négy nap múlva Ungvárra gyűlést hívtak össze, ahol több mint száz lelkész, ügyvéd, tanító, tisztviselő, valamint számos, községekből felutazott résztvevő november 9-én megalakította a magyarbarát irányzatú, 35 tagú Magyar-Rutén Néptanácsot. Az alakuló ülés megnyitóját Volosin tartja, aki többek között kijelenti: a rutén nép tiltakozik azon külföldről irányított törekvések ellen, amelyek ősi hazájától akarják elszakítani. A néptanács (*ráda*) elnökévé Szabó Simont választották, aki – mint említettük – 1915-ben Volosinnal együtt tagja volt a templomi könyvek reformjára alakított ungvári bizottságnak. Az elnök beszédében szintén kijelenti, hogy a mozgalom nem követ rutén szeparatistikus célokat, hanem ellenkezőleg, a magyar területi integritás ügyét kívánja szolgálni. A *ráda* titkárává Volosin Ágostont választják. Ezt követően magyar és rutén nyelven felolvassák a néptanács négy pontból álló programját:

1. *Ragaszkodás Magyarország területi integritásához.*

2. *Mind azon jogok követelése, melyeket a demokratikus Magyarország a nem magyar ajkú népeknek megadni szándékozik.*

3. *Görögkatolikus egyházi autonómia.*

4. *A ruténség szellemi és anyagi színvonalának emelésére szociálpolitikai reformok.* (Darás. 1936:98-99.)

Az ungvári néptanácsokhoz a következő hetekben a szomszédos megyék községei, illetve az ottani néptanácsok is csatlakoznak. November 21-én Illés Andor és Szabó Endre vikárius vezetésével a máramarosi rutén *ráda* elfogadja az ungvári programot, benne a területi integritás elvét. December 5-én Nagyszőlősen 22 Ugocsa vármegyei község képviselői tartanak gyűlést, ahol kimondják: „a sok méltatlanság ellenére is” Magyarországon kebelében kívánnak maradni és követik az ungvári néptanácsot. A csatlakozások a csehszlovák megszállás előtt két héttel, még december végén is folytatódnak.

A néptanács november 19-én terjeszti elő kívánságait a magyar kormánynál, amelyek néhány konkrét óhajt is megfogalmaznak. Így új, a ruszin néphez közelálló főispánok kinevezését kéri Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa megyék irányítására, egy rutén ügyosztály felállítását a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban, valamint rutén tanzsék létesítését a budapesti egyetemen. A kormány a kéréseket reálisnak fogadja el, és megvalósításuk előkészítésével az addigi Ung vármegyei kormánybiztost, Szabó Oresztet bízza meg, akit ekkor központi kormánybiztossá neveznek ki. Nevével már találkozunk: 1867-ben született a Máramaros vármegyei Kövesligeten, tanulmányai befejezése után közigazgatási pályára lép és néprajzzal is foglalkozik. 1904 tavaszán a nagylucskai áttérés idején a Bereg vármegyei főispán titkára volt, akinek terjedelmes felterjesztést készített a skizma-mozgalom okairól. Évtized múlva, 1913-ban megjelent könyvét, A

magyar oroszokról (ruthének) címmel Tisza István miniszterelnöknek ajánlja. Főispáni beosztása után főszolgabíróvá nevezik ki az erdélyi Beszterce-Naszód vármegyébe, ahonnan később hasonló posztra visszakerül Bereg vármegyébe. Ezután Budapesten a belügyminisztériumban miniszteri osztálytanácsos lesz. Az első világháború alatt a magyar kormány képviselője és a politikai osztály vezetője a hadsereg főparancsnokságán. A kormány megbízásából 1918. november 20-án Budapesten hozzáfog a ruszin önkormányzat megszervezéséhez.

Az események hírére a munkácsi egyházmegyében működő papság is megfogalmazza követeléseit, és november 24-én ungvári lelkészek és szerzetesek Papp Antal püspök jóváhagyásával és támogatásával Papi Tanácsot alakítanak. A testület csatlakozik az Országos Papi Tanács programjához, de ugyanakkor a saját kívánságait is pontokba formálja. Ezek a következők:

1. *Állandó népmissziók és papi lelkiyakorlatok tartása.*
 2. *A római keleti intézetekbe magyarországi növendékek kiküldése és tanárok alkalmazása.*
 3. *Teológiai tanulmányi stipendiumok (ösztöndíjak) létesítése.*
 4. *A budapesti egyetem teológiai karán keleti apologetikus (hitvédelemtani), valamint keleti egyházjog és rítustanszék szervezése és ezekre a tanszékekre görög katolikus tanárok kinevezése.*
 5. *A központi (a budapesti papi) szemináriumban az egyik prefektus görög katolikus legyen.*
 6. *A felekezeti iskolákban a felügyeletet ne az esperesek, hanem kinevezendő iskolaigazgatók lássák el.*
 7. *A görög katolikusok papi tanácsa egy referens által képviselve legyen a kultuszminisztériumban.*
 8. *A papözvegyek nyugdíjának és a papárvák sorsának rendezése.*
 9. *A felesleges és hatáskörrel nem rendelkező titulusok eltörlése. (Pirigyi. 1990. II:72.)*
- Az ungvári Papi Tanács programtervezete egyetlen politikai jellegű követelést sem tartalmazott, valamennyi a papság helyzetét, illetve az oktatást érintette. Megvalósításukra az impériumváltozás következtében nem került sor.

Szabó Oreszt központi kormánybiztos november 29-én Budapesten értekezletet tart a kárpátaljai helyi rutén néptanácsok vezetőinek, küldötteinek részvételével, ahol tervezetet állítanak össze a legfontosabb tennivalókról. A tanácskozáson Volosin Ágoston az ungvári *ráda* titkára ismét a területi integritás mellett kötelezi el magát és kijelenti: „A rutén nemzet saját jól felfogott érdekében sem tér le ezeresztendősi hagyományaitól. Nem lazítjuk az állami egységet, de egyházi és tanügyi téren, a közjog és a közigazgatás vonalain felállítjuk mindazon kívánságokat, melyek fejlődésünket biztosítják.” (*Darás*. 1936:99.)

Ezt követően Szabó Oreszt kormánybiztos december 10-re értekezletre hívja össze a magyarországi rutén vezetőket, hogy megvitassa az önkormányzati tervezetet, majd elfogadása után továbbítja a magyar kormányhoz. A pesti vármegyházán lezajló tanácskozáásra a mintegy félezer meghívottat – többségük jóeszű parasztember és erdőmunkás –

különvonat viszi a fővárosba. A gyűlést Szabó Eumén nyitja meg, majd Stefán Ágoston rahói ügyvédet választják a tanácskozás levezető elnökévé. Ezt követően Prodán János, aki 1904-1905-ben a *Görögkatolikus Hírlap* szerkesztője volt, ismerteti a rutén nép kívánságait megfogalmazó emlékiratot. A felolvasott dokumentumhoz Bonkáló Sándor és Sztripszky Hiador szól hozzá, majd a gyűlés kisebb viták után elfogadja a memorandumot. (A tanácskozás végül 1919. január 21-re tűzi ki újabb összejövetelét, erre azonban a munkácsi és huszti *rádák* közötti bonyodalmak következtében nem kerül sor.) Szabó Oreszt mellett az események másik fő mozgatója Volosin Ágoston, aki ezekben a hetekben még az egységes Magyarország keretében látja a ruszin nép jövőjét. December közepén például arra szólítja fel a kárpátaljai tanítókat: „azon munkálkodjanak, hogy az édes magyar haza egészben maradjon”. (*Harcvár*: 1944:59-60.) Volosin Ágoston (Av-gusztin) 1874-ben született a Máramaros vármegyei Kelecsényben. Tanulmányait Ungváron és Budapesten végezte. Sokat tett a rutén irodalom fejlesztéséért, a nép művelődéséért, naptárakat szerkesztett, tankönyveket írt. 1907-ben jelent meg az általa készített első rutén nyelvtan. 1901 és 1922 között az 1896-ban indult *Nauka* ('Tudomány') című rutén néplap szerkesztője. Görög katolikus kanonok, az ungvári tanítóképző tanára, majd 1916-tól igazgatója, most tárgyalt időszakunkban az ungvári *ráda* titkára. A századfordulótól Zsatskovics K. György és Sztripszky Hiador mellett az ukránofil irányzat ismert alakja, aki még 1918 végén is a magyar államhoz való hűséget hangoztatta. (Két évtized múlva, 1938-1939 fordulójának öt hónapjában a kérészetű „Kárpátszka Ukraina” miniállam vezetője.)

Az ungvári Magyar-Rutén Néptanács, a Papi Tanács, majd a magyarországi rutén vezetők budapesti tanácskozásának kívánságai figyelembevételével teszi közzé december 25-én a Károlyi-kormány „A Magyarországon élő ruszin (rutén) nemzet autonómiájáról” szóló 1918. évi X. néptörvényt. A dekrétum a „ruszinoknak” a beligazgatás, igazságszolgáltatás, közoktatás, közművelődés, a vallásgyakorlat és a nyelvhasználat terén önrendelkezési jogot biztosít, és kimondja: „Ruszka-Krajna néven autonóm jogterület (kormányzóság) alakíttatik.” A törvény 4. és 5.§-a szerint az autonóm terület törvényhozó szerve az önálló ügyekben a ruszin nemzetgyűlés, közös ügyekben – a kül-, a had-, illetve a pénzügy, az állampolgárság, a magánjog és a büntetőjogi törvényhozás, a gazdasági, a közlekedési és a szociálpolitikai ügyek – a létesítendő magyarországi közös országgyűlés. A Ruszka-Krajna területén található államkincstári földek, bányák, erdőségek „a ruszin nemzet törvényes képviselőjének” tulajdonába mennek át. Az autonóm vidéken élő nem ruszin anyanyelvű lakosság helyhatósági és kulturális önállóságra tartott igényt. Az autonómia legfőbb kormányzati szerve a budapesti ruszka-krajnai minisztérium, ennek élére hamarosan az addigi kormánybiztos, Szabó Oreszt kerül. A ruszin autonóm terület közvetlen irányítója a munkácsi székhelyű kormányzóság, ennek élére Stefán Ágostont nevezik ki. 1877-ben született az Ugocsa vármegyei Batáron, jogi tanulmányait Máramarosszigeten és Budapesten végzi, ahol ügyvédi vizsgát tesz, ezután Rahón tevékenykedik. 1907 és 1918 között itt szerkeszti a *Tiszavölgy* című lapot, közben a ruszin nép sorskérdéseivel, a skizma-pörrel foglalkozik önállóan megjelent műveiben, ezek közül a két figyelemre méltó: *Az északkeleti védőbástya* (1917), *A ruténség jövője* (1918).

Az 1910. évi népszámlálás Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa vármegyékben 848 428 lakost mutat ki: ebből 356 067 rutén, 267 091 magyar, 94 273 román, 93 047 német, 37 950 szlovák anyanyelvű. Ezek az adatok azonban nem adnak pontos képet a nemzeti-ségi megoszlásról, mert a statisztikai felvétel az itt élő zsidókat, az ún. kazárokat – számuk 128 791 – részben a magyarok, részben a németek közé sorolja. Feltehető – a görög katolikusok nagy száma erre utal –, hogy a statisztika a magyarul is beszélő rutének egy részét a magyarok között tüntette fel. (1910. évi népszámlálás. VI:114., 116.) A szomszédos vármegyékben élő ruszinokról – számuk a korabeli statisztika szerint megközelítette a 100 000 lelket – az 1918. évi X. néptörvény nem rendelkezett, a Ruszka-Krajnán kívüli „ruszinlakta területek” ügyét a békekötésig függőben hagyta. A ruszin kormányzóságba került terület összesen 17 945 km² volt, a felét Máramaros vármegye adta (9716 km²), mintegy egyötödét Bereg (3786km²), illetve Ung (3230 km²), a legkevesebbet Ugocsa (1213 km²). A Zemplén, Sáros, Szepes, Abauj vármegyékben lakó ruszinok tehát nem kötődhettek az autonóm területhez. Az a kívánság viszont teljesen irreális, sőt abszurd volt – az esetet Volosin örököltette meg emlékiratában –, hogy három (!) görög katolikus személy a Szabolcs vármegyei Piricséről, illetve a Szatmár vármegyei Penészlekről kérte, hogy községeik is csatlakozhassanak Ruszka-Krajnához. (Volosin. 1923:27.)

A „ruszinokról szóló néptörvény életbe léptetése alkalmából” másnap, december 26-án Szabó Simon, az ungvári Magyar-Rutén Néptanács elnöke táviratot intéz Károlyi Mihály miniszterelnökhöz, amelyben „köszönését és ragaszkodását tolmácsolta”. Néhány nap múlva Volosin vezetésével küldöttség utazik a *ráda* megbízásából Ungvárról a fővárosba, és hivatalos tárgyalásai mellett 1919. január 1-jén titokban megbeszéléseket folytat a budapesti csehszlovák konzullal, Milan Hodzával (1878-1944), a háború alatti ún. bécsi „szlovák maffia” alapítójával, a Csehszlovákiával való megegyezés lehetőségeiről.

A X. néptörvény hatályba lépése után a kormány kárpátaljai származású személyeket nevezett ki a vezető állásokba. Ung vármegyében Legeza Pál, Beregben Kutkafalvy Miklós, Máramarosban Zombory Emilián lett a főispán. A közigazgatás alsóbb hivatali beosztásainál is kötelezővé teszik a rutén nyelv ismeretét a tisztviselőknek, hasonlóan a bíróságoknál. Az autonóm terület 11 polgári, nyolcosztályos iskolájában és két gimnáziumában bevezetik a ruszin nyelv kötelező oktatását. A görög katolikus népiskolák ruszin jellegét is megteremtik, a Károlyi-kormány kultuszminisztere, Lovászy Márton 200 532/1918. számú rendeletével az I. és II. osztályban megszünteti a magyar nyelv kötelező tanítását. A budapesti egyetemen pedig megkezdték a tanárképzést biztosító ruszin tanszék megszervezését.

1918 legvégén Kárpátalján a közhangulat bizakodó, ezt tükrözi az ungvári néptanács „Mit tett már eddig a magyar kormány a mi krajnánk kiépítésére?” című ez idő tájt megjelent propagandafüzete. A kérdésre így válaszol: „már épül a magyar-orosz krajna a mi ősi kárpátalji völgyeinkben. *Hát mire való lenne nekünk más országokhoz csatlakozni, mikor itthon is megtaláljuk teljes szabadságunkat?*” (Darás. 1936:100.) Eközben – mint az imént láttuk – a *ráda* egyes tagjai már Csehszlovákia felé tekintettek.

A Károlyi-kormánynak mindenekelőtt azért sikerült keresztülvinnie a forrongó országban Ruszka-Krajna megalakítását, mert a formálódó galíciai nyugat-ukrán állam – mely a szomszédok közül elsősorban tarthatott volna igényt a kárpátaljai ruszinlakta vármegyék-

re – túlon túl gyenge volt ahhoz, hogy elképzeléseit ne csak papíron, hanem a valóságban is valóra váltsa. A Nyugat-Ukrán Köztársaság ekkor harcban állt Lengyelországgal, Romániával, később Szovjet-Ukrajnával is. Helyzete megkövetelte, hogy Magyarországgal jó viszonyt próbáljon fenntartani. Az ukrán vezetők kereskedni akartak, azt remélték, hogy a magyar féltől megfelelő ellenszolgáltatás fejében utánpótlást, hadianyagot kaphatnak. Az északkeleti vármegyékre, illetve ezek egy részére Csehszlovákia és Románia is igényt tartott, de azok terveiben e periférikus terület felosztása, részben vagy egészben való megszállása távolabbi célkitűzést jelentett. (Siklós. 1987:264-265.)

Az események alakulásában jelentős szerepet kap az Északkeleti Felvidéken a csehszlovák és a román hadsereg megjelenése, ami azonban nem előzmény nélküli, hiszen az ungvári néptanács tevékenységével párhuzamosan több szálon futnak az események. A galíciai Lembergben megalakult ukrán *ráda* már október 19-én kimondja a Kárpátokon innen és túl lakó rutének egy államban való egyesülésének az igényét, de ekkor a Monarchiától még nem szakad el. Hatására a Huszt környékén élő ukranofilek egy csoportja november 3-án már tanácskozik, 10-én kimondja a kijevei Ukrajnához való csatlakozást, sőt 17-én az ungvári néptanácsnak hadat üzenve Máramarosszigeten ukrán *rádát* alakít. Ennek vezetője Brascasjko Gyula, aki a század elején a Budapesten tanuló kárpátaljai diákokból szerveződött ún. Ung vármegyei kör titkára volt. Rajta kívül fivére, Brascasjko Mihály rahói ügyvéd, a máramarosszigeti *ráda* elnöke és Horcsuk János, az utóbbi városban működő ügyvéd, az 1913-1914-es „rutén skizmapör” egyik védője szervezi a vidéken az ukranofil mozgalmat. December elején több faluban – Husztköz, Alsószelistye, Gernyes, Husztbaranya, Szeklence – alakul helyi ukrán tanács, majd a Nagyág és a Talabor folyók völgyének településein is. Lakóik az ukrán köztársasághoz kívánnak csatlakozni, a Talaborfalván és Izán élők pedig a pravoszláv egyházba is áttértek. A máramarosi ukránbarát irányzat 1919. január 21-re Husztra nemzetgyűlést hív össze, ahol 420 küldött 175 város és falu képviselőjében kimondja az Sz. Petljura főatamán vezette nyugat-ukrán állammal való egyesülést.

Közben a Szepes, illetve Sáros vármegyében élő ruszin értelmiség is szervezkedik. Az előbbieket 1918. november 8-án megalakítják a rutén néptanácsot, amely már 19-én egyesül az eperjesivel, létrehozva a Kárpátorosz Központi Néptanácsot. Vezetője Beszkid Antal, aki az 1910-es években Eperjes kerület országgyűlési képviselője, a görög katolikus püspökség jogtanácsosa. Az eperjesi néptanács 1919. január 7-én követeli, hogy „(a csehszlovák katonai) megszállás terjedjen ki az Orosz föld egészére... Beszkiddal az élükön a tanács vezetői, akik a kárpátaljai ruszinok egyedüli jogos képviselőinek” adták ki magukat a 'Kárpátoroszok az egész kulturált világnak' című 1919. január 31-i nyilatkozatukban kimondták: 'Mától kezdve a Csehszlovák Köztársaság autonóm részének tekintjük magunkat.'” (Szpivak. 1969:38-39.) Az eperjesi néptanács követelése után néhány nappal a csehszlovák katonaság átlépi a december 23-i antantjegyzékben megállapított demarkációs vonalat, az Ung folyó vonalát és 1919. január 12-én bevonul Ungvárra. Ezzel a kezdetben ukranofil, majd a csehszlovák katonaság felvidéki előretörése következtében csehszlovák orientációjúvá vált eperjesi rutén tanács programjának megvalósítása mind reálisabb lehetőséggé jelenik meg. Ebben a helyzetben az ungvári Magyar-Rutén Néptanács területi integritás alapján álló, a magyar államhoz lojális politikája teljesen ellehetetlenül.

A máramarosszigeti ukrán *ráda* követeléseinek teljesítését a nyugat-ukrán állam igyekezett elősegíteni. A Tatár-hágón át egy ukrán légionárius zászlóalj tör be Kárpátaljára és január 7-én megszállja Kőrösmezőt, majd a Tisza völgyében Tiszaborkút községnél védelmi állásokat épít. Miután hírül veszik Ungvár csehszlovák megszállását, 14-én előrenyomulva elfoglalják Rahót, majd Nagybocksón át 16-án bevonulnak Máramarosszigetre. Közben – 15-én – a Kárpátok túloldaláról, a galíciai Lavocsne állomása felől vasúton vonult egy zászlóaljnyi ukrán alakulat, amelynek célja Munkács megszállása. Itt egy zászlóaljat raknak ki, vasúton pedig egy századot tolnak előre, amely a fontos csomópontot, Bátyút, valamint Csapot veszi birtokba. Január 19-én azonban kénytelenek visszavonulni, mert hírül kapják, hogy a Tisza völgyébe betört ukrán főerőt a román csapatok kiszorították Máramarosszigetről és Kőrösmezőig vetették vissza. (*Hadtörténet*. 1941:281.)

A magyar kormány ekkor jelentéktelen haderőt állomásoztat Kárpátalján, de az ukrán csapatokkal szemben ezek sem fejtenek ki ellenállást. Ennek oka, hogy a budapesti ukrán követ Károlyi Mihály miniszterelnököt jó előre tájékoztatja az akcióról. Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter erről a december 29-i kormányülésen úgy vélekedik, hogy ha az északi részek nemcsak a csehek és románok, hanem lengyelek és ukránok kezében is lesznek, „ez taktikailag előny a mi számunkra”. Ennek szellemében arra utasítják a magyar haderőt, ha az ukránok a csehekkel vagy a románokkal összeütközésbe kerülnek, „teljesen semleges magatartás tanúsítandó”. Az ukrán előretöréskor a máramarosszigeti magyar katonai állomásparancsnokság Nagyszőlőstre települ át. A románok ilyen körülmények között szorítják ki az ukrán csapatokat a Felső-Tisza völgyéből. (*Siklós*. 1987:267.)

Román megszállás alatt ekkor csak Nagybocksó és környéke marad, ami lehetőséget ad a Felső-Tisza völgyében az akkor mintegy 10 ezer lakosú Kőrösmezőn 1918. november 9-én kikiáltott ún. „Hucul Köztársaság” további működéséhez. Itt nemcsak hucul nemzeti *ráda* alakult, hanem külön milíciát is szerveztek, mely ellenállt a magyar katonaságnak. Az ukrán katonaság végleges visszavonulása után, 1919. február 5-től újra a hucul *ráda* kezébe kerül a „köztársaság”, vagy „Kőrösmező-állam” igazgatása, amelyet a román katonaság június 11-én végleg felszámol.

Ungvár megszállása után, 1919. január 14. és 23. között a csehszlovák hadsereg elfoglalja az Uzsok-Ungvár-Csap-Bátyú-Munkács-Verecke által határolt területet, vagyis Kárpátalja nyugati felét. A terület délkeleti részét, Nagybocksó körzetét – mint említettük – román csapatok tartják megszállva. Ruszka Krajna nagyobb részén a magyar közigazgatás tovább működik és a ruszin autonómia kiépítése a fenti körülmények ellenére, ha vontatottan is, de előrehalad. Közben Ungváron még létezik a ruszin néptanács, amelynek titkára, Volosin, aki 1918 végéig a magyar államhoz való hűségét hangoztatta, 1919 januárjában már Kárpátalja Csehszlovákiához való csatolásának egyik legaktívabb propagálója lesz. A csehszlovák légionáriusok által megszállt Ungvárra február 1-jén érkezik Masaryk elnök személyes megbízottja, Ferdinand Pisecky kapitány, a hadügyminiszter számysegédje, hogy a Magyar-Rutén Néptanács vezetőségének átnyújtsa a scrantoni, illetve a philadelphiai egyezmény dokumentumait. Ezek tartalmán a *ráda* elnöke, Szabó Simon görög katolikus lelkész teljesen megdöbben, Gebé Péter pedig megjegyezte:

„népünk vallásos és ezt aligha találja meg a cseh köztársaságban”. A kapitány azzal igyekszik megnyugtanni a kanonokot, hogy Csehszlovákiában nincsenek istenkáromlók, sőt Masaryk államelnök is nagyon vallásos ember és minden este imádkozik. (*Ruszak*. 1938:56-57.) Pisecky arra hívja fel a néptanács vezetőségét, hogy kezdjen széles körű agitációt Kárpátalja Csehszlovákiához való csatolásáért. Nem véletlen, hogy három nap múlva – február 4-én – a Magyar-Rutén Néptanács megváltoztatja elnevezését, és Ungvári Ruszin Tanács néven működik tovább.

Az antanthatalmak Párizsban hosszas vita után március 13-án döntenek Kárpátalja Csehszlovákiához való csatolásáról, elsősorban az Egyesült Államok és Franciaország szorgalmazására. Ezt megkönnyítette, hogy a terület jövőjéről kialakult vélemények megegyeztek abban, hogy nem bízhatják a területen élő ruszinok nemzeti önrendelkezésére hovatartozásuk eldöntését. Két nap múlva – március 15-én – már Ungváron tárgyal Zsatkovics Grigorij, az amerikai ruszinok vezetője az eperjesi, az ungvári és a máramarosszigeti *rádák* egyesítéséről és egy esetleges népszavazásról.

A tanácsköztársaság március 21-i kikiáltása után Szabó Oreszt nem fogadja el a neki felkínált ruszin népbiztosi kinevezést, így március 25-től Stefán Ágoston volt kormányzó lesz Ruszka-Krajna népbiztosa igen széles jogkörrel. Stefán barátját, Kaminszky József ügyvédet – a századforduló ruszin nemzeti értelmisége egyik vezető alakjának, Kaminszky Viktor (Gézá)-nak fiát, – nevezi ki az autonóm Ruszka-Krajna székhelye, Munkács politikai megbízottjává. A négy vármegye nagyobb részét magába foglaló autonóm területen a tanácskormány uralma mindössze negyven napig áll fenn, s gyakorlatilag a nemzeti önrendelkezés elve alapján építi tovább a ruszin önkormányzatot. Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa mellett Zemplén és Sáros vármegye ruténlakta járásaival tervezték kibővíteni az öt önálló kerületre oszló Ruszka-Krajna területét. Az első szakaszban három ruszin kerületi tanács, a beregi (központja Munkács), az ungi (székhelye Szerednye) és a máramarosi (Huszt központtal) felállítására került volna sor. Ezt a munkát április 16-án megzavarta, majd május 5-re teljesen lehetetlenné tette a megindult román, majd a csehszlovák katonai intervenció. Így csak Bereg és Ung kerület tanácsát tudták megalakítani április 14-én, illetve 23-án. (*Kövágó*. 1979:76.)

A ruszin területi önkormányzatot – a tanácsköztársaság alkotmánya szerint nemzeti kerület – Ruszka-Krajna ún. alkotmánytervezetében dolgozták ki. Ennek lényege: az önálló területi szövetség – Szamosztojnij Krajinszkij Sojuz – föderatív alapon tartozik a Magyarországi Tanácsköztársasághoz. Közben április 6-án megjelenik az a rendelet, amely Kárpátalján is az összes iskolát államosítja. Az egyházi és a magánkézben lévő iskolákból csupán azokat a tanerőket veszik át a tanács hatalom iskoláiba, akik lemondanak egyházi funkciójukról. Szétválasztja az államot és az egyházat, valamint az iskolát és az egyházat, és elrendeli, hogy a gyermekek hitoktatását csak a templomban lehet megtartani és a szülőknek fizetniük kell érte. (*Szeheda*. 1979:188.) Ennek ellenére Stefán Ágoston ruszin népbiztosnak és Kaminszky József munkácsi politikai megbízottnak a budapesti kormányzótanácsnál sikerül elérnie, hogy Ruszka-Krajnán fennmaradnak „a felekezeti iskolák és a hittanítás a régi törvények alapján”. Az egyházi személyek – Kaminszky rendelkezése alapján – az államtól fizetést kapnak. (*Szpivak*. 1969:84.)

A tanács hatalom 40 napig tartó kárpátaljai uralmának felszámolása után május 8-án az ungvári vármegyeháza épületében, amelyet csehszlovák légionárius katonaság vesz körül, megalakul a Központi Rutén Ráda a három néptanács – az ungvári, a máramarosszigeti és az eperjesi – képviselőiből. A „Podkarpatszkie Rusziny” eléneklése és Volosin megnyitója után Szabó Simon méltatja az addig működő *rádák* tevékenységét. A népgyűlésen Hadzsega Illés széles körű kárpátaljai autonómiát követel: a had-, a pénz-, illetve a külügy kivételével teljes önállóságot, rutén vezényszót rutén katonatisztekkel, Volosin pedig görög katolikus egyházi autonómiát, gimnáziumokat és rutén egyetemet. Ezután bemutatják „a (rutén) nemzeti élet megindítására” Amerikában gyűjtött két és félmillió koronát, valamint közlik az első rutén bank megalapítását ötmillió korona alaptőkével. Végezetül kimondják a három *ráda* egyesülését, amely ezután kinyilvánítja Kárpátalja Csehszlovákiához való csatlakozását. A gyűlés Duchnovics nemzeti dalának, a „Ruszin voltam, vagyok, leszek!” eléneklésével ér véget. (*Darás*. 1936:112.)

A népgyűlés nem határoz a két legfontosabb ügyről: az önkormányzat tartalmi részéről és Kárpátalja határáról Csehszlovákia kebelében, amely a következő két évtizedben – az ország felbomlásáig – állandó feszültség forrása lesz. Kárpátalja az 1919. szeptember 10-i Saint-Germain-en-Laye-i szerződéssel kerül de facto Csehszlovákiához, ekkor nyugati határáként a Csap és Ungvár közötti vasútvonalat, onnan a lengyel határig az Ung folyó vonalát határozzák meg. A viták abból erednek, hogy Podkarpatszka Rusz területéből így kimaradnak a Zemplén vármegyében élő rutének. A másik sarkalatos kérdés az önkormányzat, amit minden csehszlovák-rutén egyezmény hangsúlyoz, sőt a saint-germaini szerződés II. fejezetének 10-13. cikkelyei is kötelezik Csehszlovákiát arra, hogy Kárpátalja területén autonóm rutén tartományt létesítsen. (Ez a csehszlovák uralom két évtizede alatt, 1938-ig nem valósult meg, az önálló rutén nemzetgyűlés, a Szojm egyszer sem ülésezett, sőt a vidéket elárasztotta és kizsákmányolta a cseh kolonizáció.)

A prágai kormány 1919 szeptemberében Kárpátalja irányítására Ivan Brejcha személyében ideiglenes adminisztrátort nevez ki, aki mellé öttagú igazgató testületet rendel. Ez utóbbi elnöke Zsatkovics Grigorij, tagjai: Volosin Ágoston, Brascasjko Gyula, Hadzsega Gyula és Toronszki Emil. November 18-án jelenik meg Podkarpatszka Rusz alkotmánylevele, az ún. Általános Szabályzat, amely magában foglalja a saint-germaini szerződés alapvető cikkelyeit is. Brejcha és az öttagú igazgatótestület között hamarosan ellentétek támadnak, amelynek következményeként a csehszlovák kormány visszahívja az ideiglenes adminisztrátort és 1920. április 26-án Zsatkovicsot nevezi ki Kárpátalja kormányzójának. Az Amerikában nevelkedett politikus azonban nem tudja keresztülvinni az önkormányzat életbe léptetését, a Szojm összehívását és az országon belül a rutének lakta területek határainak kijelölését, ezért 1921. március 26-án lemond kormányzó posztjáról. Közben az 1920. június 4-i trianoni békeszerződés kimondja Kárpátalja Csehszlovákiához való csatolását, ami a vidék délkeleti részén is tiszta helyzetet teremt. (*Palotás*. 1990:45-47.) Nagybocksóráról és környékéről július 30-án távoznak a román megszálló csapatok.

A trianoni békeszerződéssel összesen 12 656 km² északkelet-magyarországi területet rendelnek Csehszlovákiához. Az 1921. februári első csehszlovák népszámlálás szerint Kárpátalján összesen 604 593 lakost vesznek számba, közülük 6862 főnek rendezetlen,

illetve idegen az állampolgársága. A lakosság mintegy kétharmada, 372 500 fő rutén (benne igen kis mértékben, néhány ezer fő ukrán és orosz), 103 690 magyar, 19 775 „csehszlovák” (ebből 10 298 szlovák, 8477 cseh), a többi zsidó, román, német és egyéb nemzetiségű. Az 1910. évi utolsó magyar népszámláláshoz viszonyítva a magyarság száma csökkent drasztikusan – több mint 70 ezer fővel –, ennek fő okai az elköltözésben, az országból való kiutasításában, a korábban magát jelentős részben magyarnak valló zsidóság és cigányság külön etnikai kategóriába való besorolásában, a görög katolikus vallású magyarok egy részének ruszinokká való átminősítésében, a főleg Ugocsa vármegyében élő kettős nyelvű, kultúrájú magyar-ruszin népességnek ezúttal a ruszinokhoz történt „átpartolásában” keresendők. (*Popély*. 1991:60., *Kocsis*. 1991:36.)

Így történt ez az 1910-ben még túlnyomóan magyarlakta Ungváron is – akkor a 16 044 lakosának 80,32%-a magyar – ahol a számlálóbiztosok szintén bizalmas utasítást kapnak arra, hogy a magukat görög katolikusnak valló személyeket – még ha magyar anyanyelvűek is – ruszinnak írják be a nemzetiségi rovatban. Az intézkedés a városban, amely a munkácsi püspökség székhelye és a görög katolikus egyházi élet központja, így számos görög katolikus hitű magyar nemzetiségét sikkasztotta el. (*Csomár*. 1939:9., 59-60.) Ez a gyakorlat folyt a többi városban, Munkácson, Beregszászon és Nagyszőllyőn, valamint a falvakban is.

A csehszlovák kormányzat ebben az időben is – pillanatnyi érdekeinek megfelelően – otthon, de különösen nemzetközi fórumokon a népszámlálástól eltérő adatokat röppent fel időnként a nemzetiségek, elsősorban a ruszinok (és magyarok) számát illetően. Az imént szóltunk róla, hogy a saint-germaini szerződés II. fejezete részletesen foglalkozik a Csehszlovákiához csatolt ruszinoknak megadandó autonómia jogaival, amit az új állam gyakorlatilag elszabotál. Ugyanakkor Eduard Beneš (1884-1948) csehszlovák külügyminiszter 1921. június 6-án 36 oldalas jegyzéket nyújt be a Népszövetséghez, amelyben a ruszinoknak adott önrendelkezési jogok megvalósulását bizonygatja, de a tényeket több esetben elferdítve, elhallgatva. Az irat csak részben ismert, Štefan Osusky (1889-1974) csehszlovák népszövetségi képviselő 1921. szeptember 16-i felszólalásából. Ez a beszéd annyira megdöbbsenti Hodinka Antal (1864-1946) történészt és a szintén ruszin származású (viski) Illés (Illyasevics) József (1871-1944) jogtörténészt, a Trianon után Pécsre menekült pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem professzorait, hogy egy beadványban cáfolják a Beneš-féle memorandum csúsztatásait, valósan feltárják a ruszin nép helyzetét, hogy felkeltsék a Népszövetség figyelmét. Nem tartjuk most feladatunknak a jelentés elemzését, csupán a benne fő helyet elfoglaló ruszin népesség valós száma körüli bizonytalanságra tekintünk, mely most tárgyalat témánk miatt fontos.

A Beneš-memorandum 1921-ben 321 764 fő ruszin ajkú csehszlovák állampolgárról szól. (Ez kereken 51 000-rel kevesebb, mint az iménti adatunk.) Megjegyezzük, hogy egy évtizeddel korábban a magyar népszámlálás 464 000 ruszint talált, sőt az ekkori egyházközségi számlálások szerint 537 962 ruszin élt az Északkeleti-Felvidéken, amely nagyobb mint Kárpátalja. Hodinkákék még egy adatot említenek, Zsatkovics kormányzóét, aki emlékiratában 567 867 ruszincról szól. Teljes bizonyossággal nem lehet eldönteni, hogy melyik a pontos szám, de tény, hogy az 1920. évi impériumváltozáskor a ruszinok száma elérhette a félmilliót. Ezt a későbbi statisztikák adatai egyértelműen alátámasztják. Ho-

dinka és Illés leginkább Zsatkovics adatait fogadja el, több alkalommal rá hivatkoznak, amikor Beneš és Osusky nézeteit cáfolják. „A számháború kapcsán a historikus nem kerülheti meg a kérdést: Vajon a csehszlovák kormány miért sikkasztott el 250 ezer ruszint a lakosságból? Úgy véljük, azért, mert így a nagyhatalmak előtt bátran hangoztathatta, hogy egy ilyen kisszámú népcsoportnak a politikai és egyéb jogait a csehszlovák állam törvényei maradéktalanul garantálhatják. Ezt a gondolatmenetet erősíti az a csehszlovák érvelés is, amely a ruszinokat gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból éretlennek találta az önrendelkezésre.” (Hodinka. 1993:327.)

Ezért tanulságos idéznünk az alábbiakat a két professzor által készített dokumentumból: „A magyar állam vallási és egyházi iskolákban egyaránt megkövetelte a magyar nyelv oktatását, vagyis olvasási, írási ismereteket, magyarul számolást. A nem magyar nyelvű területeken passzív ellenállást tanúsítottak a szabályozás ellen. A magyar állam ugyanakkor megkövetelte a nemzetiségi nyelvek tanítását, kötelezően az egyházi iskolákban, választhatóan az állami iskolákban... Így a rutén nyelv tanítása mindig kötelező volt a görög katolikus rutén iskolákban Ungváron, és a tanárok, akik ott kapták meg a képesítést, a rutén nyelvet is oktathatták. A statisztika szerint 1914-ben 355 ilyen tanár volt. Ezek a tanárok a rutén nyelvet tanították, ami 339 általános iskolában kötelező volt a (görög-katolikus–rutén) Fencsik Gáspár és Csopej László nyelvtana szerint. Ezek a lakosság élő nyelvére írt könyvek annyira keresettek voltak, hogy a cseh rezsim alatt gyakorlatilag Budapestről hozatták, mivel az ungvári nyomdák képtelenek voltak elegendő számban azokat kiadni. ... Egyébként a görögkatolikus vallásgyakorlat megkövetelte híveitől a cirill betű ismeretét, hisz a misék alatt az olvasmányok, a zsoltárénekek, az esti ájtatosság, a hiszekegy. ... (által) az apostolok cselekedeteinek részesévé válnak. Az, aki ismeri a mi népünk vallásosságát, meg fogja érteni, hogy minden rutén paraszt büszke volt arra, hogy fiaik a mise alatt segítettek a kántornak. Megkövetelték tehát a tanártól, ahogy ma is megkövetelik, hogy figyelembe vegye szülei kívánságait. Így a falu fiatalságának többsége jártos a cirill betűk ismeretében. ... valóban lehetséges, hogy a déli Kárpátok rutén lakosságának 85%-a a magyar nyelvet illetően írástudatlan, de a cirill betűk tekintetében ez a szám legfeljebb csak 30-35%; és a nagy többségük nő.” (Hodinka. 1993:328.)

A következő csehszlovák népszámlálást 1930 decemberében tartják, amikor Kárpátalján összesen 725 357 lakost írnak össze. Ebből a rendezetlen és idegen állampolgárságúak száma 16 228 fő. A nemzetiségi megoszlás így alakul: 446 916 rutén (köztük ismét igen jelentéktelen számban ukrán, illetve orosz), 109 472 magyar, 33 961 „csehszlovák” (ebből 13 242 szlovák és 20 719 cseh), 91 255 zsidó, a többi egyéb nemzetiségű. (Popély. 1991:105.) Összehasonlítva az 1921-1930 közötti szaporodást, a kárpátaljai lakosság alig egy évtized alatt, 120 764 fővel, kerekén 20%-kal növekedett. A hatósági visszaélések most sem maradnak el: általános jelenség, hogy a görög katolikus vallású magyarokat mindenütt ruténeknek igyekeznek beírni. A biztosok most is több esetben felsőbb utasításra hivatkoznak. Több konkrét panasz érkezik Ungvárra, a kormányzóság székhelyére Munkácsról, de más településeken is sorozatosan követnek el visszaéléseket a görög katolikus magyarokkal szemben. A biztosok a megszámláltakat határozott kívánságuk ellenére ruténeknek jegyzik be, illetve az összeíró ívek nemzetiségi rovatát kitöltetlenül hagyják. Az akkor több mint 25 ezer lakosú Munkácson aztán azokat a görög katolikusok-

kat, akik következetesen ragaszkodnak magyarságukhoz és panaszt tesznek a számláló-biztosok szabálytalan eljárása ellen, tömegesen idézik a járási hivatalba, hogy ott – úgymond – a „nemzetiségüket felülvizsgálják”. Ezek az ún. „nemzetiség-megállapító kihallgatásokon” azonban csak a legkritikább esetben ismerik el jogosnak a panaszokat, sőt ezt követően a rendőrség is keményen fellép ellenük. Számos esetben 1000-2000 koronás pénzbírsággal, illetve elzárással sújtják őket a „számlálóbiztos tudatos félrevezetése” és „hamis adatok bemondása” címén. Végezetül meg kell említenünk, hogy – különösen az impériumváltozás idején folytatott ukranofil propaganda ellenére – 1930-ban csak igen kevesen, 2355-en vallották magukat ukránnak Kárpátalján.

A két népszámlálás adataiból kitűnik a rutén nép gyors szaporodása az első és második világháború közötti nem egészen húsz esztendőben. Robert Nowak számításai szerint az 1935. évi néprajzi statisztika kimutatja, hogy a ruszinok számának gyarapodása jelentősen, némelyik etnikum esetében kétszeresen meghaladta a csehszlovák köztársaság népének gyarapodását. Ekkor a szudétanémeteknél 13,85, a cseheknekél 15,16, a magyaroknál 22,58, a szlovákoknál 24,22, a ruténeknekél 35,60 ezrelék a növekedés aránya. „Ez Kárpátalja akkori geopolitikai és gazdasági viszonyaival nem magyarázható, csak a ruszin nép erős életösztönével, faji erejével.” (Nowak. 1938:47.)

Az ekkori – immár második – csehszlovák népszámláláskor a kárpátaljai lakosság vallási megoszlása – kerekítve – a következő: a túlnyomó többség, 49,5% görög katolikus (360 000 fő) – akik ekkor 315 parochiához tartoznak – ezt követi a görögkeleti (pravoszláv), 15,43% (112 000 fő); a zsidó 14,12% (102 000 fő); a református 9,77% (72 000 fő); a római katolikus 9,5% (70 000 fő), a többi egyéb hitfelekezethez tartozik. (Hubai. 1940:13.) Különösen magas a pravoszlávok száma, hiszen az 1910. évi utolsó magyar népszámláláskor, két évtizeddel korábban még csak 550-et (!) írtak össze Kárpátalján. (Ennek okaira e fejezetünkben visszatérünk.)

Hogyan érintette az 1920. évi impériumváltozás a munkácsi püspökség területét? Az egyházmegyéből mindössze egyetlen parochia, a Zemplén vármegyei Rudabányácska, valamint két jelentősebb filia, a Bereg vármegyei Beregdaróc és a Szatmár vármegyei Kölcse maradt Magyarországon. Mindegyik egyházközség hívei magyarok és továbbra is kapcsolatban maradnak a munkácsi püspökség Ungváron székelő kormányzatával. A trianoni békediktátum után az eperjesi püspökség 20 parochiája maradt Magyarországon, ezekből és Rudabányácskából a Szentszék 1924. június 4-én Apostoli Adminisztratúrát alapított. A hajdúdorogi püspökségtől négy bodrogi parochia – Bodrogmező, Bodrogszerdahely, Kisdobra és Zemplén – Csehszlovákiához került. Ezek felett kezdetben a Nyíregyházán székelő főpásztor közvetlenül, majd 1929-től az általa kinevezett helynök útján zavartalanul gyakorolta a joghatóságot, egészen 1937-ig. Ekkor a Szentszék a Csehszlovákiával kötött modus vivendi jellegű megállapodás alapján e parochiákat a munkácsi püspökséghez csatolta. 1938. november 2-án az ún. első bécsi döntéssel azonban Csehszlovákia déli, túlnyomóan magyar lakta sávja visszakerült az anyaországhoz, ezért Róma a négy bodrogi egyházközséget 1939. július 3-án újra a hajdúdorogi püspök joghatósága alá helyezte. (Pirigyi. 1991:61-62.)

Az első világháborút követő új határok kijelölése után 11, Máramaros vármegyében lévő, a Tiszától délre fekvő munkácsi egyházmegyei parochia – Felsőróna, Havasmező,

Hosszúmező, Máramarossziget, Oroszkő, Pálosremete, Petrovabisztra, Rónaszék, Visó-oroszi, Tiszakarácsonyfalva és Tiszalonkánán a Tisza bal partján elterülő része – Románia területére került. E parochiákhoz az 1915. évi állapot szerint összesen 22 336 görög katolikus hívő tartozott, akik közül 16 956 ruszin anyanyelvű, 4756 vegyesen magyar és ruszin ajkú, 654 magyar anyanyelvű. E tizenegy parochiát az 1930-ban létesített máramarosi görög katolikus püspökséghez osztották be. (*Bendász-Koi.* 1994:21-22.)

Papp Antal munkácsi püspököt a trianoni békeszerződés után még sokáig támadják, nemcsak mindig nyíltan megvallott magyar érzelmei miatt, hanem a betű- és naptárreformban játszott szerepét sem tudják neki megbocsátani az unió ellenségei. A történeti hűséghez tartozik, hogy az utóbbiak több tekintetben közrejátszottak abban, hogy az első világháború után a görög katolikus hívek egy része elszakadt a munkácsi püspökségtől és áttért a pravoszláviára. (Ezt az imént közölt 1930. évi népszámlálás vonatkozó adata is bizonyítja.) 1918-1920-ban ez utóbbi még nem volt ilyen mértékű, ekkor még csak mintegy 55 000 hívő hagyta el a görög katolikus vallását, az évtized múlva összeszámláltnak csak közel a fele. Ez idő tájt vetődik fel Kárpátalján egy új görög katolikus metropolia felállításának igénye, ugyanis sok pap azt kívánja, hogy Róma a munkácsi, az eperjesi, a hajdúdorogi és a Délvidéken működő körösi egyházmegyéket vegye ki az esztergomi, illetve a zágrábi érsek joghatósága alól. Szervezzen számukra metropolitát, nevezzen ki az élére metropolitát, vagyis a görögkeleti egyházban rangban a pátriárka után következő főpapot. Mindezt úgy valósítsa meg, hogy az ősi munkácsi püspökséget emelje érsekséggé. (*Pirigyi.* 1990. II:72.) Az elképzelés nem teljesült.

Kárpátalja megszállása után a csehszlovák kormány egyik legfontosabb célja, hogy a legváltozatosabb eszközökkel elősegítse minél több ruszin lakos áttérését a pravoszláv hitre, és ezzel gyöngítse az általa „magyaron”-nak, vagyis magyarbarátnak tekintett görög katolikus egyházat. Ezért a csehszlovák hatóságok uralmuk első éveiben kíméletlenül üldözik és elnyomják a görög katolikus egyházat, ugyanakkor hatékonyan támogatják a görögkeleti vallást, az orosz pravoszláviát és papjait. A hatóságok szemet hunynak a görög katolikus templomok kifosztásakor és azt sem akadályozzák meg, hogy számos településről a lakosság elűzze a görög katolikus lelkészt. A századeleji skizma-mozgalom egyik fő központjában, Nagylucskán például a felbőszített áttértek lerombolták a görög katolikus templomot. A munkácsi püspökség konzisztórium hiába állított össze jegyzéket az egyházmegyét ért sérelmekről, a beadványnak nem lett kézzelfogható eredménye.

Papp Antal ungvári rezidenciájának első emeletét a kárpátaljai megszálló csapatok parancsnoka, Castella francia tábornok foglalja el népes családjával, nyugalmukról állandó fegyveres katonai őrség gondoskodik. A főpásztort egyetlen szobába kényszerítik – gyakorlatilag háziőrizetbe –, mondván, neki mint rendezetlen állampolgárságú személynek ez is elég. A püspök „bűneit” az is tetézi, hogy nem hajlandó letenni a hűségesküet a csehszlovák államnak. Ehhez a következőket kellett volna tennie: mivel az 1918. október 28-30-án alakult ország lakói korábban több állam állampolgárai voltak, neki is kérnie kellett volna az állampolgársági igazolást, ezt azonban nem tette meg, így jogilag védtelen helyzetbe került. (Az állampolgárság elnyerése után viszont hűségesküet kellett volna tennie.)

A munkácsi püspököt a hatóságok korlátozzák mozgásában, s amikor végre 1920 tavaszán eljut a pravoszláviától forrongó Máramaros vármegyébe, a ruszin népvézérnek,

Kurtyák Iván tanítónak, a huszti görög katolikus egyházkerület gondnokának kell megvédenie. A Tisza és a Nagyág folyók torkolatának környékén ekkor ég a legnagyobb lánggal a pravoszláv mozgalom, ekkor keresztelik meg a legtöbb embert a Husztól négy kilométerre fekvő izai görögkeleti kolostorban. Idősebb parasztasszonyokból toborzott ortodox apácák járják a vidéket koldusokkal és rongyos gyermekekkel a nyomukban, és kocsmai verekedéseket, véres utcai összecsapásokat szítanak a hitüknél maradni szándékozó görög katolikusok és pravoszláviára áttértek között. A Husztól alig 10 km-re lévő híres boronyai (Husztbaranya) búcsújáráshelyen fegyveres pravoszlávok garázdálkodnak. A csehszlovák hatóságok dühe ennél a püspöki körútnál ér tetőpontjára, mert a főpásztor az apostolok bátorságával jár autóján faluról falura, hogy számba vegye híveit és keresztet hadjáratra szólítsa fel őket a pravoszláv és a kommunista eszmékkel szemben.

Kurtyák János kétszáz válogatott ruszin lovas legénnyel megy püspöke elé és autóját közrefogva kísérik be Husztra, ahol a várhegy aljában, a régi Rákóczi-kastély kertjében elbújt csehek macskazenével fogadják a főpásztori menetet. Pfujolnak, abcúgnak, záptojást dobálnak, a hatalmas termetű Kurtyák közvetlenül a főpásztor kocsi mellett lovagol, ököllel fenyegeti fel az utcák erkélyein és háztetőkön meghúzódó dobálókat, hogy aki bántani meri a püspököt, elpusztul. Éjszakára őrseget állít legényeiből az esperesi lak ablakaihoz, ahol a főpásztor megpihen. Kurtyák éjjel többször végigjárja a környéket, mert a cseh fináncok egy rejtkehelyről mégis beverik az ablakokat. Másnap újra elől halad lovas csapatával, amikor a templomból kiáradó tömeg zászlókkal kíséri a püspököt az országúton a boronyai búcsújárási helyre. Megérkezve kétszer is meg kell futamítania a pravoszláv garázdálkodókat. Botokkal, fokosokkal felfegyverkezett legényeit azonban a csendőrök kizárják a templom udvaráról. Csak Kurtyák kísérheti be a sokaságon át a püspököt a szószékre, de alig mondja ki prédikációjának első szavát: "Bölcsesség...", kőzárpor repül felé. A tömegbe beszivárgott pravoszlávok iszonyú lármát csapnak. Kurtyák a püspök elé áll, hatalmas testével védi és egy-egy kiáltásával utat nyitva menti ki megvadult hangzavarból. Kurtyákot a pápa a Szent György-rend lovagkeresztjével tünteti ki. (Oláh. 1928:57-58.)

Husztbaranyán minden esztendő augusztus 2-án, Illés napján tartják a búcsút, amelyet a hívek ezrével keresnek fel. Az itteni kegytemplom a bazilita szerzeteseké és ez alkalommal is idevárják Papp Antal püspököt is. Ünneplés pontifikálása közben egy jól megszervezett 150-200 fős csoport a csehszlovák csendőrség védelme alatt előbb hangoz, ismeretlen, profán dallamú éneklésbe kezd, majd amikor a rendezők csendre intik őket, kődarabokat kezdenek hajigálni, amiből nagy fejtelenség és verekedés támad. Az akciót kezdeményező és a hívők közül sokan megsebesülnek. A püspök felé is repül egy kődarab, de mellette álló titkára, Sztojka Sándor könnyebb sérülés árán kivédi. A csehszlovák sajtó az esetet országszerte nagy szenzációval és még több rosszindulattal kommentálja, mondván, a ruszinok többsége megalégtelte a magyar püspökük és „magyar” papságuk által rájuk kényszerített görög katolikus vallást és őseik XVII. századi ortodox hitéhez akarnak visszatérni. (Marina. 1977:76-77.)

Marina Gyula kanonok emlékiratából tudjuk – ki 1920 októberében kezdte meg tanulmányait az ungvári Hittudományi Akadémián –, hogy milyen hamisak voltak a vádak Papp püspök ellen. A főpásztor valóban magyar szülőktől született, de a századfordulón

mint Firczák püspök irodaigazgatója – mivel főnöke sokat tartózkodott Budapesten – tevékenyen részt vett az egyházmegye kormányzásában. Ekkor senki még álmában sem gondolt arra, hogy alig múlik el másfél évtized és csehszlovák uralom lesz Kárpátalján, Papp Antal a saját elhatározásából ruszinul kezd tanulni. Ezt igyekezett tökéletesíteni 1920-1921-ben, amikor az akkori szeminaristával az esti séták alkalmával „gyakoroltatuk a ruszin nyelvet” – írja Marina. „Nagy szóbőségre ugyan sohasem tett szert és kiejtése, hangsúlyozása erősen magyaros volt. Ezért a világháború utáni időkig évente csak négyszer mondotta el a szentbeszédet ruszinul. Beszédeit maga írta le és azután betanulta. A népies ruszin nyelvet használta a Volosin-féle első nyelvtan, a híres *Azbuka* ('Ábécéskönyv') alapján.” A püspök, miután elmondja az ifjú szeminaristának, hogy miért kezdett annak idején ruszinul tanulni, megjegyzi: „Bizony jó lesz mindkettőnknek több szorgalmat fordítani a ruszin nyelv gyakorlására. Ugyanis a napokban jött meg a kormányzóság körlevele, mely minden rendű és rangú hivatalfőnököt felelőssé tesz azért, hogy minden szláv nyelven menjen.” (Marina. 1977:63-64.)

A husztbaranyai búcsún főpásztori látogatást végző Papp Antal elleni támadás az ellenkező hatást éri el. Néhány megtévedt lelkészt kivéve a görög katolikus papság – híveivel együtt – még szorosabban zárkózik fel a főpásztor mögé. A csehszlovák hatóságok kompromisszumos megoldás keresése helyett általános és nyílt támadásba mennek át a görög katolikus egyház, mindenekelőtt a magyar származású munkácsi püspök ellen. „Az eredménye az volt, hogy valóságos hadszíntérré változott át Kárpátalja egész területe. Bár a harc vallási vonalon indult el, mégis legalább 6 görög katolikus pap esett halálos áldozatul és néhány százra tehető ebben a vallási villongásban meghalt, vagy megsebesült hívek száma. Így ment ez, sokszor vad kegyetlenkedésekkel és gyújtogatásokkal egészen 1924 júliusáig.” (Marina. 1977:94.)

A tragikus eseményekért ugyanis – melyek számos okból erednek – sokan Papp Antalt teszik felelőssé és úgy vélik: a helyzet nyomban megváltozik, az egység azonnal helyreáll, ha lemond püspöki méltóságáról és eltávozik Kárpátaljáról. Céljuk elérésére különféle eszközökhöz folyamodnak, amelyekhez támogatást kapnak a csehszlovák hatóságoktól. Zsatkovics kormányzó közvetítésével több szlavofil érzelmű munkácsi-egyházmegyei lelkész feljeli a főpásztort Rómában. Az alábbi főbb vádak alapján kérik föltétlen elmozdítását: véleményük szerint a püspök nem tud ruszin nyelven, csak magyarul, annak idején bevezette a Gergely-naptárt az ortodox Julián időszámítás helyett, hatáskörében megszüntette a cirill betűk használatát, nem látogatta az egyházközségeket, nem volt ad visitanda liminán stb. (Ez utóbbi azt jelenti, hogy Papp Antal nem tett eleget az előírásnak, hogy a megyéspüspöknek meghatározott időnként fel kell keresniük a pápát Rómában. Ennek oka a háború volt.) Mindezek következtében legelsősorban ő az okozója a Kárpátalján egyre inkább terjedő skizmának, a tömeges áttéréseknek, ezért a püspökségre alkalmatlan.

1919-ben és 1920-ban nemcsak a skizma-mozgalom okoz sok bajt a görög katolikus egyháznak, hanem a híveket sok helyen megfertőző szocialista-kommunista eszmék, az ilyen célzatú propaganda is. Így van ez akkor is, még ha a negyvennapos kárpátaljai proletárdiktatúra idején a Bereg vármegyei direktórium 1919. április 18-i rendelkezése is kénytelen beismerni, hogy a vallásgyakorlatot nem lehet betiltani. Kizárólag a hívők magánügye, mint az is, hogy milyen egyházi szertartásokat és papot választanak maguk-

nak. Azt azonban leszögezte a direktórium, hogy ha valamely lelkész a proletariátus érdekei ellen vét, akkor forradalmi törvényszék elé kell állítani. A tanácsköztársaság néhány kárpátaljai hetében a propaganda hatására a munkácsi egyházmegyében 62 parókiától fordultak el a hívek. Ilniczky Sándor, akkor szentszéki jegyző és püspöki háznagy így jellemzi a helyzetet: „Podkarpatszka Rusz katolicizmusa a legmélyebb válságba került az unió fennállása óta.” Az egyházellenes eszméket elsősorban az Oroszországból hazatért volt hadifoglyok terjesztették Kárpátalján. Agitációjukra sok helyen a parasztok megtagadják az egyházi adó fizetését. 1919 áprilisában például arról értesítik a nagybereznai főszolgabíró, hogy a felbízott hívek több faluban felparcellázták a papi és a földesúri földeket. Május 19-én Kustán Ágoston parochus a perecsenyi járásban fekvő Poroskő (Poroskove) községből a következőket jelenti hívei magatartásáról a püspöki hivatalban: „Petyuska Ivan vezetésével azt követelik, hogy én 8 napon belül hagyjam el a parókiát, s mindez azért, mivelhogy bátorkodtam bíróságilag feljelenteni azokat, akik önkényesen felszántották az egyházi földeket.” (Bukovics. 1980:110-112.)

A hívők elégedetlenségének fő oka a feudális világból örökölt egyházi adórendszer volt, amit a csehszlovák kormány igyekezett orvosolni. 1920. április 14-én hozott 290. számú rendelete azonban felemásan oldja meg a számtalan sérelmet előidéző helyzetet. Kimondja ugyan, hogy a híveknek ezután nem kell fizetni dézsmát és más egyházi adókat, viszont egyúttal nem tiltja meg kategorikusan azok követelését és behajtását. Így az intézkedés számos félreértés forrása lesz a következő években, van, ahol a hívek még mindig fizetik a fenti terheket, részben, vagy a régi szokás szerint egészben, másutt viszont megtagadják, s emiatt összeütközésbe kerülnek görög katolikus papjukkal. Egyes helyeken a földmozgalmak még 1921-ben sem csitulnak. A máramarosi Zárnya (Zadnye) faluban például ebben az évben parcellázzák fel a parasztok az egyházközség földjét és szőlítják fel távozásra a görög katolikus lelkészt. Papp Antal püspök olyan aggasztónak találja az itt és a környéken kialakult helyzetet, hogy segítséget kér a kárpátaljai megszálló csapatok akkori parancsnokától, és csak a katonaság bevetésével sikerül lecsillapítani a lázongó parasztokat. A szintén Máramaros vármegyei Bedőházán a hívők megtagadják a dézsma beszédését, majd elűzik parochusukat és annak szintén lelkész vejét, akik később csak csendőri kísérettel tudnak visszatérni egyházközségükbe.

Az 1920-as évek legelején rendeződik a csehszlovák kormány és a Kárpátalján működő különböző vallásfelekezetek között addig meglehetősen hűvös, időnként feszültségekkel terhes viszony. Ezt jelzi, hogy a prágai kormány az 1922. évi költségvetésben összesen 7 209 639 koronát irányoz elő kárpátaljai egyházi ügyekre. Ebből a görög katolikusok illetménye 2 058 245, a római katolikusoké 208 946, a reformátusoké (kálvinistáké) 346 046, az evangélikusoké (lutheránusoké) 19 836, az izraelitáké 56 566 korona. Az összesen 2 689 639 korona a papság fizetését fedezte. (1927-ben ez 6,4, 1933-ban 10,5 millió korona.) Ezenkívül a felekezetek egyéb dologi kiadásokra is kapnak pénzt, ez 1926-ban 330 000 korona. Az egyházi iskolák fenntartására 3 600 000, a templomok tatarozására 550 000 koronát irányoznak elő. 1923-ban a prágai kormányzat az eltörölt dézsma és évi adó kártérítéseként további 6 millió koronát utal ki a lelkészeknek. A papi özvegyek és árvák megsegélyezésére azonban ugyanakkor csak mindössze 40 000 koronát fordít a csehszlovák állam, 1938-ban már 360 000 koronát 53 papi özvegynek. (Bukovics. 1980:21-24.)

Közismert, hogy Róma soha nem sieti el a dolgokat, ezért 1921. február elején Benes csehszlovák külügyminiszter felkeresi Pietro Gasparri (1852-1934) bíboros-államtitkárt, hogy Novák István eperjesi püspök felmentése után Papp Antalét is kieszközölje. A munkácsi püspök esetében azonban sokkal nehezebb a változtatás, mivel nincs megfelelő személy az utódlására. „Beneš vatikáni tárgyalásai idején Papp Antal helyzetét már különben is megszilárdította a rutén eredetű Illés József budapesti egyetemi tanárnak a rutén kérdésről, illetőleg a munkácsi egyházmegyei állapotokról XV. Benedek pápának (1914-1922) egy hosszabb kihallgatáson átadott memoranduma, amely olyan hatással volt a pápára, hogy az Illés után audienciára jelentkező Benes külügyminisztert nem is fogadta. A Papp Antal ellen indított hajsza és intrika így a legilletékesebb helyen élt vesztette s Papp helyzete egyelőre megszilárdult.” (Salacz. 1975:26.) Két hónap múlva Rómában jár Fischer-Colbrie Ágoston (1863-1925) kassai megyéspüspök, akivel a pápa üzenetet küld a munkácsi főpásztornak, amiben a legjobb jóindulatáról biztosítja, s ezen kívül anyagi segítséget is juttat neki.

1921 májusában Papp Antal Prágába utazik, ahol felkeresi a vatikáni követet, Micara nunciust, aki meglepő szívéllyességgel fogadja. Hosszas beszélgetésben elemzik a püspök ellen felhozott vádakot, nuncius ezután javasolja, hogy keresse fel Benešt. A találkozás megtörténik, a munkácsi főpásztor arra kéri a külügyminisztert, hogy a Kárpátalján uralkodó valóságos vallási anarchia felszámolására érvényesítse a vallási áttérést szabályozó, 1918 előtt hatályban volt magyar törvényeket. A politikus ezt határozottan megtagadja, sőt kijelenti, hogy tervezik az áttérések megkönnyítését.

Ez utóbbi már Beneš iménti megnyilvánulása előtt gyakorlat, amit a propaganda többféleképpen igyekszik elősegíteni. Folytonosan hangoztatják az ezeréves magyar elnyomást, hogy bizalmatlanságot keltsenek a magyarok és a ruszinok között. Jól ismerik a görög katolikus papság jelentős hatását a népre, ezért keresik a súrlódási felületeket. Azt sugallják az embereknek, hogy az 1646-os ungvári uniót a magyarok készítették elő és ők hozták rájuk a római pápa főségét, de mivel a pravoszlávia ősi vallás, arra kell a népnek visszatérnie. Aki ez ezzel szembeszáll, arra nyomban a magyarbarát, „magyaron” címkét ragasztanak. Szó sem volt már a saint-germaini szerződésben kilátásba helyezett vallásügyi autonómiáról, amelyet a „legszélesebb körű autonómia” többek között tartalmazott.

A pravoszláv hitre való térítésben a csehszlovák hatóságok felhasználták az Oroszországból hazatért cseh légionáriusokat, akik közül sokan pravoszláv vallású orosz nőket vettek feleségül és hoztak haza magukkal. E katonákat – többnyire tisztet, altisztet – kárpátaljai helyőrségekben helyezték el, hogy állandó összeköttetésben lehessenek a vidékre özönlött több ezernyi orosz emigránssal. Ez utóbbiak számát növelte az 1914 augusztusában Galíciában alakult és eredetileg az osztrák-magyar hadsereg kötelékében harcoló ukrán Szics-gárda (USZSZ = Ukrajinszki Szicsovi Sztrilci, Ukrán Lövészek Tábora) katonasága, amelynek nagy része 1920 áprilisában lengyel fogságba esett. Ekkor közülük mintegy 3000-en az új Csehszlovákiába, Kárpátaljára verekedik át magukat. Itt ideiglenesen táborokba – Ungvárra, Csapra stb. – internálják őket, de már ebben az évben szabadon megalapíthatják a kárpátaljai Ukrajna Szics Bizottságát. (Udvari. 1995/b:155-156.) Közülük is sokan beilleszkednek a Podkarpatska Rus-i csehszlovák rendszerbe, vállalnak hivatalt, vagy vesznek részt a pravoszláv vallás terjesztésében.

Ez utóbbi külsőleg mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy a légionáriusokkal és az állami közigazgatás támogatásával a görög katolikus papok helyébe az egyszerű falusi népből kikerülő, írni-olvasni alig tudó, de pravoszláv vallású embereket raknak pópának. Csak annyi az érdemük, hogy ha gyakran rosszul is, de elvégzik az egyházi szertartásokat. Ennél sokkal fontosabb, hogy hűségesen kiszolgálják a csehszlovák államhatalmat. Tőlük nem félnek a csehek, hogy ápolni fogják a több évszázados magyar-ruszin együttélést, a barátságot. Az új pópák készségesen engedelmessé válnak a cseh politikai agitátoroknak, akiknek szerepét vállalja a jegyző, a pénztáros, a csendőr, az útonálló, az erdőőr és minden cseh, akit sorsa akkoriban Kárpátalja tájaira vet. Ezen újdonsült falusi pravoszláv pópákkal mintha a XVII-XVIII. század legendás „batykó”-korszaka tért volna vissza.

A látszólag vallási kérdés mögött újra – mint 1849 és 1918 között – a pánszláv gondolat húzódik meg, amelynek propagátorai az orosz ortodox birodalmat Vlagyivosztoktól Prágáig képzelik el, s mindezt a skizmába öltöztették. Ezt az illúziót – melyben önmaguk is éltek – igyekeznek a hiszékeny és oly sokszor félrevezetett, becsapott ruszin népből csepegtetni. Az előre kidolgozott és céltudatos agitáció nyomán hol önként, de ha szükség volt rá, akkor a csehszlovák hatóságok „segítségének” hatására, mind több település lakossága tér át a pravoszláviára. Gyakran előfordul, hogy a csendőrség jelenlétében költöztetik ki parochiájából az ungvári, vagy a budapesti központi szemináriumban képezést nyert görög katolikus lelkészt és hatósági segédlettel iktatják be helyére a műveletlen pravoszláv papot. A ruszin nép egy része mintha megbabonázódott volna, vakon követi az új hittérítő „apostolok” tanításait. Gyakran szinte érthetetlen módon a ruszinok elhagyják régi templomaikat és újakat építenek, de sok helyen egyszerűen kiűzik onnan addigi görög katolikus hittestvéreiket.

A kárpátaljaiakból kikerülő újdonsült pravoszláv papok sorait gyarapítja az a mintegy 300 nagyorosz emigráns görögkeleti pap, akik a két háború közötti időszakban végeznek missziós feladatokat Podkarpatska Rus-ban. Nem ítélnék lelki indíttatásuk felett, csupán megjegyezzük: úgy él bennük a magyar jogrend alapján hozott máramarosszigeti „rutén skizmapör”-ben hozott ítélet, mint az ortodox egyházzal szemben addig elkövetett legnagyobb merénylet. A per vádlottjairól mint mártírokról és a magyar elnyomás legszerecséltenebb áldozatairól beszélnek, agítálnak az áttérni szándékozók előtt. A pravoszláv propaganda vezéralakja az 1920-as évektől a tanyáját Ungváron felülő bukovinai orosz emigráns, Curkánovics Hilarion, aki a máramarosszigeti pört mint újságíró kísérte figyelemmel. A cseh kormánypénzen szervezett kárpátaljai orosz párt vezetője, majd képviselője és szenátora a prágai parlamentben. Az ő közreműködésével alapítják meg azt a nyomdavidálatot Skolnaja Pomoscs (’Iskolai Segély’) néven, amely egy internátust is fenntart szegény sorsú falusi ruszin ifjaknak. Gondoskodnak ellátásukról, nevelésüket orosz emigránsokra bízják, a jól tanuló diákoknak ösztöndíjat adnak tanulmányaik prágai folytatására. Diplomájuk megszerzése után azonban legtöbbször elvész... a ruszin nép számára, mert „csehszlovák” hivatalnökká válik. (Ortutay. 1941:99-101.)

A pravoszlávia gyors terjedése ellenére az impériumváltozás utáni első években nem akad a kárpátaljai görögkeleti lelkészek között olyan személy, aki alkalmas lett volna az ortodox egyház megszervezésére és vezetésére, ezért a szerb egyház 1921-ben Dositheus nisi püspököt küldi az országrészből, aki 1926-ig irányítja az itt élő pravoszlávok lelki életét.

A kárpátaljai ruszinok és görög katolikus hívők megpróbáltatásait a Budapesten 1918. december 8-án megalakult Magyar-Rutén Politikai Párt is rendszeresen figyelemmel kíséri. (*Magyar-Rutén*. 1919.) Alapítói a már ott élt, vagy az impériumváltozás után Magyarországra emigrált ruszinok. A párt vezetői hosszabb levélben elemzik a kisebbségben maradt ruszinok helyzetét, iratuk 1921. szeptember 10-én érkezik meg a Népszövetséghez, a jogtörténész Illés József, a párt elnöke, a volt kisebbségi államtitkár, Kutkafalvi Miklós alelnök és Balogh-Beéry László, titkár aláírásával. A memorandum azonban nem felel meg a követelményeknek, inkább elméleti, mint dokumentatív, de néhány szempontból figyelemre méltó. Így például helyesen mutat rá arra a tényre, hogy a csehszlovák kormányzat tudatosan törekszik Kárpátalján a görög katolikus és a pravoszláv vallások közötti ellentét kielezésére, s ennek következtében vannak napirenden a görög katolikus egyház ellen elkövetett atrocitások. Itt ugyan megemlékezik a munkácsi püspökség által elkészített ún. „séreلمي jegyzék”-ről és a nagylucskai templomrombolásról, de anélkül, hogy a történetek felsorolását adná. A többi témában is ez utóbbi az alapvető hibája a párt levelének, ugyanis csak általánosságban vázolja a sérelmeket.

Ezt jól kihasználja a berni csehszlovák követség által elkészített válaszjegyzék – a terjedelme csaknem háromszoros –, amely már november 18-án megérkezik a Népszövetség főtítkárságához. Ez – mint általában az 1923-ig beadott csehszlovák emlékiratok – a bajok összes forrását, az ügyek rendezetlenségét Kárpátalja déli részének másfél esztendeig tartó román megszállásával indokolja. El kell ismernünk, hogy statisztikai adatok sokaságával igyekszik meggyőzni a Népszövetség vezetőit a budapesti párt által felsorolt sérelmek ellenkezőjéről. A vallási sérelmekre válaszolva „a berni jegyzék cáfolja a görögkatolikus és görögkeleti egyházak közötti ellentéteket és kijelenti, hogy a *csehszlovák kormányzat ebben a kérdésben teljes semlegességet tanúsít*. (Kiemelés tőlem. B. J.) A jegyzék idézi a nagylucskai esetet, igaz, teljesen ferde beállításban. Szerinte amikor a nyolcezer lakosú község egységesen áttért a görögkeleti hitre, maga a kormányzat lépett közbe, hogy a nagylucskai egyház jogait biztosítsa. Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy úgy a nagylucskai, mint az ungvári és ez idő tájt előforduló egyéb valláspolitikai incidensek hátterében a cseh politika áll, melynek elsőrendű érdeke, hogy a görögkeleti egyház minél jobban megerősödjék.” (*Magyar-Rutén*. 1919., *Kemény*. 1939:139.) A válaszjegyzék még arról is tanúskodik, hogy a csehszlovák kormányzat mindenről értesül az országát érintő kérdésekben, iratának utolsó része nem más, mint a budapesti magyar-rutén párt másfél esztendő működéseként a summázata. Még egyik legsikerültebb röplapjának a szövegét is közreadja, amelynek példányaival a párt 1921 elején elárasztotta Beregszászt és környékét. Még ősszel is folyt magyarországi eredetű agitáció a ruszinok közt, amiről Benešék is tudnak.

Ebben a helyzetben érthető, hogy Papp Antal kárpátaljai ellenségei és a csehszlovák hatóságok sem tétlenek, s a prágai kormány sem hagyja fel akcióit. Az utóbbi továbbra is vádaskodik ellene Rómában, sőt álnokul azzal vádolja, hogy miatta terjed egyre szélesebb körben a skizmatikus mozgalom. E vádak alól igyekszik tisztázni magát a püspök 1923. évi római útján, de helyzetét annak ellenére sem sikerül megszilárdítania, hogy látogatását követően mind XV. Benedek utóda, XI. Pius (1922-1939), mind Gasparri bíboros-államtitkár kedvezően nyilatkoznak személyéről. A prágai kormány azonban

egyre idegesebb és hajlíthatatlan, mert a munkácsi püspök hivatali léte és főpásztori magatartása tiltakozás a csehszlovák megszálló hatalom ellen. Az érdekeltek számára mind kínosabbá váló ügyben a fordulatot vetíti előre, amikor Francesco Marmaggi prágai pápai nunciusként külön felhatalmazást ad XI. Pius pápa a helyzet rendezésére. E fejleményből már kitűnt, hogy a prágai kormány végül el tudja távolítani a munkácsi püspököt méltóságából.

Papp Antal püspöki székének megmentésére a budapesti diplomácia is lépéseket tesz. 1924. február 9-én Schioppa pápai nuncius felkeresi Daruváry Géza (1866-1934) magyar külügyminisztert, aki a tárgyalások során kéri Róma követét: járjon közbe annak érdekében, hogy a Szentszék ne teljesítse a prágai kormány kívánságát. A magyar álláspontot a külügyminiszter azzal indokolja: az egyház érdeke Papp Antalnak a munkácsi püspökség élén való további maradása. Daruváry szerint ugyanis nagy tapasztalatú, kedvelt személyiség és ezért sokkal alkalmasabb a skizma-mozgalom elleni küzdelem folytatására, mint egy esetleges új főpásztor. A nuncius őszintén bevallja, hogy nem ismeri az ügyet, de megígéri a külügyminiszternek: megfelelő tájékozódás után szívesen támogatja a kérését.

Fischer-Colbrie Ágoston kassai megyéspüspök szerint Marmaggi prágai nuncius nem hozzáértő emberekkel tanácskozott a megoldásról. A baj okát abban látta, hogy a nuncius meghódolt Beneš csehszlovák külügyminiszter álláspontja előtt és Papp Antal mindezek következtében kényszerül arra, hogy a püspöki székéről lemondjon. Schioppa pápai követ viszont Budapesten azt mondta Daruváry külügyminiszternek, hogy a munkácsi püspök több esetben meggondolatlan volt a csehszlovák hatóságokkal szemben, ezért tisztsége tovább már nem tartható. A helyzet tragikomikumát jelzi, hogy Schioppa követ nem tudta megmondani, hogy Papp Antal milyen „vigyázatlanságok”-at követett el. A munkácsi püspök közben – 1924. január 28. és február 21. között – Rómában tartózkodik, fogadja őt XI. Pius pápa, aki előtt részletesen feltárja egyházmegyéje helyzetét. Hazatérése után a Szentszék felszólítja, hogy mondjon le püspöki székéről, aminek a főpásztor az egyházmegye érdekeire hivatkozva eleget tesz. Ezután a pápa külön felhatalmazása alapján Marmaggi prágai nuncius 1924. június 4-i rendeletével kiveszi az eperjesi és a munkácsi egyházmegyéket Magyarországon maradt részeit e két püspökség joghatósága alól és igazgatásukat Papp Antalra, mint apostoli kormányzóra bízta. A volt munkácsi püspöknek július 1-én kellett átadnia volt egyházmegyéje kormányzását káptalanjának. Három nap múlva, július 4-én a pápa felmenti a munkácsi püspökség alól és kinevezi küzikei címzetes érsekké. Ezt a címet nem véletlenül kapta, ugyanis annak idején, 1912. április 29-én, a küzikei vértanúk ünnepén nevezte ki X. Pius pápa Pappot munkácsi főpásztorrá. Most XI. Pius az új, Miskolcon létesítendő exarchátus (egyházmegye) apostoli kormányzójává teszi, és egyúttal felruhazza a megyéspüspököket megillető jogokkal és kiváltságokkal. Papp Antalnak azonban a lemondása után még egy esztendőig az ungvári püspöki palotában kellett laknia, mert a magyarországi székhelyéül kiszemelt Miskolcon nem tudott megfelelő lakást kapni.

Az új munkácsi püspöknek a pápa 1924 nyarán az 57 éves Gebé Péter – egyes forrásokban Gebe – addigi nagyprépostot nevezi ki. A főpásztor 1864. július 8-án született a Bereg vármegyei Beregsárrét községben, a középiskolát Ungváron végzi. Ezután

1885 és 1889 között Budapesten folytat teológiai tanulmányokat, 1892-ben szentelik pappá. Közben 1889-től 1906-ig prefektus (felügyelő), de 1904-ig teológiai tanár is. 1905-től főgimnáziumi hittanár és 1906-tól egyidejűleg alumneumi (papneveldei) igazgató is Ungváron. 1912-ben kinevezik a munkácsi egyházmegye kanonokjává, 1918-ban mint székesegyházi parochus az olvasókanonoki tiszteletet tölti be, majd nagyprépost lesz. A későbbi püspök már tanulmányai befejezése előtt közéleti szerepet is vállal, filozófiai és egyházi kérdésekkel is foglalkozik. Az 1897-ben indult *Nauka* című lap szerkesztőbizottságának egyik állandó tagja, a Szent Bazil Társulat 1901. szeptember 25-én tartott közgyűlésén a szervezet igazgatójának választják. A Társulat átalakulása után 1902. június 30-án Ungváron létrejött Unió Könyvnyomda Rt. igazgatótanácsának is tagja lesz. Ez időben javasolják a három személy egyikeként amerikai görög katolikus apostoli vizitatori tisztségre, amelyet végül Hodobay Andor nyer el. Gebé tagja annak az 1915-ben alakult bizottságnak, amely templomi könyvek reformjával foglalkozik. 1918. november elején egyik kezdeményezője az Ungváron megalakuló Magyar-Rutén Néptanácsnak. Az impériumváltozás után, 1923-ban pedig egyik alapítója a Munkácson létrejövő Duchnovics Társaságnak, amely a hajdani Szent Bazil Társulat kezdeti oroszofil hagyományait viszi tovább.

Gebé Péter püspöki kinevezése után hamarosan, 1924. szeptember közepén Prágába utazik, hogy bemutatkozó és egyben tisztelgő látogatást tegye Tomáš Masaryk köztársasági elnöknel. Útja előtt több bizalmasával közli, hogy nyíltan kifejti majd a véleményét az államfő előtt a tekintetben, miszerint nem az elődje volt az oka a skizma terjedésének. Papp Antal lemondása után is növekedik az áttérő községek száma, amelyek aposztáziáját a hatóságok nem akadályozzák meg, sőt látható módon elősegítik és ösztönzik. Ez abból eredt, hogy a csehszlovák állam felismerte: a görög katolikus vallás, a Rómával való unió az egyetlen és áthidalhatatlan akadálya annak, hogy a ruszin népet asszimilálják és egyre nagyobb tömegeiben „csehszlovák nép”-pé tegyék. A megoldást a görög katolikus egyháztól való elszakításában vélik megtalálni, ennek tervét maga Beneš külügyminiszter dolgozza ki. Ez már az 1920-as évek közepére olyan eredményes volt, hogy az impériumváltozáskor mintegy 55 000 főre becsült pravoszlávok száma 76 000-re növekedett. Gebé püspök mindezt érzékelve főpásztorsága legfontosabb céljának a skizma elleni küzdelmet tekintette.

Említettük, hogy Papp Antal lemondása, illetve a pápa általi felmentése után sem tudta elhagyni az ungvári püspöki rezidenciát, mert nem tudott Magyarországra utazni. A római útjára kapott útlevele ugyanis nem volt érvényes az anyaországba. „A magyar kormány természetesen nem volt hajlandó elsősegíteni Magyarországra jutását magyar útlevel kiállításával, mert ezzel prejudikált (előre befolyásolt) volna sok ezer Csehszlovákiában lakó, de a csonkaországban született egyén állampolgársága kérdésében, viszont a csehszlovák kormánynak is kényelmetlen lett volna új útlevelet adni neki, illetőleg a régi érvényességét Magyarországra is kiterjeszteni, mert ezzel elismerte volna Papp csehszlovák állampolgárságát.” (*Salacz. 1975:27.*) Egyébként a volt főpásztor – a korábban már említett okok miatt – nem tud mozdulni a püspöki rezidenciából, hiába igyekszik a prágai kormány a pápai nuncius útján minél előbb kilakoltatni. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy Gebé püspök a vatikáni követ sürgetésére ellenére sem sietett volt főpásztorát a

kiköltözésre felszólítani. Ezidőben írja meg a Fischer-Colbrie Ágoston kassai megyéspüspök a prágai pápai nunciusnak, hogy Papp Antal útlevéle ügyében a budapesti kormány álláspontja következetes és teljesen helyénvaló. Erre 1924 szeptemberében Schioppa nuncius is megüzeni Rómába megbízottjával, Fiorettivel, hogy Papp Antal ügyében tartózkodjanak újabb lépésektől. A megoldás – sok huzavonával – még egy évig várat magára, amikor előzetes kiutasítási határozat után 1925. szeptember 11-én (más adat szerint október 23-án) Papp Antalt erőszakosan, karhatalommal a csehszlovák hatóságok áttoloncolják a csehszlovák-magyar határon. (Marina. 1977:95.)

Gebé Péter munkácsi püspöknek hét esztendő főpásztorsága alatt a görög katolikus egyház folytonos háttérbe szorításával kellett küszködni és a skizma rohamos terjedésével szembenéznie. Az impériumváltozás után ugyanis szabadon, a csehszlovák állam támogatásával megerősödhetett Kárpátalján a nagyorosz és az ukrán befolyás mindenképp azért, hogy ellensúlyozzák az ún. „magyar idők”-et. Bár céljaik több tekintetben eltérőek voltak, abban megegyeztek, hogy a ruszin népet el kell választani az általuk „magyaron”-nak tartott görög katolikus egyháztól, s annak papságától. Már a XIX. század közepétől „a két idegen irányzat ellentétes eszközökkel igyekezett megnyerni a rutén tömegeket. A nagyorosz propaganda vallási szempontokat állított előtérbe, hogy ezekkel áthassa a ruszin népet, az ukrán irányzat értelmiségi jellegű és határozottan politikai természetű, célja a rutén szeparatizmus megszervezése volt.” (Kemény. 1939:23.)

Mindezek után már nem véletlen, hogy a bolsevizmus hatalomra jutása elől Kárpátaljára menekülő orosz és ukrán értelmiségiek már 1920-ban megmozgatják a ruszin értelmiséget. Ezen az őszön Ungváron a halicsi ukrán kultúregyesület mintájára megalakítják a Proszvita ('Felvilágosodás') nevű szervezetet az ukránofil Volosin, Brascsajko Julij (az előző évben még a huszti rutén *ráda* elnöke), valamint ukrán emigránsok vezetésével. A magát közművelődési egyesületnek valló Proszvita célja újságok és könyvek kiadása, továbbá olvasó-, színjátszó körök, ének- és zenekarok, gazdakörök szervezése a városokban és a falvakban. A Proszvitához csatlakozó ruszinok tudatosan ukránoknak vallják magukat, és a fejlett ukrán nyelvel szemben műveletlennek tartják azt a nyelvet, amelyet a kárpátaljai nép beszél. Az egyesület *Naukovij Zbornik* ('Tudományos Gyűjtemény') címmel folyóiratot indít, amelyben azonban többnyire a Kárpátalján élő ukrán emigránsok tanulmányai látnak napvilágot. Az ukrán irányzat jelesebb alkotói, költők: Vaszil Hrendzsa-Donszkij (1897-1974), Julij Borsos-Kumjatszkij (1905-1978), prózaírók: Luka Demjan (1894-1968), Olekszandr Markus (1891-1971). 1938 őszén a Proszvitának az ungvári központján kívül 8 vidéki fiókegyesülete, 250 olvasóköre, 150 népi műkedvelő színjátszó társulata, több mint 100 ének-, közel 20 zenekara, mintegy 50 sportegyesülete működik. Taglétszáma meghaladja a 16 ezret.

Az 1864-ben alakult, s közben kétszer újjáformálódott Szent Bazil Társulat russzofil örökségének az ápolására hozzák létre 1923-ban Ungváron a Duchnovics Társaságot, amelynek első elnöke Szabó Eumén irodalomtörténész, nagyszőlősi görög katolikus lelkész, Ugocsa vármegyei főesperes, aki 1934-ben bekövetkezett haláláig tölti be tisztségét. Utóda főtitkárként dr. Fencik István. A kárpátaljai orosz emigránsok segítségével megalakult társaság céljai hasonlóak a Proszvitához, de azokat nem az ukrán, hanem

az orosz nemzetegység alapján szándékozik megvalósítani. Az 1920-as években taglétszáma 30 000 körüli, olvasóköreinek száma több mint 300. Oroszul adja ki lapjait, 1923-1924-ben a *Karpatszkij Krajt* ('Kárpátok Vidéke'), majd a hosszabb életű, 1928-1933 közötti *Karpatszkij Szvetet* ('Kárpátok Világa'), mindkettőben értékes tudományos közlemények jutnak el olvasóikhoz, de ezeknek meg többnyire a Csehszlovákiában élő orosz emigránsok a szerzői. (*Bonkáló*. 1935:61-77., 1940:131-134.; *Ortutay*. 1941:102., 105.)

Fontos különbség az ukránofil Proszvita és a ruszsofil Duchnovics Társaság között, hogy az előbbiben a haladó demokrata gondolkodású rutének, az utóbbiban általában idősebb korú papok és konzervatív elemek tömörülnek. Az 1920-as években a harmadik irányzat – a ruszin nemzeti – szinte teljesen háttérbe szorul, csak az évtized végére erősödik meg a rutén autonomista mozgalom hatására. 1930 táján a kárpátaljai tollforgatók három nyelven, oroszul, ukránul és helyi ruszin nyelven alkotnak, amivel olyan nyelvi zavart okoznak, hogy a világháború után felnövő legfiatalabb nemzedék egyik nyelvet sem beszél tökéletesen. A csehszlovák hatóságok kezdetben mind a ruszsofil Duchnovics Társaságot, mind az ukránofil Proszvitát támogatják, hogy ezzel megosszák a rutén tömegeket és megakadályozzák az egységes ruszin nemzeti gondolat kifejlődését. Egyébként a ruszsofil, illetve az ukránofil irányzatot is sikerült eközben a csehszlovák politikának szembeállítania, olyannyira, hogy egymás sajtóját nem is olvasták, így hatással sem voltak egymásra.

Mindezek az eszmei-szellemi törésvonalak tükröződnek a pártok megalakulásakor, valamint a parlamenti és helyhatósági választások alkalmával is. Az 1920. évi első csehszlovák parlamenti választásokat nem terjesztik ki Kárpátaljára, csak a következőt, ami beérleli Prága nemzetiségeket megosztó politikáját. A mintegy negyedmillió szavazó 13 listára adhatja le szavazatát – 4-4 magyar, illetve ruszin, 2 cseh és 2 zsidó párt, valamint a kommunisták indulnak –, és a választás az utóbbi párt nagyarányú, 45%-os győzelmével zárul. (Több mint 100 000 szavazatot szerez.) A közvéleményt megdöbbeníti, hogy a ruténeknek csak egynegyede, a magyaroknak csak egyharmada szavaz saját nemzetének pártjára. A kudarc felrázza e két nép nemzeti öntudatát, Ivan Kurtyak (Kurtyák János) volt tanító frakciója, az Autonóm Földművelésügyi szövetség megteremti a ruszin nemzeti pártok összefogását, hasonlóan a magyar pártok is egységre lépnek. Így az 1920-as évek közepén már csak négy jelentős párt – a kommunista, a cseh agrár-, a magyar és a rutén (Kurtyak-féle) – marad a politikai porondon. Az 1925. évi választásokon a polgári pártok többséget szereznek, a kommunisták már csak 30%-ot. (*Kemény*. 1939:155-157., 163.)

Közben lezajlik a kárpátaljai kormányzóválasztás. Mint említettük, a terület első irányítója, Zsatkovics 1921. május 26-án lemond, ezután évekig a cseh Ehrenfeld alkormányzó irányítja a vidéket. Az 1923. november 14-én megtarott választáson a ruszin származású Beszkid Antalt, az 1918. őszi cseh-barát eperjesi rutén tanács egykori elnökét választják meg kormányzónak, helyettese a cseh Rožypal lett. Beszkid egy évtizedig, 1934 tavaszáig marad hivatalában, amely azonban gyakorlatilag reprezentatív, mert a kárpátaljai ügyeket a valóságban a cseh származású Rožypal alkormányzó irányítja. (1934. május 3-tól Hrabár Konstantin görög katolikus papot nevezik Kárpátalja harmadik

kormányzójának.) Rožypal azonban – elődeivel ellentétben – jóindulatú és bölcs adminisztrátor, s ami a legfontosabb, humanista beállítottságú. Az ő jóvoltából az 1920-as évek végére elmúlnak azok a feszültségek, amelyek Papp Antal püspök rendezetlen helyzete következtében a munkácsi egyházmegye és a csehszlovák hatóságok között keletkeztek. Így sikerül többek között megkészserezni a papnövendékek számát az ungvári szemináriumban, s bár az intézmény anyagi támogatását az állam nem növeli, de a pénz átutalása – ha sokszor késve is – a kárpátaljai guberniumtól mindig megérkezik. Mindez elsősorban annak köszönhető, hogy Gebé püspöknek sikerül jó viszonyt kialakítania az alkormányzóval. „Rozsypal jóindulatával azt akarta kifejezésre juttatni, hogy szükségesnek látja az elődei által felszított szakadár-propagandát mielőbb leállítani. Ezirányú akcióját azzal kezdte, hogy a püspök úrral történt megállapodás szerint a skizmatikusok által jogtalanul elfoglalt templomokat óvatosan igyekezett jogos tulajdonosainak visszaadni. Ezen a téren azonban nagyon óvatosan ment előre, de mikor a püspök bírósági útra terelte azok visszaperlését, Rozsypal vállalta a perköltségek részleges viselését is.” (Marina. 1977:101-102.) (Marina Gyula fiatal, végzett teológusként szemtanúja ezeknek az eseményeknek, pappá szentelése, majd két évi római tanulás után az 1920-as évek legvégétől az ungvári szeminárium vice-, vagyis alrektora.) A kedvező jelek ellenére csak az 1930-as évek derekától torpan meg a skizma terjedése, amikor számos elpártolt hívő tér vissza a görög katolikus egyházba. Már az 1920-as évek végétől korábbi visszaéléseiket részben jóvátéve, kezdik visszaadni a pravoszlávok a görög katolikusoknak elvett templomaikat, javaikat, a görögkeletivé vált egyházközségek pedig külön templomokat építenek maguknak.

Az 1920-as évek második felében a megerősödő ruszin nemzeti igények teljesítését Prága két ürüggyel igyekszik meggátolni: az egyik, úgymond, a rutén nép még nem érett meg az autonómiára, a másik pedig, hogy még nincs kijelölve a szlovák-rutén határ. Ez utóbbi miatt a kárpátaljai autonóm terület határait sem lehet megvonni. Az Ung folyótól nyugatra, a volt Zemplén, Sáros és Szepes vármegyében élő 220 ezer rutént is az autonómia területébe akarta vonni Kurtyakék nemzeti irányzata. A csehszlovák hatóságok mindenütt igyekeztek a háttérbe szorítani a ruszinokat, illetve a görög katolikus egyházat és papságot. Így például amikor csaknem négyévi szünet után, 1927. november 21-én Ungvár képviselőtestülete Hrabár Konstantin görög katolikus lelkészt választotta meg főpolgármesternek, helyettesének a cseh dr. Markl Adolf bírósági tanácsost kellett megtennie. A gyakorlatban aztán az utóbbi irányította a várost. (Csomár. 1939:50.)

Kurtyak, az Autonóm Földműves Párt vezetője, 1928. augusztus 21-én petíciót intéz a Népszövetséghez, amelyben feltárja, hogy Csehszlovákia miként szabotálta el a saintgermaini békeszerződésben és az alkotmánylevélben lefektetett rutén önrendelkezési, valamint gazdasági és kulturális jogokat. A rutén parlamentet, a Szojmot nem hívják össze. Kárpátalján a hivatalos nyelv a cseh – a rutén csak tárgyalási eszköz – a tisztviselők 90%-a cseh, akik nem tudnak ruténul. Vezető állásban csak csehek vannak, 40 000 főnyi cseh hivatalnok-, csendőr- és rendőrsereg árasztotta el Kárpátalját, a diplomás rutén fiatalok nem jutnak álláshoz. A földreformból az őslakosságot kismennyiségűre, a kiosztott 260 115 hold földből az utóbbi mindössze 19 000 holdat kapott. A petíciót a Népszövetség nem tárgyalta. (Bonkáló. 1940:41-42.)

Súlyos veszteség éri a munkácsi püspökség iskolahálózatát. Az egyházmegye 1919-ben 384 elemi népiskolát tartott fenn, a csehszlovák uralom alatt csaknem valamennyit bezárták, 1936-ban már csak 25 működött. Ennek oka, hogy az egyházközségek a saját erejükből nem tudják fenntartani, a csehszlovák állam viszont nemcsak nem támogatta, hanem üldözte is azokat, mert nem tartotta kívánatosnak a valláserkölesí nevelést, és mert attól tartott, hogy a görög katolikus népiskolák ápolni fogják a magyar kapcsolatot. (*Bonkáló*. 1940:146.) Kárpátalján ez időben több száz emigráns orosz és ukrán tanító tevékenykedik, akik hatékonyan közreműködnek a ruszin nép nemzeti öntudatának sorvasztásában, hiszen a csehszlovák hatóságok szívesen kinevezik őket a rutén nyelvet is oktató tanintézményekbe. 1928 őszén „amíg 2600 cseh iskolaköteles gyermeknek közel száz iskola áll rendelkezésére, addig 76 000 rutén iskolaköteles gyermeknek csak 732 tanítója van, ami a valóságban azt jelenti, hogy a cseh tanítóra alig 17-25, a ruténre 80, de legtöbbször 100 tanuló jut. Az elnemzetlenítés valóságos nyelvzavart teremtett Kárpátalján. A galíciai (rutén)-lengyel-ukrán kevert tájszólásban írt könyvek teljes káoszra vezettek, a ruszin mint tanítási nyelv teljesen elvesztette létalapját a cseh tanügyi rendszer jóvoltából.” Még egy jellemző adat a ruszin tanügy hatóságok általi ellehetetlenítésére: Csehországban 46 000, Kárpátalján 86 000 lakosra jutott egy középiskola, az utóbbi területen pedig az egész lakosságra (ekkor kereken 700 000 fő) egyetlen tanítóképző. (*Kemény*. 1939:164., 168.) Az 1930-as évek elején már 365 csehszlovák elemi, 23 középfokú iskola, 3 gimnázium és 1 tanítóképző működik Kárpátalján. (*Marina*. 1977:103.)

Az 1920-as évek legvégétől a ruszin középrétegek mindinkább kiábrándultak az ukrán irányzatból. 1930 októberében a Duchnovics Társaság russzofil vezetősége éles proklamációt intéz az ukránofilek ellen és 1930-tól kezdve mind határozottabban száll síkra a ruszin nemzeti érdekekért. Több mint 400 olvasóköreben, száznál több színjátszó csoportjában, hetven önálló ének- és zenekarában, cserkészcsapataiban folyik a népművelői munka. Taglétszáma ekkor 30 000 fő körüli. A Duchnovics Társaság szorosan együttműködik a Kurtyák-féle Autonóm Földműves Szövetséggel, a Kárpátorosz Nationalista Párttal és a Rutén Tanítói Egyesülettel. 1932 májusában indul a *Karpatoruszkij Golosz* ('Kárpátorosz Hang') című népi ruszin folyóirat az autonóm ruszin nemzeti gondolat és az óslakos kárpátaljai értelmiség szellemi összefogásának jegyében. Kurtyak pártjának lapja ez időben a *Ruszszkij Vesznik* ('Orosz Közlöny'). (*Kemény*. 1939:180., *Fenczik*. 1942:271-272.)

Gebé Péter püspöksége idején az addig többnyire nehéz helyzetben élő görög katolikus papság helyzete valamelyest javul. Az 1925. évi parlamenti választások előtt közvetlenül a munkácsi egyházmegye nevében négy főesperes memorandumot nyújt át Rožypal kárpátaljai alkormányzónak, ebben kéri a dézsma és az évi adó eltörlése folytán a papokat ért károsodás azonnali és teljes megtérítését. Ezen kívül a memorandum megfogalmazói kívánják az egyházi iskolák tanítóinak állami havi fizetés biztosítását, valamint az ungvári székesegyház koncházai vagyonának a visszaszolgáltatását. Cserébe a memorandum készítői azt ígérik: „Ha a kormány biztosítja feltételeink teljesítését, mindent megteszünk annak érdekében, hogy hívőink a köztársasági agrárpárt választási listájára szavazzanak.” (*Bukovics*. 1980:22.) A kormány nyilván engedett, mert 1925. október 25-én Gebé Péter püspök körlevelében a kormánypártok támogatására szólítja fel papjait.

Más lelkészek viszont – mint például Suba György munkácsi kanonok – Kurtyak Ivan pártja, az Autonóm Földműves Szövetség választási kampányát támogatták.

Nem tudni, hogy csak az emlékirat, vagy más megfontolások hatására – ez utóbbi egyébként a valószínű –, de hamarosan sor kerül a kongrua kiegészítésére. A csehszlovák parlament 1926. június 25-én szavazza meg a papság állami eltartásáról szóló törvényt, amely havi fizetést állapít meg a lelkészeknek. Az évi illetmény 9 ezer korona, amely összeg háromévenként 972 koronával növekedett, de legfeljebb tíz alkalommal. Az árvák nevelése címén a papok további 1800 koronát kapnak évente. (A törvény életbeléptetéséig a lelkészek évi 7200, a segédlelkészek 7000, a kántorok 3000 korona államszegélyt kaptak.) Az új rendelkezéssel 30 évi szolgálat után egy pap évi jövedelme meghaladta a 20 000 koronát. Egyébként ekkor a csehszlovák államnak hasonló összegbe került egy csendőr alkalmazása. 1927 után rendeződött a Schönborn-uradalomban lévő görög katolikus parochiák és lelkészek sorsa, miután a külföldi tőke segítségével létrehozott Latorica cég vásárolta meg, amelyre a kegyúri kötelezettség is átszállt. (*Bukovics*. 1980:8. 23-24.)

Csehszlovákiában kezdetben az összes pravoszláv hívő egyetlen autonóm egyházmegyébe tartozik – köztük a kárpátaljaiak is –, amelyet a konstantinápolyi patriarchátus fennhatósága alá rendelt prágai ortodox érsek, Savatij kormányoz. Gebé Péter főpásztor működése idején épül ki az önálló kárpátaljai görögkeleti egyház, amit a szerbiai ortodox egyház segített elő. 1927-ben Ireneus újvidéki, 1928 és 1930 között Szerafinn prizrendi, 1931-ben Jozsif bitoliai püspökök látták el a kárpátaljai pravoszlávok lelki gondozását-vezetését, és ők irányítják a háttérből a skizma-mozgalmat, vagyis az áttéréseket, valamint a missziómunkát. Jozsif püspök fáradozása eredményeképpen 1931. július 20-án állítják fel a munkácsi pravoszláv püspökséget. Ez év október 2-án a szerb püspöki zsinat Damaszkín szerb főpásztort választja meg a pravoszláv rutének püspökévé munkácsi-eperjesi püspök címmel. (*Bonkáló*. 1940:151-152.)

Hét esztendei főpásztori szolgálat után Gebé Péter 1931. április 26-án elhunyt, a püspöki szék újbóli betöltéséig, április 28-án Sztojka Sándor kanonokot választják meg káptalani vikáriusnak. Őt 1932. május 3-án a Szentszék a munkácsi egyházmegye püspökévé nevezi ki, majd még ugyanezen évben, 1932. július 12-én – az ónaptár szerint június 29-én – Szent Péter és Szent Pál apostolok ünnepén – főpásztorrá szentelik az ungvári székesegyházban. Sztojka Sándor 1890-ben született az Ugocsa vármegyei Karácsfalván, a középiskolát Ungváron végzi. Ugyanitt tanul tovább a görög katolikus Teológiai Lyceumban, utána pedig a Budapesti Tudományegyetemen folytatja tanulmányait. 1916-ban Ungváron szentelik pappá és a munkácsi egyházmegyei püspöki hivatalban kezdi pályafutását. Egyidejűleg az ungvári gimnázium segédhítszónoka. 1918-tól tizenkét esztendeig püspöki titkár – Papp Antal, majd Gebé Péter beosztottjaként –, 1930-tól székeskáptalani kanonok, püspöki irodaigazgató, végül Gebé Péter halála után rövid ideig káptalani helynök.

Sztojka Sándor püspök főpásztori munkájában két fő célt követ: hasonlóan elődjéhez, minden erejével igyekszik meggátolni a csehszlovák hatóságok által támogatott skizmatikus mozgalmat, illetve felveszi a küzdelmet a Kárpátalján jelentős befolyást elért kommunista eszmékkel szemben. Védi papságának érdekeit az államhatalom visszaélései

ellen, és tárgyilagosságát mindig megőrizve harcol a pravoszláviával. Soha nem titkolta magyar érzelmeit és gondolkodását, de ruszin népének is hűséges pásztora volt. Ebben a munkájában maga köré gyűjtötte a buzgó és törekvő papokat és Gebé püspökhöz hasonlóan támogatta a Kurtyak-féle pártot, a ruszin autonomista törekvéseket. Ismeretes erős szociális érzékenysége, már első püspöki ténykedése is népe iránt érzett szeretetének jegyében történt. Fölszentelése után a hivatalos bankett helyett Ungvár és vidéke négyszáz szegényét, koldusát látja vendégül a püspöki palota kertjében, ahol társaságukban fogyasztotta el az első püspöki ebédjét. A szegény és szűkölködő hívei számára megszervezte az ún. „pászka akciót”, amivel sok családnak több éven keresztül fehér kenyeret és pászkat juttatott a húsvéti ünnepekre. A főpásztor felszólítására indult a gyűjtés a szegény sorsú ruszinok számára, amit elsősorban a papság, a tanítók, a diákok és a módosabb ruszin gazdák végeztek. Részt vettek az akciókban a magyarországi hajdúdorogi görög katolikus egyházmegye főként magyar ajkú hívei is. 1932-ben 60 000, 1933-ban 90 000, 1934-ben 135 000 csehszlovák korona pénzadomány gyűlt össze a szegények pászkjára. Ezen kívül sokan természetbeni segílyt adtak, élelmiszert és ruhaneműt. Hívei a „ruszin-pászka püspöke”-ként emlegették Sztójka Sándort, aki egy évtizedes főpásztorsága alatt számos papnövendék, főiskolás tanulását támogatta anyagilag. Működésének első öt évében felkereste egyházmegyéjének csaknem összes községét, mintegy 850 települést, apróbb és díszesebb templomok egész sorát szentelte fel.

Az akkor dúló gazdasági világválság többszörösen sújtotta a ruszin népet, és Sándor püspök működésének első éveit a kiélezett politikai és vallási küzdelmek ideje. A nyelvi kérdés, a pravoszlávia megbontotta a ruszinság politikai és vallási egységét. A két ellentétes politikai irányzat – a nagyorosz, illetve az ukrán – mindent elkövetett, hogy a püspököt megnyerje magának. Ez lett volna az igazi győzelem az egyik vagy másik irányzatnak, a főpásztor azonban nem kötelezte el magát valamelyik politikai orientáció mellett. A „ruszinok vladikája” a nép jogaira, a népi nyelvre hivatkozva segíti elő a *Negyilja* ('Vasárnap') című lap indulását – szerkesztője Ilniczky Sándor –, amely felvette a harcot a két szélsőséges táborral. (*Harajda*. 1942:205., 207.) Ilniczky kanonok a lap mellett szintén ruszin nyelvű kis naptárakat, népkönyveket is kiadott.

Püspöki székének elfoglalása idején különösen szűkös, nehéz esztendők járnak Kárpátalján, amelyet ekkoriban – túlzás nélkül mondhatjuk – gyakorlatilag gyarmati sorba süllyesztett Csehszlovákia. Uralma első évtizede alatt az adók tízszeresére emelkednek, a vidék lakói 1930-ban például negyvennél több adófajtát fizetnek. Csupán az okmányok illetékbélyege évi 8 millió korona bevételt hoz az államnak. 1927-ben 83, 1932-ben 104, a következő évben már 107 millió korona ún. egyenesadót vetnek ki a hatóságok Kárpát-alja lakosságára. (*Bukovics*. 1980:25.)

Kárpátalja a két világháború közötti két évtizedben Csehszlovákia legszegényebb vidéke, s ezért különösen az 1930-as évek elejéig jelentős visszhangra talál a nehéz sorsú nép körében a csehszlovák kommunista párt propagandája. Ennek egyik éle az egyházak, különösen a legtöbb hívet tömörítő görög katolikus ellen irányul. Erre a veszélyre már 1924-ben közös pásztorlevélben hívják fel a munkások figyelmét a szlovákiai és kárpát-aljai latin és görög szertartású püspökök és vikáriusai, hogy ne működjenek együtt a keresztényellenes „istentelen kommunizmussal”. (Hasonló célokat fogalmaz majd meg

az 1935. július végén Prágában összeült első csehszlovák országos római és görög katolikus kongresszus is, amelyen a munkácsi egyházmegye képviselői is részt vesznek.) A munkácsi püspökség konzisztóriumja 1926. augusztus 21-én arra utasítja titkárát, Sztojka Sándort, a későbbi püspököt és Ilniczky Sándor kanonokot, hogy fogalmazzanak meg egy olyan körlevelet, „...amely az egész egyházmegye hívóit megvédi az istentelen kommunista tévelygéstől és meghatározza a papságnak, mitévő legyen a kommunistákkal szemben.” (Bukovics. 1980:65.) A keresztényellenes agitáció előszeretettel használta fel felforgató munkájára a búcsújáró helyeket. Így például 1929. augusztus 2-án a Huszt melletti husztbaranyai kolostor szomszédságában a búcsút felhasználva Szovjetuniót éltető nagygyűlést szerveznek, amelyet a csendőrség feloszlat. 1929 decemberében teszi közzé XI. Pius pápa híres nyílt levelét, amelyben Szovjetunió-ellenes keresztshadjárra szólította fel a kereszténységet. A hatóságok tilalma ellenére 1930 márciusában a kommunisták az istentiszteletekkel egyidejűleg gyűléseket szerveznek a templomok előtt a pápai levél ellen. Az akciók fő szervezőit a hatóságok Beregszászon és másutt letartóztatják, elítélik, illetve pénzbírsággal sújtják.

A kommunista propaganda időlegesen sikeréhez – 1933-ban már csak alig 25%-ot szerez a CSKP a választásokon, míg 1925-ben még 45%-ot – az 1920-1930-as évek fordulójának gazdasági leromlása járul hozzá jelentősen. Ivan Kurtyak 1928. augusztusi népszövetségi beadványa felkelti a világ közvéleményének figyelmét Kárpátalja iránt, amely az állandó éhínségek földje lesz ezekben az években. 1923 és 1933 között 16 789-en vándorolnak ki a vidékről, akik közül 11 249 ruszin, 2736 magyar. Ez a szám a harmincas évek végére évente közel 30 ezerre emelkedik. A vidék nyomorán a csehszlovák kormányzat nem igyekszik segíteni, segélyakciói szemfényvesztések. A Nemzetközi Munkasegély kiküldöttei, Ludwig Renn és Gerard Hamilton iszonyattal tapasztalják a rutén nép eléjük táruló megfogalmazhatatlan nyomorát. Hamilton kijelenti: „Voltam Kína és India éhségterületein. Voltam 1918 végén és 1919 elején az éhségblokádnál Németországban, de sehol sem láttam olyan nagy éhséget és nyomort, mint Ruszinszkóban.” (Az utóbbi Kárpátalja egyik korabeli elnevezése.) A Magyarországon gyűjtött gabonát és egyéb élelmiszert nem engedik be a csehszlovák hatóságok. Így a hajdúdorogi görög katolikus püspökség 1932 májusában 700 mázsa vetőmagot (és nagyobb pénzüsszeget) küld a Kurtyak-párt címére, de egyik sem jut át. Hasonló történik a Hajdú, a Szabolcs és Szatmár megyei görög katolikusok 30 vagon gabonájával is. Ugyanezen év tavaszán a csehszlovák hatóságok és a Vöröskereszt kioszt 320 000 mázsa kukoricát a nélkülöző lakosság között, de a 200 000-re becsült ruszin éhező sorsán ez alig enyhít. (Kemény. 1939:169-171., 177-178.)

A nyomor és a különösen súlyos adóterhek miatt 1932 tavaszán tünetések és lázadások robbannak ki Nagyszőlősen, Perecsenyben, Alsóvereckén, Turjavágáson, Németmokrán, Turjaremetén és másutt, ezeket a csehszlovák rendőrség és katonaság véresen elfojtotta. E helyi küzdelmek 1933 ősziéig tartanak, eltérő körülmények között, így azokat a legtöbbször a kommunista propaganda már nem tudja nemzetközi pártpolitikai céljai szolgálatába állítani. Egyes településeken, például Beregszilváson még 1933-ban is a dézsmát követelő görög katolikus papot tartják legnagyobb bajaik okozójának. Pedig még ebben az esztendőben is négyszeresek a különbségek a cseh, illetve a kárpátaljai

országrészek között, aminek csökkentésére a prágai kormány keveset tesz. Az 1933. évi statisztika szerint egy-egy gazdacsalád Csehországban átlag 339 koronát költ húsrá, hentesárura, Kárpátalján 76-ot, zsiradékra 187-et, illetve 79-et, cukorra 143-at, illetve 19-et, ruházkodásra és lábbelire 659-et, illetve 168-at. A gyermekek neveltetésére az adott évben egy csehországi gazda 221, a kárpátaljai csak 33 koronát költhetett. Végül a gazdacsalád minden tagjának évi átlagfogyasztása: Csehországban 5068, Kárpátalján 1369 korona. (*Felvidéki*. 1938:115.)

Az 1920-1930-as évek fordulójának eseményei a közvéleményt rádöbentik arra, hogy Kárpátalja népességének túlnyomó részét kitevő rutének helyzetének javulását csak az autonómia kivívása hozhatja meg, aminek megadását Csehszlovákia már több mint egy évtizede halogatja. Pedig – mint tudjuk – erre a saint-germaini békeszerződés is kötelezte. Ilyen körülmények között ül össze 1932. szeptember 18-án Kurtyak indítványára az Autonóm Földműves Párt kongresszusa, amely 36 pontos határozatban követeli a rutén nép önrendelkezési jogait. Kurtyak e küzdelmet nem tudja végigvinni, mert a következő év januárjában a nagyszőlősi kórházban mérgezési tünetek között meghal. Utóda, Bródy András főtitkár az előbbi célok érdekében együttműködik az ellenzéki kárpátaljai magyar párttal és a Hlinka-féle szlovák autonomista párttal. Csak a csehszlovák korszak legvégén, már az ország felbomlásának idején sikerül kivívni Kárpátalja autonómiáját, amelynek kormánya 1938 őszén alakul meg, első miniszterelnöke Bródy András lesz.

A Kárpátalja autonómiájáért küzdő Kurtyak-pártot kezdettől fogva anyagilag is segíti a görög katolikus egyház – a titkos pénzalap a püspökségnél volt elhelyezve – Gebé Péter, majd Sztójka Sándor püspökök vezetésével. (*Razgulov*. 1995:24.) A főpásztorok a ruszin nép lelki gondozására, a skizmától való megóvására, a kereszténység védelmére figyeltek mindenekelőtt. Sztójka is világosan látta e küzdelem lényegét: „Ennél az asztalnál mondtam Masaryknak – nyilatkozza jóval később –, hogy itt nem lesz addig béke és nyugalom, míg a Hradzsín (azaz a prágai kormány) céltudatosan bedobja a terület közösségi életébe a nagyorosz és ukrán problémát, hogy e két ellentétes irányzatot keresztül gyengítse a népi nyelv (ti. a ruszin) és művelődés helyzetét s a görögkatolikus egyház vezető szerepét. Az elnök akkor megígérte, hogy a cseh kormányzat módot nyújt a népi-nyelvi irányzat megerősödésére. De 1932-ben (helyesen: 1931-ben) Pozsonyban politikai célzattal létrehívott Masaryk Akadémia csak a cseh-barát aktivisták tűzhelye lett, s a(z egy)milliós politikai adományból a ruszinság egy fillért sem kapott.” (*Kemény*. 1943:165.)

Sztójka püspök a csehszlovák kormányzattal szemben is határozottan fellép, ha görög katolikus egyháza vagy a ruszin nép jogait, népi hagyományait kell megvédeni. Amikor 1936-ban az újonnan épült ungvári kormányzósági palotát egyházi fölszentelés nélkül avatták fel, a munkácsi főpásztor nem vett részt a csehszlovák belügyminiszter ünnepélyes fogadásán, sem a tiszteletére rendezett teán, sőt a székház hivatalos avatási ünnepségén sem. A püspök távolmaradását üdvözlő és a székesegyház körül gyülekező mintegy ötszáz főnyi tömeg előtt a főpásztor a következő szavakkal bélyegezte meg a kormányzati tényezők eljárását: „Tizenhét év alatt a kormányzati vezető körök, úgy látszik, még nem tanulták meg, hogy a vallási tradíciókat tiszteletben tartani s azokat respektálni kell. Tiltakozunk az ellen, hogy egy oly középületben, mely a miénk, a népé, a köznek való

átadásánál megsértik a mi legszentebb érzelmeinket. Tudjuk nagyon jól, hogy egy klikk gáncsolta el ezt az egyházi aktust, ezek az urak fognak innen távozni és mi föl fogjuk szentelni az országos székházunkat majd akkor, ha a szojmválasztás alkalmával a mi érzelmeinket megérett faktorok veszik át a kormányzást.” (*Harajda*. 1942:209.) Az egyház és a ruszin nép jogaiért való, fentiekhez hasonló kiállítás jellemzi a munkácsi püspök működését. Ezen fellépéseivel kifejezi azt a tényt, hogy Kárpátalján a munkácsi görög katolikus püspök nélkül – ki egyben a legnagyobb vallásfelekezeti feje – nem lehet konszolidációt teremteni a vidéken. Pártpolitikuskok vagy népvezérek mögött állhat néhány száz fős tagság, de püspöke mögött a ruszin nép túlnyomó többsége sorakozik fel. A hitéhez és népi hagyományaihoz ragaszkodó ruszin nép mindig a püspökében látta és látja politikai életének megvalósulását is.

Az 1930-as évek elején tovább erősödött a pravoszlávia Kárpátalján, amire a máramarosszigeti „rutén skizmapör” 20. évfordulója ad kiváló alkalmat a mozgalom szervezőinek, 1934-ben. Két történelmi központjában, Izán és Huszton május 28-án tartják az ünnepségeket, ahová a prágai kormány vasúti kedvezményt ad a zarándokoknak. A csehszlovák kabinet Bogdán Pavlič meghatalmazott miniszterrel képviselteti magát, megjelenik Irenaeus érsek a jugoszláv pátriárka képviselésében, Gorazd cseh, Vitaly amerikai, Damaszkini munkács-eperjesi pravoszláv püspökök, valamint az azóta főpapi méltóságra emelkedett Kabalyuk Alekszej, a hajdani pör „főhőse”. A három kilométer hosszú menet élén ő halad, mögötte a pör 44 vádlottja, magasra emelve kezükben azokat a templomi könyveket, melyeket egykor a magyar hatóságok elkoboztak, most pedig a fanatikus nép csókokkal illet. Izán a menet megáll, hogy a papság megáldja a templom falába tett márványlapot, rajta a következő felirattal: „Dicsőség Istenünknek! Ez a tábla az orosz vértanúk emlékének van szentelve, kik kárpátorosz földön hitükért szenvedtek. 1914-1934. Felavatták Izán, a máramarosszigeti pör huszadik évében, 1934. május 15-én.” (Az emléktábla dátuma ónaptár szerinti.) (*Darás*. 1936:117.)

A pravoszláv hívők lelki gondozásáról gondoskodó pópák csak egy része orosz emigráns, az ortodox papok új nemzedékét az 1920-as évek közepétől szerbiai szemináriumokban nevelik, ahol semmit sem tanulnak az évszázados magyar-ruszin együttéléstről. A kárpátaljai pravoszláv püspökök „a belgrádi kis szemináriumba küldték azokat a papjelölteket, akik a 4. osztályú (helyesen: 4 osztályos) polgári iskolát vagy a középiskola 4 osztályát elvégezték. Sőt 1936-ban két érettségizett papjelölt is akadt. Ezeket a belgrádi egyetem teológiai fakultására küldték. Az 1936. évi schematismus szerint a munkács-eperjesi pravoszláv püspökségnek 127 temploma, 138 felszentelt papja és 140 000 hívője volt.” (*Bonkáló*. 1940:152.) Az 1930-as évek végén „az ungvári orosz emigráns pravoszláv pópa szerint Kárpátalja pravoszlávjainak száma felülhaladja már a 150 ezer lelket is.” (*Oláh*. 1941:100.) 1938-ban Damaszkini visszatért Szerbiába, helyette a szerb színódus Raics Vladimirt küldte Munkácsra pravoszláv püspököknek. Az egyházmegyének ekkor öt nagy monostora működik, legfontosabb az izai, a talaborfalui és a ladomérvágási. A pravoszlávia rohamos kárpátaljai terjedéséhez nem fűzünk külön magyarázatot, összefoglalást, mert számos okát az előzőekben feltártuk. Mindössze arra emlékeztetünk, hogy az 1910. évi népszámlálás csak 550 (!) pravoszláv vallású személyt talál a mai Kárpátalja területén, 26 év múlva az ortodox egyház schematismusa már kereken 140 000 ilyen vallású hívet regisztrál.

A kárpátaljai görög katolikus egyház két világháború közötti helyzetével kapcsolatban a bazilita kolostorokról, szerzetességről is említést kell tennünk. A Szent Bazil Rend az impériumváltás után a galíciai rendszertartomány kötelékébe kerül. Ottani megformálását már korábban, 1882. május 12-én kiadott bullájával XIII. Leó pápa a jezsuitákra bízta, akik ezt a feladatot 1882 és 1901 között végzik el. A magyarországi bazilita kolostorok közül csak a máriapócsi kerül a hajdúdorogi püspökségbe. Szervezetileg azonban a magyarországi provinciához tartoznak, melynek központja a Munkács melletti ősi csernekhegyi monostor. A Szent Bazil Rend 1918. augusztus 23-án „nagy káptalant”, vagyis nagygyűlést rendez Ungváron, ahol Papp Antal munkácsi püspök elnököl és a rend minden tagja részt vesz. Határozatot hoznak a rend reformjáról. A csernekhegyi kolostort 1920. november 2-án átveszik a galíciai baziliták és megkezdik a rend kárpátaljai ágának megreformálását. A rendház a galíciai bazilita provincia kötelékébe kerül. 1921 elején megnyílik a csernekhegyi noviciátus, vagyis a szerzetesképző, első novíciusai magyarok. A csernekhegyin kívül még négy bazilita monostor működik, Ungváron, Husztbaranyán, Kisbereznán és Miszticén. Az 1920-as évek második felében Gebé Péter püspök alapítja meg a rend női kolostorait, Ungváron, Munkácson, Huszton és Nagybocksón.

A baziliták Ungváron nyomdát létesítenek, itt készült – számos egyéb könyv, kiadvány mellett – a *Blahovisztnik* ('Üdvhírnök') című lap, amelyet korábban Volosin szerkesztett. A bazilita rend reformja Romániában és Jugoszláviában is megtörténik, ezután Róma a trianoni békeszerződés előtti Magyarország kolostorait egyetlen szervezetbe fogja össze. 1932. április 2-án felállítja a Szent Miklós Provinciát, amihez öt kárpátaljai, két erdélyi és egy-egy délvidéki, illetve csonka-magyarországi rendházat csatol. A tartományfőnök az Ungváron székelő Bulik Polikárp Péter lett, s minden országban helyi joghatóságú területi főnök működik. 1939-ben az öt kárpátaljai kolostor visszakerül Magyarországhoz, ez lesz a rend ruszin ága, amelynek élére Sztankaninec Antal, majd Mondyk Antal kerül. 1944-ben a noviciátus Csernekhegyről Máriapócsra költözik. A második világháború befejezése után a kárpátaljai ruszin novíciusoknak innen haza kellett térniük. (*Pirigyí. 1991:77-80.*)

Kárpátalja Csehszlovákiához való csatolásával a görög katolikus ruszinok és magyarok elveszítik egyik legfontosabb búcsújáróhelyüket, a máriapócsi kegyhelyet. Az újonnan meghúzott magyar-csehszlovák határon megnehezítik az utasforgalmat, a szegény népnek nincsen pénze drága útlevele. A hatóságok ismervén a görög katolikusok vágyódását a máriapócsi búcsúkra, helyette először Kijevet szorgalmazzák, de gyorsan megtapasztalják, hogy a hívek kommunista eszmékkel térnek haza. Ezután a Kárpátok túloldalán több mint 200 kilométerre fekvő Lemberget ajánlják zarándoklathelyül, de kevés sikerrel. Ezért az 1920-as évek végétől már minden évben engedélyezik kisebb-nagyobb zarándokcsoportok utazását Máriapócsra.

A pravoszlávia kivételezett helyzetét ellensúlyozandó, a görög katolikus egyház különös gondtal figyel a pasztorációs munkára, elsősorban az ifjúság körében. 1922-ben, közvetlenül XI. Pius pápa trónra lépése után újjászervezik a Hitterjesztés Ügye Társaságot, franciaországi megalakulásának 100. évfordulóján. A szervezet Csehszlovákiában is megalakul, négy nemzeti központtal – cseh, német, szlovák és ruszinlakta –, országrészek szerint. Élükön tanácsok állnak, a ruszin centrum vezetőjévé Róma Illiczky Sándor

kanonokot nevezi ki. A társaság kárpátaljai lapja a kéthavonként 2500 példányban napvilágot látó *Misszijnij* ('Missziós Közlöny') Ilniczky szerkesztésében, mely 1935-ben már 6000 példányban jelenik meg. A szervezet tíztagú csoportokból épül fel, élükön védnökkel. A csoportok – druzsinák – századokat alkotnak, azokból tíz egy ezredet. Az egyházközségek területén működő alapszervezetek – melyeknek tagjai 12 éven felüli gyermekek lehetnek – élén lelkészek állnak. „Az egyház megújódását célzó munkát a gyermekeknél kell kezdeni. Legyetek mindig az ifjúság közt még akkor is, ha öreg lábatok ellenére még futballozni kényszerülnétek is” – biztatja papjait Sztojka püspök. (*Bukovics. 1980:58-59.*) Ezen kívül számos görög katolikus kör, egyesület, társaság működik a két világháború között Kárpátalján. Fontos küldetést tölt be az Actio Catholica – jelentése „katolikus cselekvés” – a katolikus világiaknak az egyházért végzett munkásságát egybefogó szervezete, amelynek alapelveit XI. Pius pápa az „Ubi arcano Deo” kezdetű enciklikájában fekteti le. Az Actio Catholica elsősorban az ifjúság körében tevékenykedik és az általa szervezett körökben a fiatalok a Bibliát, a római, illetve a görög katolikus egyház, az ungvári unió történelmét tanulmányozzák.

Mind Gebé, mind Sztojka püspök azért igyekezett erősíteni a missziós munkát, mert a kommunista és ateista tanok az értelmiség soraiban is terjedtek. Bendász István, a Máramaros vármegyei dombói egyházkerület esperese jegyzi meg az 1920-as évek végén: „...világi értelmiségünk, különösképpen a tanítóság egy része istentagadó pártokba szerveződött és titokban, sokszor pedig nyíltan az egyház ellen agitál, árt az egyháznak.” (*Bukovics. 1980.:64.*) Ezért javasolta, hogy a lelkészek tartsák számon ezeket a személyeket, és ha más állomáshelyre helyezik őket, akkor nyilvántartásukat adják át parochusutódjuknak. Bendász indítványát a munkácsi egyházmegye konzisztóriumának 1935. december 28-i ülése elfogadja. 1937 augusztusában Sztojka püspök arra kénytelen utasítani Radváncon (Radvanka) működő parochusát, hogy perelje be Boksay Péter tanítót, mivel az „...gyűlést szervezett Gerényben (Horjani) és nyilvánosan felszólította a híveket, hogy lépjenek ki a görög katolikus egyházból.” A püspök papjához írt levelében megjegyzi, hogy Boksay nyugalmazott tanító nem első ízben izgat az ő főpásztorsága és a munkácsi egyházmegye ellen. A következő évi egyik konzisztóriumai ülésen Sztojka püspök kijelenti: „Az özönvíz óta az emberiség sohasem élt át akkora erkölcsi és anyagi válságot, mint amilyent mi élünk át. Korunk telítve van Krisztus urunk és szent egyháza ellenségeivel.” (*Bukovics. 1980.:124.*)

XI. Pius pápa rendeletére 1938-ban Kárpátalján is létrehozzák a papok hittérítő szövetségének szervezetét, amelynek élére Sztojka püspök áll, vezeti annak helyi tanácsát. E szövetségnek is legfontosabb célja a missziómunka erősítése, tagsága a szervezeti szabályzat szerint önkéntes, de Sztojka püspök kéri lelkészeit a belépésre, mert, mint mondta: „...meglepőnek találnánk, ha olyan papról vagy teológusról hallanánk, aki a katolikus egyház magasztos missziós tevékenységét ne akarná támogatni.” (U.o.:60.)

Az 1938-as esztendő a fennállásának éppen 20. évébe lépő első csehszlovák köztársaság alkonya. Ennek alapvető okai tulajdonképpen az államalakulat létrejöttének körülményeiből erednek, s abból, hogy Csehszlovákia kezdetől fogva gyarmatának tekintette Kárpátalját, amely 1200-1400 kilométerre feküdt az ország nyugati határától. A vidék autonómiáját mindvégig vonakodik megadni, amikor erre sor kerül a köztársaság utolsó

heteiben, már késő. Mindezt megelőzően a ruszin értelmiség körében két nyelvi irányzat vetekedik egymással a Duchnovics Társaság és a Proszvita keretében, azok orientációjából következően, az orosz, illetve az ukrán. Ez a helyzetet a „divide et impera” elve alapján a csehszlovák államhatalom alaposan kihasználja, mindkét irányzatot támogatja, nem tudván, melyik kerekedik felül. Amíg a ruszinok a meddő nyelvharccal vannak elfoglalva, addig Kárpátalján zavartalanul folyik a csehszlovákosítás. Közben a Duchnovics Társaság és a Proszvita tagjai ádáz szellemi csatát vívnak.

1937-ben a csehszlovák tanügyi hatóságok – igazából nem tudni, hogy milyen megfontolásból – a nyelvi kérdésben próbaszavazást rendelnek el az összes kárpátaljai iskolában a Duchnovics Társaság volt elnökének, Szabó Euménának a nyelvtana (*Balecky*, 1943., *Szabov*, 1929.), illetve Ivan Panykevics ukrán emigráns tanár nyelvtana kérdésében. „...a küzdelemből az ’orosz’ nyelvtan került ki győztesen kb. 70%-kal. Az ukrán nyelvtan csak 15%-ot kapott, míg a többi szülőt egyáltalán nem érdekelt a kérdés. Megtörtént a szavazásnál, hogy ugyanazon szülők az elemi iskolákban az ukránra szavaztak, míg a középiskolában az ’oroszra’. Végül is komolytalannak nyilvánították ki a csehek az eredményt és napirendre tértek a kérdés felett... Bár a Duchnovics Egyesület sokkal nagyobb taglétszámmal rendelkezett (a kétszeresével), mégis a Proszvita lett 1938 októberében a győztes és magához ragadta Kárpátalja teljes politikai vezetését és könyörtelenül elbánt mindenkivel, aki útjában állt.” (*Ortutay*, 1941:106.)

Miben rejlik az ukrán irányzat sikerének a titka? Emlékezzünk rá, hogy a századforduló idején jelentkezik, fő képviselői Zsatskovics K. György, Volosin Ágoston és Sztripszky Hiador. Az ukranofilek az 1918-1920 közötti impériumváltozáskor jelentősen megerősödnek elsősorban a máramarosiakkal, a Brasesajko-fivérekkel, Stefán Ágostonnal, különösen a Kárpátalján letelepedő ukrán emigránsokkal. Az utóbbiak főként a tanítószék körében terjesztik eszméiket – az iskola: hatalom! –, megnyerik maguknak Volosin Ágoston ungvári tanítóképzői igazgató-paptanárt, ezáltal megszerzik az új tanítói nemzedékek nevelését. Így sikerül elérniük, hogy már az 1920-as évek legvégétől ukrán szellemben oktatnak az ungvári fiú és női tanítóképző intézetben, az ungvári és beregszászi gimnáziumban, a munkácsi kereskedelmi iskolában, a nagyszőlősi, az ilosvai, a nagybocskói, a rahói polgári iskolákban és másutt. A jelesebb diákok a prágai egyetem ukrán karán, valamint más csehszlovák tanintézményekben tanulnak tovább, ahol megszervezik ukrán szellemiségű diákegyesületeiket.

Az ukranofil irányzat képviselői szívós következetességgel építik mozgalmukat, amelynek csak felszíne a nyelvi kérdés. Igazi lényege a „Nagy-Ukrajna” feltámasztását célzó propaganda, amelybe szerintük „természetes módon” Kárpátalja is beletartozik. Az óslakos ruszinok jelentős része nem veszi észre ez utóbbi törekvésekben rejlő szellemi-lelki csapdát. Hasonló harcba keveredik az orosz irányzattal, olyan küzdelemben, ami a Kárpátok hegygerince mögött ezidőben dül Moszkva és Kijev között.

Az orosz, illetve az ukrán nyelvi irányzat mellett létezett egy harmadik, a „hazai ruszin” vagy magyarorosz, amelynek művelői lassan, fokozatosan akarják továbbfejleszteni a maguk sajátos nyelvét. Ez az irányzat irtózik az egyes helyeken előforduló gyakorlattól, hogy ugyanazon kárpátaljai iskolában az egyik tanár „oroszul”, a másik „ukránul” tanít. Annál is inkább, mert „a magyarsággal való évszázados együttélés nem

irtotta ki a népből az ő saját nyelvét. Ez szintén 'oros' nyelv, de nem moszkvai és még kevésbé ki(j)evi 'ukrán'. Egy speciális 'rutén' nyelv, amelyen valamennyien jól megértik egymást, annál kevésbé azonban a kievi, vagy a moszkvai emigránst. Az (első) világháború előtt ezen a kárpátaljai nyelven prédikáltak a lelkészek a szószekről s a nyelvtanulásnak az alapját a régi Volosin(-féle) nyelvtan (a híres, hosszú évekig használt *Azbuka* ('Ábécéskönyv') képezte. A háború előtti magyarorosz írók a forrásmunkákat az oroszországi írók műveiben keresték s találták meg. De az abban találtakat a kárpátaljai nép számára átgyúrták és mintegy szűrőkészüléken átvezetve bocsátották a ruszinok rendelkezésére. Ukrán forrásmunkákhoz kevesen, mondhatni csak 'egyesek' folyamodtak." (*Ortutay*. 1941:107.)

A helyi ruszin nyelv nem kerül sem ukrán, sem orosz befolyás alá, ezt beszéli a görög katolikus papság, a tanítók, a köztisztviselők, a parasztság és a különösen az erdőgazdasági munkások egy része. Tudatában vannak és érzik, hogy a Kárpátokon túl élő szláv népekkel – mindenekelőtt az oroszsal, de ukránnal, lengyelrel is – rokoni kapcsolatban állnak, de évszázadok óta a Kárpát-medence északkeleti peremvidékén lakva földrajzilag, gazdaságilag, politikailag, kulturálisan és görög katolikus vallásukkal már elválaszthatatlanul a latin szellemű világhoz kötődnek és tartoznak.

Az első bécsi döntés előtti hetekben, 1938. október 9-én alakul meg két évtizedes hitegetés után az autonóm kormány Kárpátalján. A rutén pártok ajánlására élére Bródy Andrást állítják miniszterelnöknek, valamint a kultuszterület irányítójának, Volosin a közegészségügyi tárcát kapja. Bródyt október 25-én Prágában letartóztatják és bebörtönzik, mert a közös minisztertanácsi ülésen népszavazást követel arról, hogy Kárpátalja maga dönthessen hovatartozásáról. Utóda már másnap Volosin Ágoston görög katolikus kanonok, az ukrán irányzat vezetője. A csehek, hogy befolyásukat továbbra is biztosítsák Kárpátalján, az ott állomásozó csehszlovák hadsereg parancsnokát, Prchala Leo tábornokot nevezik ki belügyminiszternek a ruszin kormányba, akit azonban Volosinék nem ismernek el. Kárpátalja mint autonóm országrész – elméletileg – Csehszlovákiának mint föderatív államnak a harmadik egyenrangú tagja a cseh és szlovák országrész mellett. Volosin a kisebbséget alkotó ukrán irányzat nevében veszi át a hatalmat, és megalakítja az Ukrán Nemzeti Tanácsot. Kárpátalja – Podkarpatszka Rusz – nevét „Kárpátszka Ukrajná”-vá változtatja, melynek hivatalos nyelvét az ukránt teszi. Betiltja a magyar és orosz nyelvű lapokat, fölösztatja a magyar és rutén politikai pártokat, egyesületeket.

1938. november 2-án a bécsi Belvedere-kastély aranytermében kihirdetik Németország és Olaszország döntőbíróvási határozatát, az első bécsi döntést. (*Rónai*. 1989:149-155., 196-200.) Ennek értelmében Csehszlovákiától visszacsatolják a déli magyarlakta sávot, amelynek területe 12 109 km², lakossága kerekén 869 000, ebből 752 000 magyar. A visszacsatolásból mintegy 1600 km²-nyi terület – 173 233 lakossal – jut Kárpátaljára, ahonnan Ungvár, Munkács és Beregszász városok is visszakerülnek Magyarországhoz. Volosin miniállamában, Huszton november 9-én galíciai mintára zászlót bont a Kárpáti Szics Népi Védelmi Szervezet – rövidesen hírhedtté váló nevével a Szics-gárda –, amely ukrán nemzeti propagandába és magyarellenes akciókba kezd. Másnap a magyar honvédség bevonul a visszaszolgáltató területre, ekkor a Volosin-kormány Ungvárról Husztra teszi át a székhelyét. A csehszlovák parlament november 22-én fogadja el az autonóm „Kárpátszka Ukrajná” alkotmányát.

Volosin elsősorban a Szics-gárda segítségével igyekszik megszilárdítani uralmát, a miniállam azonban mindenekelőtt a világpolitikai helyzet alakulásának következtében mindössze „száznapos”-ként kerül a történelembe. Hatóságai nemcsak a Kárpátalján maradt magyarok vezetőit, hanem a magukat ukránnak nem valló ruszinok ezreit is gyűjtőtáborokba hurcolják. Ezek központját Rahón, a Dumen-havasok lábánál állítják föl. „A pár hónapos ’szics-korszak’ idején 1938 végén egészen 1939. március 15-ig az ’ukrán’ érzelműek minden lelkiismeretfurdalás nélkül küldték koncentrációs táborba az ’oroszl’ érzelműeket. S mindez a csehek asszisztálása mellett a szláv testvériség jegyében ment végbe.” (Ortutay. 1941:104.) A bajokon fokozódó terrorral igyekeznek segíteni, ennek fő eszköze a Szics-gárda, amelynek február 19-én – egy hónappal az összeomlás előtt – Huszton tartott országos gyűlésén 10 000 fegyveres tagja vonul fel. A rendelkezésre álló adatok időnként 300-350 fős tömegek letartóztatásokról számolnak be.

Kárpátszka Ukrajná területére mindössze 11 085 km², amelynek több mint négyötöde hegyvidék és csak kis hányada síkvidék, illetve folyók völgye. Ez utóbbiak alkalmasak gabonatermesztésre, ebből következően a miniállam 80%-ban mezőgazdasági termékbehozatalra szorul. Gyakorlatilag életképtelen, mert nem képes kellően gondoskodni lakossága ellátásáról. Két jelentős természeti kincse van: a fa és Aknaszlatina környékén a só.

Az 1939. februári népszámlálás szerint – adatait a csehszlovák állami statisztikai hivatal nyomán tette közzé a helyi ukrán sajtó – Kárpátszka Ukrajná lakossága ekkor 545 131 fő. Ebből ukrán 413 481 (75,9%), zsidó 65 828 (12,1%), magyar 25 894 (4,8%), cseh és szlovák 17 945 (3,2%), román 13 268 (2,44%), német 8715 (1,6%). (Kemény. 1939:211.) Már 1938. november végétől a lakosság ellátása teljesen ellehetetlenül. A helyzetet valamit enyhít, hogy 1938. december második felében Romániából 40 vagon kukoricát importálnak, a következő év februárjában az amerikai és a kanadai ukránok a Vörös kereszt útján 400 000 ruhát küldenek és 5 millió dollár kölcsönt nyújtanak. A kormányzat helyzetét az is nehezíti, hogy a törpeállamban 15 ezer cseh hivatalnok marad, akik érezve közeli elbocsátásukat vagy áthelyezésüket, a huszti kabinet minden rendelkezését szabotálják.

„Kárpátukrán” rendszerének konszolidálása szempontjából Volosin igen fontosnak tartja a vallási kérdések megoldását, azonban nem áll érdekében a pravoszláviát erősíteni a görög katolikusokkal szemben. Nemcsak azért, mert a miniállam több vezetője – köztük maga Volosin is – a görög katolikus klérushoz tartoznak, hanem mert belátják, hogy a keleti egyház kizárólag a nagyoroszl szolgálatában áll. Ez utóbbi céljai pedig teljesen ellentétesek az ukrán irányzattal. „Ezért a kárpátukrán egyházpolitika – ha ideje lett volna – minden eszközzel megkísérli az elmagyarosodott görögkatolikus klérus visszaszlávosítását, illetve elukránosítását. Erre vall, hogy Volosin paptársai – Pohiul, Phoriljak, Popovics Dmitro, Szilágyi és Szokolovics – 1938. január végén elhatározzák az ukrán vallási propaganda megindítását. Volosin személyi titkára, Rodács összehívott Husztra harminc ukrán érzelmű görög katolikus papot, akik ezen az ad hoc gyűlésen kimondták, hogy a görög katolikus papság bekapcsolódik az ukrán szellemi, vallási és gazdasági munkaszolgálatba, melyet az ukrán görög katolikus lelkészek társasága, a Tuks (Tovarisztva ukrainski katolicki sviascsenikov) készít elő.” (Kemény. 1939:208-209.) Ezt a mozgalmat Nyáradi Dionisius, a horvátországi Kőrös görög katolikus egyházmegye

püspöke személyesen irányítja, aki mint a Róma által 1938. november 15-től kinevezett, adminisztrátori jogkörrel felruházott apostoli vizitátor – székhelye Huszt – át akarja venni a munkácsi egyházmegye azon túlnyomó részének kormányzását, amely az első bécsi döntés után Kárpátszka Ukrainában marad.

Mindezek háttérében az állt, hogy a Vatikán keleti kongregációja – élén Tisserand bíborossal – a pravoszláv egyház visszacsatolásának ábrándját kergetve támogatta a nagyukrán terveket, és ezért különös figyelmet szentelt Kárpátaljának. E törekvéseket az utóbbi területen Nyáradi (más források szerint: Nyárády vagy Nyaradi) Dénes tevékenységével igyekezett megvalósítani, ami ellen mind a magyar, mind a lengyel kormány fellépett. Budapest a pápai nunciushoz juttat el kompromittáló anyagot az apostoli vizitátor személyére nézve, Varsó pedig a befolyásos Hlond bíborost küldi Rómába, hogy ellensúlyozza Nyáradi működését. (*Tilkovszky*. 1967:148.)

Kárpátalja déli magyarlakta sávjának Magyarországhoz való csatolásakor a munkácsi püspökségnek csak egy kis töredéke, mindössze 35 parochia kerül vissza az anyaországhoz Ungvárral, a főpásztori székhellyel, valamint Munkáccsal együtt. „Sztojka Sándor megyéspüspök legnagyobb fájdalmát akkor érezte, mikor a bécsi döntés alapján elszakadt híveitől és papsága meg hívei kénytelenek voltak tovább túrni az elnyomatás igáját.” (*Ungvár*. 1940:135.) A munkácsi főpásztor röviddel az első bécsi döntés után „csatlakozási mozgalmat” szervezett papjai segítségével, akik alig egy hét alatt mintegy 200 ruténföldi (kárpátszka ukrainá-i) község lakói nevében adtak írásos, pecsétes nyilatkozatot arról, hogy Magyarországhoz kívánnak tartozni. A magyarországi sajtó megkezdte e települések névsorának a nyilvánosságra hozatalát, de ezt az első közlések után haladéktalanul abba kellett hagyni, mert a csehszlovák államvédelmi szervek hevesen reagáltak és zaklatták az érintett községek lakóit. (*Tilkovszky*. 1967:151.)

Ezt követően néhány hét múlva a Szentszék – valószínűleg a munkácsi püspökség ukrán érzelmű bazilitái vádaskodásainak hatására, ők ugyanis meg akarták bosszulni főpásztoruk ukránellenes magatartását – 1939 elején Sztojkát le akarja mondani. Az ügyben Teleki Pál (1879-1941) miniszterelnök és Csáky István (1894-1941) külügyminiszter személyesen jár közben, s ennek következtében a püspök helyzete áprilisban megszilárdul. Közben Sztojka generális vikáriusokat nevez ki egyházmegyéjének Szlovákiában, illetve Kárpátalján maradt részeibe.

Ezzel csaknem egyidőben mind a papság, mind a hívők megdöbbenésére jelent meg – mint már említettük – az utóbbi országrészben Nyáradi Dionisius kőrösi püspök. Volosin miniszterelnök – a „Bátyko”, miként országában emlegették – a legfőbb támasza Nyáradinak, az utóbbinak így sikerült átvennie a csonkán maradt munkácsi egyházmegye kormányzását. A horvátországi egyházmegyéjéből Kárpátszka Ukrainába érkezett főpásztor a Volosin-féle „kárpátukrán” gondolat egyik legfanatikusabb hívévé válik, annál is inkább, mert egyházi műveltségét annak idején az ukrán érzelmeiről közismert lembergi metropolitától, Szeptickijtől szerezte, akinek bizalmasa lett. Nyáradi püspök Huszton rendezkedik be, amelyet főpásztori székhelyé kíván tenni, amire egyébként pápai bulla adott neki lehetőséget. Ezt XI. Pius pápa adta ki még 1937 szeptemberében, és egy Kárpátalján felállítandó görög katolikus érsekség, valamint egy Huszt központú püspökség létesítéséről intézkedett benne. A munkácsi egyházmegye Szlovákiában maradt gö-

rög katolikusait azonban Nyáradin nem tudja a fennhatósága alá vonni. Az itteni vikárius éppen értekezletet tart az egykori Zemplén vármegyei Nagymihályban 64 parochiájának lelkészeivel, amikor váratlanul megjelenik Nyáradin. Ukránul mutatkozik be, a papság tisztelettel, de határozottan tudtára adja: főpásztorának továbbra is a már újra Magyarországhoz tartozó Ungváron székelő Sztójka Sándor munkácsi püspököt ismerik el és tiltakoznak minden ukránizálási kísérlet ellen.

Kárpátzska Ukrainában a klérus elukránosítását Nyáradin 1939. január 3. és 15. között tartott püspöki körútján kezdi el, amikor meglátogatja a legnagyobb lélekszámú egyházközségeket. Mindenütt erőteljes ukrán propagandát fejt ki, Nagyszőlősen például ráveszi a görög katolikus lelkészt, hogy kozák származásúnak vallja magát a nép előtt. Az első bécsi döntéssel az ungvári teológiai főiskola Magyarországhoz kerül, ezért Nyáradin visszarendeli az ott tanuló papnövéndékeket, s intézkedik: közülük a magyar, a szlovák és a német ajkúak Olmützben (Olomouc) folytassák tanulmányaikat, ahol Kalinec Miron rektorral az élen külön szemináriumot állítanak fel számukra, a ruszin ajkúakat pedig a lemergi teológiára küldte. Február közepén pedig elhatározza, hogy felkeresi a hazájuktól több mint 200 kilométerre Lengyelországban tanuló ukrán (a valóságban ruszin) kispapokat, de tervét a bekövetkező belpolitikai események meghiúsítják. A hivatalos vatikáni lap, az *Osservatore Romano* 1939. február 5-i száma már arról számol be, hogy Nyáradin apostoli vizitátor máris jelentős eredményeket ért el Kárpátzska Ukrainában folytatott missziójában.

A rezsim helyzetének megszilárdítására február 12-én parlamenti választásokat tartanak, amelyen Volosin egyetlen listát engedélyez, az Ukrán Nemzeti Egyesülést, 32 képviselőjellel. A Szics-gárda terrorjának hatására a lakosság 92,4%-a szavaz a Volosin-pártra. Az előző napon csehszlovák államelnöki amnesztiával kiszabadul pankráci börtönéből Bródy András. A huszti parlamentnek március 9-én kellett volna összeülnie, de megnyitását néhány nappal elhalasztják. Nyáradin püspök – egyik utolsó ténykedéseként – március 10-én körlevélben rendeli el, hogy a szojm (parlament) megnyitását egyházi ünnepséggel köszöntsék és a ceremónián imával kérjék Isten áldását a Volosin-kormány, valamint a szojm képviselőire. Összegezve a görög katolikus egyház helyzetét Kárpátzska Ukrainában, megállapíthatjuk: a Rómából küldött apostoli vizitátor, Nyáradin püspök – Volosin miniszterelnök hathatós támogatásával – ruszin érzelmű papságát ukrán orientációjúvá igyekszik átfőrmálni, de szándékait az idő rövidsége miatt már nem tudja megvalósítani.

Február közepétől az események felgyorsulnak, mert Németország szabad kezét ad Magyarországnak az ún. „kárpatorosz” kérdés megoldásában. Az Orosz Nemzeti Párt vezetője, Fencik István felszólal a budapesti parlamentben és katonai beavatkozást kér Magyarországtól a Ruszinföld lakosságának az ukrán terror alóli felszabadítása érdekében. Két nap múlva a magyar kormány döntést hoz arról, hogy Csehország német megszállása és Szlovákia önállósodása esetén csapataival késlekedés nélkül visszafoglalja Kárpátzska Ukrainát. Hitler március 12-én értesíti a magyar kormányt, hogy Csehszlovákia a felbomlás előtt áll, Németország elismeri majd Szlovákia függetlenségét, de Volosin kárpátukrán kabinetjét nem, és ez idő alatt Magyarország megoldhatja a ruszin kérdést. A következő nap a Teleki-kormány ultimátumot intéz a prágai és a huszti kormányhoz, amelyben a rend helyreállítására, valamint a fölösleges vérontás elkerülésére hivatkozva megadásra szólítja fel Kárpátzska Ukrainát.

Másnap, március 14-én a kora hajnali órákban a Szics-gárda megtámadja a huszti kormányépületet, a csendőrséget és fontosabb katonai objektumokat, hogy fegyvereket szerezzen. Az akció célja: megbuktatni a Volosin-kormányt – amelyet a gárda „puhasággal vádolt a csehek vonatkozásában” –, és átvenni a hatalmat. A támadást a csehszlovák csendőrség és katonaság nehéztüzérség bevetésével veri vissza, és délre megadásra kényszeríti a Szics-gárdistákat. Ugyanaznap este 7 órakor Volosin rádióbeszédében kihirdeti Kárpátszka Ukrajna függetlenségét, miután Tiso miniszterelnök bejelenti az önálló Szlovák Köztársaság megalakulását. Még e napon Werth Henrik magyar vezérkari főnök táviratilag elrendeli a határmenti alakulatoknak, hogy éjjélkor lépják át a határt, és vegyék birtokba Kárpátalját.

A magyar csapatok március 15-én hajnalban két irányban kezdik meg Kárpátalja visszavételét. A munkácsi lovasdandár a Vereckei-hágó felé, a Latorca folyó völgyében nyomul előre és 16-án a Kárpátok gerincén eléri az ezeréves lengyel-magyar határ vonalát. Még az előző nap délután az Ung völgyében is megindul a támadás, a magyar honvédség – közben Perecsenyénél letöri a Szics-gárda ellenállását – 17-én elfoglalja az Uzsoki-hágót. A harmadik szárny – szintén 15-én hajnalban – Beregszászból indít támadást Huszt irányába, és már a kora délutáni órákban – mielőtt Fancsika és Tekeháza térségében csehszlovák páncélosok utóvédjével is meg kellett mérkőznie – elfoglalja Nagyszöllőst. A budapesti kabinet ugyanekkor feltétel nélküli megadásra szólítja fel a Volosin-kormányt. Ekkor – 15-én – tartja első ülését Kárpátszka Ukrajna parlamentje és törvénybe foglalja az ország függetlenségét, Volosint pedig államelnökké választja. A következő nap délelőtt azonban a kárpátukrán kormány már Romániába menekül az előretörő magyar csapatok elől. Az „ideiglenes főváros”, Huszt előtt – Veresmart és Rakasz községek között – mintegy 10 kilométerre fejt ki a Szics-gárda utolsó, egyben legnagyobb ellenállását a magyar honvédség ellen. Utóvédharca Huszt nyugati szélén volt, ahol többségében az ukrán tanáraik által megtévesztett ungvári tanítóképzős hallgatók harcolnak és szenvednek súlyos veszteséget. Mai nacionalista ukrán történészek szerint a Huszt előtti csatáknak több száz Szics-gárdista esett áldozatul, akiket a közeli Vörösmezőn (Krasznaja Polja) közös sírban hantolnak el. Más adatok szerint a csehek, majd a magyarok elleni harcokban kereken 1600 Szics-gárdista vesz részt, akik közül az előbbiek elleni küzdelmekben mintegy százan, az utóbbiakkal szembeni csatározásokban mintegy kétszázan veszítik életüket. (Véges. 1993., *Magyar katona*. 1944:416-434.)

Március 16-án délután 4 órakor a magyar honvédség csapatai elfoglalják Husztot, majd tovább törnek előre Técső felé és este 21 órakor bevonulnak a településre. Két nap múlva a Tisza völgyének felső folyásán – Trebusafejérpatakon, Rahón és Körösmezőn át előretörve – a Tatár-hágó elfoglalásával a magyar csapatok március 18-án birtokba veszik Kárpátalja egész területét. Ezzel ismét új korszak kezdődik a munkácsi görög katolikus egyházmegye és hívei életében.

Sztojka Sándor ezekben a napokban a beregszászi Kárpátaljai Területi Állami Levéltár egyik dokumentuma szerint a következő szövegű felhívást intézi híveihez: „Kérlek benneteket főpásztori szívem egész melegével, éspedig a fő tisztelendő papságot, a mélyen tisztelt tanítóságot, az egész intelligenciát (értelmiséget) és főleg titeket, kedves jó testvérek, magyar népünk fiait és leányait és kedves gyermekeiteket, fogadjátok bizalommal és szeretettel a bevonuló honvédeket.” (F. 151., op. 18., szpr. 2303., ark. I.a.)

15. Kárpátaljai görög katolikusok – ismét Magyarországon (1939. március – 1944. október)

Kárpátalja birtokbavételével még nem fejeződtek be a fegyveres összetűzések, mert öt nap múlva – március 23-án – a magyar katonaság támadást indít nyugati irányban és mintegy 20 kilométeres mélységben elfoglalja a Cirókafalu-Takcsány-Szobránc vonalat. Másnap a szlovák hadsereg ellentámadásba megy át, repülőgépei bombázzák a magyar állásokat és Ungvár városát. A konfliktusnak Németország közbelépése vet véget, de Magyarország megtarthatja az itt visszaszerzett 1056 km²-nyi területet, amely az Ung völgye, illetve az Ungvár és Uzsoki-hágó közötti vasútvonal biztosításához volt szükséges.

1939 márciusában és áprilisában két részletben összesen 12 141 km² terület kerül vissza Kárpátaljával Magyarországhoz. Itt az 1930. évi csehszlovák népszámlálás szerint a lakosság zöme rutén, 431 564 fő (72,8%), 67 194 zsidó (11,4%), csehszlovák 37 337 (6,3%), magyar 26 203 (4,4%), 8 420 német (1,4%), a többi egyéb, illetve jelentős részben állampolgárságuktól megfosztott vagy bizonytalan állampolgárságú magyar. A terület összlakossága 592 901 fő. (*Thirring*. 1939:27., 29.) 1939-ben Kárpátalja lakosságának nagyobb része görög katolikus, összesen 342 241 fő. (*Pirigy*. 1991:69.) Az 1941-ben tartott magyar népszámlálás Kárpátalján összesen 621 976 lakost talál, amelyből 481 202 fő rutén anyanyelvűnek, 474 153 fő pedig rutén nemzetiségűnek vallotta magát. Ellenben amíg a magyart csak 40 340-en vallották anyanyelvűnek, addig magyar nemzetiségűnek már 57 344-en jelentkeztek. A népesség többi része főleg szlovák, német és zsidó (jiddis, héber) nemzetiségű, illetve anyanyelvű volt. (*Popély*. 1991:124.)

Az 1939-es határváltozással módosul az egyházmegyei beosztás is. Az Ung folyótól nyugatra fekvő húsz kilométeres sávban lévő cirókavölgyi esperesi kerület öt paróchiája – Cirókafalu, Nagypolány, Takcsány, Zemplénorosi és Zuella – Magyarországhoz kerül. Ezeket az eperjesi egyházmegyéi paróchiákat a Szentszék a miskolci Apostoli Exarchátushoz csatolja. Ugyanakkor Beregdarócot és Rudabányácskát visszahelyezi a munkácsi püspökség joghatósága alá. A második világháború után e két paróchiát nem a miskolci exarchátushoz, hanem – ideiglenesen – a hajdúdorogi egyházmegyéhez rendelik, feltehetően azért, mert ennek főpásztora, Dudás Miklós egyben a munkácsi püspökség apostoli kormányzója is volt. Tizenegy parochia pedig – az 1938. november 2-i bécsi döntéssel Magyarországhoz került hat kassai, valamint az öt cirókavölgyi esperesi kerületi – újra az eperjesi püspökség része lesz. (*Pirigy*. 1991:94-95.) A munkácsi püspökség tulajdona volt évszázadokon át a Miskolc mellett elterülő, Szent Péter és Szent Pál apostolokról elnevezett (görömböly) tapolcai apátság birtoka – 3263 katasztrális hold föld –, de Papp Antal átköltözése után Róma közbenjárására a magyar kormány neki adta a haszonélvezetet.

Kárpátalja egészének birtokbavételét örömmel vette tudomásul a Trianonban megcsonkított Magyarország lakosságának döntő többsége. A magyar rádió és a lapok közlik, hogy az éppen a fővárosban gyűlésező katolikus püspöki kar rendeletére országszerte félórás harangzúgás köszöntötte ruszin testvéreink visszatérését. (*Marina*. 1977:119.) Sztojka Sándor munkácsi püspök ünnepi pásztorlevelet ad ki, amelyben felszabadítóként üdvözli a bevonuló magyar honvédséget, de egyúttal a következőkre is felhívja a figyelmet: „Nem üres kézzel tértünk vissza új honunk keblére mi magunk sem... hatalmas tölgeseinket és fenyveseinket hoztuk magunkkal, folyóink még sebesebben folynak majd a magyar síkságra... Feltárjuk új hazánk előtt sóbányáink méhét.” Nemcsak a főpásztor, hanem a görög katolikus papság túlnyomó része is örömmel fogadja a bevonuló magyar honvédséget. Közülük jónéhányan korábban tevékenyen részt vettek a Volosin-rezsim elleni küzdelemben, több helyen híveikkel együtt segítették, elbújtatták a magyar szabadszereplőket.

Kárpátalja újonnan birtokba vett területén katonai közigazgatást vezetnek be a helyzet normalizálására, ami „a hadijog természetes folyományaképpen” szokásos jelenség mindenütt, ahol előzőleg hadműveletek voltak. A magyar csapatok bevonulása után a huszti német konzulátus segítségével mintegy 7500 ukrán nacionalista távozik a vidékről és települ át Szlovákia keleti felébe, ahol német irányítással megkezdik politikai és katonai szervezésüket. (Volosin rövid berlini tartózkodás után a cseh protektorátus területén, Prágában telepedik le, ahol a bábkormánytól havi 4000 cseh korona nyugdíjat kap és egy ukrán újságot ad ki. 1945. március 21-én a szovjet hadsereg letartóztatja, Moszkvába viszi, itt hal meg ez év júliusában, életének 70. évében.) A huszti apostoli vizitátor, Nyáradai püspök 1939. március 24-én Zágrábra menekül. A birtokba vett kárpátaljai területeken azonnal „tisztogatási akció” indul, felkutatják a „nemkívánatos elemek”-et, amiben a magyar honvédségnek a helyi „nemzeti tanácsok”, valamint az akkor alakult „nemzetőrsek” segítenek. Mindenekelőtt az ukrán irányzat híveit, illetve a kommunisztákat igyekeztek kiszűrni. Az akció azonban helyenként atrocitásokhoz vezetett, ami ellen Teleki Pál miniszterelnök fellépett. Ezért a katonai közigazgatás élén álló Novákovits Béla nyugállományú altábornagy mellé a minisztertanács döntése alapján Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter kormánybiztosot nevez ki Marina Gyula személyében, hogy ily módon befolyásolja a katonai hatóságok működését. Marina 1901. május 26-án született a Máramaros vármegyei Tiszalonkán, 1983. július 20-án hunyt el az egyesült államokbeli Perriopolisban. Középkolai, majd teológiai tanulmányait Ungváron végzi. Gebé püspök 1926 decemberében szenteli görög katolikus pappá, s ugyanakkor kinevezi az ungvári papnevelő intézet vicerektorává. 1927 és 1929 között a vatikáni Gergely Egyetemen tanul, római, illetve kánonjogból doktorál. Hazatérése után teológiai tanár és továbbra is vicerektor, amikor 1939. március 15-én kinevezik a szerveződben lévő katonai közigazgatáshoz kormánybiztosnak. (*Marina*. 1977:120-121.)

Teleki Pál miniszterelnök a katonai közigazgatás időtartamát minél rövidebbre igyekezett korlátozni és minél zökkenőmentesebben megteremteti az átmenetet a polgári adminisztrációhoz. Novákovits altábornagy március 16-án Ungváron késő este a járási katonai parancsnokoknak eligazítást tart a tennivalókról, mely „pocsék feladat”, de „ehhez a néphez mi nem pacifikálni jöttünk, azaz nem ráncbaszedni a lázongókat, hanem visszase-

gíteni őket... a megnyugvás útjára. Tehát ne állig felfegyverkezve igazgassunk! Nem besúgásokra és vádaskodásokra fogunk támaszkodni, hanem törekedni fogunk önmagunk felismerni, hogy mi a baj okozója és csak azután jön a 'ki?'... nyomban és személyesen felülvizsgálni az őrizetbe vettek és azok számát lecsökkenteni, sőt jobbnak látnám az ilyen táborokat inkább feloszlatni.” (*Marina*. 1977:123.)

A magyar katonaság Kárpátalján mintegy 1200 embert – többségében Szics-gárdistát – internál a birtokbavételkor, akiket táborokban helyeznek el meglehetősen rossz körülmények közé. Novákovits altábornagy a „szögesdrótos” szigorított táborokat, Marina kormánybiztos a „dróttalanokat” számoltatja fel, ez utóbbiakban a civil értelmiségből való, túlnyomó részben tanügyi alkalmazottakat – tanítókat, tanárokat – tartottak fogva. A „szögesek” a Rahó melletti Dumen-havasokban, illetve a galíciai határ mentén működnek, valamint az egyik legnagyobb, főként „szicsek”-kel Munkács város központjában, az ún. Kohner-kastélyban. A „dróttalanok” – ezek Marina kormánybiztos hatáskörébe tartoznak, a Huszt melletti Tiszakirván, Tiszajhelyen, Szőlősvégárdón, sőt a Nyíregyháza melletti Varjúlapon vannak.

Közben a magyar kormányzat és különböző szakértők dolgoznak Kárpátalja autonómiájának tervezetein. Ezek tárgyalása nem tartozik szorosan témánkhoz, de annyit meg kell említenünk, az ott élő magyarság ellenezte a vidék önállóságát – főként az értelmiség és a tisztviselőréteg –, mert attól tartott, hogy a csehszlovák korszakhoz hasonlóan ismét háttérbe szorul. Hasonló volt az álláspontja a „magyarorosz” nézetű és öntudatú ruténeknek is, akik lojálisak voltak a magyar államhoz. A különféle javaslatokban szóba kerül Egán Ede századfordulói „hegyvidéki segélyakció”-jának a folytatása, a „magyarorosz” nyelvi irányzat, valamint a rutén kultúra támogatása, a görög katolikus egyház különféle előnyökben való részesítésének az igénye és a pravoszlávok háttérbe szorítása.

Az ügyben természetesen véleményt nyilvánítanak a különféle rutén irányzatok képviselői is. A „nagyorosz” orientáció az Autonóm Orosz Nemzeti Pártban tömörül, Fenczik István vezetésével, akinek a kormányhoz március 31-én benyújtott tervezete – „A Kárpát-orosz Vajdaság alkotmánya” – számos ponton az 1918. decemberi Károlyi-féle Ruszka-Krajna örökségéből merítkezik. Mindezzel nemcsak „rossz emlékeket idéz”, hanem a kabinet szándékait is keresztezi. (Fenczik egyébként tárca nélküli miniszter volt a Bródy András vezette 1938. október 9-25. között működő ruszin kormányban.) Bródy nem a budapesti kabinethez nyújtja be tervezetét, hanem *Ruszkij Vestnik* ('Orosz Közlöny') című lapjának április 2-i, húsvéti számában közli „Milyen területi autonómiát kívánunk?” címmel. Újságja hetente 5-6000 példányban lát napvilágot, de ezt a számot 50 000 példányban nyomtatja és terjeszti Kárpátalján. Az 1918 előtti Horvátországéhoz hasonlóan „a legszélesebb területi autonómiát” követel a rutén népnek Magyarországon belül, amely a közös kül-, illetve hadügyeken kívül minden tekintetben – közigazgatási, vallási, oktatási, stb. – önállóságot élvezne. A „magyarorosz” irányzat vezérének javaslata, amely lényegében társországi autonómiát fogalmaz meg, nem arat osztatlan sikert. Mind többször hangzik fel, hogy először gazdaságilag kell felemelni a ruszin népet mély nyomorából, azután jöjjön az önállóság. Ennek egyik élharcosa már 1938 őzétől Egán Imre nyugalmazott főispán, Egán Ede fia, aki apja „hegyvidéki akció”-jának újraindítását szorgalmazza. (*Egán*. I.1939.) A röpiratra hasonló című írással válaszol Morvay Zsigmond. (*Morvay*. 1939.)

Az autonómia megítélésében Bródy pártjában szakadás következik be, egyes vezetők Bródy követeléseit szélsőségeseknek minősítik. Kaminszky József, a párt egyik vezető tagja, a Központi Orosz Nemzeti Tanács elnöke csak kulturális és szociális autonómiát tart elképzelhetőnek. A másik frakció vezére, Demkó Mihály pedig Buday Moncsák Istvánnal aláírásokat gyűjt a ruszin falvakban az autonómia ellen. „A görög katolikus papság autonómiaellenes állásfoglalásának eléréséhez elég volt arra utalni, hogy ellenkező esetben az állami kongrua-kiegészítésre nem számíthatnak. Ilniczky és Marina voltak Bródy párton belüli pápi ellenzékének a vezetői. A Bródy pártján belüli differenciálódás az április 15-i pártértekezleten már erősen megmutatkozott. Bródy hívei részéről éles kifakadások hangzottak el Demkó és Marina ellen, a 18-i gyűlésen pedig már arról volt szó, hogy kizárják a pártból Kaminszkyt és Popovicst, a Központi Orosz Nemzeti Bizottság elnökét és alelnökét, mint az autonómia árulóit.” (Tilkovszky. 1967:175.)

Az idő haladtával egyre sürgetőbbé válik a katonai közigazgatás felszámolása, a május 12-én tartott minisztertanácsi ülésen a kárpátaljai átmeneti polgári adminisztráció bevezetése a fő téma. A megfelelő előkészületek után a kormány május 23-i ülésén elfogadja a márciusban visszacsatolt kárpátaljai terület közigazgatásának ideiglenes rendezéséről szóló rendeletet, amely a magyar és a rutén nyelv egyenjogú hivatalos nyelvként való használatát ismeri el. Május végén állítja össze Marina Gyula Kárpátalja főbb közigazgatási tisztviselőinek névjegyzékét, akiknek kiválasztásánál a miniszterelnökségen a következőket kapja fő szempontnak: „minden hivatalfőnök lehetőleg ruszin származású és születésű legyen és tudjon magyarul”, ezenkívül tanácsadókat is javasoljon. (Marina. 1977:134.) Az első ügyosztály – a vallás- és közoktatásügyi – vezetőjének Marina Gyulát nevezték ki.

Bródy június 18-án Huszton népgyűlést tartott, ahol összecsaptak az autonómia hívei és annak ellenzői. Bródy és több szónok arra figyelmezteti a hallgatóságot, hogy Kárpátalján „...az autonómia esküdt ellenségei, a papok akarják kezükbe keríteni a hatalmat, s akkor a népnek megint fizetnie kell a párbért és a pap számára robotolnia kell – ugyanakkor az éppen aposztrofált ellenfél 'Dicsértessék az Úr Jézus Krisztus' kezdetű Bródy-ellenes röplapokkal árasztotta el a gyűlés résztvevőit. 'A ruszinoknak nem autonómia kell, hanem kenyér és pap' – olvasható e röplapokon. 'A ruszinok mindig békeességben éltek; volt kenyérük a saját részükre és a papokéra is... akarjuk, hogy tebelőled legyen tanult ember, aki nem csak ruszinul, hanem magyarul is fog tudni beszélni, hogy belőled úr is lehessen.'” (Tilkovszky. 1967:180-181.) Pro és kontra tart a küzdelem, folyamodványok sora érkezik a kárpátaljai községekből a budapesti kormányhivatalokhoz az autonómia ügyében Bródy pártja, illetve ellenfelei szervezésében.

Az 1939. május 28-29-i parlamenti választások – hasonlóan a Felvidékhez – nem terjedtek ki Kárpátaljára, hanem a Teleki Pál miniszterelnök által benyújtott és június 22-én törvényerőre emelkedett javaslat alapján az itteni képviselők „behívással” kerültek a magyar országgyűlés képviselőházába. A honatyák általában az Autonóm Földműves Szövetség tagjai voltak, és június 30-án Bródy Andrással az élen kilencen foglalják el a helyüket. Vezetőjük ebből az alkalmából mondott beszédében többek között kifejti: „...a magyarorosz nemzet a saját elhatározásából tért vissza a Szent István-i birodalomba ... amit egy idegen hatalom (ti. Csehszlovákia) az egész világ színe előtt vállalt nemzetközi

szerződés ellenére megtagadott tőle, azt meg fogja kapni az ősi hazában: nemzeti életének, szellemi, gazdasági és kulturális fejlődésének szabad lehetőségét az autonómia keretében.” (*Képviseletházi Napló*. 1939. I:290-291.) Ugyanezen a napon nevezik ki a felsőház két kárpátaljai tagját, Ilniczky Sándor görög katolikus nagyprépost és Kaminszky József, a Központi Orosz Nemzeti Tanács elnöke személyében.

Ilniczky Sándor 1889. január 30-án született az Ugocsa vármegyei Feketeardón, középiskoláit Szatmárnémetiben és Ungváron, teológiai tanulmányait az eperjesi líceumban végzi. 1914. március 15-én Ungváron szentelik görög katolikus pappá, majd Iloncán és Nagylucskán parochus. Kiváló tehetsége eredményeként 1917. január 1-jén a munkácsi görög katolikus püspökség szentszéki jegyzőjévé és püspöki háznaggyá nevezik ki. 1921-től már szentszéki ülnök, 1922-től a székesegyház munkatársaként az ungvári görög katolikus polgári leányiskola tanára, 1930-tól kanonok, 1939-től nagyprépost, és mint az imént említettük, örökös felsőházi tag lett. Irodalmi, teológiai munkássága jelentős, 1924-től szerkeszti a munkácsi püspökség folyóiratát, a *Duspasztirt* ('Leल्पásztor'). Ugyanebben az évben szervezi meg és lesz vezetője az ungvári Központi Vallásvédelmi Irodának, amelynek kiadványai igen népszerűvé válnak a ruszin nép körében. 1928-ban megválasztják a ruszin misszionárius könyvkiadást irányító testület elnökének. A két világháború között számos lap szerkesztésében vesz részt, így a *Misszijnij Vesztik* ('Missziós Hírnök'), *Misszijnij Kalendar* ('Missziós Kalendárium'), *Blagovesztik* ('Üdvhírnök'), *Nedilja* ('Vasárnap'), *Nova Nedilja* ('Új Vasárnap'), *Karpatszka Nedilja* ('Kárpáti Vasárnap'), *Literaturnaja Nedilja* ('Irodalmi Vasárnap'). Ilniczky e lapok, valamint a könyvek megjelenését anyagilag is támogatja. Prédikációi közül mintegy félezeret megjelentet különböző lapokban, folyóiratokban. Kárpátalja egyik legnépszerűbb közéleti személyisége, akit számos település választott díszpolgárává, köztük Ilonca és Nagylucska. Július végén Ilniczky Sándort Kárpátalja kormányzói biztosa, báró Perényi Zsigmond mellé főtanácsadóvá nevezik ki. A magyar parlament felsőházában még egy papi személy képviselte Kárpátalját. Sztójka Sándor munkácsi püspök, aki miután június 13-án Horthy Miklós (1868-1957) kormányzó kezébe leteszi az állami esküt, július 1-jétől a felsőház tagja lesz. Véleményét többször kifejti Kárpátalja autonómiájáról, közjogi helyzetéről is. (*Ilniczky*. 1939., 1942.)

Közben rendeződik Kárpátalja jogállása. Horthy kormányzó június 28-án jóváhagyja báró Perényi Zsigmond (1870-1946) koronaőr kinevezését a terület kormányzói biztosává. Közben ugyanis – 23-án – kihirdetik az 1939. évi VI. törvénycikket a kárpátaljai területeknek az országgal való egyesítéséről. A törvény szövege szerint a 12 171 km²-nyi vidéken (az 1938. november 2-i első bécsi döntéssel visszakerült, színmagyar Tiszahát nélkül) kerekén 496 ezer lakos él, ebből mintegy 400 ezer ruszin, 63 ezer magyar. Július 7-én Perényi elfoglalja ungvári hivatalát, és ezzel megszűnik a katonai közigazgatás. Perényi Zsigmond 1870. november 25-én született Budapesten, tanulmányai végeztével 1896-ban a nagyszőlősi került országgyűlési képviselőjévé választják. 1903-ban Mára-maros vármegye főispánja lett. 1913-1917 között Tisza István kormányának belügyi államtitkára. 1919. augusztus-szeptemberben belügyminiszter. 1920-tól a Magyar Nemzeti Szövetség országos elnöke, 1927-1933 között országgyűlési képviselő. Ekkor koronaróré választása miatt lemond, de hivatalból a felsőház tagja, később alelnöke is. 1946. március 18-án hunyt el Budapesten.

Perényi hivatalos székhelye Ungvár, de július 16-i, Huszton tett látogatásakor tartja meg bemutatkozó beszédét, amelyben arról szól, hogy először megnyugvást kell teremteni és kenyeret adni a ruszin népnek, azután jöhet az önrendelkezés. Bródy megint hibát követ el: bár tud róla, nem vesz részt Perényi fogadásán, sőt – Marina emlékirata szerint – ugyanott, Huszton és ugyanabban az időben „pártértekezletet tartott és azon harcot hirdetett meg – többek között – ellenem is, de főként Kaminszky és Illiczky, mint renegátok ellen, akik mindent feladtunk, hogy a kormány szekerét tolhassuk. Bródy ugyanakkor és újra igazságtalanul megvádolta a magyar kormányt, hogy 'majdnem minden járásban magyar szolgabírókat nevezett ki', holott pontosan annak az ellenkezője volt igaz!" (Marina. 1977:137-138.) Marina, aki a kormánybiztos kíséretében volt huszti látogatásakor, visszaúton Ungvárra menet tudta meg Perényitől, hogy bemutatkozó beszédében akarta ünnepélyesen bejelenteni, miszerint a Minisztertanács Bródyt választotta ki személye mellé főtanácsadói tisztségre miniszteri rangban. Mivel azonban Bródy nem jelent meg a huszti kormányzói biztosi bemutatkozó értekezleten, így természetesen nem tette meg a bejelentést. Perényi később arról is értesül, hogy Bródy ugyanakkor tartott huszti pártrendezvényén fenyegetően kijelentette: „ha őszig Kárpátalja nem kap autonómiát, azaz teljes önrendelkezést, ő itthagyt mindent és mindenkit és kimegy Amerikába.” (Marina. 1977:138.) Bródy néhány nap múlva kérés nélkül megkapja útlevelét amerikai vízummal, mégsem utazik ki, viszont politikai tevékenységét visszafogja. Két hét múlva – mint már említettük – Illiczky Sándort nevezik ki kárpátaljai főtanácsadónak.

1939. szeptember 1-jén kitört a második világháború, amivel teljesen új helyzetbe került Kárpátalja. A lengyel összeomlás után a Ribbentrop-Molotov-paktum értelmében a Szovjetunió megszállja a keleti lengyel területeket, s ezáltal szeptember 17-én a Kárpátok gerincén 150 km hosszan létrejön a szovjet-magyar határ. Másnap Perényi elnökletével értekezletet tartanak Ungváron a menekült lengyelek továbbszállításáról és ellátásáról. Október végéig több mint százezer lengyel állampolgár, többségében katona menekül Kárpátalján át hazánkba, egy részük harci járműveit és fegyverét is magával hozza. Tény, hogy a ruszin nép közül sokan rokonszenvvel fogadták a szovjet szomszéd-ságot, különösen a fiatalok. „Határvédelmi közegeink pontos adatokkal értesítették a tanügyi osztályt (ennek volt vezetője az ungvári kormányzói biztosi hivatalban Marina Gyula), hogy a tanuló ifjúság nemi különbség nélkül százával hagyja el az iskolát és kidolgozott terv szerint átszivárognak a magyar határon át a szovjethez. Különösen a huszti 17 osztályos (ruszin) gimnázium igazgatója jelentette, hogy ebben a népes gimnáziumban a felső osztályok létszáma rohamosan apad. A fiatalabb tanárok közül is 1-2 minden előzetes bejelentés nélkül elhagyta állását és egyszerűen eltűnt.” (Marina. 1977:140.)

A Szovjetunióba szökött fiatalokat azonban „szűrőtáborokba” zárják az ottani hatóságok, ahol rossz körülmények közé kerülnek. Hónapok múlva toloncolják őket vissza rühesen, leromlott testi állapotban. A magyar biztonsági szervek fényképfelvételeket is készítenek róluk. Ezen fiatalok közül többen kérik a tanügyi vezetőket, hogy a határmenti középiskolákban elmondhassák élményeiket, tapasztalataikat a szovjet táborokról, s tesztükön megmutathassák szenvedésük nyomait. A magyar hatóságoknak sikerül néhány olyan fényképfelvételt készíttetniük, amelyek a sambori szovjet gyűjtőtáborban fogva

tartott több száz Kárpátaljáról kiszökött fiú és leány életkörülményeit örökíti meg. Elsősorban ebből ered, hogy ez időben csökken a ruszin gimnáziumok tanulóinak száma, az 1938 őszi visszacsatoláskori 2407 fős tanulólétszáma az 1941/1942-es tanévre 1746-ra esik vissza.

A kárpátaljai kormányzói biztosság hatáskörébe tartozó 3 gimnáziumban – Ungváron, Munkácson és Huszton – ekkor 50 osztályba 1943 tanuló iratkozott be. A legnépesebb a munkácsi állami ruszin tannyelvű gimnázium 766 tanulóval, majd a huszti 730, az ungvári 447 diákkal. A huszti állami gimnázium 8 magyar osztályában összesen 197 tanuló volt, ezt levonva, a ruszin gimnáziumokban összesen 1746 ruszin ajkú diák folytatott ruszin nyelven tanulmányokat. A munkácsi ruszin tannyelvű gimnáziumban az 1941/1942-es tanévben külön leányosztály nyílt 51 tanulóval. Ugyanekkor Kárpátalja területén 12 polgári iskola működött 2621 tanulóval, ebből ruszin tagozaton 1610-en, a magyaron 896-an, a szlovákon 115-en tanultak. Az osztályokból 40 ruszin, 21 magyar, 4 szlovák és 4 vegyes tannyelvű volt. Kárpátalján a tárgyalt tanévben 2175 népiskolai osztályban folyt tanítás 2027 tanítóval és 75 nevelőnővel, a tankötelesek száma ekkor 119 420. „A magyar iskolapolitika elsősorban azt tűzte ki céljául, hogy a ruszinok számára saját nyelvükön való tanulás lehetőségét biztosítsa...” (Korábban) Prága ugyanis két irányban tevékenykedett és pedig a nagyorosz és az ukrán irányba. Ezzel szemben a helyi ruszin nyelv károsodott természetesen, mert hiszen a ruszin éppen annyira különbözik a nagyorosztól, mint az ukrántól. A magyar kormánynak tehát elsősorban ezt a problémát kellett megoldania. Kormányrendelettel gondoskodtak arról, hogy a kisebbségi iskolákban a magyar nyelv kötelező tanítása mellett anyanyelvű (ruszin, szlovák) oktatást vezessenek be.” (Csiki. 1940?:64.) Kárpátalján 1939 és 1942 között a magyar állam 900 ezer pengőt költött új iskolák építésére, illetve felújítására.

Az 1940-es évek elején számos magyar fiatal érdeklődött Kárpátalján a ruszin nyelv iránt. Az ungvári ruszin (görög katolikus) tanítóképző, illetve líceum 469 hallgatójából ezidőben 220 magyar nemzetiségű volt. A kormányzói biztosi székhelyen ezen kívül Görög Katolikus Püspöki Hittudományi Főiskolán folyik a lelkészképzés, az intézményt 1773-ban alapították. Ugyancsak Ungváron működik egy görög katolikus polgári leányiskola. Kárpátalja számos településén – de a városokban is, például Beregszászon – görög katolikus elemi iskolák fogadják a tanulókat. A vidéken ezidőben összesen 586 község található, ezek túlnyomó többségében ruszin tannyelvű állami, kisebb részben görög katolikus egyházi népiskolák találhatóak. A kárpátaljai tanügyben ekkor kereken 3500-an dolgoznak.

A közös szovjet-magyar határ létrejötte is sietteti a kárpátaljai helyzet további rendezését. A magyar kormányzat különösen a kommunista propaganda erősödésétől tart, ennek leküzdéséhez a fő erőt a görög katolikus egyházban találja meg. Annál is inkább, mert a munkácsi püspökség klérusa – derül ki a miniszterelnökség tájékoztatási osztályának jelentéséből – „...’favorizált helyzetét, a népre gyakorolt befolyását, és anyagi helyzetét látja veszélyeztetve az új szomszéd megjelenésével. Soha olyan lojálisak nem voltak a magyar állammal szemben, mint most.’ Sztrojka püspök utasította papjait, hogy mélyítsék el híveikkel kapcsolataikat, mivel a kommunista mozgalom elsősorban ellenük irányul, úgy is, mint papok, úgy is, mint földbirtokosok ellen.’ Elrendelte, hogy a templomokban

prédikálják azt, hogy a szovjetek kidöntik a fészületeket.” (Tilkovszky. 1967:199.) A munkácsi püspök a keresztény- és katolikusellenes propaganda ellensúlyozására létrehozza az egyházmegye Szociális Misszió nevű szervezetét, amely elsősorban az ifjúság, különösen a leányok körében munkálkodik. A háború éveiben rendkívül sokat tesz ez a mozgalom a szegény sorsúak gondjainak enyítéséért, a hadiárvak, a frontról visszatért rokkantak gondozásáért, és gyűjt meleg ruhaneműt a harctereken lévő magyar katonáknak.

Ebben a helyzetben egyre fontosabbá válik az autonómia ügye. A magyar kormány 6200/1939. M.E.számú rendeletével a rutén többségű területet – az 1938. november 2-i első bécsi döntéssel visszakerült magyarlakta sáv, az Ungvár-Munkács-Beregszász vonal alatti rész kivételével – három közigazgatási kirendeltségre osztja. Ezek összterülete 12 141 km², lakossága az 1939. júniusi népszámlálás szerint 671 962 fő. A három közigazgatási kirendeltség – a beregi, a máramarosi és az ungi – területén a kormányzói biztos gyakorolja a vármegyei törvényhatóságokat megillető szabályrendelet-alkotási jogkört, s mindazok a jogok megilletik, amelyeket a jogszabályok a főispán hatáskörébe utalnak. A területen az állam hivatalos nyelve a magyar és a rutén. A kormányzói biztos azokat a miniszteri rendeleteket, amelyeknek hatálya a kárpátaljai területre is kiterjed, a kárpátaljai terület hivatalos lapjában, a *Kárpátaljai Közönyben* (*Podkarpatszkij Visztnik*) – lehetőleg a *Budapesti Közönyben* való megjelenésükkel egyidőben – magyar és rutén nyelven teszi közzé. Hasonlóan jelenteti meg a kormányzói biztos által kiadott szabályrendeleteket, valamint a kormányzói biztos vagy a közigazgatási kirendeltség vezetője által kiadott általános jellegű rendelkezéseket és közleményeket. A járások és községek szervezetére – az egyes eltéréseket nem tekintve – a magyar jogszabályok voltak az irányadók. (Botlik-Dupka. 1991:48.)

1939 őszén Bródy akciót indít Perényi kormányzói biztos helyzetének megingatására, amivel csak azt éri el, hogy „kegyvesztett” lesz a magyar kormánynál. Ezzel viszont előidézi pártjának további bomlását. Bródy szándékaira Marina főtanácsadó is céloz, amikor október 14-én kihallgatáson jár Horthynál, és megjegyezte: „vannak, akik keresztbe fekszenek az országúton, s akadályozzák a konszolidációt, és zavart keltenek”. A kormányzó azt válaszolta: „vagy felállnak az útról, vagy felállítjuk őket, vagy elrugdoszuk.” (Tilkovszky. 1967:201.) Teleki Pál miniszterelnök azonban – a különféle viták ellenére – továbbra is felszínen tartja az autonómia ügyét, 1940. újévi rádiószózatában „magyarorosz”, azaz ruszin nyelven külön köszönti Kárpátalja népét. (A szöveg helyes kiejtését Marina Gyula gyakoroltatja be a kormányfővel.) Teleki február 28-án ismét egy szűkebb körű tanácskozás elé viszi az autonómiatörvény-javaslatát, ekkor az Egyed István egyetemi tanár által készített szöveg negyedik változatát vitatják meg. Az értekezleten a miniszterelnökön kívül a belügyi, illetve az igazságügyi tárca irányítója, Perényi kormányzói biztos, Illiczky főtanácsadó, Pataky Tibor államtitkár és Egyed István professzor vesz részt. Az itt elkészülő ötödik változat kerül az április 13-i tanácskozás elé, amelyre a ruténség vezetőit hívják össze. Ezen jelen vannak a magyar parlament „behívott” ruszin képviselői és felsőházi tagjai, a nyolc tagú kárpátaljai tanácsadó testület, Perényi, Illiczky, Sztójka Sándor munkácsi püspök, a ruszin származású Illés József és báró Kaas Albert, utóbbiak Kárpátalján birtokos egyetemi tanárok, valamint a javaslat

készítője, Egyed István professzor. Megegyeznek abban, hogy az 1918-ig Magyarország társországaként létező Horvátország helyzete más volt, mint most Kárpátaljáé, ezért azt a mintát nem lehet követni. A törvényjavaslatnak még további változatai készülnek – a parlamenti pártok képviselői vitatják tovább –, végül, miután Horthynak is bemutatják, július 23-án Teleki Pál miniszterelnök a parlamentben beterjeszti „a Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról” szóló törvényjavaslatot. Ez törvénybe iktatja azt az állapotot, amelyet – egyes eltéréseket nem tekintve – a már említett 6200/1939. M.E. számú rendelet teremtett, s amely ekkor már de facto fennáll Kárpátalján.

Az önkormányzat természetesen a görög katolikus egyház szempontjából a legfontosabbnak tartott vallás- és közoktatásügyi autonómiára is kiterjed. A magyar kormányzat már a törvény életbeléptetése előtt javít a legnagyobb kárpátaljai vallásfelekezet papjainak anyagi helyzetén. A törvény elfogadása előtt, 1940. április 1-jei hatállyal bevezeti a kongruát, vagyis a lelkészeknek az egyházi jövedelem kiegészítéséül folyósított államsegélyt. Ez évente fejenként 2176 pengő volt, ezenkívül azok a papok, akiknek „kiadásai meghaladták a jövedelmüket”, további 245-857 pengő támogatásban részesülnek, a gyermekes parochusoknak pedig családi pótlékot adnak. (*Bukovics*. 1980:24.) Egyes papoknak sikerül rábírnuk a hívőket a dézsma fizetésére, amit Sztojka püspök határozottan ellenez.

Perényi Zsigmond kormányzói biztos 1940 szeptemberében maga kéri felmentését, amit Horthy elfogad és felkéri a megüresedett főrendiházi elnökségi méltóságra. Kárpátalja második kormányzói biztosát szeptember 12-én nevezi ki a kormányzó, Kozma Miklós személyében. A politikus 1884-ben Nagyváradon született, nem kárpátaljai, de ifjúkora több mint tíz évét ott, Turjaremetén tölti nagyszülei házában, s iskolái egy részét Ungváron végzi. Katonai pályára lépett, elvégzi a Ludovika Akadémiát, 1904-ben avatják hadnaggyá. A budapesti tudományegyetem jogi fakultásán abszolutóriumot szerez. A Magyar Távirati Iroda elnöke, bauxit-érdekeltségek tulajdonosa, földbirtokos. 1934-ben a kormányzó örökös felsőházi taggá nevezi ki, országgyűlési képviselő a szombathelyi kerületben, 1935-ben a Gömbös-kormány belügyminisztere lesz. Kárpátaljai programjának középpontjába a ruszin nép gazdasági helyzetének javítását helyezi – gabona-, vetőmag-, tenyészállat-akciót indít –, de fontosnak tekinti a magyar-ruszin sorsközösség tudatos ébresztését is.

Hivatalának átvétele alkalmával szeptember 15-én beszédet mond Ungváron a kormányzói biztosi palota üvegsarnokában, és kifejti: „Ősi magyar tradíció, hogy minden vallási felfogást tisztelünk és hitéletében senkit sem háborítunk. A cseh uralom a vallásfelekezeteket egymás ellen játszotta ki s azokon keresztül is napi politikát csinált. A visszacsatolás óta Kárpátalja népe érezhette, hogy a vallásfelekezetek iránti türelem magyar tradíció, hogy minden vallási felfogást tisztelünk és hitéletében senkit meg nem háborítunk. Ez azonban nem elég, mert az egyes vallásfelekezetek között is ugyanennek az elvnek kell érvényesülnie. Felekezeti villongásokat tűrni nem fogok. Vallásfelekezeti vonatkozásokban az elmúlt két évtized Kárpátalján kétségtelen változásokat hozott, s a korábbi magyar törvények rendelkezései s a tényleges helyzet között helyenként eltávolodást látok.” (*Kozma*. 1940:4.) Megköveteli, hogy a hivatalnokok ruszinul beszéljenek, s – hasonlóan a többi nemzetiséghez – a ruszin nép is szabadon használhatja nyelvét, gyakorolhatja vallását a törvényekben biztosított jogok alapján.

Kozma Miklós hivatalának elfoglalása után elsőként Marina Gyulát, a vallás- és közoktatásügyi ügyosztály – mint a legfontosabb hatóság – főnökét fogadja, aki három pontban fogalmazza meg az autonóm közművelődés fejlődésének feltételeit. „A vallási ügyeket – tekintettel arra, hogy én a legnagyobb és legjelentősebb vallás-felekezetnek – a görög katolikus püspökség székes káptalanjának egyik tagja is vagyok, a tárgyilagos és szabad vallás gyakorlat zavartalan menetének biztosítása céljából kérem azt, hogy a kormányzó(i) biztos azt a saját (ún. 'presidiumi') (azaz elnökségi) ügyosztálya útján és közvetlenül irányítsa az illetékes vallásfelekezetek főnökeivel.” (Marina. 1977:146.) Ezen igény megvalósítása – miként a következő is – Kárpátalja autonómiája kiépítésének útját egyengette. Azt is kérte ugyanis, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium közvetlen intézkedési jogát szüntesse meg Kárpátalján, vagyis a szaktárca a kormányzói biztos és első ügyosztálya megkerülésével semmilyen közvetlen intézkedést ne tehessen a területen. Ugyanitt kérte, hogy Kozma számolja fel az „igazoló bizottságokat” és hatálytalanítsa azok addigi ártalmas döntéseit, amelyek csak bizalmatlanságot és megaláztatást hordoznak magukkal Kárpátalja tanügyében.

A szovjet-magyar határ kialakulása után ugyanis – mint említettük – több száz diák és számos fiatal tanár szökött ki a Szovjetunióba. Emiatt ún. „igazoló bizottságokat” hoztak létre, amelyek visszamenőleg is vizsgáloztak abban az ügyben, hogy az egyes tanügyi alkalmazottak miként viszonyultak az előző csehszlovák államalakulathoz, kiszolgálták-e, avagy sem. Mindez feszültséget idézett elő a mintegy 3500 tanügyi dolgozó körében, amit még az is fokozott, hogy a közbiztonsági és az államvédelmi szervek is keményen felléptek. Harmadik pontként ezért Marina azt kérte Kozma Miklóstól, hogy a helyi hatóságok – különösen a biztonsági szervek – csak a kormányzói biztos hivatalán keresztül avatkozhassanak be a tanügyi, illetve annak alkalmazottaival kapcsolatban felmerülő kérdésekbe. Kozma intézkedik az általa is jogosnak tartott kérések megoldására, azonban – mint várható volt – a kultuszminisztérium ellenállásába, sőt ellentámadásába ütközik. Ekkor meghívja Kárpátaljára jóbarátját, Hóman Bálint (1885-1953) kultuszminisztert, aki a négy napra tervezett körút helyett kilenc napig ismerkedik a vidék oktatásügyével. Elsősorban ennek a látogatásnak köszönhető, hogy a következő hónapokban a tanügyi alkalmazottakkal szembeni bizalmatlanság lényegesen enyhül. A hatóságok reakciói nagyrészt érthetőek, ugyanis 1938 novemberé és 1941 júniusa között közel 20 000 baloldali meggyőződésű ruszin, zsidó és magyar nemzeti-ségű személy – közöttük a már említett több száz ruszin diák – szökött a szomszédos Szovjetunióba a jobb élet reményében. Az NKVD (Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Del, Belügyi Népbiztonság, 1934-ben alakult, elődje a VCSK [Cseka], a GPU, majd OGPU.) azonban valamennyit határsértés, illetve kémkedés címén légerekbe hurcolta, és a borzalmakat csak kevesen éltek túl. (Botlik-Dupka. 1991:49.) Más adatok szerint csak 1940-ben mintegy 30 000 ukrán szökött át Kárpátaljáról Szovjet-Ukrajnába. (Udvari. 1995/b:168.)

A kiváló diplomáciai érzékkel rendelkező és a kormányzati körökben is befolyásos Kozma Miklós kárpátaljai kormányzói biztos működésének 14 hónapjában a területen gyakorlatilag megszűnt a félelem és a feszültség. Békésebb időszak következett, de csak rövid időre, mert már 1942 január elején a Szovjetunióból átdobták Kárpátaljá-

ra az első ejtőernyős partizánosztagot a ruszin Oleksza Borkanyukkal az élen, és ezt később több hasonló akció követte.

Kozma kormányzói biztosi működése alatt, 1941 tavaszán zárult le az előző év márciusában indított vizsgálódás, a tisztviselők és egyéb közalkalmazottak – köztük a tanügyiek – igazoló eljárása. Eközben a magyar kormány támogatásával lépéseket tesznek a vidék tudományos életének fellendítésére, amiben elsősorban az ungvári görög katolikus szemináriumra, illetve a végzett magas képzettségű, történelemmel, nyelvészettel, teológiával foglalkozó lelkészekre épít. A tudományos társaság gondolata Kozma Miklóstól eredt, aki nyomban az ügy hathatós támogatójára talált Sztojka Sándor munkácsi püspökben. 1940 őszén Kozma vezetésével kárpátaljai küldöttség keresi fel Horthy Miklós kormányzót, akinél a szűkös anyagi lehetőségek és a háborús körülmények ellenére sikerül kieszközölniük a Kárpátaljai Tudományos Társaság (a továbbiakban KTT) megalakításának jóváhagyását és támogatását.

A társaságra annál is inkább szükség volt, mert a Volosin-rendszerben teljesen kompromittálódott Proszvita kultúregyesületet Kárpátalja birtokbavételekor a magyar hatóságok felszámolták, de az orosz orientációjú Duchnovics Társaság továbbra is működhetett Perényi kormányzói biztossága alatt. Kozma ehelyett indítványozza a KTT létrehozását. Közben Teleki Pál miniszterelnök sürgeti egy ruszin nyelvi és irodalmi tanszék, valamint egy ruszin etnikai intézet megszervezését a debreceni egyetemen.

Ilyen előzmények után alakul meg 1941. január 26-án Ungváron a kormányzósági palota – jelenleg a kárpátaljai területi közigazgatás székháza – közgyűléstermében a Kárpátaljai Tudományos Társaság a vidék tudósainak részvételével. Az alapító tanácskozáson számos jeles személyiség jelent meg, mindenekelőtt Sztojka Sándor munkácsi püspök, Ilniczky Sándor nagyprépost-főtanácsadó, Gyurits Gyula, az Ungi Közigazgatási Kirendeltség vezetője, Simonkai Gyula, a Latorca Rt. vezérigazgatója és mások. Az ülésen Kontratovics Irén (Ireneusz) őrdarmai görög katolikus lelkész, szentszéki tanácsos, főesperes tölti be a korelnöki tiszteletet. Kozma Miklós megnyitóbeszédében kifejti: „A kárpátaljai és rutén kulturális érdekek és értékek tudományos szolgálatára és védelmére ma megalakul a Kárpátaljai Tudományos Társaság. Jelentőségét a nyelv, az itteni kultúra és tudomány szempontjából elbírálni nem az én mai feladatom, de azt hiszem, mindenki érzi, hogy ez a lépés milyen nagy jelentőségű. S tudnia kell mindenkinek azt is, hogy ez a lépés a magyar kormányzat jóvoltából és kezdeményezésére történt, de nem kormányzati és még kevésbé politikai célokra, hanem tisztán és kizárólag úgy, amint az első mondatban hangsúlyoztam: kárpátaljai és rutén népi kulturális érdekek szolgálatára... A tudományos társaság munkájától távol kell maradnia minden nem tudományos, nem irodalmi, nem művészi vonatkozásnak, tehát semmi néven nevezendő napi politikának a társaság keretében belül helye nem lehet és nincs... a rutén nép elvárja a Kárpátaljai Tudományos Társaságtól és az abban és körülötte csoportosuló saját intelligenciájától (értelmiség) az ő kultúrájának igazi szolgálatát.” (*Zorja-Hajnal*. 1941:7., 9., 13.)

Sztojka Sándor püspök az alakulást köszöntő beszédében arra hívja fel a figyelmet: „Annak örvendünk ma tehát különösen, hogy ennek a Társaságnak elsőrendű hivatása ép(p)en a szentistváni hazához mindig hűséges ruszin népünk kultúrájának emelése lesz. A mi népünk igazi kultúrája pedig sajátos lelkisége által kitermelt szokások, hagyomá-

nyok, irodalmi vagy művészi alkotások összessége és rendszere. És mert Kárpátalja valóságos múzeuma a népi művészi ízlésnek és alkotásoknak, ezeknek a Társaság által való megőrzése és fejlesztése a legnagyobb elismerésre, dicsőretre és hálára méltó kultúr-munka lesz. És mert minden kultúrát két irányban kell szolgálni, legyen e tudományos társaság munkássága elsősorban ismeretterjesztő, de ezzel párhuzamosan legyen a vallási, erkölcsi és társadalmi életnek s az igazi honszeretetnek ápolója". (*Zorja-Hajnal*. 1941.:17.)

A KTT 35 főre tervezett tagságából az alakuláskor 27-et jegyeznek be, nyolc hely egyelőre üres marad. Mindezt Kozma Miklós ismerteti megnyitóbeszédében, mint ahogy azt is, hogy a tagság három szakosztályba – tudományos, művészeti és néprajzi, valamint ruszin nyelvi és irodalmi – tömörül. Ezeknek tagjai többek között Bonkáló Sándor, Gerevich Tibor, Hodinka Antal, Illés József, Kniezsa István, Melich János, Ortutay Gyula egyetemi tanárok, több gimnáziumú tanár, Erdélyi Béla, Koczka András, Manajlo Tivadar festőművészek, s a görög katolikus egyház több jeles személyisége, Ilniczky Sándor nagyprépost. Kontratovics Irén(eusz) főesperes, Hladonik István székesegyházi karnagy.

Az alakuló ülésen arról is döntenek, hogy a KTT negyedévente megjelenő folyóiratot indít, ebben és kiadványaiban „általában véve a rutén és magyar nyelvet együtt fogja használni, mert a cél nemcsak az, hogy a rutén nyelv kultúráltassék, hanem az is, hogy a művelt magyar közönség értesülve lehessen Kárpátalja műveltségi törekvéseiről, és figyelemmel s szeretettel tudja kísérni a rutén nép kulturális munkáját.” (*Zorja-Hajnal*. 1941.:11.) A kétnyelvű folyóirat összevont, 1-2. száma *Zorja-Hajnal* címmel az alakulás évének második felében lát napvilágot, az utolsó 1943-ban 1-4. számban összevonva. (A következő évben a háborús körülmények ellenére a szerkesztők elkészítik a folyóirat 1944. évi számának kéziratát, de a megjelenése már lehetetlen, sőt az értékes tanulmányok lelőhelye napjainkban is ismeretlen.)

Kozma Miklós az alakuló ülésen azt is bejelenti, hogy Teleki Pál miniszterelnök 5000, Hóman Bálint kultuszminiszter, illetve a Magyar Rádió 2000-2000, a Hangya szövetkezet 5000, a Latorca Rt. és a kormányzói biztos 1000-1000 pengőt ajánlott fel az induláshoz. „Ezek az összegek tisztán tudományos célokra, könyvekre és munkáknak kiadására, valamint a könyvek íróinak megfelelő honorálására fordíthatók, mert a társaság igen jelentékeny rendes és adminisztratív kiadásait a kormányzói biztos vállalja.” (*Zorja-Hajnal*. 1941.:11., 13.) Kontratovics Irén(eusz) ruszin nyelven szól hozzá, s azt fejtegeti, hogy újabb kutatásokat kell indítani Kárpátalja történetének megismeréséhez, mert elhanyagolt szakterület. Ezenkívül egyik legfontosabb feladat a ruszin népi nyelv irodalmi nyelvvé való fejlesztése, valamint a fiatal tudósjelöltek felkarolása.

A Kárpátaljai Tudományos Társaság elnökének a kárpátaljai történetírás nesztorát, Hodinka Antal nyugalmazott egyetemi tanárt választják, alelnökké Kontratovics Irén(eusz)t. Egy hónap múlva Budapesten külön tanácskozik a nyelvi és irodalmi szakosztály, itt választják vezetőjévé Ilniczky Sándort. Az eseményről beszámoló, Ungváron hetenként megjelenő *Kárpáti Vasárnap* – alcíme szerint: „a magyar-rutén testvériség lapja” – 1941. márciusi 16-i száma közli az ülés határozatát: a nyelvi vitában sem az orosz, sem az ukrán irányzatra nem támaszkodnak, hanem a ruszin (rutén) népi nyelv alapjaira épített nyelven jelentetik meg kiadványaikat.

A közben lezajlott eseményekről, folyamatokról így számol be a kortárs szemtanú, Marina Gyula már idézett emlékiratában: „Kozma mesteri irányítása folytán a nagyorosz irányzatú ruszin politikusok egyre jobban leszorultak a porondról és helyet kellett adniok az egyre jobban feltörő népi irányzatúaknak (a narodovci). Ezáltal a nagyorosz irányzatúak (főképpen vezetőik) jelentősége csökkent, befolyásuk gyengült, számuk pedig erősen apadt. Az így előállott változások azonban nem terror vagy megfélemlítés alkalmazásából eredtek, hanem a szélsőségek sarkainak és kinövéseinek tapintatos leköszörülése folytán jöttek létre. A nagyorosz irányzatúak felé ez a lesimítási taktika abban és akkor bizonyult sikeresnek, amikor 1941 elején megjelent a 'Marina-féle Grammatika'. Ebben ugyan még felismerhető volt az orosz nyelvhez való bizonyos igazodás. Ennek ellenére előbb Perényi, majd Kozma is, Teleki miniszterelnökhöz intézett leveleikben a Marina-Grammatika jelentőségét éppen abban jelölték meg, hogy 'akadályt emel a külföldi (nagyorosz... és ukrán) nyelvnek használata következtében érezhető elidegenítő hatásnak... s így előmozdítja a ruthén nép hazai szellemű műveltségének kifejlődését.'” (*Marina. 1977:143-144.*)

A Kárpátaljai Tudományos Társaság választmánya 1941. május 10-én tartott ülésén fogadta el a kibővített alapszabályt. (*Csatáry. 1995:215-224.*) Az első díszközgyűlést 1941. május 25-én tartják az ungvári Művészeti Hetek keretében a társaság Drugeth téri székházának újjáalakított tanácstermében, a Proszvita egykori székházában. Az eseményen többek között megjelenik Hóman Bálint kultuszminiszter. A közgyűlést Hodinka Antal ruszin és magyar nyelven nyitja meg, s kijelenti: „Vezetni fogjuk az itteni lakosságot, főleg a legelmaradottabb, a népi kultúra igen alacsony fokán leledző, bár igen tehetséges, egykor igen jóra való ruténséget.” Hóman Bálint a Szent István-i gondolat jegyében – Teleki Pál miniszterelnök szellemében – arról szól, hogy „magyar földön minden nemzetiségnek, amely hű a magyar állameszméhez, joga van a maga népisége, nyelve, műveltsége, művészete, életformája fenntartásához és további ápolásához... A ruszinság népi sajátosságainak kutatása és művelése, valamint a nagy magyar kultúrközösség keretébe illeszkedő egyéni művelődésének gyarapítása az az út, amelyen járva a történeti hagyományoknak megfelelően tudjuk előmozdítani a gyümölcsöző együttműködést a ruszinság és a magyarság között.” (*Csatáry. 1995.:208.*)

Egy esztendő múlva, a KTT második évi közgyűlésén, 1942. június 2-án Harajda János ügyvezető igazgató – kinek összeállításában és szerkesztésében már megjelent egy kárpátaljai ruszin nyelvtankönyv – adott számot az addig végzett munkáról. A társaság kiadványai négy sorozatban láttak napvilágot. Az önálló tudományos művek a *Literaturno-Naukova Biblioteka* ('Irodalmi-Tudományos Könyvtár') címszó alatt jelennek meg. Ide sorolják a *Zorja-Hajnal* című folyóiratot, a minden második héten, 3000 példányban megjelenő krónika-jellegű lapot, a *Literaturna Nediljät* ('Irodalmi Vasárnap'). A második sorozat, a *Narodna Biblioteka* ('Nép-Könyvtár'), olvasmányos, irodalmi értékű, főként a nép életével foglalkozó művekkel jelentkezik. A harmadik sorozatban évkönyvek láttak napvilágot, így például a *Szelszko-Hoszpodarszkij Kalendar* ('Mezőgazdasági Kalendárium'), melyet 1942-ben 10 000 példányban vásároltak meg az olvasók. A negyedik sorozat a *Skolnije Podrucsniki* ('Iskolai Tankönyvek'), ennek keretében adták ki az ifjúság számára a *Ruszka Mologyezs* ('Ruszin Ifjúság') című lapot. A KTT fennállásának

első másfél esztendeje alatt 24 kötetet jelentet meg, ezen kívül számos irodalmi és zenés estet, ismeretterjesztő előadást, valamint tanulmányutakat szervez. Az 1942. évi közgyűlésen Hodinka Antal egészségi állapotára hivatkozva – 78 éves ekkor – lemond a társaság vezetéséről, helyére Illiczky Sándor nagyprépostot választják meg elnöknek. Ugyanekkor fogadja dísztaggá a helyi Tudományos Akadémia szerepét betöltő társaság Tomcsányi Vilmos Pált, az új kormányzói biztost – ki Kozma halála (december 8.) után 1941. december végétől 1944 márciusáig volt hivatalban – és Sztojka Sándor munkácsi püspököt. Tomcsányi Vilmos Pál 1880. február 8-án született Budapesten. A gimnázium után a Pázmány Péter Tudományegyetemen tanul tovább, ahol „királygyűrűs” (sub auspiciis regis) jogszádoktorrá avatják. Ezután Berlinben, Párizsban, Londonban és az USA-ban képezi magát. 1904-ben törvényszéki szolgálatba lép, 1906-tól miniszteri fogalmazó az igazságügyminisztériumban. 1914-ben egyetemi magántanári képesítést szerez. 1918-ban miniszteri tanácsos lesz, ugyanettől az évtől helyettes államtitkár az osztrák-magyar közös külügyminisztériumban. 1920-ban nemzetgyűlési képviselőnek választják a vásárosnaményi kerületben, ahol 1926-ig kisgazdapárti honatya. Közben 1920 júliusától 1922 júniusáig igazságügyminiszter, de ez idő alatt 14 hónapig a belügyi tárcát is ő vezeti Teleki Pál első kormányában, illetve a Bethlen István irányította kabinetben. 1927-1938 között kormánypárti országgyűlési képviselő. Közben mint elismert jogász és közjogi író az 1930-as évek elején a Hágai Nemzetközi Bíróságon képviseli Magyarországot. 1939-től felsőházi tag, majd 1941 végétől kárpátaljai kormányzói biztos, aki megtanulta a ruszin nyelvet is. Tisztségéről 1944. március 19-én, Magyarország német megszállásakor lemond. Az üldözöttekért való fellépéséért 1945 után mint egyetemi tanárt igazolták és az 1950-es évek elejéig a miniszteri rangú nyugdíját is megkapta. 1959. május 7-én hunyt el Budapesten.

A KTT alakulásától kezdve egyik legfőbb feladatának tartja a ruszin irodalmi nyelv megteremtését. Már a *Zorja-Hajnal* első, összevont számában szorgalmazza e feladatnak az elvégzését Bonkáló Sándor, a ruszin nyelv és irodalom kiváló tudósa. A cseh, a szlovák, a bolgár, a szerb, a horvát irodalmi nyelvek kialakulásának a példájával arra mutat rá, hogy „számos, ma már virágzó irodalmi nyelv újkeletű és tudatos irányításnak, tudatos munkának köszöni keletkezését. A Kárpátaljai Tudományos Társaság is csak a kötelességét teljesíti, ha segít a ruszinoknak nemzeti nyelvük és irodalmuk megalkotásában... A keleti szláv nyelvek: az orosz, ukrán, fehérorosz (belorusz) és a kárpátaljai ruszin közös alapból indultak ki, de századokon keresztül más és más irányban fejlődtek, minek folytán ma hang-, alak- és mondattanuk és főleg szókincsük annyira eltérő, hogy mindegyikük önálló nyelvet alkot... A kárpátaljai ruszinokat kivéve már minden szláv nép kiábrándult az irodalmi pánszlávizmusból és ma a saját nyelvén ír. Minden nép megkövetelheti, hogy a saját nyelvén szóljanak hozzá és minden nyelv alkalmas arra, hogy irodalmi nyelvvé fejlesszék. Irodalmi hagyományaik a ruszinoknak is vannak. Százötven-kétszáz évvel vissza kell térni a hazai ruszin irodalomhoz, amelyet az akkori papok ápoltak, kik jóban-rosszban együtt éltek népükkel és saját nyelvükön szóltak hozzájuk szóban és írásban... A kárpátaljai ruszin irodalmi nyelv, amelyen a XVIII. sz. végéig írtak a ruszin írók, az egyházi szláv nyelv keretébe szorított kárpátaljai ruszin népnyelv volt. A ruszinok a Kárpátok déli lejtőin éltek, elszakadtak a többi keleti szlávoktól, nyelvük és

műveltségük azokétól eltérő irányban fejlődött. Megőriztek bizonyos órosz elemeket, amelyek már nincsenek meg sem az oroszban, sem az ukránban, de ugyanakkor kisebb-nagyobb változáson ment át a hangrendszerük, alak- és mondattanuk és főleg szókincsük.” (*Zorja-Hajnal*. 1941:59., 69., 65.)

A Kárpátaljai Tudományos Társaság 1943. évi – május 21-én tartott – közgyűlésén Illiczky Sándor elnök megnyitóbeszédében is hangsúlyozza a ruszin népi nyelv irodalmi szintre való emelésének a fontosságát. Hodinka Antal a máramarosi ruszin nyelvjárást tartja erre a legalkalmasabbnak. Harajda János ügyvezető igazgató a ruszin irodalmi nyelv fejlesztésére, ápolására a legmegfelelőbbnek az olvasó-, illetve az önképzőköröket tekinti, melyeket a társaság erejéhez mérten támogat.

A tudományos társaság legfőbb támasza a munkácsi egyházmegye, s annak főpásztora Sztojka Sándor püspök, aki még részt vesz az utóbb említett közgyűlésen. Itt Illiczky elnök kijelenti: „Kárpátalja népe teljes lelki egységben áll nagy püspöke mögött s benne látja azt a szellemi útmutatót, aki összeköti a ruszinságot a magyar állammal.” (*Kemény*. 1943:166.) A hónap végén – május 31-én Sztojka püspök 53. életévében meghal, ezután kerül nyilvánosságra fél évvel korábbi nyilatkozata, amit tréfásan „politikai végrendelet”-nek mond, s kiköti, hogy csak a halála után lehet a sajtóban közölni. Az interjúban – mely 1942. december 13-án készült Ungváron – a köztudottan magyar érzelmű és gondolkodású püspök kifejti: „A rutén népi mozgalom szellemi élharcosai ösztönzést merítettek mélyseges nemzeti hitükből és felhangzottak a népi nyelven írott első zsengek: versek, novellák, színdarabok s egy-két tudományos munka. A görögkatolikus klérus összefogott ezzel a törekvéssel. S ma, mikor a Kárpátaljai Tudományos Társaság impozáns keretek között igazolja a magyar-ruszin szellemi együttműködést, tisztán látjuk, hogy népnyelvi törekvéseink nem voltak hasztalanok. A ruszin népi irodalom, mely a legsúlyosabb körülmények között sarjadt, egészségesen virágzik és további eredményeket ígér. Mit kérünk ezen a téren? Elsősorban a Társaság további munkásságának minél szélesebb körű támogatását, a szellemi és kultúrpolitikai Treuga Dei-t (a harc, viszálykodás ideiglenes felfüggesztését), az irodalmi tényezők egy táborba tömörülését és népi politikusaink – akik oly sok harcot vívtak a ruszin jogok védelmében – összefogását olyan szellemi egységbe, mely a ruszin nemzeti lelkület végleges megalapozásához vezet. Önálló szellemi életet kell élnünk a kárpáti hegylánc alatt, hogy megoltalmazhassuk e népet minden külső befolyással szemben... Sokat beszélnek mostanában arról, hogy az együttélés ősi hagyományát csak az idősebb korosztályok képviselik. Én ismerem népemet és tudom, hogy ez nem így van. A két évtizedes idegen iskolázás és politikai aknamunka természetesen meghagyta nyomát a serdülő lelkekben, de hogy mennyire múló jelenség ez, azt mi sem bizonyítja jobban, mind fiataljaink önkéntes jelentkezése a népnyelvi kultúrmunka terén.” (*Kemény*. 1943.:156-166.)

A püspök ez utóbbiakat azzal támasztja alá, hogy a népi, vagyis ruszin nyelven és szellemben készülő *Ruszka Mologyezs* ('Ruszin Ifjúság') már közel nyolcezer példányban jelenik meg. Fiatal tanítók és tanítónők, közigazgatási tisztviselők, magánalkalmazottak, de közép- és főiskolás ruszin ifjak is mind többen kapcsolódnak be a vidéki művelődési délutánok, estek szervezésébe, munkájába, és ezáltal a legtávolabbi hegyi faluba is elviszik a nép nyelvén szóló kultúrát. Sztojka főpásztor mindig nagy gondot

fordított görög katolikus híveire lelki-szellemi gondozására. Működésének egy évtizede alatt csaknem minden egyházközségét – ezek száma félezernél több – meglátogatja. Püspöksége idején 158 papot szentel föl, 67 új görög katolikus templom épül és sokat felújítanak. Különösen fontosnak tartja a hitoktatást, fellendíti a vallásos egyesületek életét, és megalapítja a *Duszasztir* ('Lelkipásztor') és a *Dobrij Pasztir* ('Jó Pásztor') című lapokat. Hitbuzgalmi, illetve hitvédelmi művek kiadását is támogatja.

Sztojka Sándor püspök halála után XII. Pius pápa (1939-1958) a bizonytalan háborús, illetve politikai helyzetre való tekintettel nem tölti be a munkácsi főpásztori széket. Az egyházmegyét Illiczky Sándor nagyprépost, káptalani helynök kormányozza 1944. január 6-ig, akitől ekkor Dudás Miklós hajdúdorogi püspök mint apostoli kormányzó veszi át a munkácsi püspökség irányítását. Dudás Miklós (1902-1972) bár Máriapócson született, jól ismerte Kárpátalját. Középiskolai tanulmányai egy részét Ungváron végzi, majd 1921. január 10-én belép a Szent Bazil-rendbe, a szerzetesi életet a munkács-csernekhegyi kolostorban kezdi. 1922-1924 között Krisztinopolban, a rend lengyelországi szemináriumában folytatja filozófiai tanulmányait, a teológiát Rómában, a Gergely Egyetemen végzi, mint a Collegium Hungaricum-Germanicum növendéke, 1925 és 1928 között. Máriapócson szentelik pappá 1928. szeptember 8-án, ezután két évig a rendi növendékek nevelője Csernekhegyen, majd 1930-1932 között a noviciusok (növendékek) tanára Kisberezsnán, ezután visszatér Magyarországra. Nevét népmissziók és lelkigyakorlatok vezetése teszi ismertté, 1928 és 1936 között itthon és Kárpátalján 26-ot, illetve 33-at tart magyar és ruszin nyelven. 1939-ben szentelik hajdúdorogi püspökké Máriapócson. (*Pirigyí.* 1991:69.)

Dudás Miklós, a munkácsi egyházmegye apostoli kormányzója mind nehezebb körülmények között tudja csak ellátni feladatát. 1944. március 19-én a német csapatok megszállják Magyarországot, április 5-én foglalja el hivatalát Ungváron Kárpátalja negyedik, egyben utolsó kormányzó biztosa, Vincze András altábornagy, aki október 23-án Ózdra evakuálja közigazgatási apparátusát. Áprilisban Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyéket hadműveleti területté nyilvánítják. A keleti front közeledtével sürgetővé vált az egyházmegyei vezetés rendezése. 1944. szeptember 24-én – három nappal azelőtt, hogy a Vörös Hadsereg eléri a Tatár-hágót és Kárpátalja területére lép – az ungvári székesegyházban Madarász István kassai római katolikus püspök segédletével Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspök Romzsa Tódort (Teodort) a segédpüspökké szenteli. Az új főpásztor 1911. április 14-én született a Máramaros vármegyei Nagyboocsón, szülőfaluja elemi iskolájának negyedik osztálya után a huszti gimnáziumban tanul tovább, ahol 1930-ban kitűnően érettségizik. Ugyanebben az évben felveszik az ungvári szemináriumba, de a teológiát Rómában fejezi be, ahol 1936. december 25-én szentelik pappá. A következő évben – saját kérésére – Sztojka Sándor püspök Bereznára nevezi ki parochusnak. 1939-től 1944-ig teológiai tanár és spirituális vezető, vagyis az ungvári papnevelő intézet lelki igazgatója-felügyelője. Közben 1943-ban XII. Pius pápa pápai káplánná nevezi ki. (*Bendász.* 1994:94.) A szovjet hadsereg kárpátaljai előrenyomulásával Romzsa segédpüspök kapcsolata Dudás hajdúdorogi főpásztorral mind lehetetlenebbé válik, majd a hadiesemények előrehaladtával teljesen megszakad.

Végezetül a pravoszláv vallás helyzetéről kell szólnunk a fél évtizedes magyar uralom alatt. Az 1939. március 15. és július 7. között fennálló katonai közigazgatás hónapjai alatt nagyfokú bizalmatlanság nyilvánul meg a görög katolikus hitről pravoszláv vallásra áttértekkel szemben. A feszült helyzetben „muszkavezetők”-nek bélyegzik őket, akik „orosz hídfőt”, vagy „nyitott orosz kaput” jelentenek a Kárpát-medencébe. Ezért fordul elő több helyen – Árok, Sósfalva, Alsókálfalva –, hogy a rendfenntartó magyar katonák és csendőrök elkergetik az ortodox papokat és családjukat, a templomokból összeszedik a cirill betűs imakönyveket, a híveket pedig a görög katolikus hitre való visszatérésre kötelezik, amiről írásbeli nyilatkozatot kell adniuk. A polgári közigazgatásra való áttérés után a helyzet – különösen a szovjet-magyar határ kialakulása után, 1939. szeptember 17-től – megváltozik, s ezzel a vallási kérdések megítélése is. Az ateista ideológiára felépülő szovjet államban az ortodox vallás csak elnyomva létezhet, így a magyar hatóságok kizártnak tekintik, hogy azzal a kárpátaljai pravoszlávia kapcsolatokat építhet ki. Akkor válna ismét veszélyessé, ha a szovjet rendszert sikerülne felszámolni. (*Massalsky*. 1940.)

A magyar kormányzat Teleki Pál vezetésével felismeri, hogy nem tehet eleget a görög katolikus egyház kívánságának, nevezetesen: nem segítheti annak törekvéseit a skizma felszámolására, illetve az áttértek visszatérésére. Abból az egyszerű okból következően, hogy akkor lehetetlen megteremtene a magyar uralom megszilárdítását Kárpátalján.

A görög katolikus egyház többek között azért szorgalmazta a pravoszlávia terjedésének hatósági akadályozását, hogy azzal kitisztítsa a rajta esett foltot. Ekkor még fél esztendeje sem volt annak, hogy különösen a Szent Bazil-rend szerzetesei kompromittálták magukat a Volosin-rezsim idején az ukrán irányzat mellett, ezért felvetődik, hogy a kárpátaljai novíciusokat ne Munkács-Csernekhegyen, hanem a bazilita rend hajdúdorogi kolostorában képezzék. 1940 márciusában Kozma Miklós – ekkor még nem kárpátaljai kormánybiztos, csak szeptemberben nevezik ki – Belgrádba látogat. Tárgyalásain Smiljanic jugoszláv külügyminisztertől azt az ajánlatot kapja, hogy a Kárpátalján élő, több mint százezer ortodox hívőt hasznos lenne délvidéki magyarokkal kicserélni. Felvetése válasz nélkül marad, mert erre Teleki Pál nem a bácskai, hanem csak a Szerémségben szórványban élő magyarok ellenében lett volna hajlandó, akiknek anyaországi visszatérésében nem reménykedett. (*Tilkovszky*. 1967:252.)

Ebben a helyzetben vetődött fel egy önálló magyarországi pravoszláv egyház felállításának igénye, különösen a második bécsi döntés után. Annak ellenére alakulnak így az események, hogy kezdetben Savatij prágai ortodox érsek papjait üldözik, de aztán a magyar hatóságok felismerik, hogy Rajic munkácsi szerb pravoszláv püspök irányzata sokkal veszélyesebb. A kultuszminisztérium 1940 elejétől az utóbbit igyekszik eltávolítani és megnyerni Kabalyuk Alekszij archimandritát (főapátot, az 1914. évi máramaros-szigeti „rutén skizmapőr főhőse”-t), hogy segítségével a szerb beállítottságú papokat a tervezett görögkeleti egyházba csalogassa. E tervet még realisabbá tette az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés, amikor Észak-Erdélyt és a Székelyföldet Magyarországhoz csatolják – ezeknek összterülete 43 591 km², 2 185 546 lakossal, ebből magyar 1 123 216, azaz 51,4%, román 42,1% –, mert az utóbbiak jelentős része ortodox vallású. Ezzel – a magyarországi görög katolikusokhoz hasonlóan – a görögkeletiek száma is mintegy félmillióra emelkedik.

Az ortodoxok arányának jelentős növekedése után a magyar hatóságok a korábnál liberálisabban kezelik a pravoszlávok ügyét. Nem nyirbálják tovább a csehszlovák rendszerben megszerzett jogait, annak ellenére, hogy a pópák között sok volt az idegen, főként csehszlovák és szovjet állampolgár. Ugyancsak figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy e papok többségének nem volt teológiai képzettsége, de még főiskolája sem, csak általános iskola, amit speciális „egyházi szaktanfolyammal” egészítettek ki. Pedig a többi vallásfelekezetenél senkit sem szentelhettek pappá, akinek nem volt legalább érettségije, s arra épülő teológiai képesítése. (*Ortutay*. I. 1939., 1989:107.)

A pravoszláv vallásúak számának jelentős gyarapodása cselekvésre ösztönzi a Magyar Katolikus Püspöki Kart is, amely 1941. március 12-i ülésén Dudás Miklós hajdúdorogi görög katolikus püspök előterjesztésére elhatározza: „a különféle szertartású katolikusok testvéri kapcsolatainak megerősítésére és az unió ügyének szolgálata érdekében körlevélben és a Római Katekizmusban egyaránt felhívja a figyelmet a keleti szertartású katolikusokra. E határozat meghozatalát az tette szükségessé, hogy a latin szertartásúak körében a görög katolikusokról számos tévedés gyökeresedett meg; de az is előfordult, hogy az ország nyugati részén sokan nem is tudtak arról, hogy az országban görög katolikusok is élnek.” (*Pirigy*. 1990.II:136.) Nyolc pontban foglalják össze a keleti szertartású katolikusokra vonatkozó legfontosabb tudnivalókat a püspöki kar által kiadott körlevelek. Ezen kívül tizenegy kérdést és feleletet, valamint néhány jegyzetet iktatnak be a Római Kis Katekizmusba a görög katolikusokról.

A munkácsi pravoszláv püspökség szerb kapcsolatainak felszámolására a magyar hatóságok Jugoszlávia felbomlását használják fel 1941 áprilisában, amikor a honvédség visszafoglalja a Bácskát, a Drávaszöveget, a Muraközt és a Muravidéket, összesen 11 417 km²-nyi területet, a Délvidék egy részét. Az 1 025 508 lakosból 36,6% magyar, 19,0% német és 16,1% szerb, ami azt jelenti, hogy az utóbbi etnikummal ismét mintegy 150 ezerrel növekedett a magyarországi pravoszlávok száma. A Délvidék visszacsatolásakor a magyar hatóságok internálják Rajiéc munkácsi ortodox püspököt és június 1-jén Munkácson Savatij prágai érsek helynökeként beiktatják Popov nagyprépostot.

Kárpátalja szovjet megszállása után, az 1944 végétől kialakuló új impérium a pravoszláv egyházat használja fel majd eszközül a görög katolikus vallás felszámolására.

16. A megnyesett fa kizöldül?

Ungvártól több mint 250 km-re a Tatár-hágón át 1944. szeptember 27-én lép először Kárpátalja területére a Vörös Hadsereg, és ezzel gyökeresen új korszak kezdődik a görög katolikus egyház életében. Moszkvában október 11-én aláírják a magyar-szovjet fegyverszüneti egyezményt, 16-án – Horthy Miklós kormányzó előző napi sikertelen kiugrási kísérlete után – Dálnoki Miklós Béla, a Kárpátalján állomásozó 1. magyar hadsereg parancsnoka és Kéri Kálmán vezérkari főnök a front orosz oldalán tárgyalásokat kezd a szovjet hadvezetéssel. Két nap múlva Dálnoki vezérezredes megállapodást ír alá Petrov tábornokkal, a 4. ukrán front parancsnokával a két hadsereg együttműködéséről, de a magyar katonaság nem áll át. Közben, még 16-án a szovjet alakulatok elfoglalják Rahót, 22-én Técsőt, 24-én Husztot és Nagyszőlőst, 26-án pedig Munkácsot és Beregszászt, 28-án Ungvárt és Csapot. Az utóbbi települést a magyar honvédség másnap visszafoglalja, és csak november 14-én tudja ismét kiszorítani a szovjet haderő.

Közben még október 28-án megérkezik Husztra a londoni emigráns csehszlovák kormány küldöttsége, hogy az 1938 előtti törvények alapján újjászervezze a csehszlovák polgári közigazgatást. November 13-án a 4. ukrán front vezérkara parancsot ad ki arról, hogy a Kárpátalján élő német és magyar nemzetiségű, 18 és 50 év közötti férfiaknak három napon belül jelentkezniük kell a legközelebbi szovjet katonai parancsnokságokon. Ugyanekkor a hadvezetés 0036. számú határozata elrendeli, hogy az előbbi személyeket „ugyanúgy, mint az ellenség katonáit” le kell tartóztatni, és listák szerint, NKVD-konvojok kíséretében fogolytáborba kell szállítani. A magyar férfiak első menetoszlopait 18-ától indítják szigorú katonai kísérettel a szolyvai gyűjtőtáborba. A mai napig nem pontos becslések szerint több mint 40 ezer kárpátaljai magyart és néhány ezer svábot vittek tovább különböző lágerekbe, s több mint kétharmaduk odahalt.

Másnap – november 19-én – Munkácson kommunista pártkonferenciát tartanak, ahol megalakítják Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártját, amely határozatot fogad el „Kárpátontúli Ukrajna újraegyesítéséről Szovjet-Ukrajnával”, valamint a népbizottságok kongresszusának összehívásáról. Egy hét múlva – 26-án – ugyancsak Munkácson ülésezik Kárpátontúli Ukrajna népbizottságainak első kongresszusa, amely kiáltványt fogad el a Szovjet-Ukrajnával való „újraegyesülésről”, határoz a nagybirtokok és az egyházi földek felosztásáról, valamint megválasztja Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsát. Ez utóbbi december 5-én memorandumot ad át a csehszlovák kormány kárpátaljai képviselőjének, s felszólítja: hagyja el a vidéket. Egyúttal rendeletet ad ki az állami vagyonról, ebben mely kimondja: az egykori Magyarország és Csehszlovákia minden itteni ingó és ingatlan vagyona Kárpátontúli Ukrajna tulajdonába megy át. A Néptanács 18-án elrendeli egy rendkívüli bíróság felállítását, mely gyorsított eljárással ítélkezik „a nép ellenségei” felett. E dekrétum alapján bárkit elítélhettek, aki a csehszlovák, majd a magyar uralom alatt valamilyen posztot betöltött, függetlenül magatartásától, tetteitől. Önkényes ítéletek

százait hozzák a következő hónapokban, a tárgyalásokon nem lehetett jelen ügyvédi védelem. E rendkívüli bíróság 10 évig terjedő fegyházát, vagy vagyonekbobzást és főbelevést szabhatott ki büntetésként, ítélete ellen nem lehetett fellebbezni.

A szovjet katonai megszállás utáni hónapokban különösen veszélyeztetett helyzetbe kerül a görög katolikus egyház. Ez egyben Kárpátalja lakosságának nagy részét is érinti, hiszen 1944-ben a népesség 62%-a vallja magát görög katolikusnak. Ebben az esztendőben 306 parochus szolgál a vidéken, valamint öt kolostor és egy papi szeminárium – az ungvári – működik. (*Balogh-Horváth*. 1996:3.) Emlékszünk rá, hogy az 1941. évi népszámláláskor Kárpátalja népessége anyanyelv szerint kereken 852 000 fő (60,8% ruszin, 20,6% magyar, 15,2% zsidó), ez a szám a háborús évek hatására jelentősen csökken. A vidékről deportálták a mintegy 120 000 fős zsidóságot, a több mint 40 000 „malenkij robot”-ra hurcolt magyarnak háromnegyede nem éli túl a lágereket, a háborús események következtében mintegy 25 000 magyar menekül Magyarországra, számos kárpátaljai lakos pedig Nyugatra. Ezért 1944-1945 fordulójáról csak becsült adatunk van Kárpátalja lakosságának nagyságáról, amely ekkor mintegy 600 000 főre tehető.

Itt kell szólnunk a következő tényekről: Kárpátalján orosz és ukrán őslakosság nem élt, mindkét etnikum betelepülése az 1920-as évek elején kezdődött. Az orosz emigránsok többsége megszerette a vidéket és később második hazájának vallotta. „Más a helyzet a betelepült ukránokkal, akik főleg Galíciából jöttek 1917 után. Kevesebben voltak, mint az oroszok, de viselkedésük az utóbbiaktól merőben eltért. A betelepült ukránok nemcsak alkalmazkodni nem kívántak a helyi lakosok életviteléhez és szokásaihoz, hanem agresszíven igyekeztek a maguk módjára formálni Kárpátalja politikai, gazdasági, etnikai és kulturális beállítottságát. Később ők játszották a főszerepet abban is, hogy 1945-ben 'likvidálták' a ruszinságot, mint önálló nemzetiséget és (mint)... a háború utáni szovjethatalom első hivatalnokai 61,2% ruszint ... tudtukon és akaraton kívül ukránokká nyilvánítottak. Jelenleg (1991-ben) a számuk 77,6 százalék. Hogy mennyi közülük a ruszin és mennyi a valódi ukrán, ez objektív népszámlálás híján és a majdnem öt évtizedes megpróbáltatások folytán mai létünk egyik legnagyobb kérdése.” (*Szabó L.* 1993:28., 31.)

Kárpátalján egyedüli eligazító az egyes emberek nemzetiségének a megállapításában az anyanyelv, ennek oka a szovjethatalom idején tudatosan elősegített népkeveredés. Számos olyan személy él a vidéken, aki tősgyökeres magyar neve – Kerekes, Fazekas, Juhász stb. – ellenére egy szót sem tud magyarul, ugyanakkor sok magyar Ivancsó, Kótyuk, Popovics nevet visel. 1945-ben a kétnyelvű, főként ugocsai ruszinokat, de a görög katolikus magyarok jelentős részét is ukránná nyilvánítják. Az 1945-1947-es földreform keretében több ezer ukránt telepítenek a magyarlakta Tiszahát alföldi tájaira, így Beregszász szomszédságába, valamint Danilovka, Oroszgejóc, Nagybakos (Szvoboda), Cservona, Ujakli stb. falvakba, amelyek többsége új alapítású. 1946. július 25-én a Kijevben működő Ukrán Legfelsőbb Tanács elnökségi rendelete értelmében Kárpátalján többszáz ruszin és magyar településnek változtatják meg a nevét.

Kárpátalja lakosságának száma és nemzetiségi összetétele napjainkig így alakul: az első szovjet népszámlálás 1959-ben volt, ekkor a terület 920 123 lakosából 686 464 ukrán (74,7%) – ruszin nemzetiséget sem ekkor, sem később nem tüntetnek fel –, 146 247 magyar (15,9%), 29 599 orosz (3,2%). 1970-ben az összlakosság: 1 056 799 fő,

ebből 808 131 ukrán (76,5%), 151 949 magyar (14,4%), 35 189 orosz (3,3%). 1979-ben az összlakosság: 1 155 800, ebből 898 600 ukrán (77,7%), 158 400 magyar (13,7%), 41 700 orosz (3,6%), 1989-ben az összlakosság: 1 245 600, ebből 976 700 ukrán (78,4%), 155 700 magyar (12,5%), orosz 49 500 (4,0%). (Botlik-Dupka. 1993:286.) Az orosz így napjainkban a magyar után a második legnagyobb nemzeti kisebbség Kárpátalján, ahol a hatóságok továbbra sem ismerik el külön nemzetiségnek a ruszinokat. Az utóbbiak számát az 1990-es évek elején 800 000 főre becsülik. (Fedinisinc. 1992:62.)

Visszatérve Kárpátalja újabb impériumváltozásának kezdetére, a következő fontos esemény 1945. január 20-án történik a magyar-szovjet fegyverszüneti egyezmény aláírásával. A szerződés kimondja az 1937. december 31-i államhatárok újbóli érvényességét, amely azt jelenti, hogy Magyarország hivatalosan lemond Kárpátaljáról. Ugyanebben az évben, június 29-én Moszkvában szovjet-csehszlovák egyezményt írnak alá, amelynek értelmében Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolják. (A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnöksége által 1946. január 22-én hozott rendelet pedig Kárpátontúli területté (oblaszty) szervezi át a vidéket Ukrajnán belül.)

Kárpátalja szovjet katonai megszállásakor nyomban megkezdődik a hatóságok akciója a görög katolikus egyház, s egyben a ruszin művelődési intézmények ellen. Az addigi ruszin állami és görög katolikus elemi, illetve középiskolákat ukránként működtetik tovább. A kezdeti lelkesedés azonban tagadhatatlan tény az Ungvári Állami Egyetem 1945. évi megalapításával kapcsolatban, azt azonban hamarosan nagy kiábrándultság váltja fel. „Kiderült ugyanis, hogy a szovjet hatóságoknak eszük ágában sem volt biztosítani a kárpátaljai őshonos etnikumoknak, így a ruszinoknak és a magyaroknak az anyanyelvükön való tanulás lehetőségét az újonnan beindított ungvári egyetemen. Az oktatás főleg ukrán és kisebb részben orosz nyelven folyt. A ruszin nyelven való oktatás nemcsak az egyetemen nem került bevezetésre, de minden kárpátaljai közép- és általános (elemi) iskolában is hatóságilag beszüntették alkalmazását. A korábbi ruszin iskolák helyett erőszakkal ukrán és orosz iskolákat alapítottak, és ezerszámra telepítették Kárpátaljára az ukrán, illetve orosz nyelvű tanárokat. A ruszin anyanyelvi oktatás előmozdítása helyett az ungvári egyetem az erőszakos elukránosítás, illetve elorosztítás eszközévé vált. Egyúttal az is kiderült, hogy a szovjet hatóságok az ungvári egyetemet az úgynevezett csendes etnikai tisztogatás eszközének használták fel a kárpátaljai őshonos etnikumokkal, így elsősorban a ruszinokkal és a magyarokkal szemben, szülőföldjük elhagyására kényszerítve őket, hogy ily módon is az előbbieket hátrányára erőszakkal változtassák meg Kárpátalján a történelmileg kialakult nemzetiségi arányokat a jövevény oroszok és ukránok javára.” (Popovics. 1996:2.)

Ez utóbbinak az volt a legegyszerűbb módszere a szovjet uralom évtizedeiben, hogy az ungvári egyetemen, illetve a megye szakközépiskolaiban végzett kárpátaljai ruszinok és magyarok egy részét Kárpátalján kívüli munkahelyek betöltésére kötelezték, nemcsak Ukrajnában, hanem szerte az unióban a Baltikumtól Vlagyivosztokig, Moldáviától Közép-Ázsiáig. Ez úgymond „népgazdasági érdek”-ből történt és két-három évre kötelező volt, s ha a frissen végzettek nem fogadták el az egyetem vezetői, illetve a speciális bizottság által kijelölt helyet, akkor szankciókkal sújtottak, akár a diploma megvonásáig. Ez a kötelező munkahelyi kihelyezés a kérdéses időszakban több ezer – talán több mint

10 ezer – kárpátaljai ruszint és magyart érintett, akik távollétük alatt a szülőföldjükön sokkal rosszabb körülmények közé kerültek. Nemcsak rosszabb éghajlati, hanem rosszabb lakásviszonyok közé, ugyanis többnyire csak munkásszálláson lakhattak.

1944 végétől a különféle egyházi szervezeteket, művelődési egyesületeket, köröket is betiltják, felszámolják. Így például az 1941. szeptember 14-én Szerednyén alakult Kurtyák Iván Kulturális Egyesületet, amely a ruszin és a magyar nép egymásraultalságának, összefogásának gondolatát ápolta népművelői munkájában. Hasonló sorsra jut a Kárpátaljai Tudományos Társaság is, amelynek tevékenységéről már 1944. március 19., Magyarország német megszállása óta keveset tudunk, de az októberi szovjet megszállás után számos tagját, vezetőjét meghurcolják. Így mindenekelőtt a Társaság elnökét, Illiczky Sándor nagyprépostot, akit nemcsak ebbéli munkásságáért, hanem elsősorban a pravoszláv vallásra való áttérésének megtagadásáért 1946-ban koholt vádak alapján 20 évi „katorgára”, azaz kényszermunkára és vagyonek Kobzásra ítélnék. Egy év múlva, 58 éves korában a szibériai Tomszkban ismeretlen körülmények között meghal. A másik áldozat az 1905-ben született Harajda János, a Társaság ügyvezető igazgatója, a ruszin irodalmi nyelv egyik formálója, több szótár szerkesztője. 1944. november végén szovjet csapatok hamis vádak alapján letartóztatják, s két hét múlva, december 13-án a börtönben – a hivatalos jelentés szerint szívelégtelenségben – meghal. A Kárpátaljai Tudományos Társaság vagyonát – székház, nyomda, könyvtár stb. – 1945. március 7-én államosítják, ezzel Kárpátalján megszűnik a görög katolikus egyház hathatós támogatásával addig működő közös ruszin-magyar tudományos élet. Mindezzel a több évszázados ruszin-magyar együttélés is jelentősen csorbul.

Amikor 1943-ban Sztálin visszaállította a moszkvai ortodox patriarchátust, tulajdonképpen eldől a görög katolikus egyház sorsa Ukrajnában, ez pedig előrevetítette a későbbi kárpátaljai eseményeket is. A háború idején a Szovjetunióban összesen ötmillió unitus vallású lakos élt, gyakorlatilag teljes egészében Ukrajnában, annak is a nyugati részén, Galíciában. Az ukrán állam függetlenségének támaszát alkották, vagyis nem kívánták a Szovjetuniót. A háború befejezésével a pravoszláv egyházba kényszerítésük lényegében megtorlás volt, az azzal járó büntetésekkel, a vagyonek Kobzással, az ellenálló egyházi személyek internálásával, illetve fizikai megsemmisítésével együtt. Ne feledjük, hogy a Stefan Bandera (1908-1959) vezette Ukrán Felszabadító Hadsereg a háború után hosszú évekig Nyugat-Ukrajnában partizánharcot folytatott a szovjet belügyi és katonai alakulatok ellen.

A munkácsi pravoszláv püspökség már 1944 végén küldöttséget meneszt a szovjet fővárosba Szabó higumennel az élen, amely kéri, hogy az egyházmegyét csatolják a moszkvai patriarchátushoz. A kívánságot rövid időn belül teljesítik. Ez a kárpátaljai pravoszláv egyház jelentős megerősödését hozta magával, s a küldöttség hazatérte után nyomban megkezdődnek a görög katolikus egyház elleni mind erőteljesebb támadások. Irányítója az állami egyházügyi hatóság, valamint a belügyi titkosszolgálat, ezzel pedig tevékeny támogatóra találnak a pravoszláv egyházban a görög katolikusok elleni küzdelemben. Megvonják az unitus egyház anyagi támogatását, a pravoszlávét pedig jelentősen megnövelik. Megkönnyítik, sőt szorgalmazzák a görög katolikus egyházközségek áttérését a pravoszláviára.

Romzsa Tódor munkácsi püspök kezdettől fogva hajlíthatatlanul ellenáll a szovjet hatóságok egyre keményebb nyomásának, amellyel az aposztáziára igyekeznek rákényszeríteni. Ungvárt október 28-án foglalja el a szovjet haderő, a győztesek üdvözlésére novemberben rendez ünnepi estet a városi moziban a kárpátaljai székhely előjárósága. A püspököt katonatisztekkel álló küldöttség keresi fel rezidenciáján és felszólítja, hogy vegyen részt az ünnepségen és beszédében mondja ki: Kárpátalja papsága, népe a Csehszlovákiától való elszakadást kívánja. Romzsa püspök erre nem volt hajlandó – bár az ünnepségen kész volt részt venni –, és a beszéd megtartásával Chira Sándor kanonokot bízza meg, akihez egyébként két őrnagyi rangú politikai biztos (politruk) volt beszállsolva. Chira tervezett beszédében Beneš csehszlovák elnököt is meg akarta említeni. Másnap ismét katonai küldöttség keresi fel a püspököt azzal, hogy neki kell az ünnepségen beszédet mondani. Erre azonban továbbra sem volt hajlandó, sőt a díszelnökségen sem foglalt helyet. Chira kanonok jegyzi meg visszaemlékezésében – melyben önmagát egyes szám harmadik személyben említi –, hogy „a Zakarpatszkaja Pravdában pár soros hírecske jelent meg Romzsa Tódor aláírásával (!), amelyben a püspök az egyházmegye nevében bejelentette Kárpátaljának Szovjet-Ukrajnához való önkéntes csatlakozását!! Ilyesmire a püspök még álmában sem gondolt soha!!” (Chira. 1958:132.) A moziban tartott ünnepségen az elnöklő Sztaszev Szergej, Ungvár polgármestere olvasta fel a csehszlovák elnökhöz, Eduard Benešhez küldött távirat szövegét, miszerint: „Kárpátalja népe kéri Önt, Elnök Úr, hogy minket a Csehszlovák Köztársaság keretéből kiengedni méltóztassék.”

Romzsa püspök élesen tiltakozott az ellen, hogy a Vörös Hadsereg katonái, tisztjei az egyházközségekben a görög katolikus templomokat átadják a pravoszlávoknak. Emiatt az egyházmegyei konzisztórium is méltatlankodott a katonai elhárításnál, amire Tulpanov ezredes azt válaszolja: „Nálunk semmiféle tiltakozást nem ismernek!” Ez a magasrangú tiszt Romzsa ellenállása után gyakori látogatója lett a püspöknek. 1945. január végén ő viszi el a szlovákiai Nagymihályba Ivan J. Petrov (1896 – 1958, hadseregtábornok, a 4. Ukrán Front parancsnoka) főhadiszállására, ahol dicséretes és fenyegetések, ígéretes és megfélemlítések özönét zúdítják a főpásztorra. Mindezek ellenére sem tudják Romzsát rávenni arra, hogy nyilatkozzon Kárpátalja Szovjetunióhoz csatlakozása mellett. Az útra Chira kanonok is elkíséri püspökét.

A görög katolikus egyház elleni támadásokat jelentősen elősegíti az a rendelet, amelyet 1945. március 24-én fogad el Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa „A vallás megváltoztatásának szabadságáról” címmel. Ebben leszögezik, hogy minden felnőtt, nagykorú állampolgárnak joga van szabad akaratából megváltoztatnia vallását vagy kiválnia felekezetéből, illetve felekezetten kívülnie lennie. A kiskorúak szülei vagy gyámjaik hozzájárulásával változtathatják meg vallásukat. A rendelet hatására 1945 tavaszán több mint 60 görög katolikus parochia szűnt meg, mert hívei áttértek a pravoszláviára. Nagylucskán például elvették az unitus egyházközség 40 hektáros földjét, s arról határoztak, hogy kiosztják a Vörös Hadsereg falubeli önkénteseinek. A hatósági nyomás hatására már ekkor több parochus felhagyott lelkészi hivatásával, s akadt, aki közülük ateista propagandába kezdett, mint például Mereszij Jurij, az ungvári kolostor főapátjának helyettese. (Bukovics. 1980:125-126.)

Az unitus egyház felszámolása újabb lendületet kap azzal, hogy 1945. május 8-án Lvovban központi akciósoport alakul a görög katolikus egyháznak a pravoszlávval való egyesülésének elősegítésére. Ez szervezi meg az 1946. március 8-10. között tartott unitus zsinatot, ahol kimondják az 1596-ban Bresztben kötött unió eltörlését. Ennek törvényesége alaposan vitatható, mert a tanácskozáson nem vesznek részt a püspökök – az ukrán görög katolikus egyháznak ekkor metropolitája és 7 püspöke van –, így a szinódus kánoniséga teljességgel megkérdőjelezhető. A zsinat mindössze 216 pap-delegátus és 19 világi személy gyülekezete volt, de a püspökök nem tudtak ott lenni, mert 1945 áprilisa óta a hitleristákkal való együttműködés vádjával az államvédelem börtöncelláiban ültek. A zsinat politikai színezetű, a tanácskozás végén a jelenlévők üdvözlő táviratot küldenek Sztálinnak és Hruscsovnak (akkor az Ukrán KP első titkára és Ukrajna miniszterelnöke). Mégis a zsinatra való hivatkozással hozzák létre a már említett három tagú akciósoportot, amely majd Kárpátalján is irányítja a görög katolikus egyház felszámolását. (*Roznov.* 1990:11-14.)

1945-1946-ban Ukrajnában teljesen államosították az egyházi, a parochiális és felekezeti iskolai vagyont. Ez azt jelentette, hogy az egyházközségeknek ezután az államtól kellett – mind nagyobb összegekért – bérletbe venniük saját korábbi templomaikat. Sorra telepítették ki a papokat parochiájukból, vagy működésükért magas jövedelmi adókat vetettek ki rájuk. Először a vegyes vallású – görög katolikus és pravoszláv – családokat igyekeztek a hatóságok egyvallásúvá tenni, természetesen az utóbbiak javára. Ez különösen ott volt sikeres, ahol az unitus parochiák éppen nem voltak betöltve.

A hatóságok különböző módon igyekeztek korlátozni a hitéletet. A már megkezdett 1944-1945-ös tanévben nem tiltják be az iskolai hitoktatást, azonban az osztályonkénti heti kettőről egy órára csökkentik. A következő tanévben – 1945-1946 – már megtiltják a hittan iskolai oktatását, és a papoknak tilos lett a tanintézményekbe belépni. Az iskolán kívül egy ideig még megtűrik a hittan oktatását, 1948-tól azonban már bármely formáját keményen büntették.

A görög katolikus egyház papjainak és híveinek megfélemlítését is szolgálták a más személyekkel kapcsolatos koncepciók perek is. 1946. május 26-án ilyen per keretében a kárpátaljai területi népbíróság „Horthy-fasiszta bérenc, vatikáni ügynök, amerikai kém...” vádjával halálra ítéli Bródy András parlamenti képviselőt, lapszerkesztőt, a kárpátukrán autonóm kormány hajdani miniszterelnökét, akin az ítéletet november 7-én végrehajtják. Rajta kívül még a hajdani Autonóm Földműves Szövetség hét volt vezetőjét, a magyar parlament képviselőit – Demkó Mihályt, Spák Ivánt, Bencze Györgyöt, Kricsfalusi-Hrabár Endrét, Ortutay Jenőt, Zsegora Ödönt és Riskó Bélát – vonják perbe, akik közül Demkóra és Kricsfalusi-Hrabárra halálbüntetést, a többiekre egyenként 10 évi kényszermunka büntetést kér a területi ügyész. Valamennyien görög katolikus vallásúak, köztük Ortutay Jenő ungvár-ceholnyai parochus volt. (*Aprópénz.* 1994:85-89., 92-101.)

Az ortodox propaganda különösen azután erősödik fel, hogy a moszkvai pátriárka Nesztor püspököt küldi Kárpátaljára, akit 1945. október 22-én iktatnak be Munkácson. Az államvédelmi szervekkel összefogva eléri, hogy 1946-ban a galíciai papság példáját követve tizennégy görög katolikus lelkész – köztük Kontratovics Irén(eusz), Penzel és mások – létrehoznak egy kezdeményező csoportot, amely az unió felszámolása mellett

emel szót. (Bukovics. 1980:126.) Ez a csoport azonban nem lép a nyilvánosság elé, mint a hasonló szándékú galíciai kezdeményezések, hanem titokban működik. Bendász István írja emlékiratában, hogy a „megboldogult Romzsa Püspök úr már 1947 nyarán említette nekem, hogy Kontratovics Irén a csekának dolgozik, és mint ilyen, hetenkint többször is feljön a püspöki palotába szaglászás céljából. Én akkor a püspök úr jólinformáltságában kételkedtem, de a bekövetkezett események meggyőztek arról, hogy információi jók és pontosak voltak, sőt ma már abban sem kételkedem, hogy a püspök úr vértanúi vére, ha közvetve is, de némi részben Kontratovics Irén és társai kezeihez is tapad, mert csak ezektől kaphattak olyan információt, hogy a püspök úr személye és életbenléte az egyedüli és utolsó akadálya a schizma keresztülvitelének útjában. Kik voltak még Kontratovics Irén társai, ma még nem teljesen világos, de azt hiszem, méltó társának lehet nevezni Danielovics Istvánt, aki már az 1947. évi nagyboldogasszony-napi búcsú alkalmával is nagyon schizmatikus-ízüen viselkedett.” (Bendász. I. 1991:15.) Chira Sándor visszaemlékezésében az utóbbiakhoz sorolja még Kossey Gyula és Pohorilják Péter görög katolikus lelkészeket, mint „aposztata jelöltek”-et. S ekkor, az imént említett búcsúnap vigíliáján, augusztus 27-én vitázik a szovjet egyházügyi hatóság kiküldöttjével Ungváron, a még 1945. május 8-án alakult ukrainai központi akciócsoport vezetőjével, Kosztelnik Gavrillal, a „galíciai aposttata”-val, aki az áttérés értelméről akarja őt meggyőzni. (Chira. 1958:137-138.) Ekkor már egy 1947 júliusában készült jegyzék szerint 73-ra nőtt a görög katolikusoktól az ortodoxok által elvett templomok száma, 15 görög katolikus papot deportáltak, hármat politikai vádak alapján ítélték el, 36-ot pedig az országból való menekülésre kényszerítettek. (Salacz. 1975:29.) Ez év tavaszán veszik el a munkácsi püspökségtől a csernekhegyi, a husztbaranyai és a kisbereznai kolostort, és adják át a pravoszlávoknak.

1947-ben a hatóságok mindinkább arra a meggyőződésre jutnak, hogy a görög katolikus egyház felszámolásának legfőbb akadálya Romzsa Tódor püspök, aki nem hajlandó elfogadni az aposztáziát, vagyis a hitehagyást. Keményen ellenáll a hatalomnak, és a ruszin nép és annak vallása jó pásztoraként hűen és kitartóan védelmezi a munkácsi püspökség érdekeit. A titkosszolgálati szervek elhatározzák a főpásztor fizikai megsemmisítését. Október végén a Munkácstól néhány kilométerre fekvő Lóka (Lavki) nevű ruszinlakta falucska templomának vasárnapi felszentelése után másnap – 27-én, hétfőn – visszatérőben a Munkács és Ungvár közötti főútvonal felé közeledve, Zsukó (Zsukova) falucskát elhagyva az úton merényletet követnek el ellene. Manajló Mária Teofila, Szent Bazil rendi apáca emlékezése szerint mindez az Iványi (Ivanyivci) nevű falu előtti lejtő közepén történt. A püspök dombról lefelé haladó bricskájába (könnyű lovaskocsi) fentről egy Studebaker típusú szovjet katonai teherautó teljes sebességgel belerohant. A jármű, amíg el nem akadt az árokban, addig maga előtt görgette a bricskát. A püspök a pozdorjává zúzódott kocsi és a teherautó első kerekei közé került. A főpászort kísérő Bacsinszky Dániel (Bacsinszkij Daniil) atya és Homa kocsis súlyos sérülésekkel a bricska alá zuhant. A lovak a helyszínen néhány perc múlva elpusztultak.

A püspök másik pap-kísérője, Bereznay András (Bereznaj Andrij) atya, valamint Bugir (Buhir) és Maszlej papnövendékek (mindkettőjük keresztnéve Mihály) a hirtelen ütközéstől kirepültek a bricskából a mezőre. Arra tértek magukhoz, hogy a Studebakert

követő szintén amerikai gyártmányú Willis terepjáróból – a járműveket a fegyverbarátság jegyében még a II. világháború alatt kapta az USA-tól a Vörös Hadsereg – kiugráló emberek vasdorongokkal ütlegelik a püspököt és a kocsist. Bereznay atya és a két papnövendék felugrott a fűből és segítségért kiáltozva Iványi falu felé menekült. A merénylők, otthagya fő áldozatukat, a püspököt, üldözőbe vették őket. Utolérve a menekülőket, őket is ütni kezdték, de éppen akkor ért a helyszínre Munkács felől egy postaautó, és ez meggátolta a véres leszámolást. A támadók villámgyorsan a járműveikbe ugráltak és eltűntek. A súlyosan sérült áldozatokat a postások szállították a munkácsi kórházba.

Romzsa püspöknek leginkább a feje sérült meg, alsó állkapcsa két helyen eltörött, s mindössze hét foga maradt épen. Egyik lábszárán hatalmas seb tátongott, s egész testét zúzódások borították. Bacsinszky atyának koponyaalapi törése és lapockarepedése volt, eltört az egyik bordája és térdben mindkét lába. Három hétig feküdt eszméletlenül. A kocsis súlyos koponyasérüléseket szenvedett és a kórházban meghalt. Bereznay atya és a két papnövendék könnyű fejsérülésekkel éltek túl a merényletet.

A munkácsi kórházban a híres kárpátaljai sebészorvos, Fedinec Sándor végezte el a műtéteket, amelyek jól sikerültek. A kórházban Biczkó András, a város görög katolikus templomának káplánja megszervezte és irányította a püspök állandó felügyeletét az ott dolgozó Szent Bazil rendi apáca-nővérek segítségével. Naponta látogatta a főpásztort, aki egy szobában feküdt az eszméletlen Bacsinszky atyával. Biczkónak szabad bejárása volt, az orvosok és az apácák folyamatosan tájékoztatták a püspök és társai állapotáról. A merénylet másnapján, 28-án, kedden a kórház igazgató-főorvosa, Berman – aki egyébként 1944 végén a szovjet megszálló csapatokkal érkezett Munkácsra – összehívta a nővéreket, s bejelentette: amíg olyan súlyosan sérült betegek fekszenek a sebészeti osztályon mint a püspök és kísérei, addig segítségül fölvevett takarítónőnek egy fiatal lányt, akit Odarkának (vagy Odotyának, Adárkának) hívnak. Berman azután még azt is utasításba adta, hogy a takarításon kívül Odarka hordja majd fel az ételt a konyhából a püspöknek és társainak (ilyesmi a kórházban nem volt szokás). Az viszont már egyenesen gyanússá vált az apáca-nővérek számára, hogy az igazgató parancsba adta: a fiatal nőnek a sebészet gyógyszerraktárában készítsenek fekhelyet addig, amíg a „szegény árva” talál magának a városban lakást. A személyzetért felelős főnővér, Manajló Mária Teofila azonban nem a püspök körül foglalkoztatta Odarkát, amiért Berman rettenetesen dühös volt. Teofila az igazgató rosszállása ellenére éjszakai szolgálatra is ott maradt, amikor Odarka furcsa „vallomást” tesz nála. A fiatal takarítónő elmondja, hogy ő „banderovci”, a szovjet rendszer ellen harcoló fegyveres „banderista” csoport tagja, amely a Kárpátok erdőiben működik. Azért jött a kórházba dolgozni, hogy társainak gyógyszert és kötszert szerezzen, s ebben kéri Teofila segítségét. A nővér ezt határozottan visszautasította. Az esetben azonban elmondja Biczkó András atyának – ő volt az apácák lelki vezetője és gyóntatója –, akitől a következő tanácsot kapja: az ügyet két tanú jelenlétében jelentse az igazgató-nak, hogy a bűnpártolási vádat elkerülje. (Teofila így is tett, amivel megmentette az életét, mert később nem tudják rábizonyítani a szovjetellenesség vádját.)

Október 31-éről november 1-jére virradó éjszakán egy órakor igen szokatlan időben és módon Berman igazgató-főorvos megjelent a sebészeti osztályon vizitet tartani. A szoká-

sos kíséretén kívül – ekkor Miskolci volt az ügyeletes orvos – magához parancsolta a püspököt felügyelő két apácát is, akik hiába mondták, hogy mellette akarnak maradni. A főpásztor csak rövid időre maradt egyedül, de ez elég volt arra, hogy a szomszédos helyiségben elrejtőzött takarítónő, Odarka a szobájába surranjon és mérget adjon be neki. Amikor a nővérek visszasiettek a püspök betegágyához, a főpásztor teste utolsót rándult. Nagy csodálkozásukra a merénylet óta a szomszédos ágyban eszméletlenül fekvő Bacsinszky atya felemelte a fejét és megszólalt: „Volt itt bent a kórteremben egy lány és valamit tett a püspök orra alá”, ezután visszahanyatlott. Fedinec és Miskolci doktor megállapította, hogy a sérüléseiből jól gyógyuló püspöknek az orrán (a nyálkahártyán) keresztül mérge juhathott a szervezetébe, mert a halott orra kékült meg a leghamarabb. Azt is megállapították, hogy a mérge ciánkáli lehetett, amely előbb légzőszervi bénulást idézett elő, majd beállt a halál. Odarka is megjelent a szobában, konstatálni a tényt, és részvétét fejezte ki az apáca-nővéreknek. Miskolci doktor közölni akarta Berman igazgatóval a halálesetet, de amikor felemelte szobájában a telefonját – ami az igazgatóéval párhuzamos vonallal működött –, hallotta, hogy Berman a következőket jelenti valakinek: „Teljesítettem, amit rám bízta”. Miskolci óvatosan letette a kagylót, és csak reggel közölte az igazgatóval hivatalosan, hogy Romzsa püspök éjjel egy óraker, november 1-jén meghalt.

A holttestet először a titkosszolgálat, az NKVD boncoltatja fel, és a kirendelt nem kárpátaljai illetőségű orvosnő agyembóliát állapít meg a halál okaként. Csak 40 óra múlva, november 2-án délután végezheti el a hivatalos boncolást egy Ungvárról érkezett hat vagy hét orvostól álló szakértői bizottság. A munkácsiak közül ehhez csatlakoznia kellett Fedinec és Miskolci doktoroknak is. Ez a testület is agyvérzést állapít meg a halál okaként. A valótlanúságot tartalmazó jegyzőkönyvet Fedinecnek is alá kellett írnia, aki egy barátjának később elmondta, hogy „lélekben egész életében vezekelt ezért a tettéért”.

Romzsa püspököt halálának csak a negyedik napján helyezik nyugalomba az ungvári székesegyház kriptájába. A szovjet hatóságok a görög katolikus hívek felháborodás okozta zendülésétől félnek, ezért az ungvári és a környéken megjelenő helyi sajtóban nem engedik közölni a püspök halálhírét. Ennek ellenére – a Rómában kiadott hivatalos közlemény szerint – harmincezren vesznek részt a főpásztor temetésén. Az egykori tragédia színhelyén 1993 novemberében emlékművet állítottak fel, s az ungvári székesegyház falán is tábla őrzi a mártír püspök emlékét. Az épülő ungvári teológiai akadémia Romzsa Tódor püspök nevét veszi fel. Bacsinszky atyát (szül. 1911-ben) másfél évvel gyógyulása után 1949. június 21-én letartóztatják, 10 évi börtönbüntetésre ítélik, amit a kirovográdi területen tölt le. 1955-ben engedik haza rossz egészségi állapotban, gyári munkásként tud csak elhelyezkedni. 1968. december 12-én hal meg szívinfarktusban az ungvári városi kórházban. (Romzsa püspök meggyilkolásának körülményeiről több szemtanú emlékezése maradt fenn, amelyek az események közlésében lényegileg megegyeznek. (*Manajlo*. 1990:4-5; *Biczko*. 1990:1-9.), (*Marina*. 1977:159-160., *Bendász I*. 1994:94., 96., *Chira*. 1958:139-142.)

Romzsa püspök meggyilkolása után a merényletet megszervezők minden nyomot igyekeznek eltüntetni, és bűnbakot keresnek. Itt kell megemlékeznünk arról a bazilita apácáról, a már említett Manajló Mária Teofiláról, akinek meghurcolása szorosan össze-

függ a főpásztor ellen kitervelt bűncselekménnyel. Az akkor 27 éves kórházi főnővér (1920-ban született Ungváron) a gyilkosság egyik koronatanúja, akit a hatóságok igyekeznek egyházi környezetétől teljesen elszigetelni. Manajló Máriát az NKVD 1948. január 28-án tartóztatja le szovjetellenes tevékenység vádjával. Kijevbe szállítják, ahol fél éven át próbálják – eredménytelenül – rábizonyítani azt, hogy részt vett a püspök meggyilkolásában. Ártatlansága ellenére 10 év munkatáborra, 5 év jogfosztásra és vagyonelkobzásra ítélik. Betegen kerül a Mordvin ASZSZK egyik lágerének kórházába. 1955-ben engedik haza, jelenleg nyugdíjas ápolónőként él Ungváron, 1989 áprilisában rehabilitálták. (Bendász D. 1992:209.)

Még egy adalék Romzsa püspök tragikus halálához, Chira Sándor visszaemlékezéséből: „Ugyanakkor Munkácson elterjedt a hír, hogy nyilvános bűnügyi tárgyaláson 10 évi börtönrre ítélték egy milicistát. Az ítélet hallatán a vádlott ordítani kezdett: 'Igen, most egy hűtlen szajha feleség meggyilkolása miatt engem 10 évi fogsággal büntettek, de amikor Romzsa püspököt kellett meggyilkolnom, 10 ezer rubelt adatok jutalmul!' A bíró azonnal berekesztette a tárgyalást, a termet kiürítette és a vádlottat megháborodottnak nyilvánította.” (Chira. 1958:143.) Feltételezzük, hogy a milicista annak a teherautónak lehetett a vezetője, amely nagy sebességgel, szándékosan belerohant a püspököt Ungvárra visszaszállító könnyű lovaskocsiba.

Romzsa püspök halála után a székeskáptalannak csak három tagja maradt, Chira Sándor, Kohutics Tivadar (1881-1955) és Choma Viktor. Két korábbi kanonok – Marina Gyula és Minya Lajos – már 1944 végén, a szovjet megszállás elől az Egyesült Államokba emigráltak. Az ősi jogszokás szerint ezért az előbbi három, Kárpátalján lévő kanonok közül az egyiket kellett volna káptalani vikáriussá, vagyis helynökké választani, hogy az egyházmegye ne maradjon vezető nélkül. Bendász István, akkori felsőveresermarti parochus, Chira kanonok közvetlen környezetének tagja évtizedek múlva bevezetőt ír Chira visszaemlékezése elé, amelyben a következőképpen taglalja a Romzsa püspök halála utáni vikárius-választást: „...mivel ők Murányi Miklós személyében (aki addig püspöki irodaigazgató) egy nem káptalani tagot bíztak meg ezzel a funkcióval, ebből a tényből logikusan következik, hogy figyelmet elterelő sakkhúzás történt: nehogy a három kanonok közül bármelyikre ráfoghassák, ő a püspök. Sőt, mivel Kohutics és Choma püspök volta soha senki előtt sem merült fel, szinte bizonyos, hogy Chira püspöki mivoltáról szándékozták elvonni a hatóságok figyelmét. Ezek alapján én hiszem, hogy Chira Sándort már 1944. szeptember 14-én (más adatok szerint 24-én – B. J.) az ungvári katedrálisban Dr. Dudás Miklós hajdúdorogi görög katolikus püspök, a munkácsi egyházmegye adminisztrátora, Madarász István kassai római katolikus püspök segédletével, dr. Romzsa Tóddal egyidőben ordinálta püspökké, mi több, valószínűleg ugyanakkor szentelték püspökké Orosz Pétert is. Tévednek tehát azok, akik Chira püspökké szentelését 1947-re, azaz a Romzsa püspök halála utáni időszakra teszik.” (Bendász I. 1994:128-129.) A hitelesség kedvéért meg kell jegyezni – mint már említettük –, hogy Romzsát szeptember 24-én szentelték fel az ungvári katedrálisban. Ugyanakkor nem szentelheték fel püspökké Chira Sándor kanonokot, mert akkor az utóbbi nem lett volna egész életében „titkos püspök”.

Bendász István előbbi meggyőződését még más tényekkel is igyekeznek alátámasztani, mert ő, aki „a legbizalmasabb viszonyban” volt Chirával, csak következtet annak püspökké ordinálásának (felszentelésének) körülményeire. Arra hivatkozik, hogy ezt csak azok tudják megérteni, akik éltek abban a korban, amikor az embereket annyi csalódás érte embertársaik jellemét illetően. Amikor kiderül, hogy a legbizalmasabb barátok évek óta szovjet besúgók. „Mindannyian tudtuk – folytatja Bendász –, hogy vannak és lesznek titokban felszentelt püspökeink, személyük azonban csak néhányunk előtt volt ismeretes. Jelenlétemben számtalanszor feltették a kérdést Chirának olyan papjaink, akiknek makulátlan hithűségéhez a kétség árnyéka sem férhetett: 'Sanyikám! Igaz-e, hogy te titokban felszentelt püspök vagy?' Az ő válasza még ezeknek is ez volt: 'Hát, ha *titokban* vagyok felszentelve, miért kérde?’” Elbeszélései alkalmával azonban többször is olyan eseteket mondott el, amelyekből világossá vált előttem, hogy azokat csak püspöki joggal bíró személy tehetta meg. Sőt egy alkalommal magam is akaratlanul alternatíva elé állítottam. Elégedetlen voltam Murányi Miklós vikárius egyik intézkedésével, s ezt így adtam Chira tudtára: 'Sanyikám! Most mint fellebbezési fórumhoz fordulok hozzád...'; és intézkedett is ebben az ügyben.” (*Bendász I.* 1944. 129.) A szovjet hatóságok azt várták, hogy Chira veszi át a vikáriusi tisztséget, s akkor hamarosan felszámolhatják az egyházmegyét. Chira ugyanis 1944 előtt az általuk burzsoának tartott Keresztény Néppárt központi bizottságának tagja volt, így nyomban politikai pert indíthattak volna ellene.

1948 végéig már 35 görög katolikus lelkész lett a vallásüldözés áldozata, akiket különböző koholt vádakkal letartóztatnak és 5, 10, 25 év kényszermunkára, vagyonlekobzásra ítélnek. Közülük négy személyt kivégeznek, illetve meggyilkolnak. Már a szovjet megszállás kezdetén áldozatul esik Demjánovics Péter Pál rahói parochus, aki 1869-ben született Nagybereznán. Az 1939-1944 közötti újbóli magyar uralom alatt az Országgyűlés felsőházi tagja Kárpátalja képviselőjeként. 1944 végén tartóztatják le és rövid tárgyalás után Kárpát-Ukrajna különleges bírósága, Ruszin Vaszil jogvégzettség nélküli egykori partizán elnökletével, golyó általi halálra ítéli Mandzuk Miklós rahói tanító hamis tanúvallomása alapján. 1945. április 21-én, nagypénteken lövik agyon az ágyban fekvő haldoklót, csak hogy érvényt szerezzenek a halálos ítéletnek, végrehajtója állítólag egy Maruszja nevű börtönőr. A következő áldozat Fenczik István teológiai tanár, lelkész, aki 1892-ben született Nagylucskán. 1933-1938 között a csehszlovák, 1938-tól 1944-ig a magyar parlament képviselője, jelentős irodalmi munkásságot folytat. 1945-ben tartóztatják le, görög katolikus lelkészhez méltóan viseli az ungvári börtön megaláztatásait. Golyó általi halálra ítélik, kivégzése előtt felajánlják neki a pravoszláv püspökséget, amit a következő szavakkal utasít vissza: „Egy görög katolikus pap oly mélyre nem sülyedhet!” Ezután a börtönben tarkónlövessel végeznek vele, 1945. március 30-án. (*Bendász.* 1992:201., 202.) A görög katolikus egyház felszámolásáig még két jeles egyházi személy – Romzsa Tódor püspök és Ilniczky Sándor nagyprépost – lesz gyilkosság áldozata, haláluk körülményeiről már szoltunk.

Az előbbieket azért lettek mártírok, mert a Vörös Hadsereg közeledtére 1944 őszén nem hagyták el szolgálati helyüket, tovább pástorolták híveiket. Ekkor mindössze hatan – köztük Böőr György, a ruszin sajtótörténet kutatója és Marina Gyula, kinek emlékiratából már többször idéztünk – menekül el külföldre. Újabb három lelkész távozik

1945-ben, amikor Csehszlovákia lemond Kárpátaljáról a Szovjetunió javára. Ez évtől 1948 végéig a fokozódó terror hatására – eközben 35 görög katolikus papot ítélnék el – újabb 33 parochus távozik – többnyire illegálisan – Kárpátaljáról.

Romza püspök halála után a titkosszolgálat és az állami egyházügyi hatóságok minden eszközt igénybe vesznek, hogy meggyorsítsák a görög katolikus egyház felszámolását. 1948 decemberében Murányi Miklós vikárius, Chira Sándor (hivatalosan) kanonok és Szemedi János ifjú lelkész – a jelenlegi munkácsi püspök – tárgyalni megy Raszputykóhoz, a kultuszminisztérium ungvári kirendeltségének referenséhez a káptalani lakások ügyében, melyeket a hatóságok államosítani szándékoznak. Raszputyko az akkor Ungváron tartózkodó Vulhovijhoz, az ukrán köztársasági egyházügyek főnökéhez, a feletteséhez kíséri át a három papot. Vulhovij az iránt érdeklődik náluk, hogy tudásuk van-e a galíciai görög katolikus papság ún. „ünnepélyes” átállásáról a pravoszláviára, majd azt firtatja, ezzel kapcsolatban mi az álláspontja a munkácsi egyházmegye vezetésének. „Utolsó lehetünkig katolikusok maradunk” – jelenti ki kategorikusan Murányi vikárius. Erre Vulhovij válasza: „Hát akkor nem tudom, mihez foghatnak, mert mi a görög katolikus egyházmegyét nem regisztrálhatjuk. Az unitusok a történelem folyamán szovjetellenesek voltak. Mi már két éve várunk az Önök elhatározására hasztalanul...” Raszputyko közbevágja: „Sőt, öt éve.” Chira és társai, arra a kérdésre, hogy miként folytatják a megváltozott körülmények között az életüket, minden felhang nélkül azt válaszolják: „Dolgozni fogunk, mint fizikai munkások, 'kak csernorabocsije!'”. (Chira. 1958:143-144.) Ugyanebben a hónapban Raszputyko Ungvárra rendeli az összes kárpátaljai görög katolikus lelkészt és egyházgondnokot, akik előtt kijelenti: egyetlen kiútjuk van, a skizma, mert az unitusokat nem regisztrálják. A bejegyzés akkor már megtörtént a reformátusoknál, a római katolikus papságnál pedig folyamatban volt.

A következő esztendőben, 1949-ben már az év elején beteljesedik a kárpátaljai görög katolikus egyház s a munkácsi püspökség tragédiája. Január 26-án csaknem egyidejűleg letartóztatják a városokban működő parochusokat, így Ungváron Puskás Lászlót (1910-1969), a székesegyház káplánját, Munkácson Duliskovics Eumént (1889-1958), a székesegyház parochusát, beregi főesperest, Beregszászon Kampó József (1897-1986) parochust, Huszton Ruszinkó Miklós (1886-1955) parochust, valamint ugyanitt Popovics Demeter (1899-1968) gimnáziumi hittanárt. Az akció célja, hogy megfélemlítsék a papság egészét, illetve rábírják őket az aposztáziára. Egyikük sem hajlandó áttérni a pravoszláviára, ezért valamennyiüket 25-25 évi kényszermunkatáborra, 5-5 évi jogfosztásra és vagyonelkobzásra ítélik. Így ők lettek a nyilvános egyházüldözés első áldozatai.

Februárban újabb letartóztatásokat hajt végre – miként akkor közkeletűen emlegetik – a „bezpeka” (Komitet Derzsavnoi Bezbeiki: Állami Biztonsági Hivatal vagy Bizottság), 11-ére virradó éjszaka hurcolják a börtönbe több órás házkutatás után Chira Sándor kanonokot, az egyesek szerint titokban felszentelt munkácsi püspököt. Most kell röviden ismertetnünk életrajzát. 1897. január 17-én született a Máramaros vármegyei Irhócon, a gimnáziumot Máramarosszigeten, a teológiát Budapesten végzi. 1920. december 19-én Papp Antal munkácsi püspök szenteli pappá. Ezután 1922-ig levéltáros és iktató a püspöki rezidencián, majd 1924-ig először a szülőfalujában lelkész, majd segédlelkész Kőkényesen. 1924 és 1949 között teológiai tanár, közben 1930-tól szentszéki tanácsos és pápai

káplán, 1932-től székeskáptalani kanonok, 1932-1939 között szemináriumi rektor, 1943-tól pápai prelátnak. 1944-ben Romzsa Tódor vikáriussá nevezi ki, s valószínűleg ez év decemberében szenteli titokban püspökké Orosz Péterrel együtt. Letartóztatása után hosszú hónapokkal, 1949. augusztus 6-án szovjetellenes agitáció és propaganda vádjával mondják ki felette az ítéletet, 25 évi javító munkatáborral, 5 évi polgári jogfosztással és vagyonelkobzással sújtják. Tájstetben, Kemerovszkban és Omszkban raboskodik, építkezéseken dolgoztatják. Az 1956-os amnesztia után hazatérhet, de a következő év januárjában titokban végzett lelkipásztori munkája miatt – Murányi Miklós apostoli vikáriussal együtt – újabb öt év kényszermunkára ítélik és örökre kitiltják Ukrajnából. A kazahsztáni Karagandába kerül, ahol az oda száműzött németek, lengyelek, litvánok, lettek, galíciiai ukránok és kárpátaljai ruszinok lelki gondozását végzi. 1983. május 23-án hal meg. Chira Sándort 1989. április 28-án rehabilitálja a KGB kárpátaljai főhivatala és a területi ügyészség.

Visszatérve 1949. február elejére, Chira Sándor letartóztatásával egyidőben még továbbbi kilenc görög katolikus papot és két bazilita szerzetest fognak le s ítélnék el hamarosan, hogy a szabadlábbon lévőket megfélemlítsék, illetve aposztáziára késztessek. Akaratán kívül ekkor válik a kárpátaljai görög katolikus egyház hatósági főszámolásának egyik közreműködőjévé Murányi Miklós apostoli vikárius. A máig kevésbé ismert tények a következők: 1949. február 16-án Szergej Sztaszev, a területi tanács végrehajtó bizottságának elnöke és Nazarenko, a testület titkára írásban felszólítja Murányi Miklóst, mint a munkácsi egyházmegye irodavezetőjét, hogy a székesegyházat és a hozzá tartozó épületeket, helyiségeket a püspökség Ungváron található egyéb javaival adja át a pravoszláv egyháznak. A tanácstól küldött okmányt Murányi így szignálja: „Tudomásul vetttem: 16. II/49. Káptalani vikárius”. Ezt az ellenjegyzést a szovjet hatóságok ezután úgy tekintik, mint a munkácsi görög katolikus egyházmegye önfeloszlatásának időpontját. S hivatkoznak még arra a 18-án kelt vikáriusi körlevélre, amelyben értesíti a püspökség lelkészeit, hogy a továbbiakban már nem ad ki utasításokat. (*Bendász*. 1994:75-76.) „Kedves Testvéreim Krisztusban! ... 1949. február 16-án a hívők kérésére ungvári székesegyházunkat és a püspöki hivatal épületét átadták a pravoszláv egyház tulajdonába. Ennek okán a hivatal működését beszünteti, s az én vikáriusi tevékenységem is véget ér. Kérem a fentiek tudomásulvételét.” Ha figyelmesen elolvassuk az idézett részt, szó sem volt a munkácsi egyházmegye önfeloszlatásáról. (Röviden Murányi Miklós életrajza: 1911-ben született az Ung vármegyei Bereznán, a gimnáziumot Ungváron, a teológiát a franciaországi Strasbourgban végzi. 1933. szeptember 17-én Sztójka Sándor szenteli pappá. Előtte 1931-1933 között püspöki levéltáros és iktató, 1933-1934-ben szentszéki jegyző, majd ekkortól 1944-ig püspöki titkár, illetve 1949-ig püspöki irodaigazgató. Közben – 1947-ben – Romzsa püspök tragikus halála után vikáriussá nevezik ki.)

A munkácsi püspökség hatósági megszüntetésekor „a parochiák száma 265, a papoké 350, túlnyomó többségük nő, családos ember. A görög katolikusok száma 450 ezer, ebből 28 ezer magyar, 16 ezer román, kis százalékban szlovák (néhány ezer fő), a túlnyomó többség – 400 ezer – ruszin nemzetiségű. Az egyházmegyének addig saját papi szemináriuma, női és férfi tanítóképzője, árvaháza, kollégiuma és levéltára van. Ezeket számolja fel az állam 1949. február 17-én, s tiltja be nyilvános működésüket, zárhatja be

vagy adja át a pravoszlávia képviselőinek. A püspöki palotát is elveszi és az egyházmegye papjait mind innen, mind a parochiákból – és ez szó szerint értendő – az utcára teszi.” (Ortutay E. 1990:20.) Ortutay Elemér újabb nyilatkozata szerint 1949-ben, a hatósági felszámolásakor a görög katolikus egyház híveinek száma 480 ezer fő volt, s ekkor 293 templomot vettek el az egyháztól. (Barát. 1996:4). A hatósági felszámolás a következőképpen történik: a fenti napon reggel 9 órakor az ungvári városi tanács elnökével az élen 13 tagú bizottság érkezik a püspöki irodába, miután a kapuba fegyveres őrseget állít. Közülük hatan a rezidenciát, heten a székesegyházat „államosítják”, s veszik át Szemedi János szentszéki jegyzőtől, illetve Bereznay András püspöki titkártól. Az ott lakó papokat, köztük két családot – Kótyuk Ferenc (1914-1973) ungvár-ceholnyai lelkészt és Ortutay Elemér (1916-1997) teológiai tanárt – négy-négy kisgyermekükkel az utcára kergetik, anélkül, hogy számukra otthonról vagy lakásról gondoskodtak volna. Az egész átvétel – a bizottság tagjai a városi tanács tisztviselői, rendőrök, az NKVD tisztjei voltak – fél óra alatt lezajlik, de azon a pravoszláv egyház képviselői nem vesznek részt.

Az ungvári székesegyház és püspöki palota, valamint a vidéken lévő parochiák hatósági elvétele vízvázalstónak bizonyult a görög katolikus papság addig gyakorlatilag egységes, túlnyomó többségében a hitehagyást ellenző magatartásában. Chira Sándor kanonok és társai 1949. február eleji letartóztatása után két hónapig nem tartóztattak le újabb papokat, viszont a rájuk váró egyenként 25 évi kényszermunkatáborra való hivatkozással „puhították” szabadlábban maradt társaikat. Az „eredmény” nem is marad el, februárban 30, márciusban 31, áprilisban 16, májusban 17 görög katolikus pap tér át pravoszláv vallásra. Ekkor újabb 12 lelkészt tartóztatnak le, s ennek következtében júniusban 15 parochus választja az aposztáziát. Ezután még további őrizetbe vételek is történnek az év végéig, de alig van hatása, már csak 10-en térnek át, 1950 júniusáig már csak nyolcan válnak pravoszlávokká az unitus papok közül. (Bendász. 1991:15.)

A nevezetes, 1949. február 16-i területi tanácsi átirat ellenjegyzése után Murányi Miklós káptalani vikárius nem hajlandó az aposztáziára, ezért hónapok múlva – június 24-én – letartóztatják és nyomban az állambiztonsági hivatal kijevei központjába, a hírhedt Korolenkára hurcolják. Itt két év, három hónapig és öt napig vár arra, miként döntenek sorsáról. Csak ezután, 1951. szeptember 29-én közlik vele a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma különbizottságának 10 éves kényszermunkát kiróó ítéletét. Különböző kazahsztáni lágerekben raboskodik, 1956. május 24-én szabadul. Hazatérése után – mint már említettük – a következő év január 23-án Chira Sándorral együtt kitiltják Ukrajna területéről. Mindketten visszatérnek Karagandába, ahol pasztorációs munkát végeznek. Murányi azonban több mint fél év után – augusztus 27-én – betegségének gyógykezelésére hazatérhet Ungvárra. 1979. január 12-én hal meg, 1989. április 26-án rehabilitálják.

A görög katolikus egyház felszámolásakor működő 350 papból 129-et „a szovjet nép ellenségének” nyilvánítanak, mert nem hajlandók az aposztáziára, illetve mert nem akarnak pravoszláv papként tovább szolgálni. Valamennyiüket az ungvári ún. „népbírósi” tárgyalásokon a legképtelenebb koholt vádakkal – szabotázs, Szovjetunió rágalalmazása stb. – 25 évi kényszermunkára ítélik. A 129 elítélt lelkész közül 30-an nem tértek vissza a lágerekből, odahaltak. Az életben maradtak az 1955-1956-os amnesztia után szabadul-

nak, de nem folytathatják lelkészi szolgálatukat, ha a titkosszolgálat tetten éri őket, akkor újabb 5 évi kényszermunkát kapnak. Többeket Kárpátalja területéről életfogytiglan kitiltanak.

Az egyház felszámolásában tevékenyen együttműködik a hatóságokkal Kontratovics Iréneusz – emlékezzünk vele kapcsolatban Romzsa püspök megjegyzésére! –, aki már 1949 márciusa előtt áttért pravoszláv hitre. Sajátos aposztázia-pályafutás az övé. 1878-ban született az Ung vármegyei Bercsényifalván (Dubrinics) görög katolikus papi családból. Az ungvári szeminárium elvégzése után különböző kárpátaljai falvakban teljesít papi szolgálatot. Számos történelmi tanulmányt írt a vidékről, a középiskolák számára készített történelemtankönyvét három kiadásban jelentetik meg. Az újbóli magyar uralom alatt a Kárpátaljai Tudományos Társaság alelnöke, a ruszin népi nyelv használatának szorgalmazója. Az unitus egyház felszámolásáért tett erőfeszítéseit a szovjethatalom azzal jutalmazza, hogy az 1950-es években egy időre az újonnan alakult munkácsi pravoszláv püspökség irányítója lesz, 1957-ben hunyt el.

Előtte azonban még, 1949. augusztus 28-án – a régi naptár szerint 15-én – Mária mennybemenetelének napján a munkácsi egyházmegye görög szertartású katolikusainak „önkéntes visszatérését” hálaadó szentmisével ünnepli az újonnan kinevezett Makár ortodox püspök. A magyar ajkú hívőknek külön magyar nyelvű szertartással igyekeznek e napot kedvessé és emlékezetessé tenni. A moszkvai *Patriarkai Szemle* 1949. októberi száma jelenti be hivatalosan a kárpátaljai görög katolikus egyház megszűnését, közleményéből azonban az is kiolvasható, hogy az áttérés nem teljes, és kihirdetése csak erőszak eredménye. (*Salacz*. 1975:29.) Az ekkoriban kereken 81 000 hívőt számláló római katolikus egyházat nem számolták fel Kárpátalján, s templomai kitérültek a magukra maradt görög szertartású hívők előtt is. Nemcsak a magyar, hanem sok ruszin görög katolikus hívő is hallgatólagosan a magyar katolikus egyházhoz csatlakozik. A magyarlakta falvak jelentős részében pedig csak a „címké” változik, továbbra is latinul és a görög katolikus liturgia szerint folyt a szertartás.

Az állambiztonsági szervek a munkácsi püspökség felszámolása után, az 1950-es években sem riadnak vissza a volt görög katolikus lelkészek elleni gyilkosságoktól. Az aposztázia elutasítása miatt 1950. augusztus 14-én tartóztatják le Csépes János hajasdi lelkészt (szül. 1918-ban), és 25 évi kényszermunkára ítélik. Vorkutára hurcolják, ahol a rabok lázadásának megtorlásakor 1953. augusztus 1-jén hét lövéssel halálra sebesítik. Ugyanebben az évben ölik meg Choma Viktor (szül. 1891-ben) kanonokot, az ungvári székesegyház parochusát, akit szintén az aposztázia megtagadásáért ítélik el. Április 2-án Minszkben, a betegek barakkjában két fogolytársával együtt injekcióval meggyilkolják. A következő mártír, Orosz Péter 1917-ben született, Huszton érettségizik, a teológiát Ungváron végzi, 1942. július 28-án Sztojka püspök szenteli pappá. 1946-ig Magyarkomjáton, 1949-ig Bilkén lelkész. Közben 1944. december 19-én Romzsa Tódor püspök titokban püspökké szenteli. 1949-ben a hatóságok eltiltják a lelképásztorkodástól, ekkor illegalitásba vonul és Csengeri Jánossal, Horineczki Iván, Margitics János és Román János parochus társaival bujkálva, titokban gyakorolják hivatásukat. A hatóságok hajtóvadászatot indítottak ellenük. 1953. augusztus 28-án – az ónaptár szerint Szűz Mária mennybemenetelének ünnepén – egy Pószik nevű milicista Orosz Pétert Beregkisfaludon

elfogja. Ilosva felé kíséri, egy útmenti keresztnél megengedi neki, hogy letérdelve imádkozzon és ekkor tarkón lövi. A gyilkosság körülményei 39 esztendő után, 1992-ben kerülnek napvilágra. Orosz Pétert ekkor hantolják ki addig ismeretlen nyughelyén, az állambiztonsági szolgálat ilosvai garázsában, és augusztus 28-án újratemetik Bilkén. Az ötvenes évek mártírja még Zavagyák Bazil József, a husztbaranyai kolostor szerzetese. 1911-ben született Tarfalun, 1949-ben ő sem volt hajlandó az aposztáziára, szintén 25 évi kényszermunkára ítélik. 1956-ban térhet haza, Huszton dolgozik fűrésztelepi munkásként. 1958. december 4-én rejtélyes körülmények közt hal meg, a munkából való hazatérés közben megölik, holtan találják rá az utcán. (*Bendász.* 1994:25., 26., 78-79., 110-111.)

A szovjet uralom ideológiájának egyik legfőbb eleme Kárpátalján is a vallás elleni küzdelem, amely gyakorlatilag már a terület megszállása után közvetlenül, 1944 végétől megkezdődik. A kötelező ateista világnézet szellemében a harcot a legkíméletlenebbül a görög katolikus egyház – mint a legnagyobb vallásfelekezet – ellen folytatják, és ez összefonódott a magyar- és ruszinellenes propagandával is, egyrészt azért, mert a korábbi magyar uralom támaszának tartották, másrészt a ruszin nép – mint önálló etnikum – önazonossága legfőbb elemének. Az utóbbi nép ukránná való átminősítése után a hatóságok attól féltek, hogy az egyháznak a saját önszerveződési lehetőségeivel sikerül a ruszin öntudatot megőrizni. A hatóságok ezért igyekeznek kiirtani a vallásos néphagyományokat is.

Évtizedeken át a vallásellenes propaganda egyik élharcosa az Ungváron megjelenő *Kárpáti Igaz Szó* című magyar nyelvű lap, amelynek évfolyamaiban külön rovatokban küzdöttek a „vallás mákonya” ellen. Folyamatosan ostromolták az egyházakat és híveiket, s adtak tanácsokat az agitátoroknak, hogy miként tudják sikerre vinni ateista átnevelő munkájukat. A pártszerveket elsősorban az ingerli, hogy mivel a görög katolikus egyház közvetlenül Róma főségéhez tartozik, nehezebben tud ellene fellépni. A *Kárpáti Igaz Szó* 1948. április 9-i száma például, miután terjedelmes cikkben áttekinti az unitus egyház három évszázados történetét, az alábbi következtetésekre jut: „...az uniátus egyháznak fája által termett gyümölcs népellenes, szovjetellenes méreggel van teli. A görögkatholikus egyház híveinek ideje meggondolni, vajjon nem túlságosan cinikusan és szájalom nélkül élnek vissza az uniátus egyház vezetői vallásos meggyőződésükkel idegen politikai célok érdekében?” A cikk befejezése a görög katolikus egyház híveinek küldött nyílt hadüzenetnek is felfogható, s ne feledjük, alig négy hónappal korábban ölték meg Romzsa Tódor püspököt.

Az ateista nevelésből, a „Vatikán ügynökei” elleni küzdelemből természetesen a könyvkiadásnak is ki kellett vennie a részét. Ebben a magyar nyelvű könyvkiadásra létrehozott ungvári Kárpáti Kiadó jeleskedett, amely a szovjet uralom több mint négy évtizedes kárpátaljai korszakában számos könyvet, brosúrát jelentetett meg e tárgyban. E műveknek „babérkoszorús” szerzője évtizedekig Szikszai Aladár, a hajdani kispap, majd az Ungvári Állami Egyetem ateizmus – tanszékének tanára, aki ezen kívül több pártfunkciót is betöltött. Harcos szellemű „műveinek” a címét még napjainkban is borzadva emlegetik Kárpátalján: *Igazság a református egyházzal* (1962), *A haladás leple alatt* (1972), *A reverenda mögött...* (1976), *A kálvinizmus szépítés nélkül* (1978), *Sorsunk a*

keziünkben van (1986). Az ateista propaganda lényegében a szovjet uralom fennállásának végéig töretlen. Az évtizedek óta a Kárpáti Kiadó gondozásában évenként megjelenő *Kalendárium* 1989. évi (!) kötetében (52-53.) is azt fejtegeti Marx és Engels művei alapján Szikszai Aladár: „...az egyedüli út ahhoz a jövőhöz, amikor az ember nem fogja szükségét érezni a vallási tanításoknak, nem más, mint a meglévő társadalmi állapotok forradalmi megváltoztatása... a tudományos világnézet alapján álló párt szempontjából a vallás semmi esetre sem lehet magánügy. A munkáspárt a dolgozók ateista nevelését köteles alárendelni az osztályharc konkrét feladatainak.”

Az ateista nevelés-meggyőzés módszereiről, „eredményeiről”, mely a kezdeti időben a görög katolikus egyház aposztáziát vállalni nem hajlandó tagjainak fizikai megsemmisítését jelentette, már szóltunk. Szikszai idézett cikke előtt egy évvel (!) a *Kárpáti Igaz Szó* is kénytelen beismerni 1988. április 27-i számában: „A szovjet hatalom, fennállásának első éveitől kezdve, rendszeresen, szellemi és *fizikai eszközökkel is* (kiemelés tőlem – B. J.) harcolt és harcol a vallás ellen. De nem hallgatható el, hogy a szovjet hatalom e vallásellenes tevékenysége korántsem volt mentes a nehézségektől, túlkapaszkodástól, sőt tévedésektől...” S ebben Szikszainak számos segítőtársa akadt, akik a kárpátaljai helyi – járási – magyar nyelvű lapokban, a külön erre a célra fenntartott rovatokban vívták harcukat a vallásukhoz ragaszkodó emberek, az egyházak ellen. Az egyik leghírhedtebb ilyen rovat volt a *Kárpáti Igaz Szó* „Szombati világnézetű fórum”-a.

Három évtizeddel a görög katolikus egyház felszámolása után sem tudják azt a hatóságok teljesen megsemmisíteni, mert bűvópataként tovább működik. Híveinek nagy része ugyanis nem fogadja el beolvasztását a pravoszláv egyházba, ezért a hatóságok tovább folytatják a propagandát a hivatalosan nem létező görög katolikus egyház ellen. Ennek egyik terméke az a három szerző által – Bukovics Dmítró, Gajdos Béla és Gajdos Mihály – írott munka, amely a benne közölt annotáció szerint: „E hézagpótló írásukban a szerzők hiteles levéltári adatok és egyéb bizonyítékok sokaságával rántják le a leplet a dolgozók kizsákmányolását elősegítő, a társadalmi haladást gátló egykori népellenes tevékenységével területünkön hírhedetté vált s emiatt feloszlott görög katolikus (unitus) egyházzól. Az olvasók széles tábora kívül e gazdag tényanyagot használni lehetnek előadók, propagandisták és agitátorok is.” (Bukovics. 1980.:2.) Már a cím is előrevetíti a könyv szemléletét: *A haladás útjában. – Az igazság a görög katolikus egyházzól*. Már az 1980-as évek elején foglalkoztatta a mértékadó kárpátaljai pártköröket, hogy kiknek és milyen célokból lehet érdeke a görög katolikus egyház újjáélesztése, hiszen az unitus vallás szerintük sohasem segítette elő a vidék fejlődését és a dolgozó nép gyarapodását. Az élet teljes egészét átfogó vallásellenes propagandán belül az ateista nevelés elsősorban az ifjúságra összpontosult, már az óvodában megkezdődött, majd folytatódott az általános iskolában, oktobristaként az első két osztályban, utána a pionírszervezetekben, végül a komszomolban. Ennek lényeges eleme az ateista múzeumok – ezek többsége, minő hatalmi cinizmus: a görög katolikus egyháztól elvett templomokban működött – rendszeres meglátogatása volt. (*Uzshorodszkij*. 1985.) Ehhez még hozzáfűzzük, hogy azon unitus templomokat, amelyek nem kerültek a pravoszlávok kezére, számos célra – áruraktárnak, traktorállomás gépszínének, szerelőcsarnoknak, magtárnak stb. – használták. Jónéhány istenházat azonban egyszerűen leromboltak, ilyen eset még 1985-ben (!) is előfordult, az Ungvár mellett fekvő Korláthelmece község temp-

lomát ekkor pusztítják el felsőbb hatósági utasításra. Az ateista propaganda az irodalmi életbe is behatolt, jellemző, hogy az élete utolsó két esztendejében Ungváron alkotó Dayka Gábor (1769-1796) költőt és munkásságát – mivel papnövendék is volt – az 1960-as években csak „ateista” szellemben volt szabad tanítani.

A görög katolikus egyház felszámolásától, 1949-től a papok megbélyegzett személyek voltak, ami „...mint 'öröklött' fertőzött betegség kihatott a család tagjaira is: a feleség, ha nem tagadta meg férjét, állami hivatalból elbocsáttatott... az én feleségem – írja Ortutay Elemér teológiai tanár, lelkész – csak takarítónő lehetett egy gyárban. A gyermek, ha egyetemre jelentkezett, hiába tette le a vizsgákat jelesre, nem vették fel... Sztálin halála után (a kényszermunkatáborból) hazajöttünk. Papi munkánkat nem folytathattuk. Így gyárakban dolgoztunk. Püspököm sofőr volt, én pedig 19 évig a kályhagyárban munkás. Papi működésünk szigorúan tiltva volt. Csak titokban miséztünk odahaza, vagy temettünk, kereszteltünk, eskettünk. Állandó rendőri megfigyelés alatt éltünk. Rendszeresen beidéztek az NKVD-re kihallgatásokra. Nálam kétszer házkutatást is tartottak, nincs-e nyoma, hogy kapcsolatom van a Nyugattal, a Vatikánnal. Könyveimet, jegyzeteimet elkobozták, elvitték. Katakombai munkát végeztünk. Hármat közülünk, (19)56 után ismételen letartóztattak. Azzal vádolták őket, hogy illegálisan papi munkát végeznek... és újra börtönre, lágeri munkára ítélték őket.” (*Koncepció*s. 1993:72-73.)

A görög katolikus lelkészek egy része valóban rokonszenvennel figyelte az 1956-os magyarországi forradalom eseményeit. Ugyanarról az esetről két nézőpontból. A már említett „hézagpótló” ateista propagandakiadvány így tárgyalja a történeteket: „...az 1956-os ellenforradalom idején a kárpátontúli volt unitus papság egy része reménykedve figyelte a magyarországi eseményeket, s terveket szövögetett a görög katolikus egyház felújítására. Bocskay Velika Kopanya-i (Felsőveresmart) lelkész például kijelentette, hogy a maga számára semmisnek tekinti az unió eltörlését, és szakít a pravoszláv egyházzal. Még azt is megkísérelte, hogy bevezesse a régi unitus szertartást, csakhogy szemben találta magát a hívők ellenállásával.” (*Bukovics*. 1980:127.) A parochus neve helyesen: Bácskay (Antal) és Mala Kopanyán (Alsóveresmart, másnéven: Kiskopány), a szomszédos településen működött.

Az eseményeket így mondja el oltártestvére (paptestvére), Bendász István kanonok: „Bácskay István (szül. 1909-ben) pappá szentelése után 1932 és 1956 között Alsóveresmarton lelkész, eközben 1949. március 1-jén a szovjet hatóságok nyomásának engedve, harmincnyediként a görög katolikus papok közül áttér pravoszláv hitre. Ezért tovább működhet addigi szolgálati helyén, de korábbi lelki gyengeségét belátva, 1956. október 12-én a pravoszláv püspökségen bejelenti, hogy visszatér görög katolikus hitére. 1957. január 30-án az ungvári államvédelmi hatóság letartóztatja, 7 évi javító munkatáborra és vagyonekobzásra ítélik. Különböző lágerekben dolgozik, 1961 januárjában kerül haza. A börtönből titokban értesítette Bendász István oltártestvérét, hogy meneküljön, mert arra próbálták kényszeríteni őt, hogy tanúsítsa: Bendász István kapcsolatban áll az 1956-os magyar forradalom állítólagos 'szervezőivel'.” (*Bendász*. 1994:17-18.) (Bácskay Antal a börtönből hazatérve kolhoz munkásként dolgozik, innen megy nyugdíjba. Titokban gyakorolja papi hivatását, majd 1989 végétől már nyilvánosan, egykori parochiáján. 1992-ben rehabilitálják.)

Bendász István (1903-1991), a szomszédos Felsőveresmart lelkésze (halála előtt egy évvel kanonoknak nevezik ki) így mondja el a történeteket Chira Sándor titokban felszentelt püspök visszaemlékezéséhez írt bevezetőjében, amely egyébként az ő emlékirat-törvédekének is tekinthető: „Bácskay Antal egy meggondolatlan pillanatában aposztatált, ám hatásom alatt aposztáziáját visszavonta és emiatt letartóztatták. A börtönből sikerült tudtomra adnia, arra akarják rábírni, hogy tanúsítsa: a magyarországi 1956-os eseményekkel összefüggésben én beszéltem rá aposztáziája visszavonására. Nyilvánvaló volt, hogy második letartóztatásomat (az aposztázia elutasításáért 1949-1955 között légerekben raboskodik) csak úgy kerülhetem el, ha eltűnök a hatóságok szeme elől. Volt híveim akkoriban szerveztek egy brigádot, hogy a 'szűzföldek feltörésével' jól jövedelmező munkához jussanak.” (Bendász. 1994.:122-123.) Bendász István csatlakozik hozzájuk, de az Uralon túl, Szverdlovskban lemarad tőlük és a kazahsztáni Karagandába megy. Itt két évig együtt lelkészkedik az ott raboskodó Murányi Miklóssal és Chira Sándorral. Hazatérve 1959 és 1972 között Beregszászon éjjeliőr, ekkor nyugdíjba ment.

Néhány jellemző esemény felvillantásával érzékeltettük a görög katolikus papság helyzetét az egyházmegye feloszlata után. Miként tudott a hitében megmaradni a pásztorok nélkül maradt nyáj, a hívők tömege? A nép leleménye ebben is szinte csodálatra méltó megoldásokat teremtett. A volt Ugocsa vármegyei, több mint 90%-ban magyarlakta, közel 3000 lelket számláló Salánkon az akkor már 33 esztendeje ott szolgáló Matécsa Görgy (1888-1962) görög katolikus lelkészt az aposztázia megtagadásáért 1949. július 25-én letartóztatják, elítélik, 1956 májusában tér haza megrokknva. Közben, még papjuk elhurcolásakor a hívek „félelmükben, hogy szláv nyelvű papot ültetnek a nyakukba, felkeresték az Úrmezőn működő ifjú Matécsát, hogy foglalja el apja helyét. A falu és családja (beteg édesanyja, 5 gyermeke és terhes felesége) kérésére hivatalosan pravoszláv papként, a gyakorlatban azonban a görög katolikus egyház előírásai szerint 39 évig – 1989 tavaszán bekövetkezett haláláig – időnkénti megpróbáltatások közepette szolgálta a salánki görög katolikus híveket.” (Pilipkó. 1994:10.)

A ruszinok is válaszút elé kerülnek vallásuk gyakorlásában: betagozódnak a pravoszláviába, vagy valamilyen módon megőrzik görög katolikus vallásukat. Több ezer ruszin hallgatólagosan a római katolikus egyházhhoz csatlakozik, elsősorban a vegyes lakosságú, vagy magyar többségű falvakban. Így elsősorban a hajdani Ugocsa vármegyében, Batáron, Csepén, Fancsikán, Feketeadón, Karácsfalván, Fertősalmáson, Nagyszőlőson, aztán Királyházán, Visken, Huszton, a volt Ung vármegyében Nagyráton, Sislócon, sőt Ungváron is. Még az 1970-1980-as éveket is ilyen körülmények jellemzik: „...a görög katolikus egyháznak az ortodoxba történt olvasztását a hívek nagy része máig sem fogadja el. A görög katolikusok többsége ruszin, csak a kisebbség magyar. Szervezkedő ellenállási próbálkozásról, az utóbbi évtizedben, csak ruszin vidékekről, így Ilosváról és Dolháról jött hír Nyugatra. Tény azonban, hogy sok ruszin görög katolikus ma sem hajlandó ortodox istentiszteletre járni. Mivel pedig a római katolikusok gyakorlatilag mind magyarok, ezek a ruszinok magyar misére járnak, hallgatólagosan növelve ezzel a római katolikus hívők számát... A lappangó feszültség kifejezésre jut a mindennapos látványban, amikor a római katolikus templomban egyes imádkozók 'keletiesen' (azaz pravoszláv módra) vetnek keresztet.” (Skultéty. 1989:70.) Az előbbiekhöz mindenképpen

hozzá kell fűznünk az alábbiakat: „Nyugati hírforrások gyakran tudósítottak arról, hogy a hivatalosan felszámolt görög katolikus egyház papjai titokban – temetőben, szűk családi körben, erdővéde hegyoldalakon – tartanak misét híveiknek, de ezen információkat sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudjuk.” (Balla. 1990:69.)

A kárpátaljai görög katolikus egyház az 1949 és 1989 közötti négy évtized alatt lényegében földalatti, a korai kereszténységhez hasonlóan, katakomba-egyházként működik, amit néhány korábbi utalásunk – a fenti véleménnyel szemben – meg is erősít. A szűk – gyakran családi – körben végzett istentiszteletek, keresztelők, a halottak felett még a lakásokban elvégzett temetési szertartások stb. a hívó élet lényegi elemeit jelentik, ugyanakkor az egyházkormányzás fő tényezői is léteznek, igaz, hogy titokban, de ez a lényegen nem változtat. Mindezzel az évek során hihetetlenül tevékeny, élő egyház alakul ki Kárpátalján. „Ez a magyarázata annak, hogy amikor a görög katolikus egyház újra megkapta a működési engedélyt (1989), a templomaink azonnal megteltek hívekkel.” (Holovács. 1997: 5.) Chira Sándor „sub rosa” felszentelt püspök, majd Murányi Miklós apostoli vikárius biztosítja az irányítás jogfolytonosságát. Az utóbbi számára a kényszermunkatáborokban töltött évek után betegségének gyógykezelésére 1957. augusztus végén engedélyezik az Ungvárra való hazatérést. 1976. július 9-én kijelöli utódjául Szemedi János oltártestvérét, aki Murányi Miklós 1979. január 12-én bekövetkezett halála óta napjainkban is vezeti a munkácsi görög katolikus egyházmegyét. Közben Szemedi János 1978. augusztus 24-én az államjogi akadályoztatás miatt *in pectore* lett püspök, Chira Sándor szentelte fel.

A ruszin származású Szemedi János 1921. június 26-án született Alsóveresmarton, egy mindössze 700 lakosú településen. A falu másik neve Kiskopány, 10 kilométerre fekszik Nagyszőlőstől. A középiskolát a ruszin tannyelvű gimnáziumban végezte, itt érettségizett 1942-ben. Az ungvári papi szemináriumban folytatja tanulmányait, 1947. július 6-án Romzsa Tivadar püspök szenteli pappá. Ekkor kinevezik az ungvári papnevelde prefektusává (tanulmányi felügyelőjévé) és a püspöki iroda szentszéki jegyzőjévé. A görög katolikus egyház felszámolása után kitanulva a szakmát, négy évig gépkocsivezetőként dolgozik a 2195. számú Gépkocsiforgalmi Vállalatnál, ahol 1956 januárjától 1987-ig irodai munkát végez, ekkor megy nyugdíjba. Közben Murányi Miklós vikárius halála után „...én lettem a munkácsi egyházmegye ordináriusa (vezetője). Igaz, hogy titokban kellett volna ezt tartani, de a papok körében ez hamar kitudódott. Így pár hónap múlva mindenki tudta, hogy Szemedi János lett a megyéspüspök.” (Elzer. 1994:53-54.)

Öt év múlva – Szemedi János mellett – újabb főpásztorra lesz az illegálisan működő munkácsi egyházmegyének, Holovács József személyében, aki erről a következőket írja önvallomásában: „Feleségem halála után Karagandába utaztam, itt Chira Sándor a saját lakásán 1983. március 15-én püspökké szentelt. A másik két kárpátaljai püspököt ... viszont ugyanő az én lakásomon (az Ungvárral csaknem egybeépült Onokovce-Felsődomonya községben) szentelte fel. A munkácsi egyházmegye nyilvános működésének helyreállítása után (1989) a Szentszék a titokban felszentelt püspökök egyházzjogi helyzetét rendezte: engem 'szinkel'-nek, vagyis vikáriusnak, helynöknek nevezett ki.” (Holovács. 1977: 5.) A görög katolikus papcsaládból származó Holovács József 1924. augusztus 11-én született Miszticén, középiskolai tanulmányait Ungváron, Beregszászon folytatja,

végül Huszton az ottani magyar gimnáziumban érettségizett 1943-ban. A munkácsi egyházmegyei főhatóság a budapesti központi szemináriumba küldi tanulni, ahol csak az első évet tudta elvégezni, mert 1944 szeptemberében a bombázások miatt már nem tudott a második tanévre a fővárosba utazni. Teológiai tanulmányait az ungvári papnevelésben folytatta, s emellett a püspöki irodában is dolgozott. A szovjet hatóságok 1945 nyarán birtokba vették a Várat, amely csaknem két évszázada a kispapok otthona volt. Azok a fiatalok, akik továbbra is a lelkesi hivatást választották, az ungvári konviktusban (diákotthonban) kaptak szállást. 1947 szeptemberében a hatóságok ezt az épületet is államosították, amivel a nyilvános görög katolikus papnevelés megszűnt.

Holovács Józsefnek még sikerült a teológiát befejezni, 1947. szeptember 14-én Romzsa Tódor püspök szenteli fel papnak és az Ungvár melletti Rahonca (Orihovice, Orihovicja) községbe nevezi ki parochusnak. Miután az NKVD nem tudja rávenni az aposztáziára, vagyis a hite elhagyására, kiutasítják a községből, ahol 1949. június 6-án misézhetett utoljára. Fizikai munkásként tud elhelyezkedni egy erdőgazdaságban, Ungvártól száz kilométerre. Hét év után a kárpátaljai székvárosban kap állást, a „Sparta” futballcsapat gondnoka lesz. Közben középfokú egészségügyi képesítést szerez, és felszerként az ungvári kórházban helyezkedik el. Az ötvenes évek második felében kezdi titokban lelkipásztori munkáját, néhány hívő jelenlétében először a lakásában kezdett misézni, majd magánházakat járt sorba. „Az összejövetelnek, melyen 15-17 ember vett részt, olyan színezetet adtunk, mintha baráti találkozó lenne. Ha idegenek vagy politikai megbízottak érkeztek, az asztalon már csak egy üveg bort, poharakat, süteményt láttak; a kehelyként szolgáló talpas pohár már eltűnt ... A lelkipásztori szolgálat megkezdésekor megindítottam a titkos papnevelést is. Magyarországról sikerült teológiai szakkönyveket szerezni, ezeket a jelöltek kézhez kapták. Három éven át heti néhány órában foglalkoztam velük. 15 év alatt 18 teológust neveltem ki. Őket Chira Sándor püspök a lakásomon szentelte pappá.” (*Holovács. 1997:5.*) Az 1990-ben Munkácson megnyílt egyházmegyei papnevelő intézetnek Holovács József lett a rektora – Szemedi János megyéspüspök nevezte ki –, a tisztségét 1993-ig töltötte be.

A titoktartás az illegálitás körülményei között működő görög katolikus egyházban szó szerint az életet, a fennmaradást jelentette olyan légkörben, ahol még azok is gyanússá váltak, akik büntetendőnek vélt dolgok iránt érdeklődtek. Bendász István kanonok emlékezéséből tudjuk, hogy a „gulág” után elhatározta, megírja raboskodó paptestvérei kálváriáját. Abba kellett hagynia az anyaggyűjtést, mert tudomására jutott: lelkesztársai azzal gyanúsítják, hogy „Bendász is már a Bezpekának dolgozik”. Az akkori általános közhangulatot jelenítik meg további megállapításai: „Tudok olyan esetekről, amikor titokban felszentelt papjaink papi mivoltukat a családjuk előtt is titokban tartották, más helyeken végezték szentmiséiket, félve fecsegő feleségeik vagy gyermekeik elszólásától stb. Mindenki tisztában volt azzal, hogy nagy a 'szek.-szot.'-osok (szekretnij szotrudnyik – titkos vagy bizalmas munkatárs, vagyis besúgó) száma, tanúkra nincs szükség, s még arra is tekintettel voltak a lelkiismeretesebbek, hogy – ismerve a Cseka vallató módszereit – hozzátartozóikat esetleges gyengeségük esetében megkímélik egy utólagos lelkiismeretfurdalástól. Ne csodálkozzunk tehát, hogy Orosz Péter például még a hitvallóságot vállaló, ma is élő János bátyjának sem árulta el püspök voltát. A testvér persze tudta, akárcsak

mi mindannyian, mert a hívek között is ez volt a köztudatban – de öccse szájából soha nem hallotta.” (Bendász. 1994:130.) A hetvenes években – két évtizeddel a sztálini gulágok felszámolása után sem változott az egyházak és a papság megítélése a szovjet birodalomban. Chira Sándor 1978-tól már legálisan működhetett papként Kazahsztánban, mint a karagandai római katolikus plébánia káplánja, mégis amikor 1979 januárjában Ungvárra utazik Murányi Miklós apostoli vikárius temetésére, a szertartás után azonnal vissza kellett utaznia Karagandába.

A magasfokú konspirációval, illegalitásban működő görög katolikus egyház sorait alaposan megtizedelte a megtorlás, de az idő előrehaladtával mind több hívő igényelte titokban a lelki gondozást. Ennek részben eleget tett a római katolikus egyház, ugyanis különösen a városokban sok görög katolikus járt – a különféle hatósági tiltások ellenére – a római katolikus templomokba. „.... a kommunizmus idején igen jó viszonyban és kapcsolatban voltunk római katolikus testvéreinkkel – nyilatkozta Szemedi János megyéspüspök. – A latin papok mindenben ellátták a mi híveinket. Ezért már többször kifejeztem hálámat és köszönetemet, de most újból erre kötelez a lelkiismeret. Ezen a vidéken sohasem volt rivalizálás a görög katolikus és római katolikus hívek és papok között. A kárpátjai nép rendkívül toleráns volt mindig a zsidókkal és a reformátusokkal szemben is.” (Elzer. 1994:55.)

Mint tudjuk, az 1949-es feloszlatakor a 350 görög katolikus papból mintegy 140 aposztazált, hagyta el hitét és tért át a pravoszláv egyházba. A hitéhez ragaszkodó 129 lelkészt kényszermunkatáborokba hurcolták, közülük 100-an tértek vissza, a többiek odahaltak. (Már 1944 végétől mintegy félszáz lelkész külföldre menekült a megtorlások elől.) Így az 1960-1970-es évektől hozzávetőlegesen száz görög katolikus lelkész végezhetett titokban, többé-kevésbé rendszeresen lelképásztori munkáját. Az alaposan meggyérült lelkészi sorokat fel kellett tölteni, azonban 1949-ben a hatóságok az egyházmegyével együtt az ungvári papi szemináriumot is felszámolták. Kárpátján egyetlen teológiai doktor maradt Ortutay Elemér személyében, aki 1976-ban történt nyugdíjbavonulása után Szemedi János püspöktől kap megbízatást arra, hogy megindítsa az illegális teológiai főiskolát. Vállalta, pedig görög katolikus lelkészként ő maga is megbélyegzett ember volt.

Ortutay Elemér 1916. június 2-án született Ungváron, 1934-ben érettségizik Beregszászon, teológiai tanulmányait Ungváron, a morvaországi Olomouchban (Olmütz) és Budapesten folytatja. 1941. október 5-én Sztojka Sándor munkácsi püspök szenteli pappá. 1941 és 1945 között az ungvári leány- és fiúgimnázium hittanára, közben 1942-ben Budapesten teológiai doktorrá avatják. 1945-1949 között az ungvári Ceholnya parochiáján segédlelkész. Közben 1947. november 1-jén a szovjet állambiztonsági szervek meggyilkoltatják Romzsa püspököt, aki főpásztori teendői közben teodiceát (Istenre vonatkozó tételek összefoglalása, a. m. Isten igazolása) és filozófiát tanított a papi szemináriumban. Az ő tanári utódjának nevezi ki Murányi Miklós vikárius Ortutay Elemért. Paptársai többségével együtt 1949-ben elutasítja az aposztáziát, ezért letartóztatják, 25 évi javító munkatáborra, 5 évi polgári jogfosztásra és vagyonelkobzásra ítélik. Az észak-urali Vorkutába hurcolják, ahol szénbányában dolgozik, 1956. augusztus 20-án szabadul. (Közben édesapja, Ortutay Jenő (1889-1950) ungvár-ceholnyai lelkész, kerületi esperes,

a Komi ASZSZK-ban mártírhalált hal, még 1945-ben ítélték el koholt vádak alapján 10 évi kényszermunkatáborra.)

Ortutay Elemér mint „tyurescsák” (börtönviselt, politikai elítélt; a tyurma [’börtön’] szóból) nehezen kap munkát, végül az ungvári kályhagyárban – mint csempeégető – helyezkedik el, innen 1976. június 2-án megy nyugdíjba. Ezután indítja egyszemélyes illegális teológiai akadémiaját a saját lakásán, ami akkoriban óriási kockázattal jár. „Mivel tudták rólam, hogy tanár vagyok, hát figyeltettek. Majdnem minden második héten kihallgatás volt a KGB-n. Mindenképpen tetten akartak érni, amint itthon foglalkozom a kispapokkal... A lépcsőházunkban egy fiatal asszonykának volt egy udvarlója, és jött egy nagy virágcsokkal. Két beszpekás akkor már itt állt lesben, figyelte, ki jön hozzám a tanítványaim közül. Hát ezt a fiatalembert kapták le. Estig bent ült a KGB-n, pedig azt sem tudta, ki az az ’Ortutáj’, akiről be kellett volna ismernie, hogy a tanára.” (Ortutay E. 1993:76.) Másfél évtized alatt – 1994-ig – 21 papot képzett ki, legtöbbjüket tanulmányaik befejezése után titokban szentelték fel, és ma is Kárpátalján működnek. Még a kilencvenes évek közepén is nyolcan készültek fel nála papnak, s közülük többen felszentelés előtt álltak.

Ortutay Elemér közben lelkészi szolgálatot is végez, természetesen szintén illegálisan. „Idehaza mindennap miséztem. Ezt betartottam. Ez a negyven perces mise annyira szerves tartozéka az életemnek, hogy ha elhagytam, nem találtam a helyemet. Az emberek ide jártak a lakásomra. Nem nagy számban, és fölváltva. De nem is ez volt a legnagyobb rizikó. Nekem nyilvános helyre menni nem volt szabad. A barátommal nem mehettem be egy vendéglőbe egy kávét meginni, mivel a jelenlétem vallási propagandának számított. Ha olyan helyre mentem, ahol gyerek született, vagy haláleset volt, vagy beteg, akkor semmi sem mosta le rólam azt, hogy papi ténykedésemet végeztem. Ilyenkor engem 50 rubelre megbüntettek. (Az 1970-1980-as években ez az összeg félhavi kereset volt.) De fizettem mással is: a provokátoroktól való állandó rettegéssel. Jött hozzám egyszer egy asszony, hogy az édesanyja haldoklik, könyörögve kérte, találjon egy papot. Azt mondja, itt az autó, tessék velem jönni. Beülünk, az autó elindul, és egyenesen megy a KGB épülete elé. Azzal szemben megáll... Egy pillanatra megdermedtem. Az asszony pedig mit sem sejtve kiszáll, és int, hogy menjek utána. Épp a beszpekával szemben laktak, oda hívtak haldoklóhoz. Ez a helyzet 1989-ig tartott, akkor kezdtük érezni, hogy szabad működnünk.” (Ortutay E. 1993.:76-77.) Ortutay Elemér 1997. január 25-én hosszú betegség után, életének 81. esztendejében Ungváron elhunyt. Fél évvel korábban – 80. születésnapjára – a Magyar Köztársasági Elnöki Aranyérem kitüntetését kapta.

Még 1988. szeptember 21-én is titokban kellett püspökké szentelni a munkácsi egyházmegye jelenlegi másik segédpüspökét, Margitics Jánost. A ceremóniára nem Kárpátalján, hanem a Kárpátok túloldalán fekvő Ivano-Frankovszkban (a volt Stanislawowban) kerül sor, s az ottani püspök, Dmíterko Szafron végezte. Margitics János 1921. február 4-én született Nagycsongován, a gimnáziumot Huszton, a teológiát Ungváron végzi. 1946. augusztus 18-án Romzsa Tódor munkácsi püspök szenteli pappá. 1946 és 1949 között Nagyszőlősen, majd Bocskórahón lelkész. Elutasítja az aposztáziát, ezért a hatóságok eltiltják hivatása gyakorlásától. Ennek ellenére négy oltártestvérével – Csengeri János, Horineczki Iván, Orosz Péter titokban felszentelt püspök és Román János – együtt

illegális szolgálatot folytat. Egy ilyen alkalommal tartóztatják le 1951. március 3-án Nagycsongován. Még abban az évben, júniusban 25 évi javító munkatáborra, 5 évi polgári jogfosztásra és vagyonek kobzásra ítélték. 1956-ban térhet haza, ezután a nagycsongovai kolhozban dolgozik.

A munkácsi egyházmegye felszámolása után teljesen megszűnnek az addigi élénk, testvéri kapcsolatok a nyíregyházi székhelyű hajdúdorogi görög katolikus püspökséggel. A kárpátaljai volt unitus lelkészek nem kapnak útlevelet a hatóságoktól, az 1970-es években jut át Murányi Miklós vikárius Magyarországra, de csak vizitálni tud Timkó Imre (1975-1988) hajdúdorogi főpásztornál, mert egy hosszabb tárgyalás mindkettőjük számára rendkívül kockázatos lett volna.

Az 1980-as évek végén a nyugat-ukrajnai területeken, a volt Galíciában élő ukránok körében mozgalom indul az unitus egyház visszaállítása érdekében. Harcuk eredményeképpen 1989. december 13-án jelent meg a szovjet kormány rendelete, amely hatályon kívül helyezte a görög katolikus egyház működését betiltó 1949-ben hozott rendelkezést. Ezzel Kárpátalján is újra megengedték a vallások szabad gyakorlását. Ettől kezdve már törvényes körülmények között működhet, természetesen amennyire a lehetőségek megengedik. Az illegalitás súlyos évtizedei után a hajdúdorogi püspökség és főpásztora, Keresztes Szilárd segíti a munkácsi püspökség újjászervezését. Már 1990. január 7-én – Julián-naptár szerinti karácsony első napján – Kárpátaljára látogat, hogy az ungvári székesegyházban üdvözölje a hívőket és a papságot. Az itteni ünnepi istentiszteletre azonban nem kerülhet sor, mert a hatalom – az 1989. december 13-i kormányrendelet ellenére – tudatosan megnehezíti és lassítja az unitus egyház talpraállását. 1949-ben még fél órába sem telt, hogy jegyzőkönyv nélkül megtörténjen a katedrális és a püspöki palota „hivatalos átadása” a hatóságoknak. 1990 elején kezdődik a küzdelem, hogy a görög katolikus egyház templomait, javait visszaszerezzék a pravoszlávoktól. A január 7-i főpásztori istentisztelet Keresztes Szilárd és Szemedi János végül a görög katolikusok előtt bezárt ungvár-ceholnyai templom kertjében egy hirtelen felállított sátor alatt, egy oltáruól szolgáló asztal mellett mínusz nyolc fokos hidegben celebrálja, huszonhárom pap közreműködésével, mintegy kétezer hívő jelenlétében. Az ungvári székesegyház ekkor pravoszláv templomként, a mellette álló püspöki palota pedig az Ungvári Állami Egyetem Könyvtáraként működik.

A kárpátaljai görög katolikus egyház számára az első szabad esztendő, 1990 feszültségekkel telik el, hajdani templomaiból, parochiáiból és egyéb javaiból keveset kap vissza. Pedig a rehabilitációt jelzi az is, hogy ez év január 23-án Lvovban (Lemberg) az ukrán görög katolikus zsinaton már a két kárpátaljai főpásztor, Szemedi János püspök és Margitics János segédpüspök is részt vehet. Ebben az esztendőben az ungvári székesegyház visszaadása körül folyik a legnagyobb csatározás a hatóságokkal. Az ungvári városi tanács csak ezen a nyáron hoz határozatot arról, hogy kéri a kárpátaljai területi tanácsot: ítélje el az 1947-ben történt igazságtalanságot, nyilvánítsa semmissé az akkor általa hozott döntést ismerje el a görög katolikus egyház létjogosultságát és mielőbb adják vissza neki a püspöki palotát, ahonnan ki kell költöztetni az egyetemi könyvtárat. Ezen kívül rehabilitálják azokat a papokat és hívőket, akiket az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején elhurcoltak, „likvidáltak”. A városi tanács felkérte a területi tanács

rehabilitációval foglalkozó bizottságát és a KGB illetékes osztályát, hogy minél előbb gyűjtsék össze az ezzel kapcsolatos adatokat. A sértettek tömegeinek mentesítésére a büntetett előéletükhöz fűződő hátrányos jogkövetkezmények alól majd csak az 1991. április 17-én Ukrajnában hozott törvény alapján később kerül sor.

A falvakban sokkal nehezebb körülmények között, számos bonyodalommal valósul meg a görög katolikus egyház visszaállítása jogaiba, mert „...a sokszor mesterségesen előidézett zűrzavart az állami hatóság 'vallásháborúként' igyekszik feltüntetni, és a vitatkozó felek között az állam ... a békebíró szerepét játssza meg ... A tény és a való helyzet az: az állami hatóság, hogy a görög katolikus újjászületést megakadályozza vagy legalábbis késleltesse, minden elképzelhető ördögi furfanggal és konkrét szóbeli intézkedésekkel fékezi és próbálja fékezni a görög katolikus egyház munkáját vagy annak megkezdését. Nem írásbeli intézkedésekről van szó, hanem a szóbeli utasításokról, amelyekkel, ha kell, le lehet tagadni, elnéző gesztussal visszavonni vagy korrigálni, mondván: Önök ezt félremagyarázták, vagy nem értelmezték helyesen... Ebben a mesterségesen előidézett konfliktusban az állami hatóság rosszindulatán kívül, sajnos, a pravoszláv egyház egyes vezetőinek állásfoglalása is szerepet játszik... Akadnak ugyan rendbontók, rejtélyes és titokzatos személyek által felbérelt rendzavarók – rendszerint ittas állapotban –, de ezeket már a hívek kiközösítik és eltávolítják. A hívők, az egyszerű nép általában szeretettel fogadja a görög (katolikus) egyház papjait és könnyes szemekkel így üdvözlí őket: 'Istennek legyen hála, hogy nási szvjácsennéké, a mi papjaink újra itt vannak.'” (Ortutay. E. 1990/a:9.)

1990-ben a görög katolikus papok elsősorban az utcán vagy házakban miséztek, mert templomaik túlnyomó többsége – a több mint 300 – zárva voltak előttük. Így például Beregszászban a temetőben a szabad ég alatt tartottak istentiszteletet négyezer ember részvételével, miközben a volt görög katolikus templomban 16(!) pravoszláv hívő hallgatta a misét, de a hatóságok nem engedték őket kitenni, mondván, az sérti az ő jogaikat. Ehelyett a közös templomhasználatot erőltette megoldásként, ami több ok miatt megvalósíthatatlan. Mindenekelőtt azért, mert a pravoszláv vallásúak jelentős része a valóságban nem az, hanem félrevezetett, megfélemlített hajdani görög katolikus. Az aposztazált unitus papok kerültek a pravoszláv kifejezést, s úgy mondták: „akik regisztrálva vannak”. Ezzel azt a látszatot igyekeztek kelteni, mintha továbbra is megmaradtak volna görög katolikus lelkésznek, csak éppen „regisztráltak”, azaz bejegyezték az egyházközséget. A hívek gyakran abban a hitben éltek, hogy ők továbbra is görög katolikus vallásúak, mivel görög katolikus templomba jártak, hivatalosan azonban pravoszlávként vannak nyilvántartva. A pravoszlávvá vált papok viszont elterjesztették hitükhöz ragaszkodó és ezért meghurcolt társaikról, hogy azért vették el tőlük templomukat, kerültek börtönbe, mert hallgatólag sem akartak összejátszani a hatalommal, és nem engedték, hogy pravoszlávként „beregisztrálják” őket.

A legtöbb vizsály a közös templomhasználat körül jelentkezett, és a helyzetet sok helyen maguk a hívők oldották meg úgy, ahogyan tudták. Így például a többségében magyarul Salánkon, amikor 1989 tavaszán az addig hivatalosan pravoszlávként működő görög katolikus lelkész elhunyt, a templomban két éven át pravoszláv papok felváltva tartották az istentiszteleteket. Tiltakozásul egy kisebb csoport kivált a közösségből, és a

kántor vezetésével a temető feszületéhez járt imádkozni, misézni, amíg enyhe volt az idő, a hideg beálltával pedig egyikük házához. Ezeket a többiek „bokrosok”-nak nevezték. (Pilipkó. 1994:10.) 1992 húsvétjáig Salánkon minden egyházi ünnepet a Julián-naptárhoz igazodva tartottak meg. A Gergely-naptárra való áttérés további elkülönüléshez vezetett a már korábban megbomlott egységes szellemű közösségben. Néhány család megmaradt a régi naptár szerinti ünneplés mellett.

1990 tavaszától a Kárpátalján élő magyar ajkú híveket helyi és magyarországi görög katolikus lelkészek gondozzák, így a volt Bereg, illetve Ugocsa vármegyei falvakban – Salánkon, Mátyfalván, Csepén, Batáron, Tiszaújhelyen, Beregdédán, Mezőgecsén, Tiszacsomán és másutt. A reformátusokkal a közös templomhasználat már kezdettől megvalósult több helyen, így például Csapon és Csepén. A magyar ajkú görög katolikus egyházközségek talpraállításához jelentősen hozzájárult az a segítség, amelyet a hajdúdorogi görög katolikus püspökség nyújtott a munkácsi egyházmegyének. Bibliák, ima- és vallási tárgyú könyvek ezreit, valamint a templomok felszereléséhez szükséges tárgyakat, az istentiszteletekhez szükséges eszközök tucatjait juttatta el kárpátaljai hittestvéreihez. A hajdúdorogi görög katolikus gimnáziumban jelenleg (1994) több mint tízen, a nyíregyházi Görög Katolikus Hittudományi Főiskolán nyolcan tanulnak Kárpátaljáról.

A kárpátaljai görög katolikus egyház újraengedélyezésével egy időben feltámadt a hívek addig titkolt identitásvágya is. A görög katolikus vallás ugyanis a kárpátaljai ruszinok számára nemcsak hitbeli kérdés, hanem nemzeti identitásuk szerves része, amelyet azonban több mint négy évtizedig nem vallhattak meg. „...egyházunk soknemzetiségű – nyilatkozta Ortutay Elemér teológiai tanár, görög katolikus lelkész 1991 júliusában. – A kárpátaljai görög katolikusok között mintegy 28 ezer magyar van, 16 ezer román, kb. 3 ezer szlovák, a többi pedig ruszin. (Az utóbbiak száma mintegy 400 ezerre becsülhető. De a ruszinok között is vannak, akik ukránnak vallják magukat. A papok között ez az arány 20 százalék körül van. Megyéspüspökünk, Szemedi János, aki ruszin nemzetiségű, és a papságnak több mint háromnegyed része az ukrán egyházhoz csatlakozni nem hajlandó. Kárpátalja, vagyis a munkácsi görög katolikus egyházmegye mintegy háromszázötven éve, azaz fennállása óta különleges státust élvez. Ecclesia sui iuris, önálló egyházmegye, tehát közvetlenül Rómának, a pápának van alárendelve. Ha mi ezt feladnók, akkor közvetlen feljebbvalónk a lemergi metropolita lenne, és minden hivatalos ügy Lembergen keresztül intéződne. Ám nem is ez itt a legfontosabb, hanem az, hogy ha feladnánk státusunkat, akkor a magyar, a román, a szlovák hívek törvényszerűen háttérbe szorulnának.” (Ortutay E. 1993:66.)

A görög katolikus egyház újjászületésével egy időben a ruszin nemzeti célok is megfogalmazódnak, amelyeknek kezdetben a helyi kommunista hatalom alig tulajdonít jelentőséget, mert sokkal inkább félt a bekövetkező kijevi és moszkvai eseményektől. Így a legkorábban a magyarok (1989. szeptember), majd az 1990. február 17-én bejegyzett Kárpáti Ruszinok Társaságában tömörült ruszinok részéről felvetett kárpátaljai autonómia az 1991. augusztusi moszkvai puccsig hidegen hagyta a területi tanács vezetését.

A Kárpát-medencében, Csehszlovákiában és Romániában élő ruszinokra, szovjet kívánságra, 1945 óta – a jugoszláviaiak kivételével, akik a ruszin nevet tarthatták meg Tito rendszerében – hivatalosan a „kárpátukrán” megkülönböztető nevet használták. Termé-

szetesen Kárpátalján is, ahol csak 1990 januárjában engedélyezték újra a hatóságok a „ruszin” elnevezést. A ruszin szervezet ez időben megválasztott első elnöke, Mihajlo Tomcsanyij, Ungvár akkori főépítésze a következőket nyilatkozta: „A ’ruszin’ szó elválaszthatatlan Kárpátaljától, s amennyiben eltűnne életünkéből, ez annyit jelentene, hogy végérvényesen elszakadnánk azoktól a gyökerektől, melyek nemzetudatunk táptalajával összekötnek bennünket. S éppen ezért különösen fájdalmas számunkra, amikor az utóbbi időben azt tapasztaljuk, hogy egyesek meg akarják szüntetni a ruszinság létezésének jogát, azt bizonygatva, hogy a ruszin nyelv csupán a sokféle ukrán nyelvjárások egyike.” Emiatt az ukrán és a ruszin irányzat között éles vita alakult ki, amely több-kevesebb hevességgel azóta is tart. Az ukránok nem ismerik el a ruszinokat önálló nemzetiségként, nyelvüket az ukrán nyelv egyik dialektusának tartják.

Az önálló ruszin nyelv (és nép) létének megkérdőjelezése nem új jelenség Kárpátalján. Miként a görög katolikus egyház újjászervezését, a ruszin identitás helyreállítását is az alapoknál kell kezdeni. Az 1940-es évek legelején a ruszin nép már közel állt ahhoz, hogy befejeződjön nemzetté válásának folyamata, az a küzdelem, amely az 1830-1840-es években kezdődött a nemzeti ébredéssel. A kedvezőnek ígérkező végkifejlethez döntően hozzájárult az 1939-1944-es évek közötti magyar uralom alatti autonóm fejlődés lehetősége. A ruszofil, az ukranofil és a ruszinofil irányzatok közül úgy tűnt, hogy az utóbbi kerül ki győztesen, és sikerül végre megteremteni a helyi nyelvjáráson alapuló önálló ruszin irodalmi nyelvet. Alapjait a máramarosi dialektusban találták meg, és mindenekelőtt a Kárpátaljai Tudományos Társaság keretében folytatott nyelvművelő munka eredményeként a ruszin irodalmi nyelv a kodifikálás közelébe érkezett. Ezt a folyamatot szakította meg 1944-1945 fordulóján Kárpátalja szovjet megszállása, aminek következtében több mint négy évtizeden át a ruszin identitás hivatalosan nem létezhetett. Így a felnövekvő nemzedékek nem ismerhették meg saját nemzeti történelmüket, irodalmukat, művészetüket, sőt intézményes keretek között még ruszin anyanyelvüket sem. Az utóbbi a hatósági tiltások ellenére mégis létezett és túlélte a diktatúra tudatromboló évtizedeit. Szűkebb közösségekben, családi körben továbbra is beszélték a ruszin népi nyelvet, amit mindennél jobban bizonyítanak az alábbi gyakran használt szófordulat: „po násomu hovorjaty”, a „mi nyelvünk szerint”, vagyis valamiről helyi ruszin nyelven szólni. Egy másik fontos példa az elhatárolódásra a Kárpátok keleti oldalán élőktől: „po misztnomu csaszu”, vagyis „helyi idő szerint”, azaz régebben nem a moszkvai, jelenleg pedig nem a kijevi, hanem a közép-európai időszámítás szerint éltek, illetve élnek mindennapjaikat.

A legújabb összehasonlító nyelvészeti kutatások arra az eredményre jutottak, hogy a bács-szerémi (jugoszláviai) ruszin nyelv nem az ukrán nyelv egyik dialektusa, hanem önálló képződmény. A mai jugoszláviai Bácskába, illetve Szerémségbe a görög katolikus ruszinok még a történeti Magyarország idejében, 1745-ben és az azt követő években telepedtek be tömegesen az északkeleti vármegyékből. A tartui egyetem professzora, Alexander *Dulicsenko* mutatta ki (1995), hogy a bács-szerémi ruszin nyelv hangtanilag a szlovákhhoz (nyugati szláv), szótanilag a keleti szlávhoz (nyugat-orosz) és mondattanilag a délszlávhoz (horvát, szerb) hasonló. Mindebből következik, hogy a ruszin nyelv szótanilag nem a mai ukránnal rokon, akik ezt hangoztatják, tévednek.

A mai ukrán nyelvi állapotot vetítik vissza olyan időbe, amikor az még nem létezett, és így nem is hathatott a ruszin nyelv formálódására. Az ukrán irodalmi nyelv ugyanis csak a XIX. század derekán-második harmadában alakult ki a balparti Ukrajnában, amikor az itteni kijevi-poltavai nyelvjárást választják ki ukrán irodalmi nyelvnek. Ezt terjesztették el Galíciában (Nyugat-Ukrajnában) az ott használatos, óoroszlól eredt nyugat-orosz nyelv rovására. Ennek következtében a Galíciában addig használt nyugat-orosz nyelv – egyébként ebből merített a kárpátaljai ruszofilizmus – fokozatosan eltűnt és helyét elfoglalta az ukrán irodalmi nyelv. A hajdani galíciái nyugat-orosz nyelv Kárpátalján legfeltűnőbbben a ruszin nyelv szótlani elemeiben maradt fenn.

Mindezekből teljesen világhossá válik a mai ruszin-ukrán nyelvi vita célzatos politikai indíttatása az utóbbi fél részéről. Ennek lényege az autochton ruszin nyelv és ebből következően az etnikum létének tagadása. Pedig – mint az imént említettük – a ruszin nyelv nem az ukrán nyelv egyik dialektusa, hanem önálló képződmény. Alapjai a nyugat-orosz, a nyugati szláv és a délszláv nyelvekhez vezethetők vissza. A ruszin-ukrán nyelvi vita azt is jelzi, hogy még a XX. század utolsó évtizedében sem zárult le a ruszin nemzetiség válásánál több mint másfél évszázada tartó folyamata. Ezért égetően szükség lenne a kárpátaljai ruszin irodalmi nyelv kodifikálására, ahogyan az már korábban a jugoszláviai, újabban a szlovákiai ruszinok esetében megtörtént. A bácskai ruszin nyelv egyébként még a történelmi Magyarország keretében, a XX. század első éveiben vált irodalmivá. Két évtized múlva az akkor már jugoszláviai ruszinok nyelvét 1923-ban kodifikálták, (*Udvari*. 1996.) ekkor adták ki Gábor (Havriil) Kosztelnik ruszin nyelvtanát. Azóta a királyi, majd a titói, s napjaink Kis-Jugoszláviájában több tucat periodika jelent meg az itteni ruszin irodalmi nyelven. Szlovákiában a Ruszinszka Obroda ('Ruszin újjászületés') képviselői 1993. január 27-én Pozsonyban egy nemzetközi konferencián ünnepélyesen deklarálták, hogy a helyi, zempléni nyelvjárásokon alapuló frott nyelvéket normalizálják és a továbbiakban ezen az irodalmi nyelven szervezik, fejlesztik kultúrájukat és iskolaügyüket. 1996 szeptemberétől Kelet-Szlovákia több iskolájában megkezdtek a ruszin nyelv oktatását.

A ruszin szervezet – nevét 1992 tavaszán Kárpátaljai Ruszinok Társaságára változtatta – az 1990-es évek elején több lapot indít, így az *Otcij Hram* ('Atyai Templom') és a *Podkarpatszka Rusz* ('Kárpátaljai Rusz') címűeket, amelyek ukrán és ruszin nyelven látnak napvilágot. Több helyi lapban jelentek meg ekkor ruszin nyelvű, illetve ruszin nyelvjárásban írt közlemények, sajtós nyelvezettel, amely azonban nincsen normalizálva. Ilyen lap például a Huszton kiadott *Visznik Potiszja* ('Tiszavidéki Hírnök'), amely ruszin népryelven adta közre a Kárpátalja teljes függetlenségét követelő, akkor még be nem jegyzett Kárpátalja Köztársaság Párt memorandumát. „A ruszin kulturális, nyelvi irányvonalat látszik képviselni az 1989-90-ben legalizálódott kárpátaljai görög katolikus egyház is, amelynek képviselői következetesen ruszinokról beszélnek.” (*Udvari*. 1992/a:59.) Itt kell megemlítenünk a jeles kárpátaljai ruszin költő, Volodimir Fedinisinec munkásságát. 1943. május 9-én született a Máramaros vármegyei Repenyén földműves családban. 1961-ben Munkácson tanítói, 1966-ban Ungváron ukrán filológusi diplomát szerzett. Tanárként, újságíróként, szerkesztőként dolgozott. 1960-ban jelentek meg első versei, azóta közel 30 kötetet adott ki, amelyek között többnek magyar vonatkozása van.

Így például versciklust szentelt Petőfiinek, és úttörő szerepe volt Mészáros Károly (1821-1890) ungvári történész alakjának felelevenítésében. Több magyar költő műveit fordította ukrán nyelvre. Műveinek, publicisztikai, kritikai írásainak fő témája Kárpátalja múltja és jelene, valamint a vidék kiemelkedő személyiségeinek a bemutatása. (Udvari. 1996/a) Félti a népét a megpróbáltatásoktól. „Az ukrán nacionalizmus, különösen annak a galíciai változata harcos, támadó, elvakult, bosszúálló. Ez tehát a legveszedelmesebb. A ruszinok pedig sajnos, egyáltalán nem ismerik a nacionalizmust mint olyat... Ideje lenne követelni saját jogaikat a saját földjükön. De ők szótlanok, nyugodtak, epikusak, mint ez az ezer év... Persze valahol a mélyben a ruszinok is nacionalisták (hazafiak!) De vannak olyan történelmi pillanatok, amikor ezt a hazafiságot ki is kell mutatni ... Pldkarpatszka Ruszt (Kárpátaljai Rusz) önálló államnak szeretném látni. Közép-Európát határok nélkülinek vagy olyan jelképes határokkal, mint a mai Nyugat-Európa. Most a legfőbb cél kiszabadulni Ukrajna 'öleléséből', jól elhatárolódni Galíciától és a galíciaiktól, akik nagyon megszerették vidékünket, miközben gyűlölik a ruszinokat (íme a harcos nacionalizmus!), nem tekintik őket önálló népnek, bár az ENSZ és az UNESCO is ismer ilyen nemzetiséget. A ruszinok külön etnikumnak számítanak Csehszlovákiában és Jugoszláviában.” (Fedinisinec. 1991:17-18.) (Az azóta létrejött Szlovákiában is autochton népnek tekintik az ott élő ruszinokat.)

Fedinisinec 1992 áprilisában írott *Bolygó ruszin vagyok* című hosszabb esszéje a ruszin nemzeti ébredés egyik fontos kárpátaljai dokumentuma. „Azt mondják, egy nép halhatatlan. Nem így van. Meg lehet semmisíteni. Csendesen szolgálva tenni, beolvasztani az erősebb, agresszívebb nemzetbe. Ezt a veszélyt számunkra ma az ukránság – a galíciaiak tartogatják. Erőszakosak és nacionalisták. Nekik ez jó, nekünk veszedelmes. Hisz mára ők lettek a ruszin föld tulajdonosai... Ezért kopogtatnak a ruszinok Európa ajtaján: segítsetek! nem hiszek az ukrán kormánynak. Csak abban bízom, hogy szomszédaink – magyarok, szlovákok, csehek, lengyelek és románok segítenek a ruszinoknak, erkölcsileg támogatva őket. Ne vegyék le szemeiket rólunk, kövessék figyelemmel eseményeinket. Létünk szomszédainktól is függ... mindig megismétlődik a kérdés: a magyarokkal vagy a csehekkel élnének-e szívesebben a kárpáti ruszinok. (Az esszé írásakor Csehszlovákia még nem bomlott fel, 1993. január 1-jén vált két önálló állammá. Az ukránokkal való együttélésre soha senki nem kérdez rá. Kiválaszthatnám a három rossz közül a számunkra legelőnyösebbet... a legszerencsésebb a kárpáti ruszinok számára az lenne, ha megteremthetnék saját békeszerető államukat Közép-Európában. Egy sajtóságos törpeállamot – bár nevezhető-e egy egymillió-kétszáz ezres lélekszámú államalakulat törpének? –, mely nyitva állna minden barát előtt, érkezzon bár a világ akármely részéről... Csakis üdülőövezet lehet itt... a Kárpátok Európa tüdeje... Osztom azok véleményét, akik az ipar bármely ágának fejlesztését vidékünkön károsnak, sőt bűnnek tartják... egy második Svájc fogadhatná ezen a földön vendégeit.” (Fedinisinec. 1992:64.) Fedinisinec idézett esszéje, a *Ja ruszinszka planeta* (helyesebb fordításban: Ruszin csillag vagyok) kissé bővítve, füzetalakban is megjelent. (Fedinisinec, 1996.) A nemzeti identitás ébresztését szolgálják újabb művei is. A *Buditel'* ('Nemzetébresztő') című, 1993-ban megjelent poémájában és az *Otec Duhnovics* ('Duchnovics atya') című regényében a ruszin himnusz szerzőjének, Olekszander Duchnovicsnak állít emléket. Fedinisinec lépéseket tett a

kárpát-ruszin irodalmi nyelv kodifikálásának irányába, a cirill mellett kidolgozta ábécéje latin változatát és helyesírásának közel százötven szabályát. (*Fedinisinec*. 1996/a.)

Fedinisinecen kívül több kárpátaljai író és költő – Dmitro Keselja (1993, 1994), Ivan Petrovcij, Szlavko Szlobodan, Vaszil Szocska–Borzsavin (1995) – publikál ruszin nyelven is. E cikkek, versek, elbeszélések, paródiák stb. több kárpátaljai időszakos kiadványban – *Karpatszka ja panorama*, ('Kárpáti panoráma') *Nas ruszinszko–szlovackij Kalendar* ('Ruszin–Szlovák Kalendáriumunk') – láttak és látnak napvilágot, de már tucatnyira tehető az önálló kötetek száma is. Az imént említett alkotók közül Ivan Petrovcij (magyaros név-változatban Iván Petróci) munkássága figyelemre méltó. A költő, író, műfordító 1945-ben született Szajkófalván (Oszij), szellemi művészi pályájára jelentős hatást gyakorolt nagybátyjának, a neves kárpátaljai írónak és etnográfusnak, Potusnyák Fedornak többnyelvű könyvtára. 1961-ben érettségizik az iloncai középiskolában, majd fizikai munkás, művelődésszervező. 1964 és 1967 között Kelet-Németországban szolgál a szovjet hadsereg katonájaként. 1973-ban francia szakos filológus diplomát szerez az ungvári egyetemen, ezután tanít, majd újságíró, 1960-tól publikál, 1984-től főfoglalkozású író, 1976-tól két évtizedig Beregszászon, azóta Ungváron él. Költészetének egyi fő motívuma a szülőföld, Kárpátalja megjelenítése, az elfelejtésre ítélt ruszin szavak felélesztése. (*Petrovcij*, 1993.) Legújabb könyvében (*Nasi szpivanki* ['Dalaink'], 1996.) számos helyen vallja, hogy ő ruszin: „ja ruszin bil i eszm” (ruszin voltam és vagyok). Verseskötete először irodalmi, majd politikai bombaként robbant Ukrajnában. A skandalumot a „Prizident na pisztavki” ('Elnök félállásban') c. hosszú verse okozta, amely miatt Leonyid Kucsma államfő éles hangon tiltakozott, mert – szerinte – Petrovcij könyve egyértelműen ukrán-, elnök-, parlament- és államellenes kiadvány. Idézet a versből nyersfordításban: „Kravcsuk nemzeti?! – / Örök kommunista / És Kucsma sem tud egy szót sem / ukránul kinyögni., A sajtó nagyobb része politikai vádakkal illette a költőt, de néhány ukrain lap felfigyelt a verskötet irodalmi értékeire. Udvari István filológus, egyetemi magántanár, Petrovcij írói munkásságának jó ismerője így értékeli a kötetet: „A *Dalaink* versei új hangot hoztak a kárpátaljai költészetbe, mert őszintén megjelenítik a vidéken élő emberek közérzetét, vágyait, súlyos gazdasági, szociális bajait. Bemutatja, hogy szülőföldje mennyire rá van utalva sajátos kereskedelmi turizmusával Magyarországra” („Dal a magyar piacról”, illetve a „Képek a nyíregyházi piacról” című versek.) (*Botlik*. 1997.: 7.) A verseskötet magyar lexikai elemeit Udvari külön tanulmányban vizsgálta, és 111 olyan szót talált, amelyek a magyar nyelvből kerültek át a ruszinba. A dolgozat azért figyelemre méltó, mert az utóbbi években Kárpátalján megjelent népnyelvű vagy népnyelvhez közeli művek lexikai hungarizmusáról ez az első önálló híradás. (*Udvari*. 1997) Petrovcij prózai írásában is tudatosan vallja magát ruszin írónak, 1997. szeptemberében *Ruszsinszka Biszida* ('Ruszin Népnyelv') címmel havonta négy oldalon megjelenő *narodna novinkát* (népújságot) indított, amely a ruszin identitás erősítését és a helyi értékek ápolását tűzte ki célul.

A Kárpáti (majd Kárpátaljai) Ruszin Társaság (újabbban Szövetség) már a megalakulásakor síkraszállt a ruszin nemzetiség és nyelve elismertetéséért, valamint Ukrajnán belül Kárpátalja autonómiájának – az 1939-1944 közöttinek – visszaállításáért (*Botlik-Dupka*. 1991:16.) A Társaságnak 1992 nyarán sikerül kivívnia a Kárpátaljai Területi Tanácsnál a

ruszin nemzetiség elismerését. A ruszinok autonómiakövetelését az váltotta ki, hogy az egyre erősödő kárpátaljai ukrán nacionalizmus szélsőségei és szószólói – kik az eszmei ösztönzést Nyugat-Ukrajnából, a volt Galíciából kapják – durván támadták a ruszin társaság híveit és vezetőit. Így az utóbbiak fokozatosan radikalizálódtak, és az eleinte követelt kulturális autonómia helyett ma már Kárpátalja területét önálló köztársaságként képzelik el. A helyzetet bonyolította, hogy a ruszin értelmiséget hosszú évtizedek óta megosztják az ukrán-, illetve az oroszbarát nézetek, valamint az, hogy a betelepültek és az ukrán szellemi közegekben felnövekedett nemzedékek többnyire az ukrán nemzeti mozgalom felé vonzódnak. Az autonomista mozgalmaknak sikerült elérniük, hogy 1991. december 1-jén népszavazást tűzzenek ki Kárpátalján a terület különleges státusú önkormányzatának megteremtéséről, illetve Beregszász központtal egy Magyar Autonóm Körzet létrehozásáról. A két kérdésre a választópolgárok 78, illetve 81,4%-a igennel voksolt. Annak ellenére, hogy 1992 tavaszára az ukrán politika és közvélemény egy része már kész volt elismerni az önálló, külön ruszin etnikumot, élesen ellenezte az önálló ruszin állam eszméjét. A népszavazás eredményét és kívánságát az államhatalom nem veszi figyelembe, az autonómia ügyét elaltatja a bürokratikus apparátus segítségével. (*Botlik-Dupka*. 1993:29-36.) A Kárpáti Ruszinok Társaságának elnöksége ezért 1993. március 1-jén radikális lépésre szánja el magát: az Egyesült Nemzetekhez fordul, hogy Ukrajna ENSZ-képviseletén keresztül hasson oda, hogy az ország vezetői teljesítsék Podkarpatszka Rusz népének követeléseit, és állítsák vissza az 1945-ös sztálini annexió előtti autonómiát. Ugyanebben az évben, 1993-ban a ruszin szövetség május 15-én Munkácson tartott konferenciáján megalakítják a Kárpátaljai Köztársaság (Podkarpatszka Rusz) ideiglenes árnyékkormányát, amelynek célja: elvezetni Kárpátalját az önállósághoz.

A kárpátaljai ideiglenes kormány egyébként négy nappal azután alakult meg, hogy a budapesti parlament elfogadta a magyar-ukrán alapszerződést. A ruszinok úgy érezték, hogy ezután nem számíthatnak Magyarország támogatására. (Mint ismert, Bégány Attila, a Határon túli Magyarok Hivatalának akkori főosztályvezetője fegyelmi eljárást kezdeményezett a Magyar Demokrata Fórum etikai bizottságánál Antall József miniszterelnök, Jeszenszky Géza külügyminiszter, Entz Géza, a Határon Túli Magyarok Hivatalának elnöke és Íjgyártó István, a hivatal főosztályvezetője ellen, mert nem ismerték a magyar-ukrán szerződés szövegét annak aláírása előtt.) A kárpátaljai ideiglenes kormány megalakulása után 15 nappal a kárpátaljai területi tanács jóváhagyta az 1991. december 1-jei népszavazás eredményét, amivel tulajdonképpen de jure visszaállította az 1939 és 1994 közötti, magyar fennhatóság alatt működött területi autonómiát. Ezután – 1993. június 19-én – Ungváron összeült a nemzeti kisebbségek szervezeteit, szövetségeit tömörítő Kárpátaljai Nemzetiségek Ligája – kivéve a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetséget, pedig két miniszteri tárcát ajánlottak fel a magyarság képviselőjére –, s jóváhagyta a kárpátaljai ideiglenes kormány megalakulását. Kijev nyomására azonban a területi tanács azóta sem tesz lépéseket a népszavazás eredményének megvalósítására, pedig a megye képviselőinek egy része állandóan napirenden tartja a referendum és az autonómia ügyét. Az ellentmondásos viszonyokat jelzi, hogy a jelenleg 59 tagú kárpátaljai tanácsból négyen az ideiglenes kormány tagjai, köztük annak vezetője, Ivan Turjanica miniszterelnök. (*Botlik*. 1993:20-23.)

Az ukrán nacionalista mozgalmak törekvései több pontban egybeesnek az ukrainai görög katolikus egyház céljaival. Ezek közül a legfontosabb, hogy a Lembergben (Lvov, újabban ukránul: Lviv) székelő unitus egyház fejének kettős szándéka teljesen azonos az ukrán nacionalistákéval: felszámolni az általa kárpátaljai „ruszin szeparatizmus”-nak nevezett irányzatot, illetve betagolni a ruszin népet az ukrán nemzetbe, annak unitus egyházába. A támadás fő célpontja ezért a ruszin identitás. Ezen a ponton – paradox módon – összekapcsolódnak a galíciai görög katolikus és a kárpátaljai pravoszláv egyház érdekei. Erre egy példa Ortutay Elemértől, 1990 végéről: „Mátyfalván, amely magyar falu ... elmentem a hívek közé. Mivel fogadtak? Azzal, hogy 'menjen innen, maga római!' Hamarjában nem is értettem, miért neveznek rómainak. Később tudtam meg, hogy reggel eljött a pravoszláv pap, és azt mondta az embereknek: Szemedi küld egy római papot, akinek az a feladata, hogy megtiltsa a ruszin meg a magyar nyelvű imádkozást, és arra kényszerítsen mindenkit, hogy latinul imádkozzanak. Ilyen légkörben természetesen lehetetlen közelebb kerülni egymáshoz, és javulás mindaddig alig várható, míg a pravoszlávok nem változtatnak a magatartásukon. Mi a magunk részéről komolyan vesszük a krisztusi elveket: azt, hogy nem gyűlölünk senkit, hanem békét keresünk.” (Ortutay E. 1993:67-68.)

Az 1991-es esztendő a számos nehézség ellenére a kárpátaljai görög katolikus egyház újjászületésének éve volt. Sikerült visszaszereznie az ungvári székesegyházat, valamint 52 templomot. Ezzel újra meghatározó tényezőjévé vált a kárpátaljai hitéletnek. Tavasszal megérkezett Kárpátaljára II. János Pál pápától az a bulla, amely egyházjogilag megerősítette Szemedi János püspököt a munkácsi egyházmegye élén. Húsvét előtt, áprilisban felkeresi a vidéket Colasuonno bíboros, a Vatikán képviselője, aki néhány görög katolikus templomot is meglátogat, és kijelenti: „Olyan őszinte és mély hitű embereket sehol sem látott Nyugaton, mint itt, Kárpátalján. Sok olyan esettel találkozunk, hogy például olyanok jelentkeznek házasságkötésre, akik meg sincsenek keresztelve, sőt a szüleik sem, hiszen az üldözés idején egy értelmiségi megkeresztelkedése vagy megkeresztelése állásvesztéssel járt. Ezeket mind most kell felkészítenünk a házasságot megelőző szentségek felvételére. Igen sok a munkánk és kevés a papunk... vannak hívek, akik nehezen tudják megbocsátani a pravoszlávoknak mindazt, amit velük tettek. A papok, talán nagyobb erkölcsiségük folytán, könnyebben tesznek eleget a 'szeresd ellenségedet' parancsának, mint az egyszerű hívek. Én magam személy szerint jó viszonyban vagyok a munkácsi pravoszláv püspökkel” – nyilatkozta Szemedi János munkácsi püspök. (Elzer. 1994:52-53.)

Szintén 1991 tavaszán látogatott Kárpátaljára Miroszlav Ljubacsevszkij bíboros, ukrainai görög katolikus egyházfő. Ungváron tartott miséjén a tömegben Husztról és Lembergől hozott kék-sárga ukrán nemzeti színű táblákat emeltek a magasba, és a rájuk festett szövegek a kárpátaljai és az ukrán görög katolikus egyház egyesítését követelték. Mindez nem volt véletlen, mert Ljubacsevszkij vizitálásának nem titkolt célja volt, hogy egységes irányítás alá vonja Ukrajna valamennyi unitus egyházmegyéjét, köztük a munkácsi püspökséget is. Prédikációjának szövegét is erősen áthatották az ukrán nemzeti törekvések eszméi, Kárpátaljáról mint ősi ukrán földről és kultúráról beszélt. Néhány szó a bíboros személyéről: több évtizedig emigrációban élt, Rómában teljesített szolgálatot. Túlfűtött ukrán nemzeti érzésű, akinek leghőbb vágya Nagy-Ukrajna megerősítése.

Hazatérése előtt azzal a kéréssel fordult II. János Pál pápához, hogy nevezze ki lemergi érsek-metropolitának, akinek a joghatósága az egyházmegyéjén kívüli területekre is kiterjed. A Szentatya nem utasította vissza, hanem kérte: utazzon vissza szülőföldjére, tájékozzdjon, majd idővel visszatérnek kérésére.

Az sem volt véletlen, hogy a bíboros látogatásával csaknem egy időben tartották azokat a nagyszabású ünnepeket, amelyek a kárpátaljai pravoszláv egyház fennállásának 1100. évfordulóját (!) méltatták. A szóbanforgó időpont a 891. esztendő, öt évvel korábbi, mint a magyar honfoglalás (!), így könnyű észrevenni a szándékot: az ünnepek szervezői a kérdéses dátumot alaposan megfontolt céloktól vezetve tették – természetesen utólag – öt esztendővel a magyarok Kárpát-medencébe való bejövetele elé. A kárpátaljai pravoszláv egyház öt évvel ezelőtti 1100. évfordulójával kapcsolatban csak két megjegyzés: a honfoglaló magyarságot és a Kárpát-medencében ez időben élő népet nem Kijevből és Vladimírból jött papok térítették meg kereszténynek. Az említett évfordulás dátum (891) után több mint fél évszázaddal, 948 körül Bulcsú volt az első magyar vezér, aki Bizáncban megkeresztelkedett, őt követte a másik vezér, Gyula. Az utóbbi bizánci látogatása idején Theophülaktosz pátriárka (933-956) egy Hierotheosz nevű szerzetes személyében felszentelte Magyarország első püspökét, aki missziópüspökként az egész országban működött számos paptársa segítségével. A bizánci-magyar viszony 958-ban újra ellenségesre fordult a magyarok augsburgi vereségének következtében, ami a háborús viszonyok miatt visszavetette Magyarországon a bizánci hittérítést. Géza fejedelem (972-997) alatt indul meg hazánkban a nyugati térítés. (Pirigyi. 1991:10-12.) A fentiek alapján semmiképpen sem lehetséges 1991-ben Kárpátalján 1100. évfordulója a pravoszláv egyháznak. Annál is kevésbé, mert a IX. század végén még egységes a kereszténység. A külön ortodox egyház csak másfél évszázad múlva, az 1054. évi (keleti) egyházszakadással jön létre, s hosszú évtizedek telnek el, mire a keleti kereszténység kialakítja a rómainál számos tekintetben eltérő arculatát. Így az állítólagos kárpátaljai pravoszláv évfordulónak is erőteljes a politikai színezete, célja azt sugallni, hogy Kárpátalja ukrán föld volt már a magyar honfoglalás előtt.

A kárpátaljai hitéletet jelentősen erősítette, hogy 1991. március 23-án hatályba lépett az a törvény, amely eltörölte az ifjúsággal való egyházi foglalkozás tilalmát és újra engedélyezte a hitoktatást. Így az év derekától szinte mindenütt megkezdődött a hitoktatás, bár e télen még a legtöbb helyen hideg templomokban, 1992-től azonban már fűtött iskolákban. A törvény az egyházakat jogi személyként ismerte el és szabad utat nyitott belső ügyei rendezéséhez. Többek között így alakulhat meg 1992. április 1-3. között Ortutay Elemér teológiai tanár, görög katolikus lelkész segítségével az első kárpátaljai lánycserkészcsapat, amely Árpád-házi Szent Erzsébet nevét veszi fel. A nagyszülősi járásban fekvő mindössze 600 lakosú Aklihegyen a három egyházközség – a római, illetve a görög katolikus, valamint a református – összefog, hogy közös templomot építsen. Ökumenikus istentiszteleten június 21-én teszik le az új templom alapkövét, amely napjainkban már működik. (Kacsur. 1994:3.) A kárpátaljai római, illetve görög katolikusok számára 1991-ben minden bizonnyal II. János Pál pápa augusztus 12-30. között tett magyarországi lelkipásztori látogatása volt a legemlékezetesebb. A sok munkával készített utazási listák alapján közel 13 ezer zarándok jutott el az ideiglenesen megnyitott kishatárátkelőkön a máriapócsi és a budapesti pápai misékre.

A kárpátaljai görög katolikus egyház életében fordulópontot jelentő 1991-es esztendőben a feszültségeket mindenekelőtt az ungvári székesegyház visszaadása körüli bonyodalmak váltották ki. (Már említettük, hogy az unitus hívők még ebben az évben újra birtokba vehették azt.) A helyzetet azonban súlyosbította, hogy a konzervatív, vagyis a volt helyi kommunista rezsim manipulálta az egyházak közötti ellentéteket. A székesegyház körüli vitákat az új, demokratikus szellemű ungvári városi tanács lejáratására igyekezett felhasználni, máskor az unitusok és a pravoszlávok számára egyaránt elfogadhatatlannak tartott közös templomhasználatot erőltette. Ha érdekei úgy kívánták, összejátszott a galíciai ukrán görög katolikus egyházzal is a munkácsi püspökség ellenében. Szorgalmazta például, hogy a Vatikán törölje el az utóbbi önállóságát és olvassza a lembergi görög katolikus főegyházmezébe. Közben az ellentéteket különféle egyházi szinteken is szították, a kárpátaljai, illetve az ukrainai (galíciai) görög katolikus egyház-szervezetek, valamint a munkácsi egyházmegye és a kárpátaljai pravoszláv püspökség között.

A helyzet tarthatatlansága miatt 1992. február 14-én a kárpátaljai területi tanács végrehajtó bizottsága felhívást intéz a hívőkhöz és a felekezetek közti megbékélésre szólítja fel őket. Kiadott dokumentumában leszögezi: amennyiben a görög katolikus vagy pravoszláv fél nem egyezik bele a közös templomhasználatba, akkor a végrehajtó bizottság kénytelen lesz a templomot annak a felekezetnek átadni, amely hajlandó befogadni a más vallásúakat is. A feszültségek a nyár elejére valamelyest enyhültek, mert június 28-án ünnepi szentmise keretében lerakják Ungváron a görög katolikus papi szeminárium alapkövét. Az 1949-ben bezárt hittudományi főiskola újbóli megnyitására égetően szükség van, mert a görög katolikus lelkészek hiánya részben gátja az egyház további fejlődésének. Az építkezést kárpátaljai és külföldi adományok is támogatják. Ez időben szerény keretű a képzés, az előző évben – 1991 – mindössze 16 fiatal papnövendék kezdte meg ötéves tanulmányait a munkácsi szemináriumban. Ortutay Elemér egyszemélyes teológiai akadémiáján 9 idősebb tanítványt készít fel ekkoriban, kik egy-kettő-három év múlva végeztek. A nyíregyházi görög katolikus teológiai főiskolán ekkor még csak három kárpátaljai fiatal tanul. 1991-ben egyébként 90 lelkész szolgált a munkácsi egyházmegyében, nagyobb részük idős, beteg ember, akik megjárták a sztálini kényszermunkatáborok poklait.

Az erőteljesen ukrán nemzeti célokat követő lembergi unitus egyházi vezetés továbbra sem mondott le arról, hogy a munkácsi püspökséget a fennhatósága alá vonja. A Vatikán álláspontja azonban gátat szabott a galíciai törekvéseknek: 1992 augusztusában az Ungváron járt Antonio Franco apostoli nuncius a Szentszék nevében megerősítette a munkácsi püspökség önállóságát. A kárpátaljai görög katolikus egyházi méltóságokkal közösen kiadott közleményében a jelenlegi állapotot tartotta elfogadhatónak.

Az államhatalom a megengedő törvények ellenére 1992-1993-ban is lassította a görög katolikus templomok és parochiák visszaadását a munkácsi püspökségnek, intézkedéseiből rendszerint kiderült, hogy hallgatólagosan a pravoszláv egyház pártján állt. Ezért szervez 1993. július 12-én a görög katolikus egyház jogait védő bizottság több napig tartó tüntetést Ungváron a megyei tanács és közigazgatás épülete előtt, ahol az egyház-községek képviselői sátortáborot vernek fel. Táblákon, transzparenseken követelik, hogy módosítsák Ukrajna vallásgyakorlással kapcsolatos törvényét, és annak alapján teljes

körűen rehabilitálják a görög katolikus egyházat. Adják vissza minden vagyonát, jegyezzék be az egyházközségeket, büntessék meg az ellenük fellépő pravoszláv papokat. Ezen kívül a tüntetők nyomtatékosan kérik templomaik, valamint a munkácsi bazilita kolostor visszaadását.

A megyei hatóságok a két fél közötti kölcsönös engedményekkel igyekeznek megoldani a helyzetet: gondoskodnak a templomok közös használatáról, megbüntetik a két felekezet között feszültségeket szítókat, de a törvény módosításában illetéktelennek minősítik magukat. A tüntetők – a burkolt fenyegetések ellenére – kitartanak követeléseik mellett és kéréseiket eljuttatják Ukrajna elnökéhez, annak kárpátaljai területi megbízottjához, valamint a kijevei Legfelsőbb Tanácshoz. Érdemi intézkedés nem történt, viszont a hatóságok elrendelték, hogy 1993. augusztus 1-jétől az állampolgároknak előzetesen be kell jelenteniük „mítíng”-jeik (tiltakozó gyűlések) helyét, idejét és célját, és ezeket ezentúl csak munkaszüneti napokon és csak a közrend biztosítása mellett tarthatják.

Ez időben már félszáznál több görög katolikus templom működik, de például Alsókalocsán, Zúgón, Száldoboson, Kőrösmezőn, Terebesfejratakon és másutt még helytörténeti, iskolai, sőt ateista (!) múzeumok találhatóak bennük, Erdőlugason, Alsóapsán és Szuhapatakon romosak és elhanyagoltak, a beregszászi viszont még a pravoszláv egyház birtokában van. 1994-ben már sikerült megvalósítani Ungváron és Beregszászon minden vasárnap és ünnepnapon a magyar nyelvű szentmisét, de továbbra is az utcán vagy házakban tartották a parochusok az istentiszteleteket Szerednyén, Nagyszőlőson, Királyházán, Szászfalván és másutt. (Időközben a beregszászi görög katolikus templomot – teljesen kifosztva – visszaadták.) A helyzet még ebben az évben is lényegében változatlan: „...az államhatalom nagy és hangzatos szavakon kívül alig nyújt nekünk anyagi vagy erkölcsi támogatást. Vagy durvábban fogalmazva: ma is tudatosan fékezi a hitélet kibontakozását! ... Az ungvár-ceholnyai hívek kértek, hogy május 1-jén, az itteni húsvétkor mondanék-e szentmisét az Engels(!) utcán, ahol lakom, majd a mise után szenteljem meg a pászkájukat ... és sírva folytatják, húsvétkor még a ceholnyai kertben sem mutatkozhatunk. Ez Európa közepén, 1994-ben történik” – nyilatkozza Ortutay Elemér. (*Pomogás*. 1994:546.) (A ceholnyai görög katolikus templom az ungvári unió után, 1678-ban épült korai barokk stílusban, mai formáját 1802. évi átépítésekor nyerte. Számítóközpont működött benne.)

Az elmúlt évek hitéleti feszültségei ellenére a görög katolikus hívők bizakodással nézhetnek a jövőbe Kárpátalján, mert a Vatikán továbbra is legfontosabb záloga püspökségük önállóságának. II. János Pál pápa az ungvári unió közelgő 350. évfordulója alkalmából 1995. március 25-én levelet küldött Szemedi János munkácsi püspökhöz, amelyben a többek között a következőket írta: A jubileum „ünneplése most jó alkalom arra, hogy megerősítsék a történelmi kötelékeket mindazon egyházmegyék, mint új virágzásnak indult ágak között azon a fán, amely a katolikus egység termékeny talajába eresztette a gyökerét. A rutén közösség így friss erőt kap... Saját azonosságuknak az állítása legyen bizonyíték arra, hogy az egyetemes Egyházban nyitott teret találnak a különböző hagyományok... A jubileumi ünnepeken a rutén közösség számára jó alkalom lesz visszatekinteni saját eredetére, meglátni a századok során elért szerencsés fejlődést, és így megújult lendülettel képessé válni a mai világ kihívásaival való szembenézésre. Az új

evangelizációval ismét felfedezhetik a hit értékeit, amelyeket az évek során elhomályosított az ideológiai és a gyakorlati materializmus. A visszaszerzett polgári szabadság önmagában nem elég az igazi belső szabadság biztosítására, mert ehhez szükséges az egyéni és egyházi megtérés kitartó fáradozása. Ez a feladat főképp a családokat érinti, amelyek képesek voltak arra, hogy mindig átadják a Kárpátalja kulturális örökségében gyökerező saját hagyományait. Az ő feladatuk, hogy az új nemzedékeknek közvetítsék saját hitük örök vallási értékeit, hűségben saját hivatásuk szerint a 'családi egyház' küldetéséhez. A jövő év legyen neked, Szeretett Testvérem, és minden rutén katolikusnak ösztönzés új kezdeményezésekre, hogy közösségeitek élete új lendületet nyerjen azokból az adományokból, amelyet az egységben kaptatok.”

1996. április 21-én emlékeztek meg Ungváron az 1946. április 24-én kötött unió 350. évfordulójáról. A várkertben tartott ünnepi szentmisére sokezeren érkeztek a világ minden tájáról, a szertartáson mintegy hatvan görög, illetve római katolikus főpap vett részt. Többek között Paskai László esztergomi érsek, Antonio Franco ukrainai pápai nuncius, Pataki András amerikai görög katolikus, Majnek Jenő Antal kárpátaljai római katolikus püspök, valamint kijevi, lebergi, eperjesi főpásztorok. A ceremónián felolvasták II. János Pál pápa üdvözlését, amelyben a breszti, illetve az ungvári uniót az egyház újkori történelmének fontos eseményeként említi, majd békességre, a felebaráti szeretet gyakorlására szólította fel a híveket.

Végezetül a kárpátaljai görög katolikus egyház fél évtizedes újjászületésének a mérlege: 1996-ban templomainak száma 113, parochiáié 229. Ezenkívül a munkácsi püspökség 81 vasárnapi iskolát és két kolostort tart fenn. (A kisbereznai és a miszticei kolostort is ezekben az években kapták vissza.) A több mint 300 000 főnyi kárpátaljai görög katolikus hívő lelki gondozását 116 lelkipásztor végzi. (*Balogh-Horváth*. 1996:3.) Más forrás szerint ugyancsak 1996-ban: Kárpátalján 101 görög katolikus templomban 132 pap hirdeti az igét. (*Lajos*. 1996:15.) Szemedi János 1996-os nyilatkozata szerint „264 görög katolikus parókia van bejegyezve, viszont templomaik száma alig több száznál. Tehát az egyházközségek több mint a felében papjaink nem templomokban, hanem házaknál vagy szabad ég alatt miséznek.” (*Horváth*. 1996:4.) A jubileumi esztendő helyzetképe tovább árnyalható abból a nyilatkozatból, amelyet Szabó György, az egyházmegye Ungváron működő irodájának igazgatója adott a sajtónak. Szerinte a szembenállás továbbra is nagy a pravoszláv egyházzal a templomok közös használata következtében. „... 234 volt görög katolikus templom van hatóságilag átadva a pravoszlávok kezébe... 67 templom – egy erre vonatkozó rendelet értelmében – közös használatban kellene hogy legyen. Csakhogy közülük 43-ban a pravoszlávok nem engedélyezik a görög katolikus istentiszteletek megtartását (például Nagylázon, Viskén). Az ungvár-ceholnyai pedig hiába a miénk hivatalosan, a pravoszlávok egyszerűen ignorálják az erre vonatkozó hatósági rendeletet. Mi természetesen bírósághoz fordultunk panaszainkkal, ám mindeddig eredménytelenül. Az ok? A hatóság kettős pozíciót foglal el a kérdésben. Egyrészt megadta a lehetőséget a közös, illetve a ceholnyai esetben a kizárólagos használatra, gyakorlatilag azonban nem tud, vagy nem akar érvényt szerezni az erre vonatkozó döntéseinek.”

A nyugat-ukrainai (galíciái) görög katolikus főegyházmegyével továbbra is vitában áll a munkácsi püspökség, amiatt feszült közöttük a kapcsolat. „Az ottaniak ugyanis arra

törekednek, hogy püspökségünk legyen alárendelve a Ljubacsevszkij kardinális vezette, öt egyházmegyéből álló főegyházmegyének. A mi papságunk egy része is ezt igyekszik elérni. Ordináris püspökünk, Szemedi János és papjaink nagy többsége – kb. 70 százalékuk – továbbra is a római Szentszék közvetlen alárendeltségében kíván maradni. A galíciaiak etnikai érveket hoznak fel törekvéseik alátámasztására. Mi viszont történelmi nézőpontból közelítünk a kérdéshez, és azt mondjuk: annyit küzdöttünk az önállóságért, hogy ezt meg is akarjuk tartani... Létezik ilyen (ruszin-ukrán) alapú megosztottság. Egyébként papjaink nagyobbrészt – mintegy 70 százalékban – ruszin érzelműek.” (Lajos. 1996:15.)

A hívek mintegy 10%-a – kereken 30 000 lélek – magyar nemzetiségű, akik harminc egészben vagy részben magyarul településen élnek. Az előbbieken magyarul, a vegyes lakosságú helyeken magyar és ószláv nyelven végzik az istentiszteleteket. Számukra magyar nyelvű imakönyvet, illetve katekizmust adtak ki. (*Hitéletünk*. 1992., *Katekizmus*. 1993.) A gyülekezetek túlnyomó többségének ószláv a szertartási nyelve, de a magyar egyházközségeken kívül vannak ukrán, román és szlovák, sőt cigány nyelvűek is. Az új szeminárium alapkövének letétele óta Ungváron, a Minaji utcán működik az egyházmegyei papi szeminárium, amelyben 1996 áprilisáig heti egy alkalommal voltak foglalkozások, ekkortól egész héten át, mert a szemináriumot bentlakásos tanintézménnyé alakították át. Jelenleg hét tanár – az egyházmegye ungvári és munkácsi papjai, valamint az ungvári egyetem előadói – 48 szeminaristát oktat, akik a könyvhiány miatt – egyelőre – jegyzetektől tanulnak. Rajtuk kívül a nyíregyházi, az ivano-frankovszki hittudományi főiskolán, továbbá Rómában, Eperjesen, Olomoucban és Amerikában több mint 20 kárpátaljai papnövendék készül fel görög katolikus lelkészi szolgálatára. Nyíregyházán 1997-ben hárman fejezik be tanulmányaikat. A papképzés megalapozása után a legfontosabb a lelkipásztori munka elmélyítése és az iskolai hitoktatás megszervezése, de az utóbbihoz kevés a katekéta. 1995 őszén ezért Ungváron, illetve Munkácson hároméves hitoktatói képzést indítottak mintegy félszáz hallgató részvételével. Ezen kívül Nyíregyházán és Ivano-Frankovszkban is tanul néhány leendő kárpátaljai katekéta. Rómában folyamatban van Romzsa Tódor vértanú munkácsi püspök boldoggá avatásának az ügye.

Ukrajna – a kárpátaljai ruszinok küzdelme ellenére – továbbra sem ismeri el a ruszinokat önálló nemzetiségnek. 1997. február végén került nyilvánosságra a sajtóban az a Kijevben 1996. október 7-én kelt, 13-884/2. számú titkos dokumentum – „Tennivalók az ukrán-ruszin probléma megoldásához” –, amelyet a Nemzetiségi Migrációs ügyek Ukránjai Állami Bizottságának első elnökhelyettese, V. Troscsinszkij küldött át I. F. Kurasznak, Ukrajna miniszterelnök-helyettesének „végrehajtás céljából”. A dokumentumban tíz pontban megfogalmazott tennivalók végrehajtásáról tizennégy minisztériumnak, országos főhatóságnak – a legfőbb ügyészségtől az állami televíziós és rádiós bizottságig –, valamint a kárpátaljai területi állami adminisztrációnak és a területi, illetve helyi önkormányzatoknak kell gondoskodniuk 1996., illetve 1996-1997. évi határidővel, négy pont esetében pedig folyamatosan.

A dokumentum teljes szövege a következő:

„1. Az Ukrán Alkotmány, különösen annak 2. cikkelye alapján meg kell határozni és deklarálni, hogy az ukrán államban nincsen semmilyen – kulturális, etnikai, közigazgatá-

si és területi stb. – alapú perspektívája Kárpátalja önállóságának vagy autonómiájának. Szlovákiában, Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban az ukrán nagykövetségeknek feladatuk kell adni, hogy az ottani sajtóorgánumokat lássák el olyan anyagokkal, amelyek a ruszin kérdésben az ukrán álláspontot tükrözik.

2. Tegyenek következetes intézkedéseket a kárpátaljai ukránosítás irányában (nyelv, kultúra, káderek behívása stb.), hogy a népi értelmiség Ukrajna szociálpolitikai és szellemi-kulturális szférájába tagozódjon. A minisztériumokból tárcaközi bizottságot kell szervezni a kérdések koordinálására a főhatóságok között.

3. Az ukrán Kárpátalján nem engedhető meg olyan helyi népszavazás, amelynek célja az „önazonosság” („szamoidentifikációj”) felderítése (ruszinok vagy ukránok). Mindenekelőtt bizonyítani kell, hogy ennek a kérdésnek a felvetése tudományosan nem korrekt, másodsorban az élő hagyományok alapján a nép önmegnevezése „ruszin”, amely hatással lenne a szavazás eredményére és annak következményeként további politikai megjelenítésére. (Kelet-Szlovákiában már tartottak hasonló felmérést, amelynek eredményeként „törvényes alapot” szolgáltatott arra, hogy Szlovákiában a ruszinok önálló nemzetként szerepeljenek.)

4. Állandó bizottságot kell létrehozni a ruszinság problémája tanulmányozásának koordinálására.

5. El kell készíteni egy tudományos tanulmányt az Ukrajnában élő nemzetiségekről és nyelvekről a szótárak megalkotásához. Ennek célja, hogy egyszer és véglegesen közöljük, milyen nemzetiségek és nyelvek vannak Ukrajnában.

6. A közvélemény felvilágosítására tudományos dolgozatokat kell alkotni etnikai, nyelvi, kulturális, politikai és történelmi vonatkozásokkal, miszerint a kárpátaljai ukrán-ruszinok az ukrán nép történetének alkotó részei.

7. Az Ukrán Alkotmány XI. fejezete alapján fel kell használni az államhatalmat és „Az ukrán helyi öngazgatási szervekről” szóló ukrán törvényt (miután azt jóváhagyta az Ukrán Legfelső Tanács), azzal a céllal, hogy megoldják a régió nyelvi és kulturális problémáját a kárpátaljai helyi öngazgatás keretében.

8. Következésképpen végre kell hajtani a Kelet-Szlovákiában, Magyarországon, Romániában, Jugoszláviában, Lengyelországban élő ukrán polgárok ideológiai, anyagi, káder- és kulturális támogatását a felelősök lehetőségei szerint.

9. Növelni kell a tömegtájékoztatásnak eljuttatott információk számát Kárpátaljáról, s azokban hangsúlyozni, hogy a terület örökös ukrán föld és helybeli ukránok elszakíthatatlan részei az ukrán nemzetnek.

10. A „politikai ruszin” mozgalom (értsd: a Kárpátaljai Ruszinok Egyesülete [helyesen: Szövetsége] és az ideiglenes kormány – a fordító megjegyzése) vezetőinél és aktivistáinál olyan felvilágosító és figyelmeztető munkát kell végrehajtani, amelynek eredményeként nem tudják létrehozni politikai struktúrájukat, és a tiltás egyértelműen a szeparatizmusuk ellen irányuljon. A nem regisztrált „Kárpátaljai Ruszinok Egyesületével” és „ideiglenes kormányával” szemben közigazgatási és büntető („kriminálnóho”) törvényeket kell felhasználni (Ukrajna Alkotmánya, 187-8. cikkelye). Ugyancsak fel kell használni a hatóságok adminisztrációs eszközeit a regisztrált helyi ruszin szervezetek („Tovarisztva”) – Ungvár, Munkács, Szolyva – ellen, ha megszegik az ukrán „állampolgárok gyülekezéséről” szóló törvényt.” (A *ruszinok*. 1997: 16.)

A nyilvánosságra került titkos dokumentum célkitűzései ellen már másnap élesen tiltakozott a sajtó hasábjain a Kárpátaljai Ruszinok Szövetsége nevében Ivan Turjanica elnök. „A Kárpátaljai Ruszinok Szövetsége megdöbbenéssel értesült arról a dokumentumról (Magyar Fórum, 1997. február 27.), amelyben az ukrán kormány a kárpátaljai ruszin önazonosság felszámolását tűzte ki célul. Mint ismeretes, 1991. december 1-jén népszavazás döntött Kárpátalja autonómiájának visszaállításáról, amit azóta az ukrán kormányok semmibe vesznek, sőt a dokumentum szerint a terület bármilyen alapú önállóságát meg akarják akadályozni.

Mindezekből világosan következik számunkra, hogy Kijev a ruszin nép genocídiumára törekszik. Szervezetünk és a Kárpátaljai Ideiglenes Kormány ezért felháborodottan tiltakozik Kijev eljárása ellen. Annál is inkább, mert az ukrán kormány eddig egyetlen követelésünknek – ruszin iskolák újbóli felállítása, művelődési életünk megszerveződésének elősegítése stb. – sem tett eleget, szervezetünk munkáját soha nem támogatta, sőt tevékenységünket akadályozta és akadályozza, tagjainkat üldözte és üldözi.

Különös aggodalommal tölt el bennünket az ukránosítási tervezet 10. pontja, amely büntető törvények felhasználását helyezi kilátásba a Kárpátaljai Ruszinok Szövetsége és az Ideiglenes Kormány ellen. Az ukrán kormány lépései ellen ezért minden illetékes nemzetközi fórumon tiltakozunk. Igaz ügyünk iránti szolidaritási akciókat örömmel és köszönettel fogadunk.

Ungvár, 1997. február 28.” (*Turjanica*. 1997:13.)

A „Tennivalók az ukrán-ruszin probléma megoldásához” című feladatterv igazolja a magyar-ukrán alapszerződéssel kapcsolatos balsejtelmeket, mert egyértelműen kiderül belőle: a ruszin nép szellemi genocídiuma után várhatóan a több mint kétszázezer főre becsült kárpátaljai magyarság következik. Egyes körökből nem véletlenül sugallják ugyanis az utóbbi időben Kárpátalján azt a hazugságot, hogy ott magyarul beszélő ukránok élnek. „A MARUSZE (a Magyarországi Ruszinok Szervezete) és lapja, a *Ruszi szinszkij Zsivot* szerkesztősége hiteles külügyminisztériumi forrásból úgy értesült, hogy az ukrán kormány – a magyar fél hivatalos kérésére – elismerte az ukrán kormány által a ruszin probléma megoldásához kiadott dokumentum hitelességét.” (*Kiss*. 1997: 3.)

Mint említettük, 1990. február 17-én jegyezték be a szovjet hatóságok a Kárpáti Ruszinok Társaságát (újabb neve: Kárpátaljai Ruszinok Szövetsége), amelyet az ukrán állam hosszú évek óta nem akar elismerni. Erre egyébként nem is volna szükség, mert Ukrajna a Szovjetunió egyik jogutódja. Jellemző, hogy a kárpátaljai hatóságok a társaság területi, megyei szervezetét nem hajlandók regisztrálni, ugyanakkor jónéhány körzeti, városi – a munkácsi, a szolyvai, az ungvári, a técsői, a volóci, a huszti, a beregszászi, nagyszőlősi, ökörmezői, perecsenyi és ilosvai – szervezeteit az illetékes helyi hatóságok hivatalosan, alapszabályaik jóváhagyása után már regisztrálták. A területi szervezetet minden bizonnyal azért nem akarják bejegyezni, mert azzal közvetve elismernék a sorai-ból megalakult kárpátaljai ideiglenes kormányt.

Röviddel a tízpontos titkos dokumentum nyilvánosságra kerülése után ellentétek merültek fel a Kárpátaljai Ruszinok Szövetségében. A helyi ukrán nacionalista szervezeteket és a hivatalos kárpátaljai sajtóorgánumokat követően 1997. márciusában már a Kárpáti

Ruszinok Társaságaként is emlegetett szövetségen belül támadják Ivan Turjanicát, az 1992-ben megválasztott elnököt. A szövetség legtöbb tagot számláló – munkácsi – szervezete nyílt levelet tett közzé az Ungváron kiadott *Novini Zakarpattya* ('Kárpátontúli Hírnök') című hivatalos megyei lap március 24-i számában, amelyben azzal vádolja a ruszin vezetőt, hogy azért hangoztat Kárpátaljával kapcsolatban gyakran szeparatista nézeteket, mert az üldözött kisebbségi politikus szerepében akar feltűnni. (*HTMH – „Observer”*. 1997. 10. sz. 6.) [*a Határon Túli Magyarok Hivatala sajtótallózója.*]

A szövetségen belüli torzsalkodás újabb fejleményeként a Munkácsra összehívott rendkívüli közgyűlésen leváltották az elnököt, Ivan Turjanicát. A polgári életben biokémia-professzor „trónfosztására” úgy került sor, hogy a ruszin vezetőt élesen bíráló felszólalások tömegverekedésbe torkolltak, amikor is az elnök és hívei kivonultak a tanácskozásról. Az ottmaradtak Turjanicát ellenszavazat nélkül eltávolították az elnöki tisztségből. Az esetről beszámoló *Szribna Zemlja Feszt* ('Ünnepi Ezüst Föld') című ungvári hetilap április 4-i száma szerint Turjanica és az általa vezetett „ruszin ideiglenes kormány” szemére elsősorban azt vetették a rendkívüli közgyűlés szónokai, hogy szélsőséges politikát folytat, szabotálta a szövetség hivatalos bejegyzését, elutasította a hivatalos ukrán szervekkel folytatandó párbeszéd lehetőségét és hűtlenül kezelte a szervezet vagyonát.

Az események után három héttel, április 22-én Ungváron a hatóságok hivatalosan bejegyezték a Kárpátaljai Ruszin Szövetséget. Az új vezetés ugyanis a megválasztása után azonnal jelezte, hogy szakítani óhajt a korábbi irányítók ukrán részről szélsőségesnek, szeparatistának, sőt később belülről is kalandornak minősített politikai irányvonallal, és ennek megfelelően ésszerű kompromisszumra törekszik az állami-hatalmi szervekkel, a hatóságokkal. Ugyanakkor Ivan Turjanica és kisebbségben maradt hívei nem nyugodtak bele vereségükbe, nem hajlandók elismerni az újonnan alakult ruszin szövetség legitimitását, és saját szervezetük megalakítását határozták el.

A ruszinok IV. világkongresszusát 1997. május 29. és június 1. között Budapesten rendezték meg. Itt egy ötpontos zárónyilatkozatot, illetve egy hatpontos kiáltványt fogalmaztak meg és adták ki. Az első dokumentum 2. pontja szerint „szükség lenne azokban az országokban, ahol ruszinok élnek, közösségeiket önálló nemzetiségként elismertetni, ez az igény különösen Kárpátaljára és Lengyelországra érvényes.” (Magyarországon, Jugoszláviában és Szlovákiában a ruszint hivatalosan is autochton nemzetiségnek ismerik el.) A kiáltvány 1. pontja szerint „A világkongresszus sajnálattal veszi tudomásul azt, hogy Ukrajnában a mai napig nem ismerik el a ruszinokat önálló nemzetiségként, ezért fel kell szólítani az ukrán kormányt és a kormány különböző orgánumait, hogy ezt a diszkriminációt szüntessék meg. 2. Fel kell kérni az ENSZ és az Európa Tanács illetékes fórumait, hogy tegyenek meg mindent a ruszinok jogainak érvényesítéséért... 4. Fel kell kérni a görög katolikus és a pravoszláv egyházat, hogy térjen át az ósláv, illetve ruszin nyelvű liturgiára, és állítsa vissza a cirill betű használatát az egyházi életben ott, ahol ruszinok élnek.” (*Ruszin*. 1997:1.)

A világban napjainkban kereken 1 millió 550 ezerre becsülik a ruszinok számát, ebből 650 ezren Ukrajnában, 620 ezren az Amerikai Egyesült Államokban, 130 ezren Szlovákiában, 60 ezren Lengyelországban, 25 ezren Jugoszláviában, 20-20 ezren Romániában, illetve Kanadában élnek. (*Magochi*. 1996:3.)

Tovább bonyolította a helyzetet, illetve felkavarta a kedélyeket 1997 őszén a kárpátaljai, illetve a vidékről elszármazott ukránok Kijevben tartott világtalálkozásának nyilatkozata, amely többek között leszögezte: „Kárpátalja végérvényesen a független Ukrajna része, a régió integrációját már nem tudja lefékezni sem az országot sújtó gazdasági válság, sem a társadalom egy részének ukránellenes aknamunkája”.

A világtalálkozóról beszámoló *Karpatszkij Holosz* (Kárpáti Hang) című hetilap október 8-i száma közli a tanácskozáson egyhangúlag elfogadott nyilatkozatot, amely többek között arra buzdít, hogy legfőbb ideje véget vetni a zömmel Ukrajna külföldi ellenségei által inspirált úgynevezett „politikai ruszinizmussal” való kísérletezésnek Kárpátalján. A dokumentum felhívja az anyaországban élő és külföldre szakadt kárpátaljai, illetve magukat ruszinnak valló honfitársakat, hogy „szakítsanak a mesterségesen kreált ruszin eszmével, hagyjanak fel a szeparatista törekvésekkel és térjenek meg a történelmileg egységbe forrt ukrán néphez”.

A napjainkra ismét Kárpátalja legnagyobb felekezetévé vált munkácsi görög katolikus egyházmegye és a hívei túlnyomó részét alkotó ruszin nép válaszúthoz érkezett. Az alapkérdés az, hogy az éppen csak talpraállt görög katolikus egyház mennyire határozottan és építően karolja fel a ruszin nemzeti identitást. Be tud-e tölteni újra olyan szerepet, mint amelyet 1945-ig vitt a ruszin nép életében? Megtalálja-e az utat a pogánnyá tett lelkekhez, akiknek csak egy része meri felvállalni ruszin származását?

BIBLIOGRÁFIA

- APRÓPÉNZ a történelem színpadán.
1994. (A kárpátaljai magyar nyelvű sajtó 1945-1948.) Ungvár-Bp.
- ARADI Victor:
1914. A rutén skizmapör. Bp.
- ARATÓ Endre:
1983. A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája. Bp.
- ARISZTOV, F. F. – BESZKID A.:
1932. Szobranie szocsinenij E. A. Fencika. Uzsgorod. I-II.
- BACSINSZKY András körlevele. 1806. január 1.
1806. – Hajdúdorogi Püspökség Levéltára. Fasc. 18. No. 2.
- BACSINSZKY Tivadar:
1942. Orosz-ruszin kapcsolatok a XIX. század közepén. Ungvár.
- BALECZKY Emil:
1943. Szabó Eumén orosz nyelvtanának hangtana. Bp.
- BALLA Gyula:
1990. Hitélet, az egyházak helyzete Kárpátalján.
– Ablak (Székelyudvarhely). 2. szám
- BALOGH Csaba – HORVÁTH Sándor:
1996. Görög katolikusok világtalálkozója Ungváron.
– Kárpáti Igaz Szó. április 23.
- BALOGH Pál:
1902. A népfajok Magyarországon. Bp.
- BÁNYAY Jenő:
1892. A római katolikus, görög katolikus és görögkeleti vallások közötti viszony.
M.(áramaros)sziget.
- BARÁTH Mihály:
1996. – „Ha megdobnak követ...” Kárpáti Igaz Szó. június 8. 4. l.
- BARNA Gábor:
1990. Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon. Bp.
- BARTHA Elek:
1938. Az Ung vidékének vallásos néprajzi képe. – Múzeumi Kurír. 42. sz.

1990. A görögkatolikus magyarság vallási néprajza. In: Magyar Néprajz, Népszokás, néphit, népi vallásosság, VII. köt. Főszerk. Dömötör Tekla. Bp. 425-442.

BARTHA Miklós:

1996. Kazárföldön. Bp.

BASILOVITS Joannes:

- 1799-1804. Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits olim ducus de Munkács. 1360 factae, exhibens seriem episcoporum graecocatholicorum Munkaciensium. Cassoviae. (Kassa).

BATTHYÁNY Ignác:

1785. Leges ecclesiasticae Hungariae. (h.n.)

BÉLAY Vilmos:

1943. Máramaros társadalma és nemzetiségei. (A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig.) Bp.

BENDÁSZ Dániel:

1992. A munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjainak névsora. – Extra Hungariam (A Hatodik Síp Antológiája) Bp. - Ungvár.

BENDÁSZ István:

1991. Öt év a szögesdrót mögött. Bp.
1997. Az 1848 – 1849-es szabadságharc és a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye. Ungvár.

BENDÁSZ István – BENDÁSZ Dániel:

1994. Helytállás és tanúságtétel. Ungvár-Bp.

BENDÁSZ István – KOI István:

1994. A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészségeinek 1792. évi katalógusa. Nyíregyháza.

BENE János – TAKÁCS Péter:

1989. Források Vasvári Pál életéhez. Tiszavasvári.

S. BENEDEK András:

1993. A tettenérhető történelem. Ungvár-Bp.

BEREGHY Albert:

1933. Ruthén kérdés és az integritás. Bp.

BICZKÓ András:

1990. Egy szemtanú vallomásai. Munkács-Pozsony. (Kézirat 1-9.)

BIHAR Jenő:

1901. Egán Edét meggyilkolták. Bp.

A BOLDOGSÁG felé.

1975. (Kárpáton túl vázlatos története.) Uzsgorod.

BONKÁLÓ Sándor:

1920. A magyar rutének. Bp.

1935. A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés. Pécs.

1940. A rutének (ruszinok). Bp.

BOTLIK József: Kárpátaljai kormány.

1993. Erdélyi Magyarország. IV. évf. november. 20 – 23.

1997. Bombaként robbanó verseskötet Ukrajnában
(Ivan Petrovcij ruszinul mondja). Magyar Nemzet. január 8.

BOTLIK József – DUPKA György:

1991. Ez hát a hon... (Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság
életéből 1918-1991.) Bp-Szeged.

BOTLIK József – DUPKA György:

1993. Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján. Ungvár-Bp.

BÖÖR György:

1943. A magyarországi ruszin időszakai sajtó a XIX. században. Kolozsvár.

BUKOVICS DMITRO-GAJDOS Béla-GAJDOS Mihály:

1980. A haladás útjában. (Az igazság a görög katolikus egyházzól.) Uzshorod.

BULLA Béla-MENDŐL Tibor:

1947. A Kárpát-medence földrajza. Bp.

CHIRA Sándor:

1994. Visszaemlékezés. 1958. In : Bendász István-Bendász Dániel:
Helytállás és tanúságtétel. Ungvár-Bp.

CSATÁRY György:

1995. Múltunk írott ereklyéi. Ungvár-Bp.

CSERBÁK András:

1986. A magyar görög katolikus népi vallásosság művelődéstörténeti háttere.
In: „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből.
Szerk.: Tüskés Gábor. Bp. 275-311.

CSIKI Lajos:

- 1940? A Felvidék és Kárpátalja felépítése az új magyar nemzeti politika
vonalán. Bp.

CSOMÁR Zoltán:

1939. Húsz év Ungvár történetéből – 1918-1938. Bp.

DARÁS Gábor:

1936. A Ruténföld elszakításának előzményei (1890-1920). Újpest.

DERSI Tamás:

1973. A századvég katolikus sajtója. Bp.

DOBOS, Sz. A.:

1956. N. Dobrjanszkij. Prjásiv.

DOHOVICS Vazul:

1829. Bacsinszky András megyéspüspök élete (h.n.)

DUHNOVICS Olekszandr:

1965. Zbirnik materialiv naukovej konferencii, priszvjacsenoj 100-riccsju
z dnya szmertyi (1865-1965.). Prešov.

DULICSENKO, Alekszander:

1995. Jugoslavo – Ruthenica. Novi Sad.

DULISKOVIČS Joann:

- 1874-1877. Istoricseszkije eserti Ugrorusszkih. Ungvár.

EGÁN Ede:

1884. Die milchwirtschaftlichen Bestrebungen in Ungarn. Bremen.
1885. Magyarország tejjagazdasági termelésének és kereskedésének
mai helyzete. Bp.
1886. Die Hochschule für Bodenkultur in Wien und ihre folschen Propheten. Bp.
1887. Az országos tenyésztőterületek kérdése. Bp.
1898. Landwirtschaftliche Skizzen aus Ungarn. Berlin.
1900. A hegyvidéki földművelő nép közgazdasági helyzetének javítását
célzó állami akció ügyében Munkácson, 1900. február 12-én tartott
értekezletről szóló jelentés. Bp.

EGÁN Imre:

1939. Milyen legyen a ruszin autonómia? Ungvár.

ELZER Ferenc:

1994. Mi újság Kárpátalján? – Magyar Vasárnap Kalendárium.
Szerk. Elzer Ferenc. Kürt (Szlovákia)

EMLÉKKÖNYV a görög szert.(artású) katolikus magyarok

1901. római zarándoklatáról. Bp.

ÉRDÚJHELYI Menyhért:

1897. Magyarországi görög katolikusok a mohácsi vész előtt.
– Katolikus Szemle. 28-56.

1910. évi népszáml. VI.:

1920. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása.
Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 64. köt. Bp.

FARKAS Lajos:

1896. Egy nemzeti közdelem története. Bp.

FEDINISINEC, Volodimir:

1991. Sub Carpathico Non Est Vita (Körkérdés)
Hatodik Síp. 4. szám

1992. Bolygó ruszin vagyok. – Európai Utas. 4. szám. (9.) 62-64.

1996. Ja ruszinszka planeta. Uzshorod.

1996/a. Végigmenni a megkezdett úton
(A kárpát-ruszin irodalmi nyelv megteremtésének gondolata.)
– Pánsíp. (Ungvár) 1996. 1. szám (IV. évf. 15. sz.)

FEDOR, P.:

1929. Ocserki karpatorusszkoj literaturi szo vtoroj polovini XIX. v. Uzsgorod.

FELIRAT Firczak Gyula ... óméltóságához a naptáregyesítés végett a Hegyaljai

1897. Görögkatolikus Esperesi Kerület részéről. Szerk. Bányay János. Szerencs.

A FELVIDÉKI magyarság húsz éve 1918-1938.

1938. Szerk. Magyar Stat. Társ. Államtud. Int. Bp.

FENCIK, SZ.-SZABOV, E.:

1931. A. A. Mitrak. Uzsgorod.

FENCZIK Jenő:

1942. A rutén kérdés. – Kisebbségi Körlevél. 6. szám (november)

- FÉNYES Elek:
1842. Magyarország statisztikája. I. köt. Pest.
- FODOR István:
1982. Őstörténeti tévutak és történeti tudatunk torzulásai.
– Múzeumi Közlemények. 1. szám. 116-133.
- GALÁNTAI József:
1960. Egyház és politika, 1890-1918. Katolikus egyházi körök politikai szervezkedései Magyarországon. Bp.
- GÁSPÁR János:
1944. A keleti szlávok antropológiája, különös tekintettel a kárpátaljai ruszinokra. Ungvár.
- GLATZ Ferenc:
1974. Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században.
– Történelmi Szemle. 1-2. szám.
- A GÖRÖG KATHOLIKUS egyház Amerikában (h.n.)
(é.n.)
- A GÖRÖG SZERTARTÁSÚ katolikus magyarok emlékirata XIII. Leo pápa
1900. Ő Szentségéhez. (Libellus memorialis Hungarorum graeci ritus catholicorum ad Sanctissimum Patrem Leonem XIII.)
- GRABEC Miroslav:
1934. K isztorii maramarosszkogo processza. Uzsgorod.
- GRIGÁSSY Gyula:
1913. A magyar görög katolikusok legújabb története. Ungvár.
- GSZMOB:
1898. A Görög Szerartású Magyarok Országos Bizottságának programja és szervezete. Bp.
- GULYA Károly:
1968. A magyarországi rutén kérdés 1910 és 1914 között. Szeged.
- GYENIS András:
1942. A nagyszombati egyetem nyomdája és az unió. Bp.
- A GYÖNGYÖSSI Irodalmi Társaság Évkönyve. V. köt.
1942. 1918-1942. Ungvár.

HADTÖRTÉNET

1941. A Felvidék és Kárpátalja hadtörténete 1914-1918. Bp.

HADZSEGA Jurij:

1925. Isztorija Obsesztva Vaszilija Velikogo i recs do szlucsaju ego 60-letyija. Uzsgorod.

HANÁK Péter:

1974. Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században.
– Történelmi Szemle. 3-4. szám.

H. BALÁZS Éva – MAKKAI László (szerk.)

1972 Magyarország története II. köt. (egyetemi tankönyv) Bp.

HARAJDA János:

1942. Sztojka Sándor. – Zorja-Hajnal 1-2. szám.

HARCSÁR Miklós:

1944. A rutén hűség megnyilatkozásának főbb mozzanatai. – Láthatár, március

HITÉLETÜNK őre. (Görög katolikus imakönyv.)

1992 Gond. Szabó György... Ungvár-Bp.

HODINKA Antal:

1909. Tanulmány Koriatovics Tódor munkácsi herceg 1360. évi oklevelének hitelességéről. Bp.

1910. A munkácsi görög-katolikus püspökség története. Bp.

1911. A munkácsi görögszertartású püspökség okmánytára. I. köt. 1458-1715. Ungvár.

1923. A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk. Bp.

1937. II. Rákóczi Ferenc és a „gens fidelissima”. Pécs.

1992. Hodinka Antal válogatott kéziratai. Vál., szerk., bev. életrajz: Udvari István. Nyíregyháza.

1993. Hodinka Antal Emlékkönyv. Szerk. Udvari István. Nyíregyháza.

HOLOVÁCS József vallomása életéről, pályájáról. –

1997. Hajdú-Bihari Napló (Debrecen). április 5.

HORVÁTH Sándor:

1996. Ne féljeteK, veleteK vagyok. (75. születésnapját ünnepli Ivan Szemedi, a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye püspöke.)– Kárpáti Igaz Szó. június 25. 4. l.

HUBAI Imre:

1940. Adatok Kárpátalja gazdasági földrajzához. (1919-1939) Munkács.

ILNICZKY Sándor:

1939. Ruszinok és magyarok – Magyar Szemle. 10. szám. 105-113.
1942. A magyarországi rutének. – Láthatár. október. 257-260.

ILYKO, V.:

1973. Zakarpatszke szelo na pocstatku XX. szt. Lvov.

IRATOK a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon.

Összegyűjt. jegyz. Kemény G. Gábor

I. – 1867–1892 Bp. 1952.

II. – 1892–1900 Bp. 1956.

III. – 1900–1903 Bp. 1964.

IV. – 1903–1906 Bp. 1966.

V. – 1906–1913 Bp. 1971.

VI. – 1913–1914 Bp. 1985.

VII. – 1914–1916 Kemény G. Gábor gyűjt. kieg. jegyz. Szarka László,
Szász Zoltán, Bp. 1992. (kézirat) MTA Törttud. Int.

ISZTORIJA Podkarpatszkoj Ruszi dlja naroda. Uzsgorod.

1924.

IVÁNKÁ Endre:

1942. A görögszertartású magyarság múltja. Kolozsvár.

JANKA György:

1997. A munkácsi egyházmegye felállítása. Athanasiana. 4. köt. Nyíregyháza

JÁSZI Oszkár:

1982. A Habsburg-monarchia felbomlása. Bp.

KACSUR Gusztáv:

1994. „Azt keressük, ami összeköt.” – Kárpátaljai Szemle. II. évf. 6. szám
(július)

KAMINSZKIJ, J.:

1937. Dodatki k isztorii Obszesztva Vaszilija Velikogo, 1895-1902. Uzsgorod.

KARÁCSONYI János:

1924. A görögkatolikus magyarok eredete. Bp.

1985. Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Bp.

KASZINECZ István:

1943. Taraszovics Bazil munkácsi püspök és a Rómával való unió. Debrecen.

KATEKIZMUS görög katolikusok és hittanosok számára.

1993. (Átdolg. Ortutay Elemér, Szabó György, Perduk Zita). Bp-Ungvár.

KEMÉNY Gábor:

1939. Verhovina feltámad. (A ruszin sors könyve.) Bp.

1943. Utolsó beszélgetésem Sztojka Sándorral. – Láthatár, július

KESELJA, Dmitro:

1993. Derzsavna koponya, abo Liszti do pana Prezidenta. Uzshorod.

1994. Hoszundrahosi. Vszyakoe – silijakoe. Uzshorod.

KISS Adél:

1997. Külügyminisztériumi hír. – Ruszinszkij Zsivot. 8. szám (április 24.)

KOCSIS Károly-KOCSISNÉ Hodosi Eszter:

1991. Magyarok a határainkon túl a Kárpát-medencében. Bp.

KOLOMIEC, I. G.:

1961-1962. Szocialno-ekonomiczeszkije otnosenyija i obsesztvennoje
dvizsenyije v Zakarpatye vo vtoroj polovine XIX. veka. t. 1-11. Tomszk.

KONCEPCIÓS perek magyar elitétjei.

1993. (A sztálinizmus áldozatainak emlékkönyve 1944-1957). Bp-Ungvár.

KONTRATOVICS Irén:

1940. Szentistváni gondolat és a gens fidelissima. Bp.

KOZMA Miklós beszéde

1940. (hivatala átvétele alkalmából, 1940. szeptember 15-én Ungváron) Ungvár.

KŐVÁGÓ László:

1979. A Magyarországi Tanácsköztársaság és a nemzeti kérdés. Bp.

KUTKA, Johann:

1997. Katihiszisz malij ('Kis katekizmus') (1801). Facsimile. Kiad.,
utószó Udvari István. Nyíregyháza.

LACKO, Michael, S. J.:

1965. Unio Uzhorodensis. Roma.

1975. Synodus Vindobonensis A. D. 1773. Roma.

LAJOS Mihály:

1996. A görögkatolikus egyház tegnap ... és ma.
– Kárpátaljai Szemle. IV. évf. 2. szám.

LAURISIN Cornél:

1909. Az amerikai magyar görögkatolikus egyház története.
Az Amerikai Magyar Népszava jubileumi díszalbuma. (h. n. – USA)

LEHOCZKY Tivadar:

1899. Beregmegeye és a Munkácsi vár 1848-1849-ben. Munkács.
1882. Beregvármegye monographiája. III. köt. Ungvár.
1996. Bereg vármegye. Szerkesztették: S. Benedek András és Fábián László.
Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum kiadó, Budapest – Beregszász

LELEKACS, M. M.:

1953. Kulturnyi zvjazki Zakarpattya z Ukrajinoju i Roszijeju v
XVII-XVIII. szt. – Nauk. zap. UzSDU.t.9. Uzshorod.

LITVIN, M. R. – NAUMELENKO K. E.:

1992. Ukrainszki szicsovi sztrilci. Kiiv.

LUCSKAY Michael:

1830. Grammatica slavo-ruthena. Buda.
1842. Historia Carpatho-Ruthenorum in Hungaria. (kézirat)

MAGOCHI, P. R.:

- 1973-1974. An Historiographical Guide to Subcarpathian Rus.
– Austrian History Yearbook. 201-265.
1975. The Ruthenian Decision to Unite with Czechoslovakia.
– Slavic Review. June.
1978. The Shaping of a National Identity– Subcarpathian Rus, 1848-1949.
Cambridge, Massachusetts–London.
1996. A ruszinok. Bp.

A MAGYAR katona

- 1944 (Századunk legszebb magyar csatái.) Szerk. Ajtay Endre. Bp.

A MAGYAR-RUTÉN

1919. Politikai Párt memoranduma az antanthoz. Bp.

MANAJLO Mária Teofila:

1990. Hogyan halt halt meg Romzsa püspök?
– Kárpátontúli Ifjúság (Ungvár). 45. szám (november 10.)

MANKOVITS Tamás:

1990. Kié az ungvári katedrális? – Kárpátalja, július 5. (Ungvár)

MÁRIAPÓCS 1696 – NYÍREGYHÁZA 1996

(Történelmi konferencia a máriapócsi istenszülő-ikon első
könyvezésének 300. évfordulójára. (1996. november 4-6.) Nyíregyháza.

MARINA Gyula:

1977. Ruténsors. Kárpátalja végzete. Torontó.

MASSALSKY Miklós:

1940. Kárpátalja vallási viszonyai. – Katolikus Szemle. július.

MAYER Mária:

1961. A XIX. század végi kárpátukrán agrárnépesség társadalmi
szerkezetének statisztikai ábrázolása. – Történelmi Szemle. 3. szám.

1971. Skizmatikus parasztmozgalom Kárpátalján a XX. század elején.
– Történelmi Szemle. 1-2. szám.

1977. Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860-1910. Bp.

MELLES Emil:

1878. A görögkatolikus egyház szertartásainak értelmezése. Ungvár.

1887. A görögszertartású katolikus egyház ünnepeinek értelmezése. Eger.

1882. Vasárnapi és ünnepi apostolok és evangéliumok a görögszertartású
katolikus egyházban. Eger.

1898. Naptáregyesítés. Ungvár.

MELNIKOVA, I. N.:

1949. Zakarpatszkaja Ukraina v revolucii 1848 g. Ucsenie zapiszki Insztituta
szlavjanovedenija. T. 1. Moszkva-Leningrad.

MÉSZÁROS Károly:

1850. A magyarországi oroszok története. Bp.

1974. – Önéletrajza. Bev. és sajtó alá rendezte Csorba Csaba. Debrecen.

MISKOLCZY Ágost:

1928. A máramarosi skizmaper 1913-14-ben. – Magyar Szemle. 3. szám.

MITRAK, A. A.:

1942. Izbrannije szocsinyenyija. Uzsgorod.

MONDOK János:

1878. Series episcoporum dioec. Munkacsensis.
In: Schematismus pro. a. D. 1878. 42-46.

MORVAY Zsigmond:

1939. Milyen legyen a ruszin autonómia? Bp.

MOSOLYGÓ József:

1941. A keleti egyház Magyarországon. Miskolc.

MOT 1890-1918.

1978. Lásd: Magyarország története. 1890-1918. I-II. köt.
Főszerk. Hanák Péter. Bp.

MOT 1848-1890:

1979. Lásd: Magyarország története. 1848-1890. I-II. köt.
Főszerk. Kovács Endre. Bp.

MOT 1790-1848:

1980. Lásd: Magyarország története 1790-1848. I-II. köt.
Főszerk. Mérei Gyula. Bp.

A MUNKÁCSI görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása.

1990. Szerk. Udvari István. Nyíregyháza.

NARISZI istorii Zakarpattya. T. 1. (z najdavnyijsih csasziv do 1918 roku).

1993. Szerk. Hrancsák. I. Uzshorod.

NEMES Gézáné:

1989. Görögkatolikusok a szabadságharcban. – Új Ember. XLV. évf.
november 12.

NESZKOLKO szlov o zselanijah ugorszko-russzkogo naroda.

1861. Vena.

NETOCSAJEV, V. I.: Zakarpattya naperedodni persoi szvitovoi vijni (1908-1914).

1957. – Naukovoii Zapiszki Uzsgorodszkogo un-tu. T. XXIX.

NIEDERHAUSER Emil:

1976. Nemzetek születése Kelet-Európában. Bp.

NIESSEN, James:

1994: The creation of the diocese of Hajdúdorog in 1912. –
The Catholic Historical Review. LXXX. évf. 2. szám (április). 238-257.

NOWAK, Robert:

1938. Der künstliche Staat. (Ostprobleme der Tschecho-Slowakei). Oldenburg.

OLÁH György:

1928. Jajkiáltás a Ruténföldről. Bp.

ORTUTAY Elemér:

1990. A kárpátaljai görögkatolikus egyházzól. – Hatodik Síp. június.
1990/a. Az unió. – Kárpátalja. I. évf. 5. szám (július).
1993. „...Holnap is felkel a nap...” (Emlékeim). Bp-Ungvár.

ORTUTAY Tivadar:

1939. A ruszin kérdés. – Magyar Kultúra. július-augusztus.
1941. Cseh világ a Kárpátokban. II. kiad. Ungvár.
1989. Két világháború sodrában. Veszprém.

ÖSSZEÍRÁS. 1806. lásd: A munkácsi görögkatolikus püspökség...

PALÁDI-KOVÁCS Attila:

1973. Ukrán szórványok a 18-19. században a mai
Magyarország északkeleti részén. –
Népi Kultúra - Népi Társadalom. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp. 327-361.

PALOTÁS Zoltán:

1990. A trianoni határok. Bp.

PAPP György:

- é.n. A magyar görögkatolikus egyház partikuláris forrásai. Bp.
1938. A magyarság és a bizánci kereszténység kapcsolatának kezdetei.
Nyíregyháza.
1940. A munkácsi püspökség eredete. Miskolc.
1941. Adalékok De Camellis József munkácsi püspök működéséhez. Miskolc.
1941/a. Az ungvári unió időpontja. Miskolc.
1942. A munkácsi egyházmegye Székeskáptalanjának statutumai. Ungvár.
1943. Magyarország prímásának joghatósága és a görögkatolikus egyház.
Miskolc.

PAPP János, B.:

1996. Hajdúdorog küzdelme a magyar görög katolikus egyházmegye
felállításáért. Hajdúdorog.

PÁRIS Frigyes:

1904. Tájékoztató a rutén actionál való működésem felől. Bp.

PEKAR Athanasius B.:

1985. „You shall be witness unto me.” Contribution to the martyrology
of the Byzantine Catholic Church in Subcarpathian Ruthenia. Pittsburgh.

PERÉNYI József:

1957. Iz isztorii zakarpatszkih ukraincev (1849-1914). Bp.
1958. A kárpátaljai ukránok egyházi uniójának kezdete a XVII. század közepén. Bp.

PETROV Alexej:

1930. Drevnejsija gramoty po istoriji karpatorusskoj cerkvi i ierarchiji. Praha.

PETROVCIJ, I:

1993. Dialektarij abo zse mila knizsocska ruszinszkoi biszidi u virsah. Uzshorod.
1996. Nasi szpivanki. Ruszinszka poezia. Oszij– Berehovo – Uzshorod.

PETRUS Jenő:

1897. A magyarság önvédelme. A keleti rítusú egyház idegen nyelveinek beolvasztó hatása ellen. Debrecen.

PFEIFFER János:

1940. Emlékezés gróf Esterházy Károly püspökről. (1725-1799). Veszprém.

PILIPKO Erzsébet:

1994. Görög katolikus egyházi élet a kárpátaljai Salánkon.
– Hatodik Síp. VI. évf. Ősz.

PIRIGYI István:

1982. A görög katolikus magyarság története. Nyíregyháza.
1989. A munkácsi egyházmegye és az 1848-as szabadságharc.
– Katolikus Szó, május 7.
1990. A magyarországi görögkatolikusok története. I-II. köt. Nyíregyháza.
1991. A görögkatolikus magyarság története. Bp.
1993. Hodinka Antal, a Munkácsi Egyházmegye történetírója.
– Hodinka Antal emlékkönyv. Szerk. Udvari István. Nyíregyháza.
1994. Kárpátalja. 1-18. rész. – Magyar Vetés, május 1.-szeptember 18.
1995. Debreceni bombamerénylet. 1-12. rész. – Hajdú-Bihari Napló, február 14.
1996. Az ungvári unió – Vigilia. 6. sz. (június)
1996/a. Az ungvári unió. A Gergely-naptár bevezetésének 80. évfordulójára.
Görög katolikus Szemle Kalendáriuma. 1996. Nyíregyháza. 44-62.
1996/b. Parthén Péter püspök emlékére. (Az ungvári unió 350. évfordulójára)
Szakoly.
1996/c. A munkácsi püspökség története Parthén Pétertől De Camillis János József püspökig. – Máriapócs 1696 – Nyíregyháza 1996.
(Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszülő-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára 1996. november 4-6.) (Klny.)
Nyíregyháza

- POMOGÁTS Béla:
 1994. A Vigilia beszélgetése Ortutay Elemérrel. – Vigilia. 7. szám.
- POPÉLY Gyula:
 1991. Népfogyatkozás. (A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918-1945). Bp.
- POPOV, A. V.:
 1929. I. I. Rakovszkij. Mukacsev.
- POPOVICS Tibor Miklós:
 1996. Diplomás kárpátaljai ruszinok diszkriminációja a szovjet totalitárius rendszerben. – Ruszinszkij Zsivot, február 15. II. évf. 4. szám
- PRJASEVCSINA.
 1948. Szbornik. Praha. 225-262.
- RAZGULOV Valerij:
 1995. A 148423-as számú üggyirat. 3. rész. – Hatodik Síp. VII. évf. Nyár.
- REVICZKY József:
 1808. A Haza Boldogítása. 1808. Országos Széchenyi Könyvtár. Kézirattár. Quart. Hung. 1209.
- ROMANECZ Aladár:
 1908. Ruthéneink és az orosz ortodoxia. Ungvár.
 1913. A pánszláv skizma Beregfelvidéken. Ilosva.
- RÓNAI András:
 1989. Térképezett történelem. Bp.
- ROZSNOV Georgij:
 1990. „Ime, ezek vagyunk mi, Urunk!” – Szabadelvű Unió. (Különszám).
- RUCSALKA, M.:
 1959. O. V. Duhnovics. Prjásiv.
- RUDLOVCSAK, O.:
 1976. Hresztomatija zakarpatszkoji ukrajinszkoji literaturi XIX. szt. Košice. I. cs.
- RUSZAK Julij:
 1938. Vospominanija. Uzgorod.

- RUSZIN világtkongresszus Magyarországon
1997. – Ruzinszkij Zsivot. 11. szám. (június 5.)
- A RUSZINOK után a magyarok következnek?
1997. (Megdöbentő dokumentum a kárpátaljai ukránosításról.)
– Magyar Fórum, február 27.
- SALACZ Gábor:
1974. Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában. 1867-1918.
München.
1975. A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt.
München.
- SAS Andor:
1927. Szabadalmas Munkács város levéltára, 1376-1850. Munkács.
- SCHEMATISMUS venerabilis cleri neo-erectae dioecesis Szamos-Ujváriensis gr. rit.
1867. cath. anno Christo nato MDCCCLXVII. Szamosújvár. 1867. VI-VIII.
Idézi: az 1806. évi összeírás. 73.
- SIKLÓS András:
1987. A Habsburg-birodalom felbomlása (1918). Bp.
- SKULTÉTY Csaba:
1989. Magyar kereszténység Kárpátalján (Helyzetfelmérés Paskai prímás
látogatása előtt). – Katolikus Szemle. (Róma). 1. szám.
- SPIRA György:
1980. A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországn. Bp.
- SUGÁR István:
1984. Az egri püspökök története. Bp.
- SULHA J. H.:
1965. Szocialno-ekonomicsni vidnoszini i klaszova borotyba na Zakarpatti
v kinci XVIII - persij polovini XIX. szt. Lviv.
- SZABÓ István:
é.n. A magyarság életrajza. Bp.
- SZABÓ Jenő:
1913. A görög katolikus magyarság utolsó Kálvária útja 1896-1912. Bp.

- SZABÓ László:
1993. Kárpátaljai demográfiai adatok. Ungvár-Bp.
- SZABÓ Oreszt:
1913. A magyar oroszokról (ruthének). Bp.
- SZABOV, E. N.:
1929. Kritiko-biograficeszkij ocserk ko dnju 70-letnego jubileja piszatelja kritika i publiciszta. Uzsgorod.
- SZAKÁTS Istvánné, dr.:
1972. „Ungmegyei üstökösök”. Magyarság (Pittsburgh, USA), december 29-30.
- SZARKA Anna:
1994. Az ungvári jezsuita kollégium és a munkácsi püspökség könyvgyűjteménye. Nyíregyháza.
- SZEHEDA, V. M.:
1979. A magyar Tanácsköztársaság intézkedései Kárpát-Ukrajnában, a művelődés demokratizálása. In.: A Tanácsköztársaság és szomszédaink. Bp.
- SZIKSZAI Aladár:
1976. A reverenda mögött. Uzshorod.
1978. A kálvinizmus szépítés nélkül. Uzshorod.
1986. Sorsunk a kezünkben van. Uzshorod.
- SZILÁGYI Sándor:
1884. Taraszovics Vazul vladika fogsága. Történelmi Társulat. (Bp.) 676.
- SZILVAJ, I. A.:
1957. (Uriil Meteor): Izbrannüje proizvegyenyija. Prešov.
- SZOCSKA V. (BORZSAVIN)
1995. Buditeli podkarpatszkih rusinov. Uzshorod.
- SZPIVAK, B. – TROJAN, M.:
1969. Felejthetetlen 40 nap. (Az 1919-es tanács hatalomért a Kárpátontúlon vívott harc történetéből.) Uzshorod.
- SZTRIPSZKY Hiador:
1913. Jegyzetek a görög kultúra árpádkori nyomairól. Bp.
- SZULINCSÁK László:
1918. Mikor történt a kárpátaljai rutének betelepülése? Ungvár.

TARTALLY Ilona:

1983. Ékes virágszál. A máriapócsi kegykép története. I-II. köt. Bp.

TERLECKIJ, V.:

1874. Ugorszkaja Rusz i vozrozszyenyija narodnoszti mezdsu russzkimi v Vengrii. Kiiv.

THIRRING Lajos:

1939. Kárpátalja és a megnagyobbodott Magyarország népessége.
– Kisebbségvédelem. 2-3. szám.

TIHIJ, F.:

1923. Pozdravlenie ruszinov. Uzshorod.

TILKOVSKY Lóránt:

1967. Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938-1941). Bp.

TIMKÓ Imre:

1971. Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp.

TURJANICA, Ivan:

1997. Kijev a ruszinok genocídiumára törekszik.
(A Kárpátaljai Ruszinok Szövetségének állásfoglalása.)
– Magyar Fórum. március 6.

UDVARI István:

1992. Ruszinok a XVIII. században. Nyíregyháza.

1992./a. A ruszinok. - Európai Utas. 4. (9.) szám 57-61.

1994. Magyarországi szláv nyelvemlékek feltárása, elemzése és közzététele.
Nyíregyháza-Debrecen.

1995. Bács-szerémi ruszinok. In. Dunán innen-Tiszán innen.
Szerk. Bárány János. Kecskemét.

1995/a. Ruszin (kárpátukrán) hivatalos írásbeliség a XVIII. századi
Magyarországon. Bp.

1995/b. Tallózások ukrán, ruszin és szlovák könyvek körében. Nyíregyháza.

1996. Rusznaci-ruszíni 1745-1995. Novi Sad.

1996/a. Fedinisinec-szócikk. – Világirodalmi Lexikon. XIX. (Kieg. köt.) Bp.

1997. Egy ruszin verseskötet magyar lexikai elemei. In. Könyv Dezső Lászlónak.
Szerk. Mihalovics Árpád, Máté Éva. Nyíregyháza. 225 – 267.

UNGVÁR és Ung vármegye.

1940. Szerk. Csikvári Antal. Bp.

UZSHORODSZKIJ muzej ateizmu.
1985. Putyivnik. Uzshorod.

VEGES Mikola:

1993. Karpatszka Ukraina (1938-1939).
(Szocialno-ekonomicnij i politicsnij rozvitok). Uzshorod.

VOLOSIN Avgusztin:

1923. Spominiy. Uzshorod.

1938. Prelat protoerej dr. V. Hadzsega - Naukovij Zbornik T-va Proszveta.
Uzshorod.

WOLF Josef Maria de:

1992? Katolisch ist ein Verbecher: Fakte und Dokumente über die offizielle
Liquidierung die ukrainisch katolischen Kirche in der Sowietunion und
ihr Fortbestehen als der Katakombenkirche. Köln.

ZORJA – HAJNAL

1995. A Kárpátaljai Tudományos Társaság. (1941-1944).
Szerk. Csatóry György. Mandátum Kiadó–Hatodik Síp Alapítvány
Beregszász-Bp.

ZEGUC Ivan:

1965. Die nationalpolitischen Bestrebungen der Karpato-Ruthenen 1848-1914.
Wiesbaden.

ZSATKOVICS Kálmán:

1890. A magyarországi oroszok történetírása. - Századok. 569-571, 644-647.